

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARINDAN

XLII

ARAP DEVLETİ VE SUKUTU

YAZAN

Julius WELLHAUSEN

ÇEVİREN

Prof. Dr. Fikret İŞİLTAN

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - 1963 TEL : 105404

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARINDAN

XLII

ARAP DEVLETİ VE SUKUTU

YAZAN

Julius WELLHAUSEN

ÇEVİREN

Prof. Dr. Fikret İŞILTAN

İ Ç İ N D E K İ L E R

Çevirenin Önsözü	V—VI
Önsöz	VII—XI
Birinci Kısım	
Giriş	1 — 34
İkinci Kısım	
Ali ve Birinci İç Savaş	35 — 53
Üçüncü Kısım	
Sufyanîler ve İkinci İç Savaş	54 — 94
Dördüncü Kısım	
İlk Mervanîler	95 — 125
Beşinci Kısım	
Ömer II ve Mevâli	126 — 147
Altıncı Kısım	
Muahhar Mervanîler	148 — 175
Yedinci Kısım	
Mervan ve Üçüncü İç Savaş	176 — 188
Sekizinci Kısım	
Horasan'daki Arap Kabileleri	189 — 233
Dokuzuncu Kısım	
Arap Devletinin Sukutu	234 — 267
İndeksler	
A — Şahıs Adları	269 — 277
B — Yer Adları	278 — 283
C — Âile, Kabile, Topluluk, Millet ve Devlet Adları	284 — 287

ÇEVİRENİN ÖNSÖZÜ

Büyük tarihçi Wellhausen'ın "*İslâm'ın en eski tarihine giriş*"inden sonra, bugün de "*Arap devleti ve sukutu*" adlı asıl ana eserini yayınlayabilmenin sevinci içindeyim. Bu eserin tercümesi aslında daha 1959 yılında ikmal olunmuştu; ancak, malî güçlükler her iki eserin birden neşrine imkân vermediği için, hem daha önceki devreye taallük ettiği, hem de Wellhausen'ın tenkid metodunu ve hadiseleri izah tarzını daha göze çarpıcı bir şekilde belirttiği mülâhazası ile önce *Giriş*'i yayınlamayı doğru bulmuştum (*). Bu iki kitapla Hulefây-ı Raşidîn ve Emevî hilâfeti devrelerinin, yani islâm tarihinde Arapların, islâmî hudutların bütününe şamil, hakikaten kısa sürmüş olan siyasî hakimiyetlerinin kritiğe mütehammil, ilk neş'inden beri altmış yıl geçmiş olmasına rağmen ilmî kıymetini bütünü ile muhafaza eden bir hikâyesi, Üniversite öğrencilerinin ve tarihseverlerin mütalâasına arzedilmiş bulunuyor. Yakın bir gelecekte aynı müellifin islâm'da ilk muhalefet fırkaları ve Emevîler devrinde Bizans - Arap mücadeleleri hakkındaki etraflı iki makalesini de Türkçeye çevirip neşredeceğim. Bu suretle büyük müsteşrik ve tarihçinin islâm tarihine dair en mühim yazıları dilimize mal edilmiş olacaktır.

Üniversitelerimizde islâm tarihi tedrisatı modern manada yeni yeni gelişmektedir. Wellhausen'ın eserlerinin neşrinden beklediğim, bu inkişafı akademik anlamda sağlam metodik esaslara bağlamak hususunda bir örnek teşkil etmeleridir. Kanaatimce, tarihin her devresi, her bölge için birbirinden çok farklı faktörlerin ışığı altında mütalâa olunmalıdır. Tarihçi ele aldığı devrenin temsil ettiği zihniyete tam manası ile nüfuz etmediği, geçmiş devir hadiselerini bu günkü görüş zaviyesinden tek veya bir kaç taraflı olarak izaha çalıştığı müddetçe çıkmaz bir yolda beyhude gayret sarf ediyor demektir. Zaman zaman bir evvelki devreye ait tarih görüşünün hatalı addolunması bundandır. Hadise ve vakıaları nasıl bir zamanlar moda olduğu gibi, yalnız milliyet veya din hisleri zaviyesinden görmek hatalı ise, bunları sadece iktisadî veya içtimâî çerçevelerde mütalâa etmek

---

*) İslâmın en eski tarihine giriş, İstanbul 1960.

de o derece hatalı ve kifayetsizdir. Ortaçağ ve islâm tarihi için önemli olan husus, bu devreye damgalarını vurmuş, kitlelere hâkim, sürükleyici şahsiyetlerin karakterlerini inceleyerek hadiselerin oluşunda bunların mües-siriyet hudutlarını çizmektir. Bu çağ içinde kılıç elde kal'eden kal'eye, diyardan diyara koşan, bugün bize hiç de lüzumlu, faydalı ve hatta mantıklı görünmeyen gayeler uğrunda kan ve can feda eden insanların bu hareketlerini sadece bugünkü tarih usulünün tercihan araştırıp öne sürdüğü iktisadî ve sosyal âmillerle izah etmek pek doğru olmasa gerektir. Milletlerin teşekkül etmiş karakter hüviyetlerine büyük ölçüde kıymet verilmesi ve hâdiselerin izahında şahsî karakterler yanında bu faktöre de gerekli ehemmiyetin tanınması lâzımdır. Bu suretle siyasî tarih son zamanlarda pek lâubalîce itildiği ikinci plândan hak ettiği mevkie yükselecektir.

İşte Wellhausen dünya tarihinin en hareketli ve ilgi çekici bir devresinin, Emevî hilâfetinin tarihini kaleme alırken bütün bu faktörlere gereken ehemmiyeti vermiş ve bu zamana müteallik rivayetlerin kemmiyet ve keyfiyet bakımından arzettiği karışıklığı mükemmel ve sağlam bir kritik metodla ortadan kaldırıp vukuatın cereyanını ana çizgi ve esas âmilleri ile tesbit etmiştir. Bu arada tebarüz ettirmeyi önemli bulduğum cihet, onun tarihi hadiselerin izahında iktisadî ve sosyal bütün unsurları nazarı itibara almak-tan daha ileri giderek, ortaçağ ve Arap-İslâm dünyasının endividüel hareket noktalarını büyük bir ustalıkla canlandırmayı bilmiş olmasıdır. Bu anlamda meselâ bir Mugîre b. Şu'be, bir Ziyâd b. Ebîhi, bir Hişam ve bir Velîd II tasviri hakikaten şahane, sürükleyici ve ikna edicidir. Aslında eserin, üstadane tahkiyesi, isabetli tahlil ve sentezleri ile lâıyk olduğu alâ-kayı çekeceğinden şüphem yoktur.

Aziz dostum ve kıymetli meslekdaşım, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Neş'et Çağatay'a, her iki fakülte tedrisatını da aynı derecede ilgilendiren bu önemli klâsik eserin yayınlanmasına tavassut, aynı zamanda benim eserin tab'ı esnasında yurt dışında bulunmam sebebiyle baskının yanlışsız ve güzel bir şekilde intacına fi'len yardım etmesi sebebiyle çok teşekkür borçluyum. Kıymetli asistan arkadaşlarım Dr. Nejat Göyünç, Dr. Muammer Kemal Özergin, Hakkı Dursun Yıldız ile İlahiyat Fakültesinden Asistan Esat Coşan'ın bu baskıda büyük emekleri vardır. Bütün tashihler onların elinden çıktığı gibi Endeks de yine bu gayretli ve fedakâr dostlar tarafından yapılmış, eserin kıymetini ve kullanışlılığını arttırmıştır. Kendilerine burada alenen teşekkürü zevkli bir vazife bilirim.

Prof. Dr. FİKRET İŞILTAN

Ö N S Ö Z

Emeviler devri hakkındaki eski rivayetleri, henüz katışıksız ve üzerinde oynanılmamış bir halde olduğu için en itimada şayan bir şekilde Taberî'nin, eserinin en parlak kısmını teşkil eden ve hemen yirmi yıldan beri matbu olarak sunulmuş olan Leiden baskısının ikinci serisinde bulmak mümkündür. Taberî her şeyden önce hakikî Ebû Mihnef rivayetlerini ve bununla malik bulunduğumuz en eski ve en iyi Arap nâsirini geniş parçalar halinde muhafaza etmiş bulunuyor. Ebû Mihnef Lût b. Yahya b. Saîd b. Mihnef Kûfe Ezdlilerine mensup olup uzun nesebi onun baba tarafından asîl bir menşeden olduğunu telmih etmektedir. Muhtemelen, Sıffin savaşında Ezdlilerin reisi olan Mihnef b. Suleym onun ceddi ve bu zatın oğulları Muhammed ve Abdurrahman da büyük amcaları idiler. Ne zaman doğmuş olduğunu bilmiyoruz. İbn Eş'as'ın hicrî 82 yılındaki isyanı sırasında artık genç bir adam yaşına ulaşmış bulunmakta idi. Muhammed b. Saîb el-Kelbî ile dost olup (Tab. 2, 1075, 1096) eserlerinin ve rivayetlerinin intikalini bilhassa bu zatın oğlu olan maruf İbn Kelbî'ye medyun bulunmaktayız: Taberî bu rivayetleri umumiyetle İbn Kelbî'ye atfen zikretmektedir. Ebû Mihnef Dimaşk hilâfetinin sukutunu da idrâk etmiştir; Taberî'deki son rivayetleri 132 yılına aittir.

Ebû Mihnef kısım kısım, daha eski veya kendisi ile aynı zamanda yaşayan diğer râvileri, meselâ Amir el-Şa'bî, Ebû'l-Muharik el-Râsibî, Mucâhid b. Sa'îd, Muhammed b. Sa'ib el-Kelbî'yi me hazları olarak kaydetmektedir. Fakat malzemesini en büyük kısmıyla, aynı branşa mensup seleflerinden almamış, bilâkis bizzat *ex vivo* Are, muhtelif yönlerle, ilk elden duruma âşina olmaları mümkün veya bizzat hadise içinde yaşamış olan her tabakadan kimselere başvurmak suretiyle toplamıştır. İsnad, me hazlarının halkaları onda henüz hakikidir ve sadece edebî bir form şeklini almamıştır. Şahidlerinin sırası daima kısadır ve mesafenin gittikçe azalması ile tamamıyla küçülmekte olup muhtelif hadiseler ve bunlar hakkındaki tek tek rivayetlerde mütemadiyen değişir; öyle ki bu suretle başka kaynaklardan malûm bulunmayan muazzam bir isimler yığını ortaya dökülmüş oluyor. Şahidler ağaçlara bakmaktan ormanın farkında olmamakla, en geniş teferruatı zikretmekte, hiçbir noktayı anonim bırakmamakta, eşhası diyalogları ve icraatları ile ön plâna çıkarmakta ve işin esasında pek az farklarla hep aynı şeyi tekrarlamaktadırlar. Bu yüzden

bir terakkî çok ağırlaştırılmış oluyor; fakat bu mahzuru teferruatın zenginliği karşılamaktadır. Hadiselerin tazesı tazesine bıraktığı tesirler ve bunlar üzerindeki ilk reaksiyon ve dedikodular kaydedilmiştir. Hikâyenin canlılığı, âmiyane şekli ile, daha da artmaktadır. Her şey diyalog ve sahnedir. Bu hususu gözler önüne seren birkaç misal benim Havaric ve Şî'a hakkındaki makalemde (Göttingen 1901) bilhassa 19 v.dd. ve 61 v. dd. de görülebilir.

Mommsen bir defa, âlim olmayanlar için, râvinin vakaya iştirak edenlerden aldığını zikrederek başladığı hikâyelerin umumiyetle doğru olmadıklarını isbata hacet bulunmadığını söylemişti. Fakat âlim olmayanların o gürbüz akıllarını pek o kadar geniş bir şekilde istimal etmemelerini temenni etmek de gereklidir. Ebû Mihnef yazmamış olsaydı, bu tarihî bir kayıp olurdu. Ama o bu hususta takip ettiği usulden başka ne yapabiliirdi? Mevsuk kaynaklar ona büyük malzeme sağlamıyorlardı; bunlardan ancak eline geçtikleri zaman istifade etmiştir ve fakat ne bunları ele geçirmeye gayret etmiş, ne de sistematik bir şekilde eserine temel yapmağa uğraşmıştır. Hikâyesini tevsik için Ebû Mihnef çoğu zaman gınalar ve beyitler zikretmiştir. Buna mukabil sağladığı esas kontrol vasıtası, onun aynı hadise için muhtelif menşeden gelen rivayetlerin bir yığın varyantını bir araya getirmesi ve bu suretle bunlardan neyin kesin ve neyin şüpheli olduğunu ölçmek ve mukayese etmek imkânını vermiş olmasındadır. O bu suretle aynı zamanda teferruata müteallik hususların, sadece bir defa zikredildikleri için, ikinci plâna düşmesini ve mütemadiyen tekrerrür ettikleri cihetle, esas meselelerin yavaş yavaş tebellür edip ortaya çıkmalarını sağlamış oluyor. Ebû Mihnef, birbirine muvazi olmayan rivayetleri, ilerlemeye devam eden bir bağıklık meydana getirecek şekilde, uygun bir teakup sırasına vaz'eder. Bu çalışma tarzı içinde bazı seçmelere ve uygulamalara başvurulmadan edilememiştir. Önemli noktalarda hiçbir tezaad tezahür etmemektedir. Rivayetler tam bir tevafuk halinde birbiri içine girmiştir. Ortaya çıkan manzara, sadece vakıalar bakımından değil, karakterler cihetinden de bütünü ve umumiyeti ile sağlam ve mütecanistir. Zahiren karmakarışık bir manzara arzeden malzemeye, her şeye rağmen, müellifin plânı ve onun elde ettiği umumî görüş hâkimdir. Mamafî o büyükçe bir devri ihata etmiş ve bunu pragmatik ve kronolojik bakımdan birleştirmiş değildir. Bütün esere aynı ölçü ile tatbik edilen bir kronoloji onda yoktur; ancak dağınık tarihler ve ekseriya, ancak, yıl ve ay zikretmeden, haftanın günlerini vermektedir. Hadiseleri bir ipliğe dizmemiş, bilâkis bunları tek tek ve birbirinden bağımsız olarak en geniş mânada ve tamamıyla dağınık olarak tasvir etmiştir. *Fihrist*'de onun 22 monografisi unvanlarıyla birlikte tâdad edilmektedir.

Ebû Mihnef için karakteristik olan nokta, onun İslâmın ilk devresi ile değil, fetihlerle başlamış olması ve esas itibariyle Sıffîn yanındaki

savaştan itibaren, bizzat içinde yaşadığı devre hakkında bilgi vermesidir. Bu, onun alâkasının bizzat yaşadığı yere, Irak'a ve bunun merkezi Kûfe'ye müteveccih ve münhasır olması ile de ilgilidir. Bu zaman ve mekân hudutları dışında bilhassa mükemmel bir bilgiye malik değildir. İmdi, Kûfe ve Irak devlete karşı muhalefetin merkezi oldukları için de onun tasvir ettiği daha ziyade bu muhalefettir. Onun bilhassa seve seve ve bütün ince tafsilatı ile naklettiği mevzular Mustevrid, Şebîb, Hucr, Huseyn, Suleyman ve Muhtar idaresindeki haricî ve şîi ayaklanmalar ile Iraklıların İbn Eş'as kumandasındaki isyanıdır. Kûfe rivayetini nakletmekte olup sempatisi Suriye'ye karşı Irak'a, Ümeyyelilere mukabil Ali'ye müteveccihtir. Mamafih bu sempatisine mukabil onda herhangi bir tarafgirlik görülmemekte, hiç olmazsa vakıaları tahrif edici bir temayül müşahede olunmamaktadır. Sadece bazan, meselâ Akıl'in Sıffin'de Ali'ye karşı savaşmış olması gibi hoşuna gitmiyen bazı şeyler hakkında susmuş olduğu görülüyor.

Eski İslâmda, dinî-siyasî muhalefet partileri hakkındaki makalemde tercihan Ebû Mihnef'e dayandım. Buna mukabil bu eserin mevzuunu teşkil eden Arap devleti tarihi için Ebû Mihnef o kadar zengin malzeme sağlamamaktadır. Bu hususta en iyi kaynak Kûfe değil Medine rivayetidir. Eski ana rivayet odur. Bu, menşelerinde Kûfe rivayetinden daha yukarıya varmaktadır, fakat bize kâfi derecede intikal edebilen mümesilleri Ebû Mihnef'den daha genç olup ancak ilmî telifin Medine'den Bağdad'a hicret etmeye başladığı zamanlarda parlamışlardır. Bunlar bilhassa, bir azadlı köle olan İbn İshak, yine aynı şekilde bir mevlâ olan Ebû Ma'ser ve Vâkıdî'dirler. Bunlar artık ham malzemeyi ilk elden toplamamaktadırlar. Rivayetler bunlara ilmî tavassutlarla intikal etmekte olup onlar tarafından gözden geçirilmekte, tasnif, tashih edilerek birbirini içinde eritilmektedir. Bunlar bu rivayetleri bilhassa daha büyük ve daha disiplinli bir irtibat içine sokmakta ve onları aynı zamanda müteselsil bir kronolojiye tabi tutmaktadırlar. Tek tek büyük hadiseler hakkındaki bağlantısız hikâyeler bu suretle müteselsil bir tarih halini almaktadır. Bu usulün yaratıcısı olarak İbn İshak kabul edilebilir. O ve muakkipleri için karakteristik olan cihet annalistik şekil olmuş ve bu şekil sonradan moda olmuştur. Kronoloji, ilmî araştırmayı ve mukayeseyi gerektirir. Medine âlimleri bunu ihmal etmemiş ve kritiğe şayanı dikkat derecede mütehammil neticeler elde edebilmişlerdir. Onlar bu arada belki de, meselâ zelzele ve diğer tabiat hâdiselerinin tarihlenmesi hususunda, zaman zaman Hristiyan, bilhassa Süryanî rahiplerinin kayıtlarına istinad etmek imkânını bulmuşlardır. Hâdiseleri bir zaman ağı içinde toplamak gayretinin nasıl ileri adımlar attığı müşahade olunuyor; İbn İshak, halefleri tarafından kronolojinin tanımlığı bakımından daha da aşılmıştır (Vâkıdî, s. 15 v.d.). Ebû Ma'ser tarihlemekten başka hiçbir hususa ehemmiyet

vermez görünmekte ve Vâkıdî'de de bu husustaki ilgi ön plânda kalmaktadır. Bu ikisinin birbiriyle münasebeti hakkında bk. Tab. 2, 1172; 10. 1173; 6.

Medine, İslâm cemaatinin ve Arap devletinin çekirdeği idi. Kendisinden neş'et eden dünya tarihi çapındaki gelişme için bu şehrin haiz olduğu merkezî önem, burada meydana gelen rivayete damgasını vurmuştur. Bu rivayet tabiatıyla ön plânda, İslâmın dinî ve politik mânada henüz parçalanmamış bir vahdet teşkil ettiği ve bütün dünyayı kendi içinde birleştirecekmiş gibi görüldüğü muhteşem ve mukaddes ilk devrenin hatıralarını ihya etmekte idi. İbn İshak'ın hemen hemen münhasıran kendisini vakfetmiş olduğu intibamı veren ana mevzuu, *Megâzî* ile birlikte *Şiret*, yani Muhammed'in hayatı, cemaatin onun tarafından kuruluşu, devletin onun ve halifeleri tarafından fetihler devresindeki tesisi idi. Bu rivayet, devletin siklet merkezi Dimaşk'a intikal ettiği zaman dahi halâ merkezi ve bütünü gözönünde bulundurmakta idi. Bu rivayetin sahipleri filvaki Dimaşk'a hicret etmeyip Medine'de kaldılar, fakat bu şehir Emevîler devrinde de, Bağdad bu mânada onun yerini alıncaya kadar, sadece asıl Arap sosyetesinin makarrı olmakla kalmadı, İslâm kültürünün fikrî merkezi olmak durumunu da muhafaza etti. Devletin tarihi, dünyevî devamiyle dahi, idare ile anlaşılamamalarına rağmen Medine âlimlerinin dikkatini üzerine çekmekte devam etti. Bunlar Irak'dan ve hele Horasan'dan çok daha ziyade Suriye ile alâkadar oldular. Bir takım resmî denilebilecek, meselâ hükümdarların ne zaman idareyi ellerine aldıkları ve öldükleri, en mühim eyaletlerin valilerinin ne zaman tâyin ve ne zaman azlolundukları, hangi yıl, kimin, halifenin emriyle Haccı veya Bizanslılara karşı yaz scferini idare ettiği gibi kayıtlar Ebû Ma'ser ve Vâkıdî'de muntazam fasılalarla tekrerrür ederler; bu kayıtlar Medine annalistiğinin bel kemiğini teşkil ederler. İlâve bilgiler ancak bazı buhranlar veya ona teşebbüsler mevzuunda bir kabarıklık teşkil eder; bunlar umumiyetle kifayetsizdirler. İlmî ilgi kuru vakıalara müteveccihdir; tafsilât vermek hevesi, mevzua samimî bir bağlılık, hadisede rol oynayan eşhasa karşı içten gelen bir ilgi pek müşahade edilmez. Medine'de gerek Emevîler ve gerekse Suriyeliler için sempati hisleri bulmak mümkün değildi; bitarafıktan fazlası bunlardan elbette beklenemez.

Hiç şüphesiz bizzat Suriye'nin, yani Suriye Araplarının da bir rivayetleri mevcut olmuş olmalıdır. Fakat bu elimize geçmemiş, kaybolmuştur. Bunun izlerine Belâzuri'de, belki de, Kûfe'de oturmakla beraber kabilesi dolayısıyla Suriye ile irtibatı bulunan ve Taberî'de İbn Kelbî yolu ile Suriye hadiseleri hakkında sık sık râvi olarak kaydedilen Kelbli Avâne'de tesadüf olunabilir. Bu Suriye rivayetinin ruhunu en iyi bir şekilde hristiyan kroniklerinden, bilhassa Hispalis'li İzidor'un *Continuatio*'sundan öğrenmek kabildir. Bunda Emevîler, kendilerini mutad olarak gördüğü-

müz açıdan çok daha müsait bir zaviyeden ve bambaşka bir ışıık altında görünmektedirler. Araplar hakkında son söze düşmanları malik oldular; tarihleri, bundan çok hırpalanmıştır.

Ebû Mîhnef ile Medineliler arasında bir nevi ortalama mevkii Medâinî alıyor. O âlim bir tarihçidir, fakat tasvirine çok tafsîlatlı olarak girişmiş olup, Basra ve Horasan'a karşı tam bir eyaletli ilgisine sahiptir. Taberî'de Basra ve Horasan'a müteallik hemen bütün haberler ondan alınmadır. Medâinî tamamiyle Abbâsî görüşüne sahip olup Emevîlerin inkırazını ve mukaddes hanedanının iktidara gelişini bu noktai nazardan hikâye etmektedir.

Taberî'nin bu ana râvilerinin karakteristiğini vermekle iktifa ediyorum. Onda, bilhassa bazı hususî pasajlarda, müstakil eserleri ile bize kadar intikal etmemiş nice başka râvî de söz almaktadır. Fakat ben burada bir çırpıda en eski Arap tarih yazıcılığına tam bir bakış vermek istemiyorum. Bana sadece bunun menşeleri hakkında bilgi vermek gerekli göründü; bu mânada söylediklerim yetsin. Tamamlayıcı olarak Wüstenfeld'in Göttingen ilmi sosyetai neşriyatının 28 ve 29. ciltlerini teşkil eden maruf *Verzeichnis*'i hizmet edebilir.

Aslında maksadım, Emevîler devrini, büyük fetihler devresini *Skizzen und Vorarbeiten*'ın 6. fasikülünde işlediğim gibi, aynı şekilde ve aynı *Prolegomena zur ältesten Geschichte des Islams* unvanı ile kaleme almaktı. Onda Seyf b. Ömer'in tasvirini Taberî'deki bütün değer rivayetlerle karşılaştırmak ve bunu diğerlerinin tarafgirane bir şekilde işlenmesi olarak ispat etmekle yetinebilmişim; fakat Seyf, Cemel = Deve savaşı ile son bulmakta olup bundan itibaren tarihî tenkid artık mütecanis ve devamlı bir noktai nazara göre icra edilmemektedir. Artık edebî bir rehbera uyulamaz, vak'adan vak'aya objektif sebeplere göre hüküm vermek, *meritae causae*'lere gömülmek veya eklektik veya ahenkli bir yol tutmak gerekmektedir. Filvaki râviler halâ itimada şayan olmak bakımından farklıdır; fakat bunlar ancak arada sırada ve her zaman aynı istikamette olmadan birbirinden ayrılmaktadırlar. Araştırma, mümkün ve lüzumlu olduğu yerde daha tutanaklı ve fakat daha az verimli oluyor. Fakat araştırma her zaman mümkün değildir, çünkü malzeme kıfayetsizdir; her zaman lüzumlu da değildir, zira râviler birbirine uymakta veya birbirini tamamlamaktadır. Pozitif tasvir sık sık araştırmanın yerini alabiliyor veya almak zorunda kalıyor. Başlangıçla mukayese edilirse bu pozitif tasvir eserin devamında daha üstün duruma geçiyor. Üslûbun karıştırılması hususundaki yapılacak ithamlara göğsüm açık; değişen çalışma tarzını, rivayetin daima değişen bünyesi tevhit etti. Bazı suallerin vaz'ına ise malzeme tarafından değil seleflerimce icbar edildim. Bu arada bunlara onlardan başka türlü cevap verdiğim de oldu.

Göttingen, 1902 Temmuz.

WELLHAUSEN

BİRİNCİ KISIM

GİRİŞ

1 - İslâmın siyasi cemaati dinî cemaatten doğmuştur. Muhammed'in hidayete erişmesi onun risalete tayini ile aynı zamana düşer. O filvaki işe kendisi ile başladı; önce kadir-i mutlak Allah'ın ve kıyamet gününün gerçekliği bizzat onu yüreğinden kavradı. Fakat benliğini kaplamış olan inanç o kadar müazzam idi ki, dışarıya taşmak zorunda kaldı. Işığı ve doğru yol, yanılmaktan kurtarmak için, karanlıkta sendeleye sendeleye yürüyen kardeşlerine de göstermek mecburiyetinde idi. Bunun için derhal Mekke'de küçük bir cemaat kurdu.

Bu cemaat, dünyanın yaratıcısı, ruhun hâkimi, görünmez BİR Tanrı'ya iman ve bundan fışkıran, başka hiçbir efendiye değil, O'na tapmak, dünyayı değil bizzat kendi ruhunu kazanmak, dünyevî varlığa değil hak ve mağfirete yönelmek ahlâkî ile içden birbirine bağlanmıştı. Monoteizm Kur'an'ın en eski sûrelerinde, Amos ve Dağ Va'zındakinden hiç de daha az olmayan bir kuvvetle ahlâkî mânada kullanılmıştır. Yaratıcıyı düşünmek, İncil'de olduğu gibi, derhal ölümden sonra onun karşısında şahsî sorumluluk düşüncesini uyandırmaktadır. O, sadece iradesine uyulması hususunda değil, iradesinin *icrası* bakımından da ruhu bütünü ile kendisine hasrediyor. Asıl ve menşesinde İslâm, kelimenin mutad mânası ile bir fatalizm olmadığı gibi, vücud-ı mutlak, yani dinî bir hiç değildir. Daha ziyade mutlak kudret ile ahlâk ve âdalet sıkı sıkıya bağlıdır. Hissiyata göre, bu iki unsur arasında muvazene gözönüne alınmadan bazan, bu, bazan diğer tarafa ehemmiyet verilmektedir. Herhangi bir tenakuz hatıra gelmez. Muhammed bir filozof veya bir kat'î hareketler taraftarı (doğmatikçi) değildir.

Dış bakımdan cemaat birbirine müştereken icra edilen ibadet yolu ile bağlı idi; cemaate dahil olmayanların bunlara verdiği en eski ad olan Sâbiler tesmiye şekli sadece buna dayanmış olabilir. Daha Kur'an'ın ilk önceki parçalarında ibadet (Namaz), secde, dinî gece ibadetleri ilk şart olarak vaz

edilmiştir. Ancak bunlar daha henüz sonradan olduğu kadar kesin olarak tâyin ve tanzim edilmiş değildir.

Muhammed önce münferid şahısları, dostlar, akrabalar ve köleler, kazandı. Fakat bunları ancak öncü olarak görmekte idi. Gayreti başlangıçtan itibaren bütün Mekke'yi, âilesini, Hâşim ve Muttalib'leri ve milletini, Kureys'i kendisine çekmeye müteveccihetti. Arap idi ve Arap olarak, bizim sadece yakın ailemiz için tanıdığımız yakınlık duygusunu o bütün soy ve kabilesine (yani milletine) karşı hissetmekte idi. Araplarda henüz cemiyetten ayrılmış, hâkim bir kudretle bağımsız olarak işleyen bir nizam mevcut değildi. Devlet ne bir enstitü, ne de bir ülke olmayıp bir topluluk (Kollektivum) idi. Şu halde hakikatte bir devlet değil yalnızca bir millet vardı; yapılmış bir organizasyon değil, sadece kendi kendine yetmişmiş bir taazzuv mevcuttu; devlet memurları değil yalnız aile, soy ve kabile reisleri vardı (1). Millet sadece mensup olduğu âilenin büyüklüğü nisbetinde birbirinden farklı idi; fakat aynı kuvvet, yani kan birliği ile birbirine bağlanmıştı. Âmmе müessesesi, zahiri bir tazyike maruz bulunmadan kan birliği, kan birliğinin mukaddes addedilmesi fikrine istinad etmekte idi. Akrabalık veya akrabalığa inanmak —ki tesir itibariyle her ikisi de aynı kapıya çıkar— din olarak mevcuttu ve bu din kabileyi yaşayan bir bütün haline getiren ruhdu. Bunun yanında filvaki zahiri bir kült (ibadet şekli) yer almıştı. Fakat bu, ayrı taleplerde bulunan ve kan'a nazaran ayrı şekilde vazifelendiren ve bağlayan bir din değildi. Şu halde Muhammed, iman edenler muhiti soy birliği ile tevafuk etmiyen bir iman formülü (Credo) yolu ile, içinde yabancı cinsten bir *muharrik*'e (Agens) müsamaha edecek kadar bitaraf ve zahiri olmayan kan birliğini parçalamak mevkiinde bulunuyordu. Bunu arzu etmemekte idi; belki de bir dinî cemaati kan birliği kadrosundan ayrı bir mahiyette tasavvur edemiyordu. Bunun içindir ki vazifesini her tarafa dağılmış tarafdarlar kazanmak şeklinde görmüyordu; filvaki işe münferid şahıslarla başlamak zorunda kalmıştı; fakat gayesi bütün'e müteveccihetti. Milleti cemaati olmalı idi. Mekke'de bir ecclesiola pressa (mahdud bir dinî cemaat) ona kâfi değildi.

Kabilesini, Mekke'deki Kureys'i kazanmağa muvaffak olamayınca diğer kabileler ve şehirlerle irtibat tesisine çalıştı; Mekke civarındaki pazar ve panayırılar ona bu hususta fırsat vermekte idiler. Tâif'de Sakif şeyhleri ile ahalinin bütünü ile İslâm'ı kabulleri için müzakereye girişti. Nihayet Yesrib,

1) Daha hâlâ Bedeviler, Devlet'i, yani Osmanlı Devleti'ni bir kabile olarak tasavvur ve bunun haiz olduğu kudreti malik olduğu deve miktarı ile ölçmeye mütemayildirler (Doughty 1, 230). Şehirlerde de siyasi birlik polis değil kabile idi, meselâ Mekke'de Kureys, Tâif'de Sakif gibi. Kureysliler ve Sakifliler Mekke veya Tâif dışında oturdukları zamanlarda dahi kendilerini siyasi bakımdan bir birlik olarak hissederdiler.

yani Medine'de tutundu. Oraya muhacereti, *hicret*, yeni bir devir açan bir hadise oldu. Mamafih yeni devir mazi ile şuurlu bir alâka kesiş mânası taşı-mıyordu. Muhammed vâizlikten hükümdarlığa geçerken benliğini terketmiş olmuyordu. Onun gayesi çok daha evvelden, sadece münferid kişileri değil, bilâkis bütün cemaati kendisine çekmeye matuftu. O, eskiden beri Peygam-ber'i milletin Allah tarafından gönderilen rehberi olarak görüyor ve siyasi ve dinî cemaat arasında fark görmüyordu. Onun Medine'de de, Mekke'de olduğu şey, Peygamber ve Tanrı elçisi olarak kalmak istemesi bir oyun, bir riyakârlık değildi. Fakat o Mekke'de muvaffak olamamış Medine'de ise başarıya ulaşmıştı. Orada muhalefette idi, burada maksada erişmişti: Bu, tabiatıyla ortaya büyük ve sadece zahiri olmayan bir fark çıkartmakta idi. Kaideten muhalefet iktidara geçince değişir; imkânı hesaba katmak zorunda olduğu için tatbikat, fikirlerden çoğunu bir kenara bırakır. Tarihî bir cemiyet mevcut temellerini tamamiyle terk edemeyeceği gibi iktidar da kendisini muhafaza etmek ve yükseltmek için kendi hususî kanunlarına tabidir. Hükümdar sıfatıyla Peygamberin, iktidar müddeisi olduğu zamanki halinden ve tatbikattaki Teokrasi'nin *ide* halindeki Teokrasi'den farkı işte bu noktadan kabil-i izahıdır. Siyasî unsur daha ziyade tebarüz, dinî unsur daha çok tebaüd etti. Buna rağmen, ilâhî ve dünyevî siyaset arasında fark gözetilmesi ve bunun yanında kalbî dindarlığın yerini muhafaza etmesine mukabil yine de din ve siyasetin prensip itibariyle birleştiklerini daima hatırdan tutmaktır.

2 - Medine'de Muhammed için zemin yahudilik ve hristiyanlık tara-fından hazırlanmıştı; orada çok yahudi mevcut olduğu gibi, şehir de Ara-bistan'ın Grék-Roma ve Hristiyan-Arâmî nüfuzu altında bulunan kısmının hududunda kâindi. Siyasî durum ise onun için çok daha müsait idi. Mekke'de sükûn ve nizam hâkimdi, eski cemaat prensibi memnun edici şekilde işlemekte idi; Peygamber'in tesis etmekle tehdit ettiği yeni prensip bozucu olarak hissediliyordu ve reddedilmişti. Fakat kan (bağı) Arabistan'ın her yerinde bu kuvvete sahip değildi. Tesirini akrabalığın bütün dereceleri içinde aynı kuvvetle göstermiyor, bilâkis, geniş muhitlere nazaran dar çevrelerde, birin-cisinde daha ziyade ancak vazife hissiyle, ikincisinde içten gelerek daha kuvvetle müessir oluyordu. Bunun neticesinde, aile menfaati soy veya kabile menfaatına mugayir bir istikamet takip ettiği hallerde, aradaki bağlantı harcı, ayırıcı olan soya inkılâp edebiliyordu. Hassaten aile, aynı kabilenin akraba ailelerine karşı da üzerine düşen kan dâvasından feragat etmek iste-memekte idi. Sulhü talep ve sükûnetin bozulmasını tecziye edecek, mücadele üstü bir kudret mevcut olmadığı için, aile gurupları (soyları) arasında kan dâvaları zuhur ediyordu. Bu durum Medine'de hasıl olmuştu. Cemiyet Evs ve Hazrec halinde birbirine düşman iki kısma bölünmüştü. Katil ve cinayet günlük işlerden olmuştu; hiç kimse tehlikeye maruz kalmadan mahallesini terke cesaret edemiyordu; içinde yaşamanın mümkün olmadığı bir huzur-suzluk hâkimdi. Aradaki uçurumu dolduracak, anarşiyi ortadan kaldıracıla-

cek bir insana ihtiyaç vardı. Fakat bu kimsenin bitaraf olması, iç rekabete karışmamış bulunması lâzımdı. İşte Peygamber Mekke'den tam lâzım olduğu bu anda geldi. Kan, birleştirici harç olarak başarı sağlayamamıştı. Peygamber onun yerine inancı ikame etti. Müminlerden bir grupu, Mekke'den muhacir arkadaşlarını beraberinde getirmişti. Burada birden bire, bir darbeye değil, muhtelif kademelerle, fakat sürekli bir gelişme ile Medine cemiyetini din temeli üzerinde bir *Ümmet-Allah*, bir Allah'ın cemaati halinde tesis etti. Bir kilise teşkilâtı, arzu etmiş olsa bile kuramazdı, çünkü henüz bir devlet mevcut değildi. Mesele, nizamı kurmak, sulh ve adaleti tesis etmek iptidai vazifesinden ibaretti. Başka bir otorite mevcut olmadığı için dinî otorite başa geçti, iktidarı eline aldı ve kendisinden beklenecek yaptığı için de kuvvetlendi ve tutundu. Muhammed ortaya, işlere tam mânasiyle hâkim olduğunu gösteren şahsî bir istidat ve kabiliyet koymuştu. Tereddüt ettiği hallerde tam adamına akıl damşmayı biliyordu. En yakın muhitini teşkil eden, kendisi ile beraber Mekke'den gelip buraya yerleşen muhacirler arasında bulunan birkaç şahısta güvenilir dayanaklar bulmak saadetine mazhardı.

Mevcut şartlar içinde dinin kudreti daha ziyade siyâsî mânada tezahür etti. Bu kudret bir cemaat ve onun üstünde itaat gören bir otorite yarattı. Devletin hâkimiyetini *Allah* teşahhus ettiriyordu; bizde kiral namına olan orada Allah namına oluyordu; ordu ve âmme hizmetleri Allah'ın adı ile müterafıktı. O zamana kadar Araplara yabancı olan hükûmet (iktidar) mefhumu Allah ile kurulmuş oluyordu. Bununla, zahiri ve beşerî kuvvet değil, bilâkis sadece, içten kabul edilen, insanların üstünde bulunan iktidarın hâkimiyeti hakkı olduğu düşüncesi bağlı idi. Teokrasi *mülk*'ün, beşerî kirallığın reddidir. Hüküm sürme selâhiyeti, buna malik olanın intifa hakkı için bir hususî mülk değildir. Devlet daha ziyade Allah'a aittir; fakat onun iradesini bilen ve tatbik eden vekili ise Peygamber'dir. Peygamber sadece hakikatin nâşiri değil, aynı zamanda kâinatta yegâne meşru hükümdardır. Onun yanında hiçbir kralın ve fakat aynı zamanda hiçbir başka peygamberin yeri yoktur: Zamanlarına göre peygamberler daima tektir. Bu *Monarşik Peygamber* tasavvuru muahhar Yahudi menşelidir; tipik olarak, meselâ 1 Sam. 8 ve 11 de görüldüğü üzere Samuel (İşmuil) ve Saul (Talût) tezadında mütebariz bir şekilde bellidir. Peygamber kâinat üzerinde Allah'ın hâkimiyetini tecessüm ettirmektedir. Allah ve Elçisi daima birbirine bağlanmıştır ve her ikisi birlikte Credo'ya, iman'a dahildirler. Teokrasiyi, başında kral veya gaspedilen veya mevrus iktidarın değil, Peygamber ve Allah'ın hukukunun bulunduğu bir cemaat olarak tarif etmek mümkündür.

Allah idesinde mukaddeslik değil adalet hâkimdi. Onun hâkimiyeti hukukun hâkimiyeti ve Teokrasi de bu mânada Dikäarchie (hukuk devleti) idi. Fakat bunun yanında gayrı şahsî kanunun hâkim olduğu düşünülemez. Henüz hiçbir kanun yoktu, İslâm Kur'an'dan da evvel mevcuttu. Teokrasi,

Allah'ın bütün kullarının onun önünde aynı vaziyette bulunmaları düşüncesine rağmen, bir cumhuriyet ile de benzerliğe sahip değildi. Cumhuriyetin ön belirli vasıfları olan halk seçim ve oylamaları hiç yoktu. Egemenlik halkın değil Peygamber'in idi. Sadece onun sağlam ve hattâ ilâhî bir makamı vardı; diğer bütün işler onun otoritesinden akmakta idi. O muayyen memurlar nasbetmiyor, sadece, icrasından sonra vazifelilerinin kendiliklerinden çekildikleri, belli vazifeler ihdas ediyordu. Akıl damışıkları da, dost olup cemiyetine aldığı hususî şahıslardı.

En az akla gelebilecek şekil ise bir Hierokrasi'dir. Müslüman Teokrasisi çok mukaddes addedilen bir teşkilâtla mütemayiz değildir. Bu bakımdan onun Menfa'dan sonraki Yahudi Teokrasisi ile bir benzerliği yoktur⁽¹⁾. Bunda bir ruhban sınıfı, kilise mensubu ile profan ve ruhanî ile dünyevî işler arasındaki fark yoktu. Cemaatin bütün organları ve fonksiyonları üzerinde Allah aynı şekilde müessir olmakta idi. Kaza işleri ve savaş aynen ibadet gibi mukaddes işler cümlesinden idiler. Câmi aynı şekilde Forum (içtima yeri) ve askerî talim meydanı vazifesi görüyordu. Cemaat aynı zamanda ordu, İmamı aynı zamanda kumandan, reis idi.

Allah'ın hâkimiyeti idesinden, kendine mahsus hiçbir idare şekli meydana çıkmıyordu. Filvaki Kaos (karışıklık) içine Muhammed tarafından atılmış olan yeni muharrik (Agens) o vakte kadar bilinmiyen bir unsurlar temerküzü meydana getirmişti. Eski mukaddes kan bağları, iman cemaati tarafından yutulacak imiş gibi görünebilirdi. Hakikatte ise, ağırlık merkezinin bunlardan çıkıp bütün'e intikal etmesine rağmen, bu bağlar mevcut olmağa devam ettiler. O vakte kadar var olan organizasyonun kadroları, kabile, soy ve âileler, yeni cemaat içine kabul olundular; Allah'a olan inanç, bunların yerine başka bir şey koymak imkânını sağlamıyordu. Teokrasi mefhumundan ortaya çıkan, Müslümanların aynı siyasi haklara sahip bulunması hususu, fi'len mevcut farkların kaybolacağı şekilde tatbik edilmedi. Peygamberle birlikte gelen Mekkeliler, hususî tâbiri ile *Muhacire*, bunların yanında Medine Araplarının yerli soyları, mahsus tabiri ile *Ensar* ve Medine Yahudi soyları ayrı ayrı mevcudiyetlerini muhafaza ettiler. İslâmı kabul ettikleri hallerde bile bölgeye muhaceret eden yabancılar yabancı, köleler köle olarak kaldılar.

Hicretten sonraki ve Bedr savaşından önceki yıllara ait, başlangıçta Medine'de mer'î olan âmme hukukunun birkaç ana noktasını gösteren,

1) Menfa sonrası Hierokrasi yabancı hâkimiyetine dayanır, kendi siyasi otonomisi yoktur. Buna göre o, hiç olmazsa millet ile aynı olduğu için başlangıç devresindeki Hristiyan kilisesi derecesinde olmasa da, devletten ayrılıyordu. Kilise devleti hiç mukayese edilemez; kilise devlet değildi, bir devlete *sahip* bulunuyordu (W. Sickel). Ashnda, hakiki Teokrasi hâkiminin kral değil de Peygamber olduğu fikrinden uzak bulunmasına rağmen, sadece eski İsrail Teokrasisi Arap Teokrasisi ile büyük bir benzerlik arz etmektedir.

Muhammed'in bir emirnamesi zamanımıza kadar intikal etmiştir. Bundan, Medine'nin artık mütecanis bir *Ümmet* olduğu, eski durumun ne mânada değiştiği ve nelerin değişmediği anlaşılmaktadır. *Ümmet*, eski Arap akrabalık birliğinin adı değildir. Bu daha ziyade cemaat mânası taşır. O mutad olarak, ancak İslâmdan beri değil, daha evvel de din cemaatidir (Nâbiga 17, 21). Bizim vesikamızda da *Ümmet* kelimesi dinî bir çeşni taşımaktadır (1). O Allah'ın sulh ve koruma (himaye) cemaatidir. *Ümmet* üstünde Allah ve onun namına Muhammed hüküm sürer ki bunda Muhammed hiçbir zaman Peygamber tesmiye edilmemektedir. Birliğin bağı imandır, müminler bunun taşıyıcısıdır. Başlıca vazifeliler bunlardır, başlıca haklara da bunlar sahiptir. Mamafih *Ümmet*'e sadece müminler değil, bütün ona katılanlar ve onunla birlikte savaşanlar, yani bütün Medine ahalisi dahildir. *Ümmet* yuvarlak hesap bir araziye kaplar; Medine'nin bütün varoşları bozulması caiz olmayan bir sulh ve müsalemet yurdu olacaktır. Ensar arasında hâlâ müşrikler vardır, bunlar *ümme*t dışı tutulmamaktadırlar, bilâkis gayet açık olarak bunun içindedirler. Yahudiler de, Muhacire ve Ensar kadar sıkı bir şekilde *ümme*t'e dahil ve onlar kadar hak ve vazifeye sahip olmamakla beraber bunun içinde mütalâa ediliyorlar. *Ümmet*'e dahil olmak şekli herkes için aynı değildir; yerli ve sonradan katılanlar arasında eski Araplar'da mevcut farkın benzeri bir kaide vardır. *Ümmet*'in müşrik ve Yahudileri de içine alması hususu kadar önemli olan cihet bunun, yani *ümme*t'in ferdlerden değil birliklerden müteşekkil oluşudur. Ferd sadece nesep ve soy yolu ile *Ümmet*'e ait olmaktadır. (Vesikada) âilelerin oldukları gibi kalmaları ve bu şekilde *Ümmet*'e dahil olmaları istenmektedir. Mevcut değil, yeni bir prensibe göre vücuda getirilecek bir cemaat taazzuvu imkânı hiç düşünülmemiştir. Âile reisleri de mevkilerinde bırakılmış ve meselâ teokratik memurlarla değiştirilmemişlerdir.

Ümmet'in âileler karşısındaki tutumuna ve iki tarafın karşılıklı selâhiyet ve vazifelerine gelince, safi hususî mahiyette olmayan masraflar, bil-hassa kan bedelinin ödenmesi ve esirlerin kurtarılması için yapılacak ödenekler aileye kalmaktadır. Bir devlet hazinesi henüz mevcut değildir. Himayeye alma müessesesi de nesep ve âileye mahsustur; kimse diğerinin mevlâ'sını kışkırtmaya selâhiyetli değildir. Hattâ önemli himayeye alma hakkı, *icare*, sınırlandırılmamıştır; her ferd bir yabancıyı himayesine alabilir ve bununla umumiyeti mükellef kılar: Sadece Mekkeli Kureyş kabilesinin Muhammed'in düşmanı ilân edildiği için *icare* selâhiyeti yoktu.

Âile kan dâvası hakkında içe doğru, yani Medine içindeki diğer âilelere karşı feragat zorundadır; çünkü *Ümmet*'in ilk gayesi iç mücadeleyi önlemektir. Vukua gelebilecek anlaşmazlıklar mahkemeye intikal ettirilecektir.

1) *Ümmet*'in reisi imam'dır. Etimolojik bakımdan bu iki kelime doğrudan doğruya birbirine bağlı değildir, belki de kökleri tamamiyle ayrıdır. *Ümmet*, ana kelime *Umm* (ana)dan müştaktır. Buna mukabil İmam ileri gitmek manasına bir fiil kökündendir.

«Eğer herhangi bir mesele üzerinde ihtilâf halinde iseniz bu mesele Allah'ın ve Muhammed'in önüne getirilmelidir». Fakat eğer iç barış zor ve tecavüz yolu ile bozulmuş ise, bu taktirde sade tahkire uğrayan veya onun âilesi değil, bizzat mücrimin akrabaları da dahil olduğu halde bütün cemaat birleşik kuvveti ile ona karşı harekete geçmek ve haklı cezasını vermesi için onu zarara uğrayana ve intikam ile mükellef olana teslim etmekle vazifelidir. Kan dâvası artık bundan sonra bir kan dâvası savaşı halini alamaz; onun umumî barışı tehdit eden sivri uç kırılmış, bütünün cüz'e karşı intikamı (Talio) halinde ehlileştirilmiştir. Talio filvaki İslâm'dan önce de vardı, fakat tatbiki nadir idi; çünkü bütün, kısımlara karşı lüzumundan fazla aynı mahiyette ve çok az bağımsız ve hiçbir müeyyideye malik değildi. Bu, Medine'de ilk defa olarak ciddiyetle tatbik edildi, zira burada Allah kan-üstü bir mevkie ve hiç olmazsa fikrî bakımdan hakiki bir hâkimiyete sahip bulunuyordu. Talio henüz hakiki mânası ile bir ceza değildir; icrası hâlâ mutazarrır olana bırakılıyor ve intikam hakkını kullanmak veya bundan feragat veya yerine bedel kabul etmek şıkları onun arzusuna terk olunuyordu. Takip vazifesi tek fertden bütüne intikal ettirilirken, intikamı devletleştirmek ve bununla bir ceza haline getirmek hususunda çok mühim bir adım atılmış oluyordu. Bu adım iç savaştan korunmağa yetmektedir. Medine bölgesi içinde, umumî olarak ve hiç istisnasız sulh ve emniyet hüküm sürmektedir. Himayenin erişemeyeceği veya hiç olmazsa yeter derecede müessir olamayacağı kadar çok olan âile miktarına nazaran yapılan himaye ittifakları büyük sayıda değildir. Yalnız bir, umumî sulh, Ümmet barışı vardır.

Ümmet'in diğer gayesi, soyları dış düşmanlara karşı korunmak için birleştirmektir. Müminler, «insanlar»a karşı birbirlerine mütekaabilen yardım etmekle mükelleftirler; dış âleme karşı birlik olarak bunlar biri diğerinin kan dâvacısıdır. Düşmanlara karşı kan dâvası kardeş için kardeşe yükletilmemiş, mümin için mümine tahmil olunmuştur. Hakikatte bu suretle savaş, evvelce birleşmiş olduğu umumî kan dâvası kavramından çekilip çıkarılmıştır; askerî bir mahiyet almaktadır. Bir yabancı halk ile savaş gibi barış da müminler için müşterektir, kimse kendi başına umum için mer'î olmayan bir barış yapamaz.

Buna rağmen soy veya âilenin harice karşı kan gütmesi hakkı tamamiyle ortadan kaldırılmış değildir. Bu husus, bir yabancıya Medine'de ikamet ve vatandaşlık hakkı bahşeden icâre'nin, bütün'ü ilzam etmesi ve bu sebeple tabii olarak ümmet'in ve reisin, imam'ın hükümrانlık hakkı olması lâzım gelmesine rağmen tek tek ferdlerden henüz alınmamış olması tezadı gibi mütalâa olunmalıdır (4). Bütün ile kısımlar arasındaki bu hesaplama henüz

1) Buna benzer tezadlar az zaman evvele kadar bizde de vardı. Her yerden teh'id olunan Hoffmann von Fallersleben'e Dr. Schnelle, Deutscher Bund devrinde haiz olduğu selâhiyetle, Mecklenburg'daki Buchholz adlı çiftliğinde yurttaşlık ve ikamet hakkı vermiştir. Böyle şeylerin bazan işe yaradığı böylece görülüyor.

her şey tam bir vuzuh ile tesbit edilmiş değildir. Ümmet henüz yeter derecede büyümemiştir. Fakat başlarında Peygamber bulunduğu halde müminler onun ruhu idiler; onlar, hareket ve propagandanın yoğurulduğu hamurun mayası, fikren daha kuvvetli, yükselmeye, kabarmaya çalışan unsuru idiler. İncanın yayıldığı nisbette Ümmet de kuvvetlendi ve özleşti.

3 - Şimdi bahis konusu edilen Medine cemaat nizamının açık düşmanları olarak, Muhammed ve taraftarlarının Mekke'den kaçmalarına sebep olan Kureyşliler tebarüz ederler. Aradaki küçük intikam çarpışmalarından nihayet muannid bir savaş tahassul etti ve bu savaş da ümme'nin içten kuvvetlenmesini büyük ölçüde destekledi. İlk büyükçe karşılaşma, hicri 2 yılında Bedr yanında, ümid edilmedik bir şekilde Muhammed'in lehine sonuçlandı. Bu parlak zafer iman'ın ilâhî bir teyidi olarak hissolundu, silinmez bir tesir yaptı ve en büyük ölçüde kuvve-i maneviyeyi takviye etti. Bu zafer Muhammed'in nüfuzunu arttırmak, ona karşı olan mukavemeti kırmak, Ümmet içinde İslâm'ı tam mânasile başarıya götürmek ve o vakte kadar müsaade ve müsamaha gören yabancı unsurları bünyede eritmek veya ayırıp atmak hususunda fevkalâde büyük bir rol oynadı. İslâm artık bundan sonra müsamahakâr olmadı, bilâkis Medine içinde tedhiş metodları ile harekete başladı. Bu değişmenin delillerinden biri *münafikun*, şüpheçiler ve sureti hakdan görünenlerdir. Müşrikler artık şimdiye kadar olduğu gibi ümmet içinde kalamıyacaklardı; şartların tazyiki altında inanç'ı kabul zorunda idiler, fakat bunu ancak zoraki olarak yaptılar ve tali Peygamber'e yar olmaz görüldüğü hallerde yürekleriün yağ bağladığını saklamağa hiç lüzum hissetmediler. Yahudilerin başına ise çok daha fenası geldi. Vâkıdî'de, Bedr savaşından sonra durum onların çok aleyhine olarak değişti, denilmektedir. Muhammed onları haksız mevkie, mevcut ahidnamelere aykırı hareket etmiş olmak durumuna düşürmek istiyordu. Ehemmiyetsiz bahanelerle birkaç yıl içinde, Medine vahalarında Arap aşiretlerine benzer şekilde kapalı cemaatler teşkil eden bütün Yahudi kolonilerini tard ve imha etti. Bunların kıymetli kültür arazileri ile, o vakte kadar toprak sahibi olmayan ve misafir sıfatıyla Ensar'ın misafirperverliğine arzı iftikar eden veya ticaret yapmak ve kervan vurmak suretiyle nafakalarını kazanan muhacire'yi techiz etti. Onları bu suretle Ensar'dan bağımsız ve Medine'de yerleşmiş arazi sahibi haline getirdi. Bununla kendi kudretini de çoğaltmış oldu. Çünkü muhacire bir bakımdan onun muhafız kuvvetini teşkil ediyor ve Ensar'ın iki kabilesi olan Evs ve Hazrec arasında hâlâ tam mânasile giderilememiş olan gerginlik muhacire'ye kat'î bir ehemmiyet bahşetmekte bulunuyordu.

Filvaki Bedr yanındaki yenilgiyi müteakip Kureyşliler, Ümeyye ailesinden Ebû Sufyan'ın idaresinde Muhammed'e karşı bir intikam seferi tertip ve hakikaten de Medine yanındaki Uhud dağında ona karşı bir galibiyet elde etmişlerdi. Fakat bu zaferin meyvalarını toplamadılar, galibiyetin

verdiği şerefle yetinip yurtlarına döndüler. Bu suretle başarısızlık Peygamber için pek o kadar zararlı olmadı, Muhammed buna tahammül etmeyi ve itibarını çok çabuk yeniden tesisi becerdi. Kureyş'in müşrikler ve Yahudilerle müttefikan Medine'ye yaptıkları ikinci bir taarruz da suya düştü. Civarın küçükçe kabileleri, önce sadece siyasî, sonraları dinî bakımdan da yükselmeğe çalışan Ümmet'e katıldılar. İslâm savaşa savaşa kuvvetlendi ve müdafadan taarruza geçti. Arabistan, Mekke ile Medine arasında cereyan eden, müşrikliğin Allah ile savaşını heyecanla takip etmekte idi.

Arap müşrikliği ile vuku bulan bu haricî mücadele esnasında, bizzat İslâm'ın içten Araplaşması çok dikkate şayan bir şekilde tecelli etti. Muhammed önceleri, dininin muhteva bakımından yahudi ve hristiyan dinleri ile tevafuk ettiği düşüncesinden hareket etmişti. Buna uygun olarak, Medine'deki Yahudilerin kendisini açık kollarla kabul edeceklerini ummuştı. Fakat onlar, Muhammed'in kurduğu Ümmet'e önceden dahil olmakla beraber onu peygamber ve tebliğini kendi kitapları ile aynı olarak kabul etmediler. Şu halde Peygamber bunlardan acı surette hayal sukutuna uğramış bulunuyordu. Yahudiler museviliği İslâm'la beraber değil, onun aleyhinde bir tutumda gösterince Muhammed de İslâm'ı Yahudilik ve sonra Hristiyanlık aleyhdarı olarak ortaya attı. Dininin bize ehemmiyetsiz görünen, hakikatte ise pek büyük önem taşıyan alâmeti farika veya sembollerini o surette tanzim etti ki, bunlar artık kardeş dinlerle müşareketi değil, onlardan ayrılığı ifade eder oldular. Sabbath veya pazar yerine cuma gününü ibadet günü yaptı, borazan ve çanlar yerine ezanı koydu, büyük barışma günü Aşura orucunu kaldırdı ve oruç tutma ayı olarak Ramazan'ı seçti. Böylece (içinden çıktığı) Yahudi ve Hristiyan yumurtasının kabuklarını büyük bir gayretle kırmak suretile İslâmı müstakil hale getirirken, onu aynı zamanda müsbet mânada Araplığa yaklaştırdı. O zaten kendisini evvelden beri daima, Tevrat ve İncil'de de mevcut olan vahyi ilâhiyi Afap dilinde telâkki ve neşreden, hususî olarak Araplara gönderilmiş bir Peygamber addetmekte idi. Görünüşe göre o, hiçbir zaman Mekke'deki Kâbe ve Kâbe'nin tanrısına karşı tabii sempatisini inkâr etmemiştir. Fakat o şimdi, şeraitin sevki ile, bu istikamette çok daha kesin bir adım attı. Kibleyi değiştirdi, namaz esnasında yüzü artık Kudüs'e değil Mekke'ye döndürmeyi emretti. Mekke, Kudüs'ün yerine, hakikî mukaddes mahal, Allah'ın kâinattaki asıl yeri ilân olundu. Kâbe'ye hac ve hattâ Haceri esved'in öpülmesi kabul edildi, bir müşrik ibadet merkezi, halka mal olmuş bir müşrik bayramı İslâm'a kabul edilmiş oldu. Bunu müdafaa için mutad olduğu üzere tarihten istiane olundu. Mukaddes mahal ve Mekke ibadeti önceleri monoteist ve İbrahim tarafından tesis edilmiş, ancak sonraları tereddi ederek müşrik olmuş imiş. İman'ın babası İbrahim Yahudilerden alınarak İslâm öncesi bir Arap İslâmı'nın kurucusu haline getirildi ve Mekke bu İslâm öncesi İslâm'ın merkezi addolundu. Bu suretle

İslâm Yahudilikten kesin olarak ayrılmış ve millî-Arap dinine inkılâb etmiş oluyordu.

Mekke bu suretle, daha fethedilmeden fikren İslâm'a ilhak edilmişti. Fetih sonradan hicretin 8. yılında vaki oldu. Bu, Ebû Sufyan ile gizlice kararlaştırılmış bir teslim anlaşmasına göre oldu. Şehrin İslâm yüzünden, Araplar üzerindeki, onun yaşamasını temin eden çekicilik vasfını kaybetmesi korkusu, önceden kuvvetini kaybetmişti. Hakikatte ise şehir, diğer bütün eski müşrik ibadet yerleri ortadan kaldırılırken, mukaddes mâbedini yalnızca muhafaza etmek ve dinî merasim mahallini de yakınında tutmakla çok daha fazla şey kazanmış oluyordu. Muhammed'e karşı savaş Kureyşlilere büyük zararlar vermişti; Peygamber şimdi onlara, kendisi ile dost olmanın düşman olmaktan ne kadar daha iyi olduğunu hissetmek imkânını vermekte idi. Reislerine büyük hediyeler verdi ve onları lûtf ve ihsanının örneklerine garketti. İslâm'a inandırmanın bu şeklini «kalpleri kazanmak» tesmiye ediyordu. Baba yurduna karşı doğuştan haiz olduğu sempati bunda rol oynamakta idi. Bu şehri her türlü ihsan ve atıfet yolu ile kendisiyle barıştırmak gayretinde o kadar ileri gitti ki, Ensar onun Mekke'yi hâkimiyetinin merkezi yapmasından ve Yesrib'i terk etmesinden korktular. Fakat bu korku sebepsiz idi. Yesrib *medine*, yani merkez-şehir olarak kaldı. Muhammed Mekke'ye gitmedi, bilâkis onun ve iktidarın yanında bulunup buna iştirak etmek isteyen haris Mekkeliler, başlarında Ebû Sufyan ve Ümeyye ailesi bulunduğu halde Medine'ye göçtüler. Mamafih bu da Ensarın pek işine gelir bir şey değildi. Yalnız Mekke'den değil bütün Arabistan'dan gelen muhacire'nin sayısı Medine'de arttıkça arttı. Medine, hayatta muvaffak olmak isteyen faal kimseler için çekici bir rol oynuyordu; Peygamber de, pek temiz bir geçmişe malik olmalarına rağmen bunları, kudretinin çoğalmasi için, bir gözünü yumarak kabul etmekte idi.

Arap kabileleri bu zamana kadar beklemişlerdi. Mekke'nin fethinden ve bunu takip eden, Havâzin'in itaat altına alınmasından sonra birbiri arasından galibe iltihak ve İslâmı kabul ettiler. Bu arada ihtidayı tek tek şahıslar değil, kabileler için reisler müzakere etmekte idiler. Reisler ve şeyhler Muhammed ile anlaşmalar yapıyor ve bu arada gerek kendi kabileleri ve gerekse bizzat şahısları için mümkün mertebe iyi şartlar elde etmeye uğraşıyorlardı. Bir kabile reislik mücadelesi yüzünden dahilen ikiye ayrılırsa, partilerden birisi İslâm yolu ile kendisini diğer partiye karşı kuvvetlendirmeye gayret ediyordu. Muhammed için iyi bir fırsat teşkil eden bu husus sık sık vaki olmakta idi. Şu halde ihtida, bir siyasi hareket, bir Medine cemaatine iltihak idi. Sadece İslâmın getirdiği formlar ve hükümrânlık alâmeti, bilhassa ezan ile namaz ve sadaka kabul olunuyordu. Ancak iltihak kararlaştırıldıktan sonradır ki, Allah'a ibadeti tanzim, din ve hukukun unsurlarını talim eden misyonerler bölgeye geliyorlardı. Lisanen ikrar yeter addolunuyordu; iman çok çok bir fides implicita idi.

Bütün Arabistan'ın İslâma ilhakı 9. yılın Berââ'sı ve 10. yılın Hiccetü'l-vedâ'ı ile tahtim olundu. Mekke'de ibadet ve civarındaki merasim sadece Müslümanlara mahsus olarak ilân edildi; müşrikler artık buna iştirake mezuun değillerdi; bunlar kendilerinin, aslında saf müşrik olan miraslarından itil-mişlerdi. Sadece bu değil, bütün Arabistan da İslâma hasr ve tahsis olundu. Hâlâ müşrik kalan bütün Araplar eoipso (kendiliğinden) cemiyet harici (kanun dışı) ilân edildiler. Teokrasiye iltihak edenler için ise umumî sulh, emn ü amân mer'î idi; artık hiç iç mücadele olmayacaktı. İslâm mazi ile, geçmişin eski mücadelelerine çizgi çekiyordu; bütün kan dâvaları ve kan borçları «ayaklar altında çiğnenmeli» idi. Bu Solon'un temin ettiği Sei-sachthie (=borçluların yükünü azaltmak hususunda alınan tedbirler)'nin çok daha derin tesirli ayrı bir şekli idi. Medine'deki hücreden Teokrasi bütün Arabistan'a yayılıyordu. Kabileler ve bunların aristokrasisi filvaki mevcu-diyetlerini idame ettiler, fakat bunlar Peygamber'in elçileri tarafından bir nevi kontrol altında tutuldular ve hâkim merkezi Medine olan bir nevi devlet içinde toplandılar. Bu, gevşek olmasına rağmen anarşiye ve umumî parçalan-maya karşı duran devletin tesisi Peygamber'in eserinin yerine konan son taşı oldu. Muhammed bir Martir, bir şehid olarak değil, başarımın zirvesinde iken vefat etti. Allah'ın devletini mevcut, tabii bir temel üzerinde gerçek-leştirmiş olmasını ona bir itab sebebi addetmeye lüzum yoktur. Tatbikatın onu sık sık mukaddes olmayan vasıtalar kullanmaya ve Allah'ı sadece bir vasıta olarak ileri sürmeye icbar ve itma' etmiş olmasına rağmen kendisini bir mürâi addetmeye hakkımız yoktur.

4 - Arap kabileleri sadece Peygamber'e biat ettiklerini zannediyorlardı; umumî görüşe göre biat, edeni sadece edilen şahsa bağlamakta idi. Ölümünü müteakip bunlar tekrar ve fakat Allah'dan ziyade Medine'den ayrıldılar. Durum bizzat Medine'nin içinde de tehlikeli idi. Bununla beraber Teokrasi bu kritik hükümdar değişmesini atlatabildi ve Arabistan'ı tekrar itaat altına aldı. İç isyanın bastırılmasını hemen takip eden dış fütuhât, yaraları iyi etmek hususunda en iyi çare olduğunu gösterdi. *Cihad*, mukaddes savaş sayesinde âsi kabileler İslâmın menfaat sahasına alınıp barıştırıldılar. İnanc propagandası, harbe bahane olmaktan çok fazla bir şey değildi. Muhasamatın başlamasından evvel, yalnızca şekli bakımından, Allah'ın düşmanlarından ihtida etmeleri talep olunuyordu; bu talebe uyabilecekleri hakikatte hesaba katılmıyordu. Arabistan haricine karşı, Araplara olandan bambaşka bir nizam takip ediliyordu. Araplara tercih hakkı tanınmamıştı, bunlar İslâmı kabul *zorunda* idiler; umumî temayül, bütün yarımada da sadece İslâma müsaade etmek merkezinde idi (1). İslâmın Araplık ile bir tutulması o kadar ileri gidiyordu ki, kimse bir Arap soyuna dahil olmadan veya böyle bir soya iltihak etmeden Müslüman olamıyordu. Buna mukabil gayrı Araplar ihtidaya

1) Hristiyan kalmalarına müsaade olunan Taglibliler Mezopotamya'da oturuyorlardı.

zorlanmıyorlardı; hakikatte ilk anda derpiş edilen cihet, bunların eski dinlerinde ısrar etmeleri idi. Bunlar gayri Arap olarak Teokrasinin aslı vatandaşları değildiler. Buna iltihak etmemeleri, sadece teokrasi hâkimiyetine itaat ettirilmeleri gerekti: savaşın gayesi bu idi.

İmdi bu suretle Muhammed'in tesis etmiş olduğu millî devletten, ölümden sonra dünya-şümül bir teokrasi imparatorluğu çıktı. Devletin aynı zamanda siyasî ve dinî bakımdan birbirinden farklı iki türlü teb'ası vardı. İmparatorluğun efendileri, Müslüman ve aynı zamanda savaşçı ve fâtihi sıfatı ile Araplardı. Muhammed'in ümmeti tamamiyle bir orduya inkılâp etmişti; namaz, oruç ve bütün diğer Allah rızası için yapılan işler cihad karşısında ikinci plâna düşmüşlerdi. Bu şekliyle İslâm bedevilerin de aklına yatıyordu. İslâm onları zafere ve ganimete, en fena ihtimalle cennete götüren bir hayrak idi. Şimdi Teokrasi de yeni şartlara uygun olarak fethedilen eyâletlerde tamamiyle bir ordu halinde organize ediliyordu. Vatandaş listeleri ordu tomarları idiler, kabile ve aşiretler alay ve taburları teşkil ediyorlardı. Bunlara bütün Araplar değil sadece aktifler, *mukatile*, yani savaşçılar kabul olunuyorlardı. Evde kalanlara mukabil bu mukatile'ye *muhasire*, yani harbin idare edildiği büyük askerî ordugâhlara hicret edenler de deniliyordu. Çünkü hicret'in mânası artık kaçmak değil, bilâkis (çoluk çocuk ile birlikte) vazife almak üzere bir siyasî-askerî merkeze göçmek idi ⁽¹⁾. Yalnız orduda ve merkez ve ordugâh şehirlerde İslâmın vatandaşlık haklarının bütününe sahip olunuyordu; gayri faal surette yurtlarında, sürüleri yanında kalan bedevilere tam vatandaş veya ümmetden nazarı ile pek bakılmıyordu ⁽²⁾. Asıl Dârü'l-hicre veya Dârü'l-islâm Medine idi. Önceleri faal şahısların akını oraya müteveccih. Sonraları buna eyâlet merkez şehirleri (Mısır, çoğulu Musûr) katıldılar; hicret artık buralara da mümkündü. Şuriye'de eskiden mevcut şehirler böyle merkez olarak seçildi. Diğer yerlerde yeni askerî şehirler tesis olundu; Mısır'da Fustat, Roma Afrikası'nda Kayravan, fakat bilhassa Irak'da Basra ve Kûfe gibi.

Araplar temerküz ettikleri bu noktalardan eyâletleri itaat altında tutuyorlardı. Bu tam bir askerî hâkimiyet idi. Kumandaları altında bir bölge fethedilmiş olan emîrler bu bölgenin ilk valileri oluyorlardı; bunların halefleri de öncelikle askerî reisler idi. Fakat nasıl ordu aynı zamanda ümmet idiyse, emîr de aynı zamanda imam, mescidde, hassaten hutbeyi irad ettiği cuma günleri, namazı kıldırان idi. *'Ala'l-harb ve's-salât* idi. Savaş ve ibadet beraberce onun selâhiyeti cümlesinden idi. Bunun yanında tabiatıyla icra ve bununla da kaza selâhiyetine sahipti, çünkü barışı emretme kudreti bu

1) Hicret'in bu mânası meselâ Hamasa 792 v. 3 de: «Yurdunu cennet için değil, ekmek ve hurma için terkettin». Krş. Kutami 4, 25.

2) Yahya b. Âdem, Kitab el-Hurâc 5, 18 ve 59, 15. Krş. benim Havâric hakkındaki makalem (Göttinger Ges. der Wiss. 1901), s. 9.

selâhiyete bağıdır. Önceleri emîr adaleti şahsen tevzi ediyordu. Sonraları başşehir bir kadî tâyin etmeğe başladı (1).

Bütünyle emîr, iç idareyi ve muayyen bir dereceye kadar kazayı, bununla yakından iştiraki olan çevrelere bırakıyordu. Araplar fethedilen eyâletlerde de eski kabile teşkilâtlarını muhafaza etmekte idiler. Buna rağmen eskisine nazaran bir fark belirmişti. Arap yurdunda sadece, beraber sürü otlatan ve beraber göçen nisbeten küçük bir cemaat hakikî bir birlik teşkil etmekte idi. Bu küçük cemaat filvaki kendisini diğer kabilelerle birlikte kendi üstünde bulunan ve gittikçe yükselen bir gurupa ait addetmekte, fakat bu husus tatbikatta ehemmiyet arzetmemekte idi. Bu, çöl sedlerini yıkan büyük selden sonra değişti. Yabancı diyarlara, mutâden hep beraber bir yere yerleşmek üzere bütün kabile hicret etmiyordu; bilâkis kabilenin kendi başına pâyidar olamayacak birçok parçaları oradan oraya atılıyordu. Kâfi bir kesafet temini için bunlar aynı kabileler gurupuna mensup akraba kabile parçaları ile birleşiyor, kenetleniyorlardı. Bu, birbirinden tevakkî için eskisi kadar geniş bir mekâna sahip bulunmadığı, bilâkis meselâ çölün dallı budaklı etnolojisinin hakikî bir haritası olan Kûfe gibi ordugâhlarda sıkışık vaziyette ve birbiri ile yakın temas içinde yaşandığı nisbette kolaylıkla vuku buluyordu. Bu suretle büyük kabile guruplarının bir nevî itmam yoluyla, evvelce sahip olmadıkları ve asıl Arabistan içinde sonraları da pek mâlik olamadıkları, aktüel bir ehemmiyet kazanmış olmaları izah edilebilir. Aynı şartların tahaddüsü ile bu kabile gurupları te'sisi temayülü gittikçe genişlemiş ve Arap devletinin iç tarihi için meş'um olmuştur.

Arap savaş asâleti sınıfına mukabil gayr-ı Araplar teb'a, yani itaate zorlananlar(2) olarak mevkî almışlardı. Bunlar devletin malî temelini teşkil etmekte idiler. Kendilerine tahmil edilmiş harac, Müslümanların verdikleri marûf tâbiriyle sadakaya nazaran çok daha ağır olan ve hakaretâmiz add edilen cizye ile efendilerinin maişetlerini te'min zorunda idiler. Bunların iç işlerine Arap idaresi, hattâ belki de kabilelere olduğundan daha az karışıyordu. Eskiden Roma arazisi olan bölgelerde Piskoposlar, İran'dan alınan yerlerde Dihkanlar cemaatlerin aynı zamanda dünyevî reisleri olmuşlardı. Nerede böyle yerli eşraf varsa, vergilerin istifası ile mükellef tutuluyordu. Hükûmet sadece vergilerin tam olarak hazineye intikali ile ilgili idi. Vali, vergiyi vermelerini te'min için teb'ayı itaat altında tutmakla vazifeli idi. Sonraları ona bazan, hiç de hoşuna gidecek bir şey olmamakla beraber, bir de müstakil bir maliye memuru verildi. Bu hallerde onun vazifesi başkası

1) Ömer (b. el-Hattâb) zamanında böyle bir şey yoktu; rivâyete göre o zamanlar hiç bir ihtilâf zühur etmemekte idi. Kûfe'de bir kadî'nin mevcudiyetinden ilk defa Muâviye veya Yezid I. devri için haberdar bulunuyoruz.

2) Ben teb'a kelimesini, devletin hakiki sâhibi olan Araplar'a mukabil, bu dar mânâsıyla kullanıyorum.

sağarken sâkin durması için ineğin boynuzlarını tutmağa münhasır kalmakta idi.

Teb'anın vergilendirilmesi ve umumiyetle onun durumunun tanzimi için temel, Muhammed'in Kur'an'da biraz değişik şekilde te'yit ettiği eski Arap ganimet hukuku idi. Bir şehir veya bölge sulhen teslim olduğu taktirde ahali hayatım ve mülkünü muhafaza ediyor, fakat kendilerine bahşedilen himaye ve esirgeme mukabilinde teslim muahedesinde tesbit olunan miktarda veya ağırlıkta bir vergi vermeğe mecbur oluyordu⁽¹⁾. Fakat eğer anveten (silâh kuvvetiyle) itaate zorlanmışlarsa harp hukukuna tâbi idiler, yani bunlar her türlü haklarını kaybetmişlerdi. Bunlar sahip oldukları bütün malları ile gâlibin ganimeti idiler. Ganimetin beşte biri Allah, yani devlet için ayrılıyordu. Bütün mirî arazi ve sahipleri tarafından terk olunmuş olan arazi ve köyler de hazineye intikal ediyordu⁽²⁾. Bütün geri kalan, sadece menkul mal değil arazi ve insanlar da kanuna uygun olarak bütün Müslümanlar arasında değil, bu fethi yapan ordunun askerleri arasında taksim edilmeli idi. Fakat bu kabil-i tatbik değildi. Tarlaları sadece işledikleri, fakat bunlara sahip olmadıkları için aşağı sınıfların bundan şiddetle müteessir olmamalarına rağmen böyle muazzam bir el değiştirme mümkün değildi. Eğer çöle çevrilmesi matlûp değilse, Araplar dünyanın yarısım aralarında kur'a ile dağıtamazlardı. Ayrıca işlemek için böyle geniş arazilere dağılmaları da caiz değildi. Onlar eğer tutunmak istiyorlarsa askerî bakımdan temerküz etmek zorunda idiler. Muhammed: «Ümmetimin rızkı, tarla işlemedikleri müddetçe, atlarının nallarına ve mızraklarının ucuna dayanır; fakat ziraate başlayacak olurlarsa diğer insanlar gibi olurlar» demiş imiş⁽³⁾. Ayrıca istikbal de düşünölmeli idi. Eğer her şey derhal ilk ve hakiki fâtihler arasında taksim edilecek olursa, ganimet kazanıldığı sür'atle eller arasından kaçıp gidecekti. Bundan dolayı arazi sağlam bir sermaye olarak ele alındı ve vergi ödemeğe mecbur olmaları için eski sahiplerine iâre edildi⁽⁴⁾. ve yalnız bu vergi (fâiz) Arap muharip ve bunların vârislerine tahsis olundu; yani sermaye değil bunun geliri. Bu sebeple fi'li olarak, silâh kuvvetiyle zaptedilen şehir ve bölgeler, teslim muahedesı ile ele geçenlerden çok daha fena vaziyette bulunmuyordu; ve verginin adı her iki halde de aynı idi⁽⁵⁾. Sadece sulhen

---

1) Bâzı hallerde bunlar devlet hududunda silâhlı vazife görüyorlar ve bu hallerde haraç ödemekten muâf tutuluyorlardı. Çünkü haracı, hürriyet, askerlik ve bunların Araplar tarafından deruhde edilmesi mukabili addolunuyordu.

2) Yahya, ayn. esr., s.45

3) Yahya, ayn. esr., s.59

4) Genesis [tekvin] 47'de, Mısır köylülerinin Fir'avn'e, arâzilerinin aslında Fir'avn'e âit ve kendilerinin onun köleleri olduklarını tasdik makamında ödedikleri vergi tam bu mânâdadır.

5) Yahya, ayn. esr., s.11: Sevâd'da kanalların suladığı bütün arâzi harac arâzisiidir. Krş. ayrıca s. 13, 33, 35 v.dd.

alınanlarda vergi hukukî mânada tesbit edilmiş olup arzuya göre değiştirilemiyor, yükseltilemiyordu (1).

Bu suretle, Muhammed'den sonraki devirde *Ganimet* ile *Fay* arasındaki fark ortaya çıktı. Ganimet, esirler de dahil olduğu halde ordugâha getirilen menkul mallardan müteşekkil ganimet olup bu, evvelce olduğu gibi muharipler arasında taksim ediliyordu; buna mukabil Fay, üzerinde oturanlarla birlikte gayr-ı menkullerden ibaret idi ve taksim edilmeyip harac mukabilinde eski sahiplerine bırakılıyordu, öyle ki, harp hukukuna göre bunların hakikî sahipleri olanlar sadece bunların gelirinin bir kısmından, faizinden faydalanıyorlardı(2). Bu geliri ise devlet, memurları marifetiyle istifa ediyor ve her yıl bu gelirin tamamını, bunda hakkı olan mukateleye veya vârislerine te'diye etmiyerek bunlara sabit bir maaş ödemekle yetiniyor ve gelirin mütebakisi devlet hazinesine kalıyordu.

Şu halde fütühatın organizasyonu bir, teb'ayı istismar, gayesi ile askeri işgal hudutlarında kalmakta idi. Bu suretle işlerin bu zamana kadar yürütülüş şeklinde pek az değişiklik mevcut idi. Hâkimiyet el değiştirmişti, fakat misera contribuens plebs[zavallı vergi ödeyen halk]'ın durumu hemen eskisi gibi kalmıştı. Arapların idaresi maliyeye münhasır kalıyordu, divanları bir hesap divanından ibaretti. Grek ve İranlı kâtipleri muhafaza ettiler, bunlar mâlik oldukları yegâne teknik memurları idiler. Esas olarak vergilerin eski ad ve cinslerini de muhafaza ettiler ve şüphesizdir ki bunların miktarını ve istifa şeklini de değiştirmediler. Irak'ı ölçmüş ve vergilerini keşfetmiş oldukları rivâyet olunan iki Medineli zatın akılları yarı yarıya başlarında kabul edilecek olursa, bunların istidat ve kabiliyetlerinden mümkün mertbe hasisce istifade ettikleri muhakkaktır. Birçok hallerde halife, sadece, mahallî mevcut imkânlarla dayanmak zorunda olan kumandanlarının geçici tedbirlerini tasdik etmekte idi.

Fütühat bilhassa halife Ömer zamanına isabet etti ve o da bu fütühatın organizatörü addolundu. İzahatımız onun yeni bir sistemin yaratıcısı olmadığını göstermektedir. Fakat Arap ganimet hukukunun bir kenara bırakılması ve devletin ordu ile itaat altına alınanlar arasına girmesi onun eseridir ve teb'ayı bir, dereceye kadar himaye ederek onların vergi ödeme kudretleri sayesinde devleti ordu karşısında kuvvetlendirmiştir.

1) Fakat diğerleri sonradan bir çok hallerde böyle teslim muahedeleri uydurdular. Bu, vesikalar hakkında bilginin eksikliği ve pek kısa zaman içinde karma karışık fütühat devrinin üzerini kaplayan tarihî karanlık sâyesinde hiç de güç bir şey değildi.

2) *Fay* Kur'an'dan (59,6,7) alınmıştır; fakat *ganimet* ile *fay* arasındaki fark Kur'an'da tesbit edilmemiştir, bilâkis gayr-ı kanunidir. Kelime aslında *reditus* (Yahya, 33. İbn. Hişam, 880, 7)'dur, fakat sâdece gelir için değil aynı zamanda bunu tevli eden sermaye için de kullanılmaktadır. Müslüman hukukçuları ganimet ile fay arasındaki farkı çok eskiden beri mevcut bir müessese addederler ve bunun ancak sonraları tatbikattan ve Kur'an'a zıt olarak meydana çıktığını kabule yanaşmazlar.

5 - Siyasî hukukun inkişafı siyasî iktidarın gelişmesine ayak uyduramadı. Eski Arap an'anesi, kendisinden pratik bir âmme hukuku istihrac edilecek vaziyette değildi. Teokrasi idesinden de böyle bir şey yapılamazdı. Teokrasinin en yüksek idaresinin kime ait olacağı meş'um suali ortaya çıkınca bu eksiklik çabucak hissedildi.

Muhammed yaşadığı müddetçe bu mesele vârid değildi. Peygamber Allahın vekili, hakikî Teokratik hükümdar idi. Teokrasi tam onun üstüne biçilmiş kaftan idi. Fakat onun ölümü ile kıyametin aynı saate düşeceği faraziyesi doğru çıkmadı. Dünya batmadı ve o sürüsünü çobansız bırakmıyacak tedbirleri almadan öldü. Filvakî arkasında Kur'an'ı ve buna ilâve olarak Sünnet'i, yani takip ettiği istikameti ve fiilen gittiği yolu, bırakmıştı. Fakat Kur'an ve sünnet'den kimin onun halefi olması gerektiği istihrac edilemiyordu; bu bir halefin lüzumsuzluğuna da delil değildi: namazın ve devletin şahsî bir idarecisi gayr-ı kabil-i ferâgat idi. Tanzim edilmiş bir seçim statüsü ve Peygamberliğe verâset hakkı da yoktu.

Muhammed'in ölümü Teokrasiyi mahvedecek gibi görünüyordu. Bu ölüm vak'asının imkânına inanmak istemeyen mutaassıp kimseler vardı. Arap kabileleri birlikten ayrılıyorlardı. Bizzat Medine'de bir Şizma'nın doğması tehlikesi belirmişti. Peygamberin istihlâfı için hiç bir tedbir alınmadığı için sadece kat'i bir müdahalenin işi halletmesi mümkündü. Devlete en yakın olarak, daha Muhammed zamanında, onun Mekkeli taraftar ve dostları, az miktarda kimse, bulunmakta idi. Bunlar inancın ilk müminleri, Teokrasinin asalet sınıfı, hakikî İslâm menşeli ve İslâm tarzında bir asâlet sınıfı idiler. Bunların filvaki hiç bir resmî makamları yoktu, fakat hakikatte Peygamberin istişare heyetini teşkil ediyor ve onun üzerinde en büyük nüfuza sahip bulunuyorlardı. Bunlar artık Muhammed'in şahsiyle korunmamalarına rağmen idarenin ellerinden çıkmasına müsaade etmediler ve Peygamberin elinden düşen dizginleri kuvvetle tuttular. Bunların manevî reisleri Ömer b. el-Hattâb idi, Peygambersiz Teokrasinin ikinci, kurucusu addedilebilecek olan bir adam. Uzun boylu, hızlı yürüyen, yüksek sesle konuşan ve oturduğu yerden ses çıkartan bir zat idi: o daima elinde bir kırbaç olduğu halde tasavvur edilmiştir. Taassup numarası yapanlar gibi sinsi, sessiz değildi, fakat hakikî olarak Allah'dan korkardı ve hiçbir suretle de hesapsız, düşüncesiz değildi. Mamafih önce Ebû Bekr'i, Muhammed'in en mutemed dostunu ileri sürdü; ancak onun pek kısa bir zaman sonra ölümünü müteakip ismen de hâkimiyeti üzerine aldı. Ebû Bekr hâkimiyeti son vasiyeti ile ona devretmişti (1). Fakat bu ancak, esasen tabii olanın bir tasdikinden ibarettir. Devleti hukukî

1) Ölmek üzere olan şahsın vasiyeti Araplarda çok eskidir. Harp esnasında, ölümü halinde yerine geçecek vekili, bâzan bunun da vekilini tayin ve ilân etmek Emir'in hak ve vazifesi idi. Müslümanlar ise kendilerini bir ordu ad ve hissediyorlardı. Krş. Contin. Isidori Hispana, nşr. Moirnsen § 98.

yoldan değil zor yolu ile ellerine aldıklarını Ebû Bekr ve Ömer pek âlâ biliyorlardı. Bundan sonra aslında meşru olmayan hâkimiyetlerini devleti Teokrasi idesine göre idare etmek suretiyle meşru hale getirebilirlerdi. Allah, hâkimiyetini artık canlı vekili yolu ile yürütmediği için, Ebû Bekr ve Ömer, onun sözünü, Kur'an'ı ve elçisinin hareket hattı, Sünnet'i, kendilerine örnek olarak almak suretiyle Allah'a hüküm sürdürdüler. Onlar sâdece, Teokrasi-nin meşrû tek hâkiminin, Peygamberin muvakkat vekilleri addolunmak istiyorlardı. Bunu kendileri için kabûl ettikleri makam adı ile, *halife*, yâni vekil, ile ifâde ettiler. Ebû Bekr kendisini Halifetu Resûlillah (Allahın elçisinin halifesi) Ömer, Allahın elçisinin Halifesinin Halifesi tesmiye etti. Bu bir az karıştırıcı görününce, izâfetin terkiyle Halife müstakil bir ünvan oldu. Bunun yanında halifeler Emirü'l-Mü'minin unvanını taşımakta idiler.

Arasından ilk halifelerin çıktığı, Peygamberin en eski ve asıl sahâbele-rinin nüfuzuna, bunların kabile akrabaları, Kureyşliler, sâdece hicret yılında veya hiç olmazsa Mekke'nin fethinden evvel Medine'ye göçenler değil, islâma ancak onun zaferinden sonra mecburen iltihak edenler de dahil olmak üzere, iştirak ettiler. Kan, inancın yanında kudretini muhafaza ediyordu. İslâma muktedir olabildikleri müddetçe karşı koymuş olmalarına rağmen, Kureyşliler şimdi bütünleriyle, Muhammed aralarından neş'et ettiği için, teokrasi içinde kendilerini hüküm sürmeğe haklı hissetmekte idiler. Bu iddia-larında bizzat Peygamber ve eshâbı tarafından takviye edilmişlerdir. Arap-larda umumiyetle hâkimiyetin tek bir âile içinde olmasa bile bir kişinin buna sâhip olmasına rağmen umûmun malı addedildiği soy ve kabile içinde kal-masını normal karşılamakta idiler. Sadece Ensâr, islâm içinde Kureyş'in üstünlüğüne karşı ciddi surette itiraz ediyordu. Bunları muhacir olarak dostane kabûl eden, onlara barınak, iâşe ve himâye te'min eden Ensâr idi. Önce-leri Muhammed'in Mekkeli maiyetine, meselâ yerlerinden tard olunan Yahu-dilere ait emlâkin taksiminde olduğu gibi, imtiyazlı muamelede bulunmasına, mücâdelede esas işin kendilerine kazançta aslan payının ise muhâcirlere düş-mesine karşı bir diyecekleri olmamıştı. Fakat zamanla, kendi davet ettikleri ruhun lüzumundan fazla serpilip genişlediği hissi gittikçe umumîleşti. Evin asıl sâhibi olduklarını ve misafirlerin bütün istediklerine boyun eğmeyecek-lerini göstermek için teşebbüslerde bulundular. Kızgınlıkları sık sık vukû bulan fırsatlarda patlak vermekte ve hiddetleri bilhassa, Peygamber tara-fından bir kenara atılan, eskiden çok nüfuzlu bir Hazrec reisi tarafından körükleniyordu. Mamafih bu adama karşı derhal diğer kabile olan Evs'in kıskançlığı uyanıveriyordu. Eski tehlikeli particilik henüz kaybolmamıştı ve mücâdele üstü mevkie sâhip üçüncü partinin işine yarıyordu. Bu şartlar altında Ensârı daima yeniden teskin etmek Muhammed için kolay oluyordu. Filhakika bunlar bir taraftan da Muhammed'e onları kendi kendilerini par-çalamaktan kurtardığı için, teşekkür borçlu idiler ve akılları başlarına ge-lince, ondan feragat edemeyeceklerini pek âlâ anıyorlardı. Şehirlerini terk

ve Mekke'nin zaptından sonra oraya göç etmesi ihtimali onları çok rahatsız eden bir düşünce idi. Bu suretle her şey başladığı gibi devam etmekte idi. Kureyşliler Medine'de gittikçe daha kuvvetle yerleşiyorlar ve aynı şekilde muhâcire adını taşıyan diğer kabilelerden gelmiş bir çok göçmenle takviye ediliyorlardı. Ensâr hemen hemen nüfus üstünlüğünü de kaybetmiş ve ikinci plâna düşmüştü. Peygamberin vefatı sırasında bir defa daha, şehirlerinde hâkimiyet haklarını veya hiç olmazsa otonomilerini tebârüz ettirmek için, kuvvetle harekete geçtiler. Medine'nin çoktan beri kendi şehirleri olmadığını, ondan bambaşka bir şey, Arabistan ve islâmın merkezini yapmış olan Peygamberin şehri olduğunu unutmuşlardı. Ömer'in ve diğer sahâbelerin kat'i hareketleri ile şaşırarak kendi eski anlaşmazlıklarının neticesinde parçalandılar ve nihayet civardan buraya akıp gelen ve kendilerine karşı muhâcire lehinde vaziyet alan bedeviler nüfus üstünlüğünü elde ettiler.

Bereket versin aynı anda Arap kabilelerinin Medine'ye karşı isyanı vukû buldu; müşterek hâricî düşman karşısında iç şizma kaybolup gitti. An'anelerine uygun olarak Ensâr, düşmanlara karşı savaşta yine ön safta idi. Fütuhatta da, hususiyle Suriye'nin fethinde baş şeref onlara ait idi. Kumanda mevkileri haric islâmın ordu çekirdeğini onlar teşkil ediyorlardı. Filvâki sonraları da hüküm sürenlere karşı bir nevi muhâlefet halini muhafaza ettiler. Fakat onların muhalefeti, mutaassıp teokratların mevcut iktidara karşı olan umumî muhalefetleri içinde eridi ve karıştı. Muhalif Medine, islâmî an'anenin makarri, bir kenara itilmiş islâm aristokrasisinin merkezi sonraları daima bir bütün olarak ortaya çıkar. Bunda sâdece Ensârı hatıra getirmek tamamiyle yanlışır. Harra'da son bulan büyük isyan sırasında da Ensâr muhâcire ile Ümeyye'ye karşı birleşmiş idi; bunlar Kureyşli hilâfet müddeilerini takip ediyor, hususî bir parti olarak kendi namlarına mücadele etmiyorlardı⁽¹⁾. Kureyş'in üstünlüğü belki sâdece Havâriciden gayri, homurtusuz olmasa da herkes tarafından kabul ediliyordu. Kureyşliler kabile rekabetleri üstünde bitaraf bir mevkî alıyorlardı. Arada sırada bu anadan doğma devlet sahiplerine çok kızmakla beraber, kabilelerden her biri hâkimiyete rakibini Kureyş'ten daha az lâyük bulmakta idi.

İmdi Kureyş de kapalı bir birlik manzarası arz etmiyordu. İlk zamanlarda bunlar sadece Peygamberin ve sahâbelerinin adamları idiler. Yalnız bunların sayesinde, bunların kabilesi ve kan akrabası olarak islâm içinde ehemmiyet kazanmışlardı. Fakat sonraları bunların içinden sahâbelerin teşkil ettiği hakiki islâm aristokrasisine tehlikeli bir rekabet çıktı.

1) Ensâr'ın muahhar Yemen muhalefet partisinin nüvesini teşkil ettiğinden bahsedenler vardır. Bunun sebepleri bana meçhuldür. Yemenliler, Suriye'de Kelb, Kûfe'de Hemedân, Mezhic ve Kinde, Basra'da ve Horasan'da Ezd Ummân idiler, ki bu sonuncuları en müfritleridir. Bütün bunlarla Medinelilerin hiçbir irtibatı yoktu. Medineliler şî'aya bütün hayatı boyunca Ali'ye bağlı kalmalarına rağmen ehemmiyetli mikyasta iştirak etmemişlerdir. Ali evlâdlarının Medine'yi ana yurtları addetmeleri ve orada çok hürmet ve riayet görmeleri ayrı bir meseledir.

Bu, halife Ömer'in ölümünden sonra oldu. O sırada yine istihlâf meselesi ortaya çıkmıştı. Ömer, Peygamberin yeğeni ve damadı sıfatı ile iddiası ve daha evvelden hakkının yenildiği hissine sâhip bulunan Ali lehine vasiyette bulunmamıştı. O kendisini tâkip edecek halifenin tâyinini bir seçime bağlamıştı. Seçim organı, şûra ise hiç bir suretle bütün müslümanlardan tereküp etmiyordu. Eyâletler bu hususta nazar-ı itibara alınmamıştı, sâdece Medine, Polis (site) idi. Medine'de de Ensâr ve hatta bir birlik halinde Kureyş düşünülmemişti. Şûraya yalnız Peygamberin hâlâ hayatta bulunan, altı sahabeti mensuptu: hunlar bir kardinal meclisi gibi aralarından birisi üzerinde ittifak edeceklerdi. Diğer Medineliler sâdece bu seçilene bi'at etmek hak veya vazifesine sahiptiler; bi'at merâsimi seçimi tâkip edecek ve Medine'de icra olunacaktı.

Altı sahâbe, üstünlüğünü tanımak istemedikleri için, Ali'yi atlادılar ve Ümeyye âilesinden, çok yaşlı bir zat olan Osman b. Affân'ı seçtiler. Bu zat aralarında en gevşek ve en ehemmiyetsiz olanı idi; ve işte bu vasıfları ile onların hoşuna gidiyordu; işe bigâne birisini kiral yapmak istiyor, başlarına yeni bir Ömer geçirmek istemiyorlardı. Fakat netice onları aldatmakta idi. Çünkü Osman'ın zaafı onların değil, nüfuzuna isteyerek veya irâdesizce kendisini kaptırdığı âilesinin işine yaradı. Ümeyyeliler, Peygamberin ailesi gibi Abd Menâf soyuna mensup olmakla beraber Hâşim ve Muttaliblilerden daha kudretli, daha zengin ve daha asil idiler. Bedr'den sonra, bu savaşta kolu kanadı kırılmış olan Mahzum'un⁽¹⁾ yerini alarak akıllı reisleri Ebû Sufyan sayesinde Mekke'de hegemonya te'sis etmişler ve Kureyş'in Medine ve Muhammed'e karşı uzun yıllar süren mücâdelesini esnasında başta bulunmuşlardı. Bu mücâdelede mağlûp olmalarına rağmen nüfuzlu mevkilerini kaybetmemiş, bilâkis, iltihak mecburiyetinde kaldıkları yeni cemâate başarı ile kapağı atmışlardı. Muhammed onlara bu geçişi kolaylaştırmış ve bundan zarara uğramayacaklarını onlara göstermek hususunda isticval ve gayret sarfetmişti. Mekke artık siyasi ehemmiyetini kaybettiği cihetle Ümeyyeliler Medine'ye göçtüler ve orada pek kısa bir zamanda idare dümenine yaklaştılar. Zamana uymak ve inançlarını tahassul eden şartlara göre tanzim etmek suretiyle bunlar kendilerini yutmakla tehdit eden dalga tarafından tekrar yukarıya taşındılar. Daha Ebû Bekr ve Ömer zamanında Ebû Sufyan'ın oğlu Yezid ve onun ölümünden sonra kardeşi Muâviye, Medine'de olmasa da eyaletlerde büyük bir ehemmiyetle tebarüz ettiler. Osman ile Ümeyyeliler hakikaten hilâfete ulaşmış oluyorlardı; çünkü onun hâkimiyeti âilesinin hâkimiyeti idi. Yeğeni Mervan'ı Medine'de kâtibi yaparak istediği gibi harekette serbest bıraktığı gibi bütün vâililikleri de akrabalarıyla doldurdu. Bununla da diğer erkânı, Şura'nın diğer âzalarını kendisine darılttı. Bunlar beş kişi idiler: Ali, İbn Avf, Talha, Zübeyr ve İbn Ebî Vak-

1) Mahzûm-Abd Menâf rekabeti hakkında, krş. İbn Hişam, 203 v.d., 429.

kas. Filvâki bu sonuncusu harisi cab değildi ve İbn 'Avf da Osman'dan evvel vefat etti: fakat bu ikisinin yerini, kendisini islâmın yüksek Şura'sına dahil addeden ve büyük hürmet ve riâyet gören, Peygamberin genç dul kalmış zevcesi Âyşe doldurmakta idi. Asıl sahabeler kendi mevkilerini teşekkül etmekte olan yeni bir hânedan tarafından tehdit edilir görmekte idiler. Ümeye'ye karşı düşmanlıklarının sebebi bu idi. Kökü tamamıyla islâmda olan hakikî Teokratik asalet, Kureyş'in islâm ile mücâdelesinde riyaset mevkiinde bulunan eski bir müşrik asalet âilesi tarafından arka plâna mı itilecekti? Önce halifeyi, kendi tâbirlerince kliğinden ayırmağa çalıştılar. Fakat bununla gâyelerine erişemeyince halife'nin bizzat aleyhine döndüler. Bütün gayretleriyle onun Medine'deki nüfuzunun temellerini oyduklar, eyaletlerde Arapların ona karşı hoşnutsuzluğunu beslediler.

6.- Mamafih eyaletler, yâni içinde arapların oturdukları şehirler de için-için kaynamakta idi. Büyük fütuhât savaşlarının sona ermesiyle zamanlar değişmişti. Heyecanı sükûn, mestiyi bedmestî tâkip etmişti. Arap savaşçıları artık mütemadiyen harp sahnelerinde oyalanmıyorlardı; düşünmek için vakitleri vardı. *Ganimet*-ki aslında bir çapuldur-daimî olan seferler sayesinde mütemadiyen taze olarak akıp geldiği müddetce, devletin, o zamanlar kendilerinin ne yapacaklarını daha bilemedikleri Fay'e, itâat altına alınanların gayrı menkul mülklerine ve şahıslarına el koymasına pek aldırış etmemişlerdi. Fakat şimdi, farkına varmadan zamanın fırtınaları ve zaruretleri icabı ganimetin en kıymetli kısmını ellerinden kaçırmış oldukları kafalarına dank etmişti. Şimdi hiç olmazsa *Fay*'ın bütün irâdı, yani bütün teb'a vergisinin yıllık tutarı kendilerine verilmiş olsaydı, yine ses çıkarmıyacaklardı. Filvâki, görmüş olduğumuz gibi, bu da yapılmıyordu. Cizye bütün diğer devlet gelirleri ile birlikte hazineye akmakta idi ve devlet Arap savaşçılarına bundan yanlış maaş ödüyordu. Muhtevası aslında orduya, ait olan kesenin ağzı devletin elinde idi. Ordu tarafından yapılan ve hukuk bakımından ordu ganimetine dahil olması icabeden fütuhât sayesinde devlet arazi ve şahısları taksim etmemek ve bunların vergi kuvvetlerini eline geçirmek suretiyle ordudan müstakil bir duruma geçmişti. Bilâkis ordu da, devletin istediği yükseklük ve beğendiği mikyasta tevcih ettiği veya geri alabildiği maaşlarla devlete bağımlı hale gelmişti. Evvelce devlet ordudan yaşarken şimdi ordu devletten yaşamakta idi. Mukatîle'nin, belini hazineye dayamak suretiyle üstlerine çıkan ve dizginlerini ele almış bulunan bu devlet açık-gözünün kendilerini dolandırdığına inanmaları şaşılacak bir şey değildi. Bunlar haractan biriken paranın devlete değil, kendilerine ait bulunduğunu bunların *mal-ı Allah* değil *malü'l-müslimîn* olduğunu iddia ediyorlardı (Tab. 1, 2858 v.d.). Fay gelirlerinin taksim edilmesi talebinde ısrar, fırsat zuhuruunda eyâlette bulunan devlet kasalarını yağma ediyor ve ne olursa olsun bu kasalarda fazla kalan paranın devletin ana hazinesine sevkine mani olmak istiyorlardı. Devlete karşı duydukları kıskançlıklarını, onun iktidarına ve

paralarına hükmeden memurlarına tevcih etmekte idiler. Bu memur tarafından yemlikten uzak tutulduklarını ve bunun da doğru olmadığını görüyorlardı (1).

Aslında bu yükseltilen protesto Ömer'in sistemine karşı idi. Çünkü Fay'i ordunun elinden alarak, her ne kadar Muhammed tarafından bizzat takip olunan hazine menfaati politikasına uygun olarak(2), fakat yine de Kur'an'ın ahkâmı zıddına devlete vermiş olan Ömer idi. Bu mevzudaki kızgınlığın Ömer devrinde değil de önce Osman zamanında uyanmış olması, sadece zamanın değişik mahiyeti ile değil, hükümdarın değişik olan şahsiyetiyle de izah edilmelidir. Osman haklı olarak, Ömer zamanında hiçbir suretle cesaret edilemeyecek hareketlere kendisinin maruz kaldığını söylüyordu. Selefinin âmirane otoritesi nüfuz ve itibarı onda yoktu. Bundan dolayı vâli ve memurların kaprisi ve egoistlikleri de, ödleri patladığı Ömer devrine nazaran onun zamanında çırılçıplak ortaya çıktı. Bu memur ve valileri Osman kendi âilesinden seçmek itiyadında olduğu için husule gelen tesir bütünü fena oldu. Devlet şimdi tamamiyle eyâletleri kemirmek müsaa-desine mazhar birkaç imtiyazlı şahsın çiftliği haline gelmiş gibi görünüyordu.

Peygamberin Medine'de bulunan ve şehir halkının büyük bir ekseriyetini, Ensârı arkalarına almış olan asil sahâbeleri, başlarında Ali, Talha ve Zübeyr bulunduğu halde Medine'de eyâletlilerle buluştular. Bunların motifleri elbette diğerlerinden ayrı ve Osman'ın kliğine karşı duyulan kin idi. Bu kliğe karşı rekabetlerini kendilerini eski ve hakiki Teokrasinin meşru mümessilleri, Kur'an ve sünnet mücahidleri olarak göstermek yoluyla lüzumlu dinî bir çerçeve ile süslemek ve bütün adem-i memnuniyet sellerini değirmenlerine sevk etmek onlar için kolay oldu. Mamafih Osman'a karşı o kadar kaba ve hürmetsizce davranmalarına rağmen, ona karşı açık mücadeleyi yine de onun gözleri önünde ve Medinelilerin yardımı ile açmak istemiyorlardı. Medine'de sadece İslâmın ahlâkî otoritesinin temerküz etmesine mukabil zaten devletin askerî ve malî iktidarına sahip bulunan eyâletleri ateşe sevk etmeği tercih ettiler. 34 (M. 654-655) yılında eyâletlilere yazdılar: eğer cihada çıkmak istiyorsanız, şimdi bunun yeri burası, Medine'dir. Bu önce, mukatelenin devlete karşı muhalefetine merkezi olan Kûfe'de tesirini gösterdi. 34 yılı sonunda (Haziran 655) valiler hac esnasında mutâd olduğu üzere halife ile birlikte Mekke'de bulundurlarken Kûfe'de, nüfuzlu ve şahsen Ali'ye mutî bir Yemenli olan Mâlik el-Eşter idaresinde isyan patladı. Bin

1) Hükûmet, iktidar ve devletin dünyevi adı *Sultan*, dinî adı *Allah*'dır. *Sultan* etimoloji bakımından arami olup aslında *σάβας* değil *ἐξουσία*, *κυριότης* mânâsındadır.

2) Daha Muhammed, sulthen elde edilen araziye devlete mal etmişti. Eski *Ahmâ* (müfredi *Hima*)nın müsadere edilerek devlet malı at ve develerin otlağı olarak yeni *Ahmâ* tesisinde de Muhammed Ömer'den daha evvel davranarak sahipleri tarafından terkedilmiş arazinin hazineye devredilmesinin bir örneğini vermişti. Krs. Reste arabischen Heidentums (1897), s. 107 vd.

Kûfeli şehirlerinin dışına çıkarak Mekke'den dönen valileri Said'in şehre girmesine mani oldular. Mamafih Osman bir mesele çıkarmadan Said'i azlederek âsilere istedikleri gibi bir vali gönderdi ve onları geçici olarak teskin etmiş oldu.

Fakat Kûfeliler yerine bu sefer Mısırlılar Medine'ye doğru yola çıktılar. Mısır'da Osman, yeğeni İbn Ebî Sarh'ı, Peygamber tarafından nefyedilmiş olmasına rağmen, bu bölgenin fatihi Amr İbn el-Âs'ın yerine vali tâyin etmişti. Amr, çok tehlikeli bir zat, bu yüzden ona düşman olmuş, Medine'de onun aleyhine yapılan tahrikâta yardım etmiş idi; aynı şeyi her halde Mısır'da da yapmış olacaktır. Ayrıca orada, halifenin yetişmesine yardım ettiği Muhammed b. Ebî Huzayfe ile şiddetli bir Ali taraftarı olan Muhammed b. Ebî Bekr de igvaatta bulunuyorlardı. İmparator Constans'a karşı Likya sahilinde yapılan büyük deniz savaşında, hakiki cihadı arkada bırakmış olduklarını söyleyerek gemilerle birlikte Arap donanmasından ayrılmışlardı. Bunlar Osman'a karşı malûm ithamlarda bulunuyorlar ve bilhassa bütün yağlı parçaları yeğenleri ile doldurduğunu belirterek böylece tehlikeli tohumlar saçıyorlardı. Bu 34 yılında idi. Ertesi yıl Mısır'dan 500 Arap iç düşmana karşı Allah'ın arzu ettiği mücadeleye katılmak talebini kabul ettiler. Bunlar takriben 35 yılının onuncu ayında (Nisan 656) Medine önünde göründüler ve halifeye bazı taleplerde bulunarak, reddedecek olursa zor kullanmakla tehdit ettiler. Medineliler, birkaç istisnası ile, bunların tarafını tutuyor ve onları destekliyorlardı. Dünyanın o zamanlar için hiç şüphesiz en kudretli devletine hükmeden Osman, hükûmet merkezinde emrinde hiçbir kuvvete sahip bulunmadığı için, bu çete ile müzakereye girişmeğe razı oldu. Şikâyetlerinin giderileceğini vaad ettirmek suretiyle Mısırlıları geri dönmeğe razı etmeğe muvaffak oldu. Fakat bunlar uzaklaşır uzaklaşmaz Mervan ve Ümeyye âilesinin teşvik ve takviyesi ile yeniden kabardı. Takip eden cuma günü camide, içinde Mısırlıların haksızlıklarını anladıkları için çekilip gittiğini belirten bir nutuk söyledi. Bunun üzerine namaz kılan cemaati teşkil eden Medineliler arasında bir hiddet fırtınası patladı. Bunlar kendisine yüksek sesle ithamlarda bulunmakla iktifa etmeyip, bayılıp evine götürülmeğe mecburiyet hâsıl oluncaya kadar ihtiyar adamı taşladılar. Bu onun camide son görünüşü oldu.

İmdi Medineliler kütleler halinde, camiin yanında bulunan Osman'ın Dâr'ının⁽¹⁾ önünde görünerek dağılmaları hakkında yapılan hiçbir talebe kulak asmadılar. Birkaç gün sonra birden bire Mısırlılar da çıkıp geldiler. Bunlar beraberlerinde halifenin bir Urias mektubunu^(*) getirmişler ve bunu Halifeye göstermişlerdi. Osman bu mektubu yazmış olmayı reddetti ve bunun

1) Dâr sâdece bir kapısı olan kapalı bir evler veya odalar -arap lisanı bunlar arasında fark göstermez- kompleksidir.

[*] İçinde getiren aleyhinde, onu fena vaziyete düşüren yazı bulunan mektup.]

hakkinda hiç malûmatı olmadığını bildirdi. Onlar: «Senin arzuna rağmen böyle bir şey yapılabiliyormu? Şu halde sen hükümdar değilsin!» dediler. Fakat Osman istifa teklifini kat'i olarak reddetti: «Allah'ın bana giydirmiş olduğu kisveyi çıkarmam!» dedi. Bu andan itibaren tam bir şekilde muhasara edildi. Köle ve azadlıları ve birkaç akrabası onu Dâr içinde müdafaa etmekte idiler. Medineliler Mısırlıları hareketlerinde serbest bıraktılar; istemiş olsalardı bu birkaç kişinin işini bitirmek onlar için hiç de güç olmazdı. Medineliler halife üzerine taarruza başlamışlardı, şimdi işin ikmalini hariçten gelen âsilere bırakıyorlardı; hattâ bu hususta, bilhassa Ensârdan birkaç kişi onlara fi'len de yardım etti. Ateşin alevlenmesi hususunda baş suçlu olan asıl sahâbeler, Ali, Talha ve Zübeyr, bunu söndürmek için hiç gayret sarfetmediler. Halifenin yüzüne karşı belki de, elleri bağlı olduğu cihetle ona yardım edemedikleri için müteessir oldukları numarası yapıyorlardı. Fakat zevahiri kurtarmağa gayret ettiler. Ashnda ise neticenin kendileri için kazançlı olacağı ümidi ile işlerin cereyan tarzını değiştirmek için hiçbir şey yapmadılar.

İşin kat'i olarak fenaya dönüşü, ilk kan dökme, Dâr'ın müdafileri tarafından vaki oldu. Bunlardan birisi, dışarıda kütle arasında bulunan eski «eshâbdan» birisinin başına bir taş atarak onu öldürdü. Osman katili teslimden imtina etti. Bunun üzerine kuşatıcılar kendilerini her türlü saygı ve hürmet hissini bir kenara bırakmağa mecbur ve haklı görerek Dâr'a taarruza başladılar; kumandayı, camiye yaslandığı halde Balî kabilesinden Mısırlı İbn Udeys elinde tutmakta idi. Kapıda sâdık adamları, kanatların ateşlenmiş olmasına rağmen Osman için savaşıyor ve muhacimleri alıkoymağa çalışıyorlardı. Fakat bu esnada mutaarrızlardan birkaçı komşu arsadan Dâr'a bırakıldılar ve dışarıdaki gürültüye hiç aldırmandan önünde Kur'an bulunduğu halde dua eden halifenin odasına girdiler. Ona ilk saldıran, dostunun ve selefinin oğlu Muhammed b. Ebî Bekr oldu, öldürücü darbeyi Kenâne b. Bişr el-Tucibi vurdu, birkaç diğeri de cesaretlerini ceset üzerinde tatmin ettiler. Bu sahneden sonra artık mücadelenin mânası kalmamıştı; öldürülmemiş olan müdafiler güçlük çekmeden kendilerini emniyete aldılar. Günlerden 18 Zilhicce 35 (17 Haziran 656) Cuma idi. Cenazenin defni, dul kalan zevcesi Kelb kabilesinden Nâile'nin ısrarlı ricaları üzerine birkaç sâdık adam bu işe cesaret edinceye kadar uzunca bir müddet geri kaldı. Cenaze yıkanmadan gece karanlıkta bir kapı kanadı üzerinde evden çıkarıldı. Ölünün kafası mütemadiyen bu kanada çarpmakta idi. Cenazeyi atılan taşlar ve küfürler takip etti. Osman mecburen yahudi mezarlığında defnolundu; Ensâr onun mutat yerde namazının kılınmasına da müsaade etmedi. Bu hemen hemen otlak çukuruna merkep gömülmesi gibi bir şeydi.

7 - Osman'ın katli, İslâm tarihinin hemen hiçbir hadisesinin yarata-
madığı şekilde bir devir açtı. Artık bundan sonra, Teokraside hâkimiyetin
kimin hakkı olduğu meselesi kılıçla hallolundu. Dahilî savaşın Janus kapısı

bir daha hiçbir zaman tam mânâsıyla kapatılmamak üzere açıldı (1). Başında bulunan imamla temsil edilen Peygamber ümmetinin birliği ancak zahiri olarak ve cebir yoluyla muhafaza edilebildi; hakikatte ise cemaat çözüldü ve daima siyasî bakımdan tutunmağa çalışan ve imamları için hakikaten hüküm süren imam aleyhine silâha davranan partilere bölündü. Bu dindarlar için çok ıstırap verici bir çıkmaz idi (2). Bir şeye karışmıyacak olurlarsa, İslâmın bir tarafı tutmak ve hak için söz ve fiille ortaya atılmak hususundaki mütebâriz talebine uymamış bulunacaklardı. Bir partiyi tuttıkları taktirde ise, Teokrasinin, mü'minlerin sadece kâfirlere karşı savaşabileceği ve birbirleri ile mücadele edip kendi kanlarını dökmeğe selâhiyetleri olmadığı temel prensibi dışına çıkmış olacaklardı. «Osman'ın ölümü hakkında ne dersiniz?» suali efkârı birbirinden ayırıyordu.

Bu meş'um fiilin meyvesi Ali'nin kucağına düştü: Peygamberin damadı Ebû Bekr, Ömer ve İbn Avf'ın ölümünden sonra hiç münakaşa götürmeyen bir şekilde sahâbeler arasında ilk mevkie, Talha ve Zübeyr'den daha fazla itibara malik bulunuyordu. Daha Dâr'ın muhasarası sırasında namazda imam vazifesi görmüş ve hacc emirini tâyin etmişti. Medine'de, hassaten Ensâr nazarında, umumiyetle Osman'ın tabiî halefi addolunuyordu. Mısırlılar da ona taraftar idiler, başkası için değil onun için çalışıyorlardı ve içinde bulunulan ânın karışıklığı içinde müessir oldular. Daha Osman'ın öldürüldüğü gün Ali Medine mescidinde umumî bi'atı kabul etti. Mamafih ilk heyecanı bir aksülamel takip etti; hâlet-i ruhiye bozuldu; iktidarı bu kadar pis ellerden almış olan yeni halifeye artık Medineliler neş'e ile tezahüratta bulunmuyorlar ve onu gayretle desteklemiyorlardı. Bu durumda, diğer iki Triumvir Talha ve Zübeyr'in hiç utanmadan, kendilerine karşı haklı bir durumda geçtiği için, Ali'ye arkadan yüklenmeleri, onun bakımından talihin bir lûtfu oldu. Talha ve Zübeyr Osman hayatta iken, sanki Ali namına imiş gibi en şiddetli bir şekilde halifenin aleyhinde tahrikâtta bulunmuşlardı. Şimdi ise onun karşısına rakip olarak çıkıyorlar ve onu faydalandığı cinayetin müşevviki olmakla itham ediyorlardı. Medine'yi terkederek Mekke'ye gittiler. Orada mü'minlerin anası, Âyşe bulunmakta idi. Âyşe şiddetle iştirak etmiş olduğu Osman'ın aleyhindeki tahrikât nihai noktasına varmadan, ellerini suçsuzlukta yıkamak ve işin alacağı mahiyete göre tavır takınmak üzere mukaddes ilticagâha çekilmiş bulunuyordu. Ali'den hoşlanmazdı. Onun bi'atı kabul ettiği haberini alınca, sanki eskiden aleyhinde bulunan o değilmiş gibi, Osman'ı masum ilân ederek herkesi onun intikamını almak üzere yeni halife aleyhine davet etti. Ashında pek muhtelif istikametlere mensup olan bir miktar firarı onun etrafına toplandı. Talha ve Zübeyr onunla ittifak ederek arkasına takıldılar; bu üç kişi

1) Maktul halifeye bundan dolayı açılan kapı denilir.

2) Dahilî harbe bunun için fitne denilir.

Arabistan'da Ali'ye karşı olan hareketin sergerde ve idarecileri idiler. Fakat bunlar çok daha üstün olan Medine'ye karşı Mekke'den mücadeleye girişmezlerdi. Arabistan'ı terkederek irtibatları bulunan Basra'ya gitmeğe karar verdiler. Şehri ele geçirip orada tutunmağa muvaffak oldular. Buna mukabil Ali de Medine'de kalamıyacağını düşündü. Onları Irak'a doğru takip etti; fakat o, bilhassa nüfuzlu Yemenli Mâlik el-Eşter'in kendisine zemini hazırlamış olduğu Kûfe'ye teveccüh etti. Sonra Kûfeliler ile birlikte Basralılara taarruz ederek onları şehirlerinin hemen yanında Cemel savaşında mağlûp etti. Bu savaşa bu ismin verilmesi mücadelenin Âyşe'nin devesi etrafında cereyan etmiş olmasındandır (9 Aralık 656). Talha ve Zübeyr maktul düştüler, Âyşe oyunu kaybetmişti, sahnedan çekildi. Basralılar Ali ile sulh yaptılar, bütün Irak onu tanıdı. Ali Irak'ta kaldı ve Kûfe'yi merkez olarak seçti.

Şu halde Osman'ın katlinin ilk neticesi, Peygamberin şehrinde hilâfetin sona ermesi ve yeni hilâfetin merkezini Medine dışında kurmuş olması oldu. Hilâfetin mukaddesliği bitmişti, bunun için mücadele ise bir kudret meselesi olmuştu. Kudret, kuvvet ise eyâletlerde idi. Kabileler mühim kısımları ile ordugâh şehirlere göçmüşler ve Arabistan merkez-i sıkletini kendi toprakları haricine nakletmişti. Bu hususta kat'i adımı Medineliler, eyâletlileri çağır-mak ve onlara şehirlerinde istediklerini yapmağa müsaade etmekle, atmış-lardı. Bu suretle hegemonyalarından feragat etmiş oluyorlardı. Bilhassa asıl sahâbeler siyasî mânada intiharda bulunmuşlardı; çünkü kendi dayanak-ları olan ahlâkî otoriteyi parçalamışlardı. Fakat iş kuvvete binince, işte o zaman başkaları onlardan üstün idi. Bundan sonra Arabistan, umumî hicretle tenhalaşarak, İslâmdan evvelki seviyenin çok aşağısına düştü. Eski gınâlarda bize bunun üzerine acı şikâyetler intikal etmiştir⁽¹⁾. Medine devletin merkezi olmaktan çıktı; kaybedilen mevkiî yeniden elde etmek için yapılan bütün teşebbüsler beyhude oldu. Medine sadece, burada teşekkül eden İslâm hadîsinin merkezi ve Muhammed'in bahşettiği İslâm Aristokrasisinin bir kenara atılmış üyelerinin burada oturup arada sırada iddia ettikleri hakları gerçekleştirmeğe çalıştıkları küskünlük tekkesi olarak kaldı. Fakat burası, oturacakları yeri serbestçe seçebilenler, siyasî rollerini bitirmiş veya diğer sebeplerden aktif hayattan el etek çekmiş bulunanlar üzerinde cazibesini muhafaza etti. Bu suretle de bu dindarlar şehri aynı zamanda, eğlenmek isteyen asıl ve zengin Arap cemiyetinin eğlence, musiki, hafif meşreplik ve sefahat şehri de oldu.

---

1) Huzeyli Burayk, evvelce o kadar çok insanın oturduğu yerlerde, kendisinin şimdi ihtiyar bir adam olarak birkaç kadın ve çocukla geri kalmış olduğundan dolayı feryat etmek-tedir. Ebû Hirâş ve diğerleri de buna benzer. Halife Ömer, askere gitmek isteyen bir gence, çocukların âilelerine karşı görecekleri vazifenin onun için hicretten daha mühim olduğunu söylemeye mecburiyet hissetmişti, tamamıyla Marc. 7, 10 v.dd. zihniyetine uygun olarak,

Ali Kûfe'den, Suriye hariç bütün Arabistan'a hükmediyordu. Suriye tecrit edilmiş bir vaziyette idi. Buradaki Arapların ekseriyeti buraya hicret yoluyla gelmemişti, bunların Kûfe ve Basra'dan ayrı gelenekleri vardı. Bunlar çok uzun zamandan beri Grek-Roma nüfuzunda kalmışlar ve İslâm'dan evvel de bir devlete, Gassâniler devletine, mensup bulunmuşlardı. Bu yüzden nizam ve itaate nisbeten alışık idiler. Onun da bir Ümeyyeli olmasına rağmen valilerine karşı isyan etmediler. Muâviye b. Ebî Sufyân Suriye valiliğini yirmi yıl müddetle herkesi memnun edecek şekilde yürütmüştü. Şimdi bunu bırakmayı ve Ali'yi halife tanımayı aklına bile getirmiyordu. Vaziyeti ve mevkii Ali'ye karşı Talha ve Zübeyr'inkinden ayrı ve daha müsait idi. Hilâfet üzerinde bir iddiası da yoktu. O daha ziyade idare ettiği eyâlette hilâfetin nokta-i nazarını temsil ediyordu. Osman'ın öldürülmesi ile memuriyetinin bitmiş olduğu kanaatinde değildi ve ihtilâlê rağmen bu mevkiini muhafaza etmişti. Bayrağına, dindarlar tarafından İslâm namına da yapılırsa yine isyan olarak kalacak olan ihtilâlin zıddına, meşru hükûmete karşı sadakat ve itaati yazabilirdi. Öldürülen halifenin yeğeni sıfatı ile onun intikamını almak hak ve vazifesine gerçekten sahip olması ayrıca işine yaradı. Buna, imkân ve vasıtaya malik yegâne akraba olmak dolayısıyla sadece o mecburdu. Çünkü Suriye'de kendisine bağlı hususi bir kuvvete malik idi.

Cemel savaşından biraz sonra Ali Iraklılarla birlikte Suriyelilere karşı sefere çıktı. Fırat hududunda onların ordusuna rastladı. Sıffin' yanındaki şiddetli savaş nihayet onun lehine bir inkişaf aldı. Fakat, Suriyeliler mağlûp olmak tehlikesi ile yüz yüze gelince, mızraklarının ucuna Kur'anlar taktılar. Iraklılar bununla onların ne demek istediklerini anlamışlardı: siz, aynı sizin gibi kelâmullahın bayrağını takip eden Müslümanların kanını döküyorsunuz. Bu onlara müessir oldu. Teokraside hak uğruna ortaya atılmak, onları Osman'a, sonra Âyşe ve Basralılara ve şimdi de Muâviye ve Suriyelilere karşı mücadeleye götürmüştü. Cemâat, Peygamber cemaatinin birliği, bu arada parçalanmıştı: Bu doğru bir iş mi idi? Bu Antinomie [kanuna aykırılık]'nın böyle heyecanlı bir anda canlı bir şekilde gözlerine arzedilmesi onları tereddüde düşürdü. Hareketin ön safında bulunan ve kitle üzerinde müessir olan mutaassıp dindarlar önce Kur'an önünde silâhlarını terkederek diğerlerine örnek oldular. Bunlar Ali'yi de savaşı durdurmağa ve hilâfete kimin lâayık olduğu sorusunun kılıçla değil Kur'an tarafından, yani icabını Kur'andan istihraçla mükellef hakemler tarafından cevaplandırılmasına râzı olmağa zorladılar; Ali itiraza yeltenince, onu da Osman'ın uğramış olduğu akibetle tehdit ettiler. Fakat Sıffin'den Kûfe'ye dönmek üzere yola çıkılınca, sefil bir oyun yüzünden zaferin elden kaçırılmış bulunduğu bütün Ali ordusunun kafasına dank dedi. Hiyleye ilk olarak kanarak diğerlerini de yanlış yola sürüklemiş olanlar şimdi en acı bir pişmanlık içinde idiler. Vicdanlarını şaşkınlığa bırakmış ve Osman'a karşı yapılan ihtilâlin ilâhî haklılığı hususunda bir an için şüpheye düşmüş bulunmalarını kendileri için büyük bir suç addetti-

ler. Fakat bunlar Ali'yi de, hakeme râzı olarak uğrunda çarpışılan iyi gayeyi bir vakıa olarak tehlikeye düşürmüş olmakla itham ediyorlardı. Bunlar Ali'den, arzusu hilâfına bizzat kendilerinin atmağa zorladıkları adımı geri almasını ve Suriyelilerle biraz evvel aktedilmiş olan anlaşmayı bozmasını talep ettiler. Fakat Ali bunu kabule, onların çaldığı havaya uygun olarak raksa yanaşmayınca, ondan ayrılarak, Kûfe yakınında bulunan Harûrâ'da ayrı bir karargâh kurdular. Onlara bu yüzden Harûrî, daha umumî olarak ise Havâric (ayrılanlar, âsiler) denildi.

Mamafih bunlar bu sefer kütleyi kendilerine cezbedemediler. Aralarında ön safta Kûfcilerin mutalâa edilmesi gereken Iraklılar umumiyetle Ali'ye bağlılıklarını muhafaza ediyorlardı. Mamafih onun bunlar muvacehesindeki durumu, Muâviye'nin Suriyelilere karşı vaziyetine nazaran daha ayrı ve gayr-ı müsait bir mahiyette idi. Muâviye alttan yükselmemiş üstten tâyin olunmuştu; mevkiini teb'asına medyun değildi. Onlardan bağımsız idi ve o emir verir, diğerleri itaat ederlerdi. Ayrıca Suriyeliler onun Osman'ın katillerine karşı mücadelesinde haklı olduğuna da emin idiler; fakat hangi şerâit içinde olursa olsun yine de onu tutacaklardı. Onu uzun yıllardan beri tanıyor ve kendisine hürmet ediyorlardı, buna ilâve olarak evvelden de bir nevi askerî organizasyon alışkanlıkları vardı. Buna mukabil hâkimiyetini bir isyana medyun olması Ali'nin belini bükmekte idi ve onun bu eksikliği göze çarpan şahsî vasıflarıyla kapatmasına ne zaman ne de iktidarı mevcuttu. Iraklılar onu iktidara çıkarmanın kendileri olduklarını unutmuyorlardı. Halifelerini kendilerini sevkettiği yere kadar takip edebilmek için fazla disiplinsiz ve fazla mutaassıp dindar idiler. Siffin'de onun işini bozmuş olmalarına sonradan her ne kadar çok pişman olmuş idiler ise de, hakem vak'ası bir kukla oyunu şeklinde gelip-geçip muhasamat yeniden başlayınca, onu Suriyelilere karşı kuvvetle destekliyerek eski akılsızlıklarını telâfi cihetine gitmediler. Ali bunları yeniden sefere çıkmağa zorlayamıyordu. Bütün ısrarlı taleplerine rağmen orduya iştirak etmiyorlardı. Muâviye'nin Mısır'ı zaptetmesine, Irak'ı akıncı birliklerle taciz ederek Kûfe yakınlarına kadar baskın verdirmesine göz yumdular. Nihayet davrandıkları ve sefere hazır olduklarında ise Ali öldürüldü. Oğlu ve halefi Hasan kendisini vaziyete hâkim olacak durumda hissetmedi ve hakkını Muâviye'ye sattı. Muâviye artık Kûfe'ye girebilirdi. Iraklılar ona bi'at zorunda kaldılar. Bu suretle dahili savaş bitmiş oluyordu.

8 - Emevîler hilâfeti kazanmışlardı. Fakat sadece Suriye'de (Mezopotamya ve Mısır ile birlikte) sağlam olarak tutunmuşlardı. Başka her yerde açık veya kapalı muhalefet ve mukavemet ile karşılaştılar. Bunlar sadece zor kullanmak suretiyle tutunabiliyorlardı ve hemen hemen daimî olarak isyanların önüne geçmek veya bunları bastırmakla meşgul idiler. Bu isyanların ocağı, her zaman olduğu gibi Irak, bilhassa Kûfe şehri idi.

Iraklılar Suriyeliler ile mücadelelerinde mağlûp olmuşlar, hiç olmazsa oyunu kaybetmişlerdi. Bunun neticesinde hilâfet merkezi ve aynı zamanda devletin merkez hazinesi Kûfe'den Dımaşk'a hicret etti. Bunu iş işten geçtikten sonra acı acı hissediyorlardı. Evvelce devletin sahibi idiler, şimdi eyâlet derekesine düşmüşlerdi. Kendilerinin fethettiği arazinin geliri ellerinden çıkmıştı. Efendilerinin sofra artıklarından hisselerine düşen maaş kırıntıları ile iktifa zorunda idiler. Takdire bağlı olarak azaltılan ve hattâ kaldırılabilen ve fakat arz-ı iftikare mecbur oldukları meteliklerle ağızlarına gem vurulmuştu. Suriye hâkimiyetini ağır bir boyunduruk addetmeleri ve fırsat müsait görüldüğü zaman bunu fırlatıp atmağa hazır bulunmaları tabii idi. Emevîlere karşı yapılan isyanların en büyükleri Irak'tan ve muayyen bir partiden değil de bir zamanki ihtişâmın kaybından dolayı hissedilen kızgınlıkta ve buna tevârüs edenlere karşı duyulan kinde müşterek olan bir bölge Araplarının heyet-i umumîyesinden neş'et etti. Bu idaresi güç eyâleti sükûn ve itaat altında tutabilmek için her zaman fevkalâde becerikli memurlara ihtiyaç hissedildi. Fakat zamanla bu idare işini başarmak yerli Mukatileyi ikinci plâna atarak Suriyeli işgal kuvvetleri ikame etmeden, merkezini artık eyâlet baş şehrinde değil yeni tesis edilen müstahkem bir kalede yerleştiren hakiki bir askerî hâkimiyet kurmadan, mümkün olmadı.

Eyâletin meselesi İslâmın da meselesi oldu. Allah ve hak iktidara karşı mücadeleye sevk edildi; muhalefet din ile ittifak etti. Müslüman, sözle ve fiille iyiyi belirtmek ve fenayı reddetmekle muvazzaftır; o sadece bizzat Allah'ın iradesini yerine getirmekle değil onu cemaatte muzaffer kılmağa yardıma da mecburdur. Quietism [rahatlık ve sükûna düşkünlük]'e yer yoktur; din her şahsı ayrı ayrı onu fiilinde bütün'e karşı mes'ul tutmak suretiyle âme hayatına müdahaleye icbar eder. Dinin işgal sahası politikadır. İşte Teokrasinin mânası da budur (1). Aslında din aynı zamanda mevcut nizama da destek olabilecek ve teb'aya iktidara itaat edilmesi lüzumunu ve cemaatı parçalamamak lâzım geldiğini telkin edebilecek durumda idi. Fakat vakıa olarak bütün kuvvetini tercihan muhalefetin emrine tahsis etti. Teokrasi idesi meydana getirilen cemaat şekline karşı tenkiti bir tavır takınmıştı. Din, tarihin meşru kılıcı bir kudrete sahip olduğu, devletin kendi hikmet-i vücuduna uygun olarak kudret ve iktidarını muhafaza ve çoğaltma gayesini takip edeceği ve mevcut hükûmetin de bu hususta bir istisna teşkil etmek istemeyeceği doğru düşüncesine bir mani teşkil ediyordu. Emevîlerin ailece Peygamberin en tehlikeli düşmanları oldukları, ancak saat on ikiyi vurunca mecburî olarak İslâmı kabul etmelerine rağmen bunun iktidarının meyvesini kendileri namına, önce Osman'ın zaafını ve sonra da onun katlini mahirane

1) Meş'um neticelerden ibret almak suretiyle filvaki İslâm içinde de fitne (tahrik) addettiği siyasetten uzak kalan ve bunun dini motiflerine itimad etmeyen bir nevi protestan istikamet meydana çıktı. Bu istikametlin fevkalâde asil mümessilleri Medine'de Said b. el-Musayyeb ve Hasan el-Basri idiler.

bir şekilde istismar ederek toplamış olmaları hiç unutulmuyor ve affedilmiyordu. Asılları onları, Muhammed'in ümmetini idareye gayrı lâayık kıhyardı. Bunların Teokrasinin en yüksek mümessilleri olarak görünmeleri Teokrasi ile bir istihza idi. Zorba idiler, zorba olarak kaldılar. Sadece kendi âilelerinin Suriye üzerindeki kudretine dayanıyorlardı, fakat iktidarları hiçbir zaman haklı olamazdı. Emevîlere karşı mevcut olan kü, dünyevî idare fejjimine (Sultan) karşı eskiden beri mevcut olan şikâyetler sebebiyle de tezyid ediliyordu. Çünkü bu rejimin hâl-i hazır mümessilleri Emevîler idiler. Ortaya atılan şikâyetler hep aynı idi: memurların kudretlerini suiistimal etmeleri; ekseriyetin elinin boş kalmasına mukabil devlet parasının belli birkaç kişinin cebine akması; zina, fuhuş, kumar ve içkinin eğlence addedilerek cezasız kalmaları⁽¹⁾. Dindarların bu şikâyetlerinin mümessilleri fukahâ ve kurrâ, yani dinî hukuk bilginleri ve hafızlar idiler. Bunların Emevîlere karşı tutumu, Yahudi din bilginlerinin ve Pharisâer'lerin Hasmonâer'lere karşı tutumlarına tamamiyle benzemekte idi. Bunların hükmeden iktidarın karşısına diktikleri hukuk, Yahudilerinkinde olduğu gibi tamamiyle müspet, yazılı ve an'aneyle dayanan bir hukuk idi. Kur'an ve sünnet'de mevcuttu. Bunu Kur'andan tefsir yoluyla istihrac ediyorlar ve muahhar zamanın günlük hukukî ihtiyaçlarını kendi arzularına göre Peygambere, filvaki çok kere oldukça mütenakız bir tarzda, hallettirmek suretiyle o zamanlar henüz sağlam ve salâbetli bir halde bulunmayan sünnet'e ithal ve bunu böylece tahrif ediyorlardı.

Teokratik muhalefetin en cezrfi mümessilleri, mutaasıblar mutaasıblı, Havâric idi. Bunlarda ilâhî hukuk tamamiyle katıksız bir ihtilâlcı prensip haline inkılâp etmişti. Bunlar ihtilâlin temelini teşkil etmiş olan fiil, Osman'ın katli ile öğünüyorlardı; icrâsından sonra utananların aksine, bu cinayeti açıkça medh ve kabul etmeyi parolaları, dövizleri haline getirmişlerdi. Önce, Iraklılarla birlikte, ihtilâl namına Muâviye'ye karşı beraberce mücadele ettiler. Fakat Allah'a ait işlerde anlaşma yapınca Ali'ye karşı da mücadeleyi devam ettirerek bu suretle ona taraftar olanlardan ayrıldılar. Onu hilâfete çıkarmak için yardım etmiş olmalarına rağmen, Suriyelilerin Muâviye'nin partisini teşkil ettikleri tarzda ve mânada Ali'nin partisi olmak istemiyorlardı. Öyle ya, din ne din-i Muâviye ne de din-i Ali değildi, sadece din-i Allah'tı. Hükümdar için herhangi bir noktada şahsî dinî-siyasî kanaatini feda eden, hükümdara karşı itaatı Allah'a karşı itaata takdim eden, onu bir put haline getirirdi. Putperestler ise putperest olarak kalırlardı ve Müslüman değildiler. Hariciler yalnız kendilerini Müslüman ve bu tesmiyeyi de yalnız kendilerinin hakkı addediyorlardı. Bundan dolayı da hiç çekinmeden diğer müslü-

---

1) Zulm, istisâr (Fay'de), tâtil el-Hudûd. Memurların mes'ul tutulmaları ve memuriyetleri esnasında yaptıkları haksızlıklar için zarar görenlere tazminat vermeleri de isteniyordu. Halifeler buna yanaşmadılar; bunlar vâlilerini memurların, sadece mümkün olduğu kadar çok miktarda para temin etmekle mükellef ve yalnız bundan mes'ul tutmakta idiler.

manların kanını dökmekte idiler; bunlara ve yalnız bunlara karşı cihad ediyorlardı. Bu suretle cemaati parçalamakta oldukları ithamı onlara vız gelmekte idi. Onlar buğdayı çöpten tefrik etmeyen kötü itikadı protesto ediyorlardı. Hakikî cemaati yalnız onlar, bu mütezile, teşkil etmekte idiler. İslâm onların karargâhında temerküz etmekte idi; Peygamberin hicreti misali, onlar sahte cemâatdan buraya hicret etmişlerdi. Tamamiyle hânedan aleyhdarı fikirde olmalarına rağmen bunların da müminler cemaatinin birliğinin mümessili olarak namaz kıldırın ve orduya kumanda eden bir imamları veya halifeleri vardı. Fakat onu kontrol altında bulunduruyorlar, düşüncelerine göre yanlış bir adım atınca istintak ederek, pişman olmadığı hallerde onu kâfir addederek itaatten ayırıyorlardı. Bundan dolayıdır ki, meşru ve hakikî imam meselesinde yalnız diğer müslümanlarla değil, pek kısa bir zamanda kendi aralarında da ihtilâfa düştüler. Ehemmiyetsiz düşünce farklarından dolayı parçalandılar. Teokratik prensibi o kadar şiddetlendirmişler ve bunu o kadar iman ve vicdan meselesi yapmışlardı ki, bu tatbikatta abes hale getirilmiş oluyordu. Bütün gayretlerini erişilmez bir gayeye tevcih etmişlerdi; din onları fevkalâde aktif olmakla beraber tamamiyle gayrı siyasî, mezbuhane bir politikaya sevk etmekte idi. Bunu bizzat hissetmiyor da değildiler. Fakat başarı onlara vız geliyordu, sadece ruhlarını kurtarmak istemekte idiler. Harp meydanında ölümü ve bu sayede Allah'ın affını bulmakla yetiniyorlardı; hayatlarını cennet bahasına satıyorlardı. Buna rağmen ve belki de bu yüzden çok zaman büyük orduları bozguna uğrattıyor ve zaman zaman İslâm dünyasını dehşet içinde bırakıyorlardı. Daima küçük bir topluluk teşkil etmelerine rağmen imha edilmelerine imkân yoktu. Sanki yerden bitiyorlardı; prensipleri tükenmeyen bir reklâm bir propaganda kuvvetini haizdi. Mevcut iktidara karşı diğer muhalefet, ne kadar dindar bir tavır takınır ise takınsın yine de her zaman dünyevî menfaatlerle memzuc ve bu yüzden türlü-türlü mahiyette idi; çoğu zamanda sadece iktidarı elde etmek isteyen haris kişiler tarafından istismar ediliyordu. Bu, çok âletli konserde Havâric, ısrarla, İslâm diyapazonunun dikte ettiği makamın baş perdesini elinde bulunduruyordu. Bunlar en samimî ve en inatçı bir şekilde Allahın devleti ve fakat aynı zamanda en gaddarane bir tarzda gayrı insanî bir utopya (hayal ülkesi) için savaşmakta idiler.

Aynı şekilde Osman'a karşı yapılan ihtilâlden neş'et etmiş olmakla beraber Şiiler Havâric'e nazaran çok ayrı bir istikamete müteveccih bulunuyorlardı. Bunlar Emevilere karşı Haricilerden daha fazla kinli idiler: Fakat Teokrasi içinde umumiyetle bir hanedana yer vermedikleri için değil, bilakis haksız hanedana karşı hukukî ve meşru bir sülâleyi, Muhammed'in ölümünden sonra reisi onun yeğeni ve damadı Ali olan Peygamber âilesini ikame etmediklerinden; *Şia* adı, «Ali partisi» mânasında olan *Şia-ı Ali*'nin kısaltılmışıdır. Önceleri Şiâ-ı Ali, Şiâ-ı Muâviye'yi teşkil eden Suriyelilere mukabil umumiyetle bütün Iraklılar idiler. Ali, ölümünden sonra da Iraklılara kaybedilmiş üstünlük-

lerinin sembolü olarak kalmakta devam etti. Bunların şiiği, zorla itaat altına alınan eyâletin, bilhassa derece ve ehemmiyeti düşürülen başşehir Kûfe'nin Emevî düşmanı halet-i ruhiyesinin bir ifadesinden başka bir şey değildi. Kûfe kabîle ve soy reisleri bu halet-i ruhiyede önceleri diğer şiiilerle iştirak halinde idiler. Fakat mes'uliyetli mevkileri onları dikkatli davranmağa sevk ediyordu. Bunlar ümit vadetmeyen ayaklanmalara katılmıyorlar, kendisini harekete kaptıran kitleyi önlüyorlar ve kendi mevkilerini tehlikeye düşürmemek için, sükûn ve nizam namına nüfuzlarını devlet hizmetine tahsis ediyorlardı. Bunlar bu suretle şimdi, Peygamberin varislerine olan bağılıkları romantik nümâyişlerin başarısızlığı ile azalacağı yerde aksine artan daha açık yürekli ve daha müspet şiiilerle gittikçe yabancılaştılar ve birbirlerine düşman oldular. Bizzat şîâ, kabîlelerin idare mevkiinde bulunan aristokrasi ile zıddiyet yüzünden kendi saflarını sıklaştırıp daha da müfritleşerek ve Arap ekseriyetinin gittiği yoldan ayrıldı. Bu şerait altında, o vakte kadar karanlıkta kalmış olan bir mezhep Kûfe'de itibar kazandı. Bunun saliklerine Sebe'iler deniliyordu. Bu Sebe'iler Araplara Muhammed'in ölümünden sonra kifayet eden ve bilhassa Haricîler için, insanlara kulluk ve insanları mâbutlaştırmak mefhumlarını imkânsız kılan bir otorite olan (Kur'an ve Sünnet'deki) gayri müşahhas kanunun yanına ve üstüne, kendi nokta-i nazarlarına göre Muhammed ile birlikte ölmemiş olup onun kan varislerinde yaşamağa devam eden *Peygamber*'i yerleştirmek suretiyle İslâmın mahiyetini temelinden değiştiriyorlardı. Bunlar Metempsychose [ruhların bir vücuttan diğerine intikali] doktrinine dayanıyor ve buna, Peygamberleri de ruhlandıran Ruhullah'ın, bunlardan birinin ölümünden sonra diğerine geçtiği, hususiyle, Muhammed'in peygamberlik ruhunun Ali'ye intikali ve onun kanında mevcudiyetini idame ettiği meâlinde ayrı bir ifade tarzı veriyorlardı. Şu halde Ali onların gözlerinde sadece, kendisinden evvelki halifelerin meşru halefi değildi, o, kendisiyle Muhammed arasına zorba olarak girmiş olduğunu iddia ettikleri Ebû Bekr ve Ömer ile aynı seviyede bulunmuyordu. O daha ziyade, Ruhullahın tecessüdü, peygamberliğin varisi ve bundan dolayı da, başında ulûhiyetin canlı bir mümessilinin bulunmasından feragat edemeyecek mevkide olan Teokrasinin Muhammed'den sonra meşru ve mümkün tek hâkimi idi (1). Rivayete göre Sebe'iler bu adlarını İbn Sebe' adında Yemenli bir yahudiden almışlardı. Bunlar Kûfe'nin Arap âilelerinden birkaçında yuvalandılar, fakat sonradan bilhassa oradaki İslâmı kabul etmiş çok miktarda iranlı azadlılar, yani gayri Araplar arasında yayıldılar. Sebe'iler, onları kendi muhafız kuvveti haline getiren, eski şiiileri de elde edip Kûfe'deki Arap aristokrasisini iskat etmek ve orada, şiiiliğin Araplar ve İranlılar yani

---

1) Peygamber adını filvaki sadece Muhammed'e tahsis ediyorlardı, fakat işin mahiyeti itibariyle onun vârislerini kendisiyle aynı seviyede mütalâa ediyor, bunlara ilâhi otorite izafe edip kendilerini hata etmez (ma'sûm) addediyorlardı.

efendiler ve teb'a arasındaki farkı silip süpüreceği, kendi idaresinde bir hâkimiyet kurmak için, yeniden zuhur eden bir anarşi ve parçalanma devrinden faydalanan, asıl Sakifî Muhtar sayesinde siyasî ehemmiyet kazandılar. Filvaki Muhtar'ın başarısı kısa oldu, şiasî te'dip edildi; fakat bu istikamet sonraları onun açtığı yol üzerinde zafere kavuştu.

9 - Bu dinî veya din kokan muhalefet, eğer buna, Teokrasi ile hiç ilgisi olmayan ve kökü sadece Araplıkta bulunmakla beraber Arapların fetihler yoluyla varmış oldukları imparatorluk yüzünden, İslâm öncesi putperestlikteki ölçülerin çok üstüne çıkmış bulunan Arap kabîle rekabeti katılmamış olsaydı, Emevîler için hiç de o kadar tehlikeli olamazdı. Bu rekabet bilhassa valiler tarafından beslendi. Bunların doğrudan doğruya emrinde sadece küçük bir şurta, jandarma birliği, bulunuyordu. Bunların mütebaki birlikleri eyâlet mukatile'sinden, milisten, yani kabîlelerin silâhlı efradından terekküp etmekte idi. Valiler mahirâne oyunlarla kabîleleri muvazenede ve kendilerini onların üstünde tutabiliyorlardı. Fakat bu hususta ancak pek az vali ve o da sadece Emevî devrinin başında başarılı oldular. Ekseriyetle vaziyet, valinin diğerlerine karşı bir kabîleye, hassaten, bazan beraberinde getirmiş olduğu kendi kabilesine dayanması şeklinde tecelli ediyordu. Dayanak kuvveti haline getirdiği kabîle onun idaresine ve memuriyetlere ve hazineye tasarrufun bahşettiği menfaatlara iştirak ederdi. Fakat yeni bir vali ile idarenin dümenine yeni ve başka bir kabîle gelir ve bunun neticesi de işten el çeken kabîlenin yeni iktidara gelmesine karşı büyük bir düşmanlığa başlaması olurdu. Bu suretle etnik ayrılıklar, siyaset ve siyasî ganimet mücadelesi ile zehirleniyordu. Bu bakımdan en fena vaziyette Basra'ya ait olan Horasan eyâleti bulunmakta idi. Burada İbn Hâzım ile Kaysliler ve Mühelleb ile de Ezd Uman yükselmişlerdi. Bekr ile Temim arasındaki eski gerginliğin yerini önce Kays ile Temim sonra Ezd ile Kays ve en nihayet de Ezd-Rebiâ ile Kays-Temim arasındaki rekabet aldı. Suriye ve Mezopotamya'da Kaysliler ve Kelbîler İbn Zübeyr ve Ümeyye arasındaki hilâfet kavgasında ayrı tarafları tuttular; bu yüzden kanlı bir mücadeleye giriştiler ve bu düşmanlık, asıl siyasî sebep çoktan ortadan kalktığı halde devam edip gitti. Kabîleler arası ziddiyet, esasen büyük kabîle grupları teşkili için mevcut olan temayül yüzünden daha tehlikeli olmağa başladı⁽¹⁾. Kaysliler gerek Suriye'de ve gerekse Horasan'da çok mütebariz bir siyasî rol oynamakta idiler. Bunlar her yere dağılmışlardı ve kendilerine mensup bulunan Sakifîliler sayesinde yüksek memurlar arasında yüksek miktarda yer almışlardı. Birbirine en çok bağlı olanlar, bütün devlet içinde en önce hakikî bir klik kuranlar bunlardı ve en büyük saygısızlık ve küstahhla bunlar devlete sokulmuşlardı. Basra ve Horasan'da en büyük miktarda bulunan Temim de kendisini Kays gibi aynı büyük grupa mensup addediyordu. Mamafih bunlar

1) Krş. yukarıda, s. 13 v.d.

kabile bağılıklarından duydukları gurur, memuriyetlere o kadar haris olmamak ve bu yüksek politikaya daha az karışmakla temayüz ediyorlardı. Önceleri Kays ile münasebetleri pek iyi değildi, fakat sonraları büyük Mudar partisi içinde onlarla birleşmişlerdi. Diğer tarafta, Basra ve Horasan'da, Ezd Umanlılar Kays ve Temim'in en zehirli düşmanları idiler. Bunlar Horasan'da Rebiâ (Bekr)'yı da ihtiva eden diğer Yemenlilerle bağlanmışlardı. Nihayet Suriye Kudâahları (Kelb) da bunların grubuna cezbedildi. Bunlar Yemenli addedilmekte idiler; böyle olup-olmadıkları şüphelidir: Yemen partisinin kollarına bunlar hakikatte sadece Kayslilere karşı düşmanlıkları yüzünden atılmışlardı (1). Bu suretle bu tehlikeli, kutuplar etrafında toplanma gittikçe genişliyordu (2). Bizzat Kureys ve Ümeyye bile kendilerini bütün Arap dünyasını iki ordugâha bölen bu ikiliğin üstünde tutmağa muvaffak olamadılar.

İki parti arasındaki çatlağa gayr-i Araplar sokuldular. Bunlar, hassatan Kûfe ve Basra'daki kütle halinde İran asıllı harp esirleri büyük miktarda İslâmı kabul ettiler. Bu suretle filvaki şahsî hürriyetlerine kavuşuyorlar (3), fakat maddî menfaatleri ile müterafık bir şekilde tam vatandaşlık ve orduya iştirak hakkını elde edemiyorlardı. Bunlar mevalî, her hangi bir Arap topluluğunun azadlısı oluyorlardı. Ancak bu şekilde, Arap âilelerinin ikinci derecede mensubu olarak, bunlar Teokrasiye kabul ediyorlardı; sadece İslâm buna kâfi değildi. Çünkü Teokrasi hakikatte hususî mânada bir Arap devleti, itaat altına alınmış milletler üzerinde tesis edilmiş bir Araplar imparatorluğu idi. Bu aslında, imparatorluk (mülk) olmaması ve mülke sahip bulunmaması gereken teokrasi mefhumuna aykırı idi; bilhassa Arapların efendinin hakkı gayr-ı Arap müslümanlara karşı mer'iyette kaldığı müddetçe: Allah'a inanış ve sadece onun hâkimiyetini kabul keyfiyeti prensip olarak bütün millî ayrılıkları ortadan kaldırmakta idi. Şu halde İslâm, mevâliye, Teokrasi içinde iştirak hakkı sağlamak ve Arapların üstünlük haklarını onlardan almak hususunda vasıta olabiliirdi. Bizzat dindar Araplar mevâlinin isteklerini desteklemekte idiler; bilhassa muhalefet partileri, aslında İslâmın değil Arap milletinin hâkimiyetini temsil eden Emevîlere karşı bunları müttetik olarak kazanmağa çalışıyorlardı. Mevâliyi kendileriyle aynı hakkı haiz olarak cemaat ve ordularına kabul etmek hususunda Hariciler ön safta idiler. Bunları çok daha büyük bir müessirlikle şifler takip ediyordu. Kûfe'de bir

1) Krş. Kutâmi (nşr. Barth), 29, 56, 93 v.dd.

2) Fakat bu partileşme tam ve kat'i değildi; geçici motiflerle değişebilirdi. Herhangi bir kabile, teveccühünü celbetmek istediği bir kudret sâhibi ile bağlantısını isbat için akrabalığın şu veya bu tarafını tebarüz ettiriyordu. Bilhassa şairler Papa'yı yeğenleri yapmağa uğraşırlardı.

3) Filvaki İslâmı kabul eden harp esirlerini serbest bırakmak vazife değil ancak gelenek icabı idi. Bir müslümanın Allah ve hukuk bakımından bir diğer müslümanın kölesi olmayacağı şartına tam riayet edilmiyordu. Buna mukabil kölenin, hassaten efendisinin evinde dünyaya gelmiş olan kölenin, efendisinin dinine mensup olması tabii görülmüyordu.

şii mezhebi, görmüş olduğumuz gibi oradaki mevâli ile ittifak etmişti; bu mezhep bu suretle hem kendisini hem de İranlıları üst plâna çıkarmıştı. Filvaki bu, Kûfe'de kısa bir zaman içinde Araplar tarafından bastırıldı ve karanlığa gömüldü. Fakat sonradan Kûfe'den hakiki İran toprağına, Horasan'a sıçrayarak orada ihtida eden yerli ahali arasında yayıldı. İslâmın, daha doğrusu şiiliğin bayrağı altında Horasanlılar önce Arapları kendi yurtlarından attılar ve sonra bütün Arap hâkimiyetine bir son vererek Emevîlerin yerine Abbasîleri geçirdiler.

10 - Oryantalizmin mutad tasavvurları umumiyetle tashihe muhtaç olup, her hal ü kârde Arapların hâkim kavim oldukları müddetçe İslâm tarihi bakımından oyun harici kalmalıdır. Burada kültür işleri değil siyaset tam mânasiyle ön plândadır ve bütün ilgiyi mass etmektedir. Siyaset mutlak despotizm şeklinde âkıbet (Fatum) değil, tabiat ve beşerî cemiyetin hudutları için bir anlayışa sahip olmasa bile bütün müslümanların maddî ve manevî bütün güçleriyle iştirak ettikleri mukaddes bir vazifedir. Siyasete dinî, millî ve sosyal cinsten umumî temayüller hâkimdir. Bu temayüllerin birbirine karışması ve ancak nadiren uzun süren hükümdarlık ve valilikler ve yaşlı kimselerle temsil edilen⁽¹⁾ mevcut nizamla mücadelesi yüzünden ortaya muazzam bir karışıklık çıktı. Hind Okyanusundan Atlas Okyanusuna varan hadiseler sahnesinin azameti bunlara bir nazar atfını hiç de kolaylaştırmamaktadır. Takip edecek izahatı anlamak ve ipin ucunu kaçırmamak için hazırlık ve oryantasyon mahiyetinde bu giriş kısmının kaleme alınması lüzumlu görüldü. Fakat bu aynı zamanda, müteakip incelemelerin en eski İslâm tarihinin bütün muhtevasını içine alacağı yanlış düşüncesini de önlemektedir. Bu incelemeler daha ziyade Emevîler, Arap hâkimiyetini temsil eden hükûmetin kendisine zıt kuvvetlerle mücadelesi ve bunun, Medine hilâfetinin sona ermesinden itibaren mütemadiyen devam etmiş olan ihtilâl karşısında nihai mağlûbiyeti etrafında temerküz etmektedir. İslâmın anlaşılması bakımından az ehemmiyetli olmamasına rağmen, parti ve eyâletlerin her biri ayrı ve kendisine mahsus nokta-i nazardan tafsîlâtı olarak ele alınması bu çerçeve içinde yer alamazdı. Bilhassa ilgi çekici olan Horasan eyâleti hakkındaki bazı haberleri hususî bir kısımda birleştirdim. Havâric, Şi'a ve Bizans'a karşı bu devirde yapılan savaşlar hakkında Göttingen İlimler Cemiyeti'nin felsefî-tarihi serisinin makale ve bildirilerinde 1901 yılında neşretmiş olduğum makalelere işaret ederim.

1) Halife ve vâililerin ekserisi genç idiler ve ihtiyarlamadan öldüler. Mu'âviye ve Nasr b. Seyyar istisna teşkil ederler. Vâililerin değişmesi daha sık olmakla beraber umumiyetle ancak kısa bir müddet hüküm sürüyorlardı.

İkinci Kısım

ALİ VE BİRİNCİ İÇ SAVAŞ

1 - Ebû Mihnef'e müsteniden Medâinî'ye göre (Agânî, 15, 71) maktul Osman'ın zevcesi Nâile, öldürülen Halifenin kanlı gömleğini, içinde olayı önceden haber veren Kur'anın 49. sûresinin 9. âyetini kaydettiği, cinayetin icrasına dair haberle birlikte Muâviye'ye gönderdi. Taberî'de bize intikal eden son Seyf rivayetine nazaran (I, 3255), Osman'ın kanlı gömleğini ve Nâile'nin kesik parmaklarını Nu'mân b. Beşîr Dımaşk'a getirmişti. Parmaklar sonradan ilâve edilmiştir, bunun için onları Nâile göndermez. Seyf'in ayrı bir rivâyetine göre Muâviye bu kanlı bakiyeleri, Suriyelileri heyecana getirmek için camide teşhir etti; bu teşhir keyfiyeti, Osman'ın ölümü ile Siffin yanındaki çarpışma arasında bir yıl geçtiği için bir sene sürdü. Avâne'ye müsteniden Medâinî (Tab. I, 3254 v.d.; krş. Kâmil, 183 v.d.; Dineverî, 166 v.d.) sadece, Ali tarafından kendisini bi'ate dâvet etmek üzere gönderilen Cerîr'in önünde Muâviye'nin Suriyelilerin intikam hırslarını bir nümâyîş halinde gösterdiğini ve bu oyun ile istenilen tesiri yarattığını zikretmektedir. Buna göre mesele hakikatte saldırmaması için Ali'yi ürkütmeğe matuf bir gösterişten ibaretti. Vâkidi'ye göre (Taberî, I, 3252 v.d.) Muâviye, bizzat kendisinin Ali'ye karşı yaptığı tahriklerden daha ziyade başkaları tarafından Ali'ye karşı kışkırtılıyordu. Bize kadar intikal edebilmiş olan mısralarda (3258) yeğeni Velid b. Ukbe onu, Ali ile mektup teati etmek ve akrabaların intikam almak vazifesini yerine getirmek hususunda acele etmemekle itham ediyordu. Muâviye yaratılışı icabı siyasî idi ve aynı zamanda Rumlar ve bilhassa Ali tarafını tutan Mısırlılar tarafından tehdit edildiği cihetle, Iraklılarla vuku bulacak bir mücadeleyi arzu etmekten uzak bulunuyordu. Maksudı hilâfeti elde etmek değildi. En yakın gayesi eyâleti olan Suriye'yi muhafaza etmek ve arkasını emniyete almak ister ise filvaki düşmanlarına bırakmaması gereken Mısır'ı ele geçirmekti. Bu hususta onu bilhassa, Osman'a karşı isyanı gayeye varmak için vasıta addederek eski eyâleti tekrar elde etmek için bu isyana iştirak ve ihtiyar halifenin ölümünden sonra aynı hedefe varmak için Muâviye ile namuslu (!) bir tilki anlaşması akdetmiş olan Amr b. As tahrik etmekteydi (krş. 3253 v.d.; Dineverî 167 v. d.) Muaviye ve Amr önce Mısır'a sefer ederek, Ali'nin buradaki valisi Muhammed b. Ebî

Huzayfe'yi bir tuzağa düşürüp esir etmeğe muvaffak oldular (3252 v.d.; 3407 v.dd.). Fakat bunu müteakip geri dönüp bizzat Ali'ye karşı cephe almak zorunda kaldılar. Taarruz eden Ali idi; hilâfet ve devletin bütünü üzerinde hâkimiyet iddiasında bulunuyordu. Irak'ı emniyet altına aldıktan ve hazırlıklarını tamamladıktan sonra, bir kısım Basralıların da gelip katıldıkları Kûfe yanındaki Nuhayle⁽¹⁾ karargâhından 36 yılı sonlarında (657 ilk yaz ayları) batıya doğru hareket etti. Muâviye ve Amr onu Suriye hududunda, Fırat kenarında Rakka'dan uzak olmayan Siffin ovasında beklemekte idiler⁽²⁾.

Siffin savaşı hakkında söz, Taberî'de hemen tamamıyla Ebû Mihnef'e aittir. Ali ana kuvvetle Dicle kenarından ve sonra Mezopotamya ortasından geçen mutad yoldan ilerledi. Karkısıye yanında, aslında Fırat'ın sağ sahilinde ilerlemesi lâzım gelen öncü kuvvetleri ona iltihak ettiler. Rakka yanında Fırat geçildikten sonra Roma istihkâmları yanında Suriye öncü kuvvetine rastlandı. Bunlar kılhca davranmadan geri çekildiler. Karargâh kurulmak istendiği zaman, Suriyelilerin su, yani Fırat yolunu işgal etmiş oldukları görüldü. Bunlar iyilikle ikna edilemeyince zorla geri atıldılar. Fakat bu sefer, onların ihtiyaçları için su taşımalarına mani olunmadı (3259-69). Bundan sonra iki ay müddetle, 36 Zilhiccesi ve 37 Muharremi, ordular birbirinin karşısında karargâhlarında kaldılar. Nihayet 8 Safer 37 Çarşamba günü⁽³⁾ umumî bir çarpışma oldu. Bu savaş Perşembe sabahı daha büyük bir ısrarla devam etti. Suriyeliler çok daha iyi mücehhez olup Iraklılara nazaran çok daha fazla askere benziyorlardı (3322). Bunların çekirdek kuvvetleri önünde, Ali'nin sağ kanadında bulunan Kûfe Yemenlileri, kurralarının ölümü istihkar eden cesaret ve şecaatlerine rağmen sarsıldılar. Fakat akşama doğru Malik el-Eşter bunları durdurdu ve müteakiben de düşmanları adım adım karargâhlarına kadar sürdü. Savaş bütün gece boyunca sabaha kadar devam etti; hakikî homurtular gecesi (Leyletel-Herîr) Kadisiye'deki değil işte bu gecedir⁽⁴⁾. Muâviye kaçmayı düşünüyordu, zafer Eşter'e göz kırpmakta idi. İşte tam bu anda o, Ali'nin mükerrer emirleri üzerine, zaferi elinden kaçırmağa, kılıcını kınına koymağa mecbur oldu. Suriyeliler, aleyhlerine neticelenmekle tehdit eden silâhların hükmünü, Kelâmullahın hükmü-

---

1) Kûfe'nin batı veya kuzeyinde Suriye'ye giden yol üzerinde (I, 3345). Tam burada Buveyb bulunuyordu; Buveyb savaşına Nuhayle savaşı da denir.

2) Barbalissus ile Caesarium arasında (Theoph.H.Y. 6148). Barbalissus Balis'dir (Belâzûri 150 v.d. Assem. B. O. 2, 332). *Sapphin* adını Theophanes H. Y. 6151'de zikretmektedir; Hanaş süryani kitabesinde (Journ. As. 1900, II 285 v.dd.) Selefki 968 yılı için buraya *Sapphe* veya Stat. emph. de *Sepphe* adını taşımaktadır. Aynı şekilde Ravenna kozmografında da *Sephe* ve Barbalission yan yana bulunmaktadır.

3) Çarşamba 26 Temmuz 657 = 6148 H.Y. 968 Selefki; bundan evvelki notu kırs.

4) Tab. I, 3327. Kâmil, 753. Bu Cuma'ya bağlayan gece olmalı idi; fakat Tab. 2, 727 de Siffin savaşı, yine Ebû Mihnef'in bir rivâyetinde Perşembeye bağlayan gece adını ahyor. Kırs. Anon. Ahlw. 349, 3.

ne havaleyi temin için mızrakların ucuna birkaç Kur'an nüshası takmışlardı. Iraklılar buna kandılar ve şahsen tehdit etmek suretiyle Ali'yi savaşı tatil ederek Muâviye ile müzakereye zorladılar. Muâviye'nin teklifi üzerine, hilâfetin kime ait olduğunu Kur'an hükümlerine göre kararlaştırmak üzere iki mutemed adam seçildi: Suriyeliler tarafından Amr, Iraklılar tarafından Ebû Mûsa. Hüküm kararı Ramazan ayında Suriye ile Irak arasında bulunan bir yerde verilecekti.

Sıffin savaşı hakkındaki Ebû Mihnef'in hikâyesi hakikatte, Kadisiye ve Nihâvend savaşları hikâyesi üslûbunda, çok uzundur. Asıl savaş başlamadan önceki safhanın hikâyesi geniş bir yer almaktadır. Mamafih Muharrem ayı boş kalmakta sadece bunda evvelki ve sonraki ay ve her ikisi de aynı tarzda doldurulmaktadır: önce sulh müzakerelerine bir başlangıç ile, sonra da müzakerelerin akim kalmasından sonra, gerek Muâviye ve gerekse Ali'nin meşhur yardımcıların takdim fırsatını veren düellolarla. Burada ıeraatta bulunan şahısların adlarının ikinci defasında değişmesi, malzeme ve mevzuun aynıliğinde hiçbir değişiklik yapmaz. Şu halde Zilhicce içindeki peşrevin Saferdeki ile aslında aynı olduğunu ve bütün bir uzun Muharrem boyunca asıl aksiyondan ayrılmadığını kabule bir temayül uyanıyor⁽¹⁾. Bu suretle savaştan önceki bekleme devri hissedilir derecede kısaltılmış olurdu. Mamafih, her iki tarafta da kat'i neticeyi kılıçla istihsal hususunda bir nevî çekingenliğin mevcudiyeti hakikatinden şüpheye de yer yoktur (Dineverî, 192, 5. 195, 9. 201. 15). Başlamakta acele edilmiyordu. Bunda belki çok eskiden mevrûs, Muharremde kan dökmekten çekinme de rol oynamıştır. Bu hususa Dineverî, 182 ve Mes'udi 4, 350'de kaydedilen mısra işaret ediyor: Muharremden ancak birkaç gün kaldı, zarlar ondan sonra atılacak.

Asıl savaşın cereyan şeklini vâzıh bir tablo halinde gözümüzde canlandıramıyoruz; savaş cereyan şekli kadar karışık ve vuzuhsuz tasvir edilmiştir. Birliklerin taksimi, mevzilendirilmesi, sevk ve idaresi hakkında her ne kadar birçok sistematik kayıtlara malik bulunuyorsak da bunlar birbirleriyle tevafuk etmedikleri gibi, mücadelenin hakikî cereyan şekli hakkında da herhangi pratik bir kıymet de ifade etmemektedirler. Muharebenin tasviri birçok istidradî ve tek taraflı rivâyetlerden müteşekkildir. Müellifin bunlardan mozayikli bir bütün teşkil etmek hususunda sarfettiği gayret başarılı olmuyor. Bir iç bağlılık eksikliği vardır, öyle ki teferruat yüzünden bütünün ruhuna varılamıyor. Her şahid, kendi kabilesinin durduğu yeri merkez olarak görmek ve bütün şerefi kendi kabile kahramanına mal etmek temayülündedir.

1) Dineverî düelloları sadece bir defa ve asıl mücadeleyi açan ikinci yerde hikâye etmektedir. Ayrıca o her şeyi, bilhassa teferruatı Ebû Mihnef'den çok daha tam olarak bilmektedir. Suriyelilerin mızrak ucunda kaldırdıkları ilk Kur'an, Dımaşk'ın muhteşem nüshası idi; bu beş mızrağa takılarak beş kişi tarafından taşınmıştı (201, 20). Dineverî, şu halde umumiyetle bir hizada bulunduğu Seyf gibidir. Mamafih onun kaydetmiş olduğu mısralar kıymetlidir.

Yalnızca netice, günün kahramanının Malik el-Eşter olduğunu vuzuhla göstermektedir. Fakat bu sıfatıyla o sadece, bizzat bu savaşa katılmış olan şair Necâşi'nin mısralarında açık olarak medhedilmektedir (Dineveri, 198): Suriyeliler durmadan ilerliyorlardı. İşte o zaman Irak koçunu onlara karşı çağırdı ve Eşter onları geri attı. Bundan ayrı yerlerde ise o, gördükleri işler aynı şekilde tafsılâtlı olarak medhedilen birçok diğerleri ile tamamen aynı seviyede mütalâa edilmektedir (1). Kabile reislerinden başkaca bilhassa Ali ve onun yanında yeğeni İbn Abbas tebarüz etmektedir. Kurra'nın, diğerleri Suriyeliler önünde kaçarken yerlerini muhafaza etmiş ve Ali için ölüme atılmış olmasına büyük ehemmiyet atfedilmektedir; bunlar Ali'nin şehidleri ve onun haklı olduğu hakkında en kuvvetli isbat vasıtalarıdır. Bunların reisleri olarak İbn Budeyl, Hâşim b. Utbe ve hassaten, Peygamberin güya onun Allahsızlara karşı yapılacak bir mücadelede maktul düşeceğini söylemiş olduğu (İbn Hişam, 337) ihtiyar Ammâr b. Yâsir zikredilirler. Bu suretle Eşter gölgelendirilmektedir. Muahhar müellifler, helki de onlar da Seyf gibi kendisini bir ihtilâlcî addettiklerinden, bu zattan hoşlanmamaktadırlar. Mes'ûdî ve Yakûbî onu hiç hesaba katmayıp bütün şan ve şerefi Ali'nin kumandanlığına izâfe ederler; Taberî de aynı şekilde hareket eder (3321 v.d.). Mamafih Ebû Mihnef bu kadar ileri gitmiyor. O, Yemenli kahramanın parlak savaşçı halini sempati ile tasvir etmektedir (3297). Ebû Mihnef onun şahsî ehemmiyetinin teraziye bastığını belli etmektedir. Eşter, Ali'nin onu tâyin ettiği yerde değil, soyunun, Naha'n başında bulunmakta idi. Onun her şeyi beraberinde sürükleyen insiyatifi kendisini bütün Hemedan ve Mezhic'in reisi haline getirmişti ve o bunlarla zaferi Suriyelilerin elinden koparmıştı. Diğerleri mücadelenin meyvesini akılsızca ellerinden kaçırırken aklını ve düşüncesini muhafaza eden yegâne kimse idi: mahdud kafalı muta-assıplar veya kurnaz yahut gevşek politikacılara mukabil saf kan bir Arap asilzadesi.

Suriyeliler tarafından herhangi bir rivayet bize intikal etmemiştir. Böyle bir rivayet bize intikal etmiş olsaydı, bu, Teophanes'in 6148 Hilkat Yılı vekayinde kaydettiklerinin gösterdiği gibi, her ne kadar daha ziyade itimada şâyân olacağı düşünülemez ise de, Ebû Mihnef'inkinden yine de başka mahiyette olacaktı: «Muâviye'nin yanındakiler üstünlük kazanarak suyu ele geçirdiler; Ali'nin maiyetindekiler bunun neticesinde susuzluktan orduyu terkettiler; buna rağmen Muâviye savaşmak istemedi ve hiç güçlük çekmeden zaferi kazandı. Ebû Mihnef'in Suriyeliler ve Muâviye'ye karşı Iraklılar ve Ali tarafını tuttuğu kendiliğinden anlaşılır bir keyfiyettir. Ali daha haklı ve yanındakiler karşısında bulunanlardan daha dindardır. Bu arada bizzat

---

1) Bunların arasında meselâ Kays b. Sa'd gibi orada hiç bulunmamış görünen şahıslar da vardır. Krş. aşağıda s. 45. Dindar Ebû'l-Derdâ'nın neler yapmış olacağını Dineverî s. 181 de uydurmaktadır.

kendi kardeşinin, Akîl'in ona karşı savaştığı meskût geçilmektedir (1). Fakat buna rağmen, halife Ebû Bekr ve Ömer'in oğullarının ve bunlardan başka 4000 kurra'nın Suriyelilerin tarafında olduğu, yani bunların sadece Ali tarafını tutmadıkları ve bunların da Iraklılar kadar vicdan sahibi bulundukları hususu saklanmamaktadır. Iraklılara gelince bunlar da umumî olarak ve kat'i şekilde Ali'nin haklı olduğundan emin değildiler; delil ve isbat araştırıyorlar, aralarında ve hattâ düşmanlarla Sıffîn'den sonra da süren ve öbür dünyaya kol atan münakaşa ve münazaralarda bulunuyorlardı (2). Bunların din ve kabile kardeşlerine karşı mücadeleye pek hevesleri yoktu ve savaşı bırakmak hususunda da pek istekli idiler. Partiler arası ziddiyet başlangıçta henüz mülâyim idi ve ancak sonradan kuvvetlendi.

2 - İmdi işlerin müteakip seyri hakkında Ebû Mihnef aşağıdaki malûmatı vermektedir. En kısa yoldan, Fırat'ın sağ sahilini takiben vuku bulan dönüş esnasında Iraklıların aklı başlarına geldi. Bunlar hem birbirlerini, hem de ancak mecbur edildiği için savaşı bırakmış olan Ali'yi takdir ediyorlardı. Ali Kûfe'ye girince on iki bin kişi kendisinden ayrılarak Harura'da karargâh kurdu. Bunlara Havâric veya Harûriler deniyor (3). Bunların dövizleri hükümlere karşı bir protesto mahiyetinde idi: «Hüküm yalnız Allah'a mahsustur!». Bunların reisleri Kûfe'de Temim, Bekr ve Hamdan kabilelerinin en nüfuzlu adamları olan Şebes b. Rib'i el-Riyâhî, Abdullah b. Kavvâ al-Yeşkürî ve Yezid b. Kays el-Erhâbî idiler. Filvaki Ali bu reisleri tekrar yanına çekmeğe muvaffak oldu; bunlardan birisine İsfahan ve Rey âmilliğini vaad etti ve bu vaadini yerine getirdi. Bunun üzerine Harûriler Kûfe'ye gelerek onunla birleştiler. Fakat bunlar, Ali'nin kendilerini derhal Suriyeliler üzerine sevkini bekliyorlar ve ondan bu me'alde vaad aldıklarını iddia ediyorlardı. Ali böyle yapmayıp 37 Ramazan'ında Duma'ya hakem gönderince bunu ahde vefasızlık addettiler. Kendilerini tekrar Ali'den berî ilân ederek ona mukabil Ezd'li Abdullah b. Vahab el-Râsibî'yi halife yaptılar ve ona 10 Şevval 37 (21 Mart 658)de bi'at ettiler. Bundan sonra teker teker Kûfe'den

1) Buhârî (nşr. Bulak, 1289) 2, 67 v.d. 139, 145, 3, 11; Deutsche Morgenländische Zeitschrift (DMZ), 1884, 93.

2) Naha'nın Alkama'ya Sıffîn'de maktul düşen kardeşi rüyasında görünerek, maktul Iraklı ve Suriyelilerin öbür dünyada, kimin haklı dava için savaşmış olduğu hakkında münakaşa ettiklerini ve Allah'ın Iraklılara hak verdiğini söylemişti. Medâyin'li Huzayfe, bu mesele hakkında tutumlarından şüpheye düşen iki kişiye, Ammâr b. Yâsir'i öldürenlerin Allahsız partisi olduğu hakkındaki Peygamber sözünü işaret etmişti. Suriyelilerin haklı oldukları kanaatine ise Dineverî 191 v.d.d. ve 206'daki Ka'b b. Cu'ayl ve diğerlerinin mısraları şahâdet etmektedir.

3) Krş. Abhandlungen der Göttinger Societät c. V, nr. 2 (1901) deki eski İslâm'da dini-siyasi muhalefet partileri hakkında.

ın öteki sahilinde Nahrevân'da toplandılar (1). Basralılardan olanları da oraya çağırdılar. Bunlar Temimli Mis'âr b. beşyüz kişilik bir kuvvet halinde burada Kûfelilerle bir-

lemeler vak'ası bir komedi şeklinde cereyan edince, Ali kendisini Suriyelilere karşı muhasamata yeniden başlamak hususunda haklı addetti. Ordusunu Nuhayle karargâhında toplayarak Haricileri de kendisine iltihaka dâvet etti. Fakat bunlar gelmediler ve ondan küfrünü -çünkü Sıffin'de istemiyerek razı oluşunu böyle adlandırıyorlardı- alenen itiraf etmesini ve istiğfarda bulunmasını talep ettiler. Bunun üzerine Ali onlar olmadan Suriyelilerin üzerine yürümek istedi; fakat ordusu, Basralı Hariciler Nahrevân yolunda Peygamberin en eski sahabelerinden birisinin oğlu olan (İbn Hişam, 234) Abdullah b. Hebbâb b. el-Eret'i karısıyle birlikte parçalamış oldukları için, Ali'yi Haricilerin üzerine yürümeye zorladı. Ali bunu kabul zorunda kaldı. Beyhude yere Haricileri, katilleri kendiliklerinden teslim etme işnaa çalıştı. Boş yere onlara, şimdi artık onlarla aynı düşüncede bulunduğunu ve müşterek düşmana karşı alınacak neticeyi kılıca havale ettiğini anlatmağa uğraştı. Bunlar: yarın yine Sıffin'de olduğu gibi hareket edersiniz, cevabını verdiler. Hiçbir anlaşmaya yanaşmadan kendilerini ölüm-dirim savaşına hazırladılar.

Nahrevân savaşı Ebû Mihnef'e göre gene 37 yılı içinde vuku buldu. Bu, yılın sonuna doğru idi, çünkü Hariciler ancak Şevvâlde, yani son üçüncü ay içinde Kûfe'den çıkmışlardı. Harûra'daki reisleri onları terketmişlerdi; Şebes onlara karşı mücadeleye büyük bir gayretle iştirak etmişti; önceleri onların fikirdaşı olarak kabul edilen Eş'as da böyle yaptı. Hariciler Harura'da olduğu kadar çok da değildiler. Sadece 4.000 kişi idiler. Bunlardan birkaçı gizlice Kûfe'ye kaçtı, takriben 100 kadarı açıkça Ali tarafına geçti, Ferve b. Nevfel kumandasında beşyüz atlı da Daskara'ya gittiler. Diğerleri sekiz kişi hariç kılıçtan geçirildiler.

Fakat Haricilerin imhasiyle Kûfeliler kâfi derecede iş yaptıkları kanaatinde idiler. Suriyelilere karşı savaşmağa hevesleri kalmamıştı. Ali buna boyun eğmeye mecbur kaldı. O, pek az sonra, yine ötekiler gibi hakem meselesini ve fakat bunu Haricilere nazaran çok başka bir noktadan bahane eden diğer âsilerle uğraşmak zorunda kaldı. Naciye kabilesinden Hırrit b. Râşid Cemel savaşından sonra yanındaki 300 adamı ile birlikte Ali'yi Kûfe'ye kadar takip etmiş, onun için Sıffin ve Nahrevân'da savaşmıştı. Fakat Ali hakemlerin kararını takip etmeyince açıkça isyan ederek ondan ayrıldı.

1) Nahrevân (Ναρθάς) Medayin'e bağlı Cuba bölgesindeki meşhur kanalın (Tab. 2, 900) ve aynı zamanda bunun kenarında bulunan ve daha doğru olarak Nahrevân köprüsü denilen (Dinevert, 217) bir mevkiin adıdır. Cuba bölgesi hakkında bk. Tab. 3, 275. 385. 406.

Medâr üzerinden Ehvâz'a teveccüh etti; onun siyasî kanaatine iştirak eden Kûfeli ve diğer Araplardan başka vergi ödemek istemeyen birçok gayr-ı Arap da ona iltihak etti. Ram-Hürmüz yanında Ma'kil b. Kays el-Temimî idaresinde bulunan bir Kûfe ordusu tarafından mağlûp edilince Hırrît asıl vatanı olan Bahreyn'e çekilerek, sadece H. 37 yılından beri sadaka vermemiş olan Nâciye'yi değil Abdülkayslileri de tahrike başlandı. Hırrît bunlara duymaktan hoşlanacakları şeyler söylüyordu. Haricilere, Ali'nin Allah'a ait işlerde insanlara karar verdirdiğini söyleyerek yaranıyordu. Aslında ise Ali'nin hakemlerin kararına uymak mecburiyetinde olduğu mahiyetindeki kanaatine sadık bulunmakta idi. Sadaka vermekten ictinab edenlere sadakanın hazineye değil, verildiği bölgenin fakirlerine yaraması lâzım geldiğine işaret ederek hak veriyordu. Muhammed'in ümmetindeki kanlı ayrılığı görünce tekrar Hıristiyanlığa avdet etmiş olan müslimleri de, bu irtidatları yüzünden Ali tarafından sadece idam edilmeyi beklemeleri lâzım geldiğini belirtmek suretiyle kendi tarafına çekişiyordu. Fakat onu Ehvaz'dan sürüp çıkarmış olan Ma'kil b. Kays kendisini Bahreyn'de de rahat bırakmadı. İş kanlı bir savaşa döküldü. Naciyeliler üstün kuvvetlerin hücumuna üç defa mukavemet ettiler, fakat Hırrît ve onunla birlikte 170 kişi maktul düşünce diğerleri dağıldılar, oyun nihayet bulmuştu.

Ebû Mihnef (Tab. I, 3345-86, 3418-43) (1) meseleyi bu şekilde anlatmaktadır. Rivâyeti, Ya'kûbî, Kâmil veya Dîneverî ile tashih etmek mümkün değildir; fakat bu rivâyet hiçbir suretle şüpheli olmaktan uzak değildir; bilhassa kronoloji bakımından. Önce, Haricilerin ancak hakem vak'asından bir ay sonra kendilerine bir halife seçtikleri ve ondan sonra Nahrevan'a gittikleri söylendikten sonra, bunların Ali'nin hakemlerinden kararından haberdar olup hemen bunun üzerine Nuhayle'de Suriyelilere karşı ordu topladığı sırada Nahrevan'da bulundukları kabul edilmektedir: buna göre onlar Kûfe'yi daha hakemlerin toplanmasından evvel terketmiş olmalıydılar. Eğer Hırrît Nahrevan'da Ali tarafında mücadele etmiş, fakat hakemlerin kararı neticesinde onunla ihtilâfa düşmüş ise bu taktirde Nahrevan savaşı hattâ hakemlerin içtimaidan evvel vukur bulmuş olmalıdır (2). Hadiselerin teakübünde yapılan bu değişiklik ise Ebû Mihnef'in bütün pragmatizmi yıkılmaktadır. Ali ancak hakemlerin kararından sonra Suriyelilerle harp etmeyi düşünebilirdi. Şu halde eğer Nahrevân bundan evvel olmuşsa o zaman Nuhayle'deki asker toplama Suriyelilere değil ancak Haricilere karşı olabilir. Bu taktirde ise Kûfelilerin Ali'yi Suriyeliler yerine Haricilere karşı savaşmağa zorlamış olmaları hakkındaki rivâyetin mânası kalmaz.

1) Taberî'nin yazma nüshasında bir boşluk vardır. Bu boşluk Leiden neşrinde (3364-68) İbn el-Esir'den itmam olunmuştur.

2) Daha tam bir deyimle: Hakemlerin kararının Kûfe'ye gelmesinden önce bu karar Nahrevan vak'ası ile aynı ve hattâ bundan daha evvelki bir zamana ait olabilir; meselâ Ali'nin bundan haber alma tarihindedir.

Ebû Mihnef'deki Nahrevân'a ait sadece nisbi değil kat'i tarihleme de doğru değildir. O bunu 37 yılının son iki ayından birisine vaz ediyor. Daha Taberi bile iyi mesnedlerle bunu protesto etmektedir (I, 3387-89). Biz şimdi Belâzûrî'nin Ensâb'ından tam tarihi öğrenmiş bulunuyoruz (DMZ, 1884, 393): Savaş 9 Safer 38 (17 Temmuz 658)de vuku bulmuştur.

Buna uygun olarak hakemler 37 Ramazanında değil ancak 38 yılında içtima etmişlerdi. Vâkidî bunu (Tab. I, 3407) 38 Şâbanına vaz ediyor. Eğer Muâviye yine Vâkidî tarafından (3406 v.d.) rivâyet edildiği gibi, daha 38 Saferinde Mısır'a karşı harekete geçmişse (ki bu herhalde hakemlerin kararından evvel olmamalıdır, krş. Tab. 3450, 16) biraz geç olarak. Fakat eğer hakemler vak'ası da sadece 38 başında vuku bulmuş olsa, Sıffin'de verilen karar ile bunun yerine getirilmesi arasında bütün bir yılın geçmiş olması da biraz acaip görünmektedir. Çok eski bir Medine râvisi olan Zühri'ye göre ilk kararlaştırılan tarih sonradan geriye atılmıştı. İki hakemin Duma'da, araya başka bir şey girecek olursa müteakip yıl içinde Ezrûh'da içtima etmesi kararlaştırılmıştı (I, 3341). Hakikatte bunlar Ezrûh'da⁽¹⁾ içtima ettiler (2, 8), yani Sıffin'i takip eden 38 yılı içinde. Vâkidî (I, 3353 v.d. 3407) ve Ebû Ma'ser (2, 198) aynen Zühri gibi Ezrûh'u zikrediyorlar. Ebû Mihnef anlaşma vesikasında yer adını gayr-i muayyen olarak bırakmıştır: Kûfe ile Dimaşk arasında, orta yerde bulunan bir yer seçilecekti (I, 3337). O bundan sonra mutad olarak Duma'yı fakat 3354, 10 v.d.da (eğer metin doğru ise) Duma ve Ezruh'u birbirine bağılı olmıyarak birlikte zikreder.

İşte İslâmın en eski tarihinin en önemli olaylarından birisinin zamanı ve yeri bu kadar az bir kat'iyetle rivâyet edilmektedir. Biz bu hadisenin muhtevası, hakemler vak'asının cereyan tarzı ve neticesi hakkında bundan da daha az bilgiye sahibiz. Ebû Mihnef bu hususta iki rivâyet vermektedir (3354 v.dd.). Bunlardan birisinin mesnedi Şa'bi'dir. Buna göre Ebû Musâ'dan başka Ali tarafından hakemlerin içtimaina, yanında 400 kişi ile Şureyh b. Hânî ve imam olarak da İbn Abbâs gönderilmişti. Muâviye de 400 kişinin başında Amr'ı yollamıştı. Hilâfetin en yakın müddeileri olarak, bir zamanlar Muhammed'in maiyetini ve müşavere meclisini teşkil etmiş olan İslâm aristokrasisinin vârisleri gelmişlerdi: İbn Ömer, İbn Zübeyr ve diğerleri, sadece ihtiyar İbn Ebî Vakkâs gelmemişti. Amr, Muâviye'nin hâkimiyet hakkını 17. sûrenin 35. âyetinde musarrah intikam almak hakkına istinaden isbat ve bu hususta irad ettiği delilleri, hilâfet namzedi İbn Ömer olan Ebû Musâ'yı kandırmak için bir takım vaadlerle takviye ediyordu. Fakat Ebû Musâ bu zokayı yutmadı. Şa'bi'nin rivâyeti burada kesiliyor; artık bundan sonra ancak diğer isnadlar arasında Amr'ın İbn Ömer'e karşı ileri sürdüğü bâzı itirazlar

1) Eski Edom bölgesinde bulunan bu mevki hukukî bakımdan bu hususta söz sahibi olan Medineliler de düşünülerek seçilmiş olabilir.

verilmektedir. Bundan sonra Ebû Mihnef'te Ebû Cennâb el-Kelbî menşeli ikinci bir versiyon vardır ve ancak bunda müzakerelerin neticesi hikâye edilmektedir: Amr ve Mûsâ Duma'da içtimâ ettiler. Ebû Mûsâ, önce daimâ kendisinin fikrini söylemesi şekline kolayca alıştı (hilâfet hususunda). Ne Muâviye, ne de Amr'ın oğlunun adını bile işitmek istemiyordu. Ali ve Muâviye'yi azlederek, kimin halife olması lâzım geldiği hakkındaki kararı bir şûrâya, yani halkın değil, bir zamanlar Ömer tarafından teşkil edilip Osman üzerinde birleşmiş olan bir islâm aristokrasisinden müteşekkil hey'etin seçimine bırakmayı teklif etti. Amr bunu kabul etti. Bunun üzerine, İbn Abbâs'ın ikazına rağmen Ebû Mûsâ, alışmış olduğu gibi yine ilk olarak dinleyiciler önünde söz alarak, Ali ile Muâviye'yi azlederek bir şûrâ tayin etmek hususunda Amr ile anlaşmış bulunduğunu anlattı. Bundan sonra Amr ayağa kalkarak, kendisinin de Ali'yi azlettiğini fakat Osman'ın vârisi ve müntekimi sıfatıyla Muâviye'yi tuttuğunu söyledi. Ebû Mûsâ ona lânet, Amr da onunla alay etti. İş mudarebeye kadar vardı: Ebû Mûsâ Suriyeliler önünden Mekke'ye kaçtı. Amr ve Suriyeliler, kendisini halife olarak selâmlamak üzere Muâviye'nin yanına döndüler. İbn Abbâs ve Şureyh de Ali'nin yanına avdet ettiler. Ali bundan sonra dualarında Muâviye ve kliniğe lânet okumağa başladı. Muaviye de bunu ona aynı şekilde ödedi.

Bununla Ebû Mûsâ'nın kendisini iğfal ettirdiği kanaati uyandırılmak isteniyor. Fakat buna nazaran Amr'ın yaptığı açıkça ve ahlâsızca bir ahde ihânettir ve böyle bir hiyleye karşı en akıllı bir kimse de bir şey yapamaz. Burada bir iğfal varsa, o ancak Amr'a râcidir ve Amr da hiç iğfal edilecek bön bir kimse değildir. Hakemler içtimâının bu şekilde sonuçlanması görüldüğü gibi Vâkidi tarafından da (2, 84) benimsenmiş olmasına rağmen, inanılmaz bir şeydir (1). Şa'bî muhtemelen bu hususta aynı bilgi vermektedir. Fakat onun rivâyetinin sonu maalesef eksiktir. Buna mukabil, biraz evvel kaydetmiş olduğumuz, Ebû Mihnef'in Hirrît b. Râşid hakkındaki hikâyesi ile rivâyetin tashihi hususunda elimize bir imkân verilmiş oluyor. Hirrît Ali'yi, halife seçimini bir şûrâya havale etmiş olan Mûsâ'nın hükmünü kabul etmemekle itham etmişti(2). Bu ithamın yapılabilmesi için bir şûrâ teklifinin Suriyeliler tarafından da benimsenmiş olmasını kabul etmek icabeder. Çünkü aksi vârid olduğu takdirde bu hüküm Ali için de bağlayıcı bir mâhiyet taşıyamazdı. Muâviye böyle bir hükmü kabul ile çok şey kaybetmiyordu, çünkü henüz halife değildi ve hakikatte ancak 40 yılında Kudüs'te halife olarak selâmlanmıştır. Ali'ye gelince o takındığı tavrı terkedemez ve hakkını bir şûrânın tasdikine bağlayamazdı. Bu kolayca tahmin edilebilecek bir husus-

1) Buna benzer bir şeyi daha sonra Ebû Ubeyde Basra hakkında hikâye eder (Tab., 2, 446 v.d. krş. 444).

2) Tab. 3434, 1, 3427, 2'de böyle. Bununla tezat halinde Hirrît 3419, 1'de tam bir haricî olarak görünmektedir. Bu işin bütün seyrine göre yanlış fakat Ebû Mihnef'in hakemler meselesi hakkındaki tasavvuruna göre anlaşılır bir keyfiyettir.

tu ve Amr bunda Mûsâ'ya iltihak etmekle kâfi derecede akıllıca davranmış olurdu; Bu suretle Mûsâ'yı nasıl olsa aldatmış oluyordu, zirâ Mu'aviye hiç bir suretle Ali mânasında azledilemezdi ve haktan mahrumiyet sadece bu sonuncusu için bahis mevzûu idi. Ali ilk yanlış adımı attıktan sonra, bunu sözünden dönmek suretiyle tashih etmek zorunda idi. İşte Irak rivâyeti, aslında hoş görülmesi icabeden bu sözünden dönme hususunu peçelemek gayretiyle meşbudur. Bu rivayet bütün kabahati Amr ve Ebû Mûsâ'ya, bu meş'um iki hakeme yüklemektedir (Tab. 2, 710, 6. 929, 1).

3—. Mısır 38 yılı başında, görüldüğü gibi hakem vak'asını hemen müteâkip Amr tarafından zaptedildi. Bu hususta ilk bir tecrübe daha 36 yılında yapılmıştı. Buna evvelce işaret etmiştim, fakat burada mevcut bir çok vuzuhsuzlukları gidermek için buna tekrar dönüyorum.

Ebû Mihnef'e göre (Tab., I, 3234 v.d. 3243 v.dd. 3392 v.dd.) Osman'ın Mısır'dan kaçmış ve Filistin hududunda Medine'deki isyanın sonunu beklemekte olan İbn Ebî Serh Osman'ın ölümü haberi ile birlikte Ali'nin Ensâr arasında en asili olan Kays b. Sa'd b. Ubâde'yi Mısır'a tâyin ettiği haberini de almıştı. Kays beraberinde 38 Saferiyle tarihlenmiş bir yazı getiriyordu. Ordusuz, yanında sadece yedi kişi olduğu halde gelmişti. Ali taraftarları Mısır'da duruma hâkim idiler. Filvâki orada da Osman gibi düşünenler de vardı⁽¹⁾; bunlar Delta'daki Harbita'da, Yezid b. Hâris el-Kenânî idâresinde toplanmışlardı. Fakat Kays gerek Yezid ile gerekse onun gibi Osman tarafını tutan kabiledaşı Mesleme b. Muhalled el-Ensârî ile bir bitarafılık anlaşması yaptı. Bu yüzden Muâviye, bütün arzusuna rağmen, Mısır'da bir şey elde edemedi. Bunun üzerine bizzat Kays'ı elde etmeğe çalıştı. Kendi tarafına geçtiği takdirde ona büyük vaadlerde bulundu. Bu gayretlerinde muvaffak olamamasına rağmen, Ali'yi şüphelendirmek için Kays'ın kendisi ile anlaştığı rivâyetini büyük bir ısrarla etrafa yaydı. Bu gayesinde muvaffak da oldu. Ali, Kays'ın kendisine bağlılığını tecrübe için ondan Mısır'daki bitaraflara karşı ciddi harekâta girişmesini talep etti; Kays buna itiraz edince de Ali onu azl ederek yerine Muhammed b. Ebî Bekr'i tayin etti: bu arada maiyetinin, bir zamanlar babası Ebû Ubâde, Ebû Bekr'e karşı hilâfet iddiasında bulunmuş olan Kays'e karşı yaptığı entrikalarda müessir olmuştu. Kays için halefinin çıkıp gelmesi her ne kadar sürpriz te'siri yaptı ise de o yine sadakatten ayrılmayarak Medine'de kısa bir müddet kaldıktan sonra Kûfe'ye Ali'nin yanına giderek Siffin'de savaşa iştirak etti (37 başı). Tayin emri 36 Ramazan ile tarihlenmiş olan Muhammed b. Ebî Bekr bir ay sonra bitaraflardan, ya tam mânasiyle kendisine itaat etmelerini yahut memle-

1) Fakat bunlar hiçbir suretle için başından beri Muâviye'yi tutmamışlardı. Osman'ı, sadece Umeyye taraftarı demek değildir. Kûfe'de de Osmanlılar vardı. Fakat onlar bu düşüncelerinden dolayı Suriye partisine katılmadılar ve meselâ Ebû Mûsâ gibi bitaraf bir tavır takındılar. Krş. Tab., 2, 659. Makdisi 293, 19.

keti terketmelerini talep etti. Bunlar bir müddet ihtiyatla hareket ettiler, fakat Siffin'den sonra vâlinin taarruzlarını mükerreren püskürttüler. Bu suretle cesaretleri arttı ve Muâviye b. Hudeyc el-Sukûnî kumandasında Osman'ın kanını talep etmek üzere ayaklandılar. Muhammed'den üstün bir duruma geçtiler. Ali, o zamanlar Nusaybin'de, Suriye'ye âit olan Elcezire hududunda bulunan Siffin kahramanı Malik el-Eşter'i Mısır'a göndermek kararını almak zorunda kaldı. Malik de ordusuz hareket etti, fakat Kulzum'de zehirlendi. Bu işi tertiplemiş olan Muâviye onun ölümünü, büyük bir zafer kazanmışçasına Dimaşk câmiinin minberinde ilân etti. Bunun üzerine Ali, Eşter'in tayini ile izzet-i nefsi yaralanmış Muhammed'e iltifatlar etti, o da tehlikeye düşmüş olan makamında kaldı.

Fakat islâm tarihinin modern tasvirlerine hâkim olan Ebû Mihnef'in bu rivâyeti daha tam ve sahih rivâyetlerle tashih edilmektedir. Kays b. Sa'd Mısır'da Ali'nin ilk vâlisi değildi, o Muhammed b. Ebî Huzayfe'ye halef olmuştu (1). Muhammed b. Ebî Huzayfe, âsiler Osman'a karşı Medine'ye hareket ettiklerinde orada kalmış, İbn Ebî Serh'i kaçırmış ve eyaleti Ali namına eline almıştı (Tab, I, 2968). Fakat Muâviye ve Amr daha 36 yılında genç adamı kandırıp Filistin hududunda bulunan Arîş'e çekmeğe muvaffak oldular. Bunlar (3407, 17'deki ifadeye rağmen) Mısır'a girememişlerdi, çünkü Osman taraftarları onlarla işbirliği etmiyorlardı. Muhammed b. Ebî Huzayfe Arîş'te muhâsara edilmiş ve esir alınmış, bundan sonra da öldürülmüştü. Katlin cereyan şekli ve tarihi üzerinde rivâyetler birbirine tam mânasiyle tevafuk etmiyorlar. Nöldeke'nin Süryani'si (DMZ, 1875, 89) Selefki 969 (h.=38/39) yılında Muâviye'nin emri üzerine onun kız kardeşinin oğlu Huzayfe'nin öldürüldüğünü söyler (2). Bu tarih Tab, I, 3408'deki İbn Kelbî rivâyeti ile te'yit ediliyor; mamafih İbn Kelbî, hapisten kaçtığı sırada Muâviye'nin onun kaçmasına göz yummak istediğini (krş. Tab, 2, 210; Dineveri, 167, 15) ve fakat bir Has'amlının onu, yaban eşeklerinin halinden kuşkulananarak bir Havran mağarasında keşfedince Muâviye'nin arzusu hilâfına katlettiğini yazmaktadır. Buna mukabil Vâkidî (3233,7. 3407,15) onun öldürülmesini esir alındığı 36 yılı ile tarihlendiriyor ki bu muhtemelen yanlışır.

İbn Ebî Huzayfe'nin esir düşmesinden sonra onun yerine Kays b. Sa'd geçti. Buna nazaran onun, Ebû Mihnef'in iddia ettiği gibi, daha 36 Ramazânında eyaletini başkasına devrederek Siffin harbine iştirak etmiş olması şüphelicedir. Zührî'ye göre (3241 v.d. 3246. 3391 v.d.) o ancak bu harpten sonra azledilmiş ve hiç kırgınlık duymadan Ali'nin yanına Kûfe'ye gitmesi

1) Vâkidî (Tab. I, 3252 v.dd., 3407 ve Belâzuri, 227 v.d.); bununla uygun olarak Tab I, 3233'te isnatsız olarak.

2) O bunu babası Ebû Huzayfe lâkabını taşımadığı halde, Huzayfe ve aslında onun değil annesinin yeğeni olmasına rağmen (İbn Hişam 165, 208) Muâviye'nin yeğeni olarak adlandırıyor.

bir tarafa, Medine'de kalmak istemiştir. Fakat bu Mervan b. Hakem ve diğer Ümeyyeliler tarafından fena muamele görerek Medine'den çıkmış ve Muâviye de bu yüzden akrabalarına fena halde kızmıştır. Eşter onun doğrudan doğruya halefi olup ancak bu zat eyalete dâhil olduğu sırada zehirlenince yerine Muhammed b. Ebî Bekr getirilmiştir. Mamafih İbn Kelbî bununla tezat halinde olarak, Eşter'in ancak Muhammed b. Ebî Bekr'in imhâsından sonra Mısır'a yollandığını söylemektedir (3242) ki bu da her halde tamamıyla yanlıştır.

Muâviye ve Amr Mısır'a karşı 36 yılında akim kalmış olan taarruzlarını 38 yılında Muhammed b. Ebî Bekr'e karşı daha başarılı olarak tekrarladılar. Bu husustaki rivayetler de Taberi'de birbirine zıttırlar. Ebû Mihnef'e göre (3396 v.dd.) Muâviye hakemler vak'asından sonra gözlerini tekrar Mısır'a çevirdi. Mesleme b. Muhalled ve Muâviye b. Hudeyc ile temasa geçti ve bu iki zat, evvelce onunla hiç alâkadar olmamış bulunmalarına rağmen şimdi ona bi'at ettiler. Amr 6000 kişilik bir kuvvetle Mısır'a girdi. O ve Muâviye, memleketi terke sevk etmek gayesiyle Muhammed b. Ebî Bekr'e tehdit mektupları yazdılar. Muhammed bu mektupları Ali'ye göndererek yardım rica etti, fakat buna nâil olamayıp yalnız kendi kuvvetine dayanmak zorunda kaldı. Daveti üzerine yanında 2000 kişi topladı. Bunların arasında en iyisi ve en sâdik olanı Ali tarafından bilhassa tavsiye edilmiş olan (3402, 11), Osman'ın katili Tücbilî Kinâne idi⁽¹⁾. Bu zat şiddetli bir savaş sonunda üstün kuvvetler karşısında maktul düşünce diğerleri dağıldılar. Muhammed b. Ebî Bekr yalnız başına kaçarak bir harabede gizlendi. Burada İbn Hudeyc tarafından keşfedildi ve saklandığı yerden çıkartılarak mukavemet etmeden öldürüldü. Daha sonra bir eşek derisine sarılarak yakıldı. Hemşiresi olan Âyşe bu tarihten sonra hiç kızartılmış et yemez oldu. Krş. Tab. 3, 368.

Vâlidî (3406 v.d.) başka türlü rivayet eder: Amr aralarında Muâviye b. Hudeyc -şu halde o henüz Mısır'da değildi- ve Ebu'l-A'ver'in de bulunduğu 4000 kişilik bir kuvvetle Mısır'a sefer etti. Damm yanında⁽²⁾ yapılan savaşta Kinâne maktul düştü, Muhammed kaçarak Cebele b. Mesruk'un yanında gizlendi. Fakat melce'i ifşa edildi. İbn Hudeyc karşısına çıktı, Muhammed de savaşıp katledildi. Bu 38 Saferinde vâki olmuştu.

Muhammed'in âkıbeti Ebû Mihnef'de Vâkidi'ye nazaran daha romanı andırır bir şekildedir; bu, Makrizi'ye⁽³⁾ göre bir eşek gibi öldürülen ve mahvı hususunda İbn Kelbî'ye göre eşeklerin rol oynamış olduğu diğer Muhammed'in (İbn Ebî Huzayfe) güya maruz kalmış olduğu âkıbete benzemektedir.

1) Bununla bu şahıs hakkında Seyf'in hükmünü krş.

2) *Musannâf*, Mes'ûdî 4, 422 bu yeri *Kum Şarik* şeklinde adlandırıyor. Bu bir karıştırma dır, krş. Yâkût, 4, 330.

3) Vloten, *Recherches*, s. 58 (Verhandl. der Amsterdam. Akademi 1894, Letterkunde 1, 3).

Burada kat'i bir hükme varmağa lüzum yoktur; bu devir hakkındaki rivâyetlerin ne kadar sallantılı olduğu tekrar görünüyor.

4 - Ali'nin durumu Sıffin'den beri çok fenalaşmıştı. Irak'ta Hariciler ona karşı kesif bir muhalefette bulunuyorlardı. Başrahılar, Ebû'l-Esved el-Düîlî gibi birkaç istisnası ile ona karşı gevşek davranıyorlardı. Kûfeliler ise ona ruhen bağlı olmakla beraber bu bağlılıklarına fiilî kudretlerini ilâve etmemekte idiler. Bunların arasında da, kısmen Muâviye'ye iltihak eden bazı bitaraf veya Osman taraftarı kimseler bulunmakta idi. Onun merkezdeki bu zayıf durumu tabiatıyla bütün muhite de sirayet ediyordu. Daha 37 yılında, Hırrît'in isyanından evvel, Bahreyn'deki Araplar vergileri alıkoymuşlar ve Hristiyanlığa dönmüşlerdi. İran eyaletlerinin idaresi güçleşiyor, merkeze bağlılıkları gevşiyordu⁽¹⁾. Bunların o sırada bütün yabancı boyunduruğunu sıyrıp atmağa ve Arap işgal kuvvetlerini tamamiyle sürüp çıkarmağa muvaffak olamamalarına şaşmak icabeder. Mâlik el-Eşter'in ölümünden sonra Ali'nin iki en iyi adamı Kays b. Sa'd ile Ziyâd b. Ebîh idiler; Basra'yı emanet etmiş olduğu İbn Abbâs'ın ise işe yaramaz ve itimada gayr-ı lâayık olduğu meydana çıkmıştı.

Mısır'ın Amr tarafından zaptını Ali haklı olarak ağır bir darbe olarak hissetti. Bunun neticesinde Muâviye'nin elleri serbest kalmıştı. O ayrıca Constans'dan yıllık bir miktar harac mukabili sulhü satın almak suretiyle kendisini Bizanslılara karşı da emniyete almış bulunuyordu. Arap rivâyeti bundan ancak ikinci plânda bahseder⁽²⁾; Theophanes'den bunun 6150 hilkat yılında (Selefkî 969, h. = 38/39) vuku bulduğunu öğreniyoruz⁽³⁾. Fakat Muâviye Ali üzerine hakikî bir taarruz icrasına cesaret edemiyordu; ona şurada burada güçlükler çıkarmakla iktifa ediyordu. Daha 38 yılında İbn Hadramî'yi, Temim'i isyana tahrik için Basra'ya yollamıştı; fakat o sırada İbn Abbâs namına vekâleten Basra'yı idare eden Ziyâd b. Ebîh, Ezd'in himayesine sığınmış ve bu kabile de isyan ateşini söndürerek Temim ekseriyetinin âkıbeti ile alâkadar olmadığı İbn Hadramî'yi öldürmüşlerdi. Medâinî (Tab. 1, 3414 v.dd.) böyle anlatıyor. Tab. 3444 v.dd.ında aynı zat, Avâne'ye müsteniden, Suriyelilerin 39 yılında Iraklılara karşı yaptıkları akımları, Nu'mân b. Beşîr'in Ayn Temr'e, Sufyân b. Avf'ın Hit'e ve Anbâr'a, Abdullah b. Mesûd el-Fezâri'nin Teymâ'ya ve Dahhak b. Kays'ın Kutkutâna'ya seferlerini rivâyet eder⁽⁴⁾. Bunlar sadece birer iz'ac akımı gibi görünmektedirler.

1) Horasan Belâzurî 408 v.d. Tab. 1, 3249 v.d. 3389 v.d.; Azerbaycan ve Rey 3254; Fars 3245. 3393. 3429. 3449; Ehvaz 3429.

2) Belâzurî, 159, 1. 160, 8. DMZ 1875, s. 96. krş. Tab. 2, 211 Dineverî, 168 deki anekdotlar. Bunlar Mes'ûdî 5, 224'te Abdülmelek hakkında hikâye edilmektedir.

3) Theophanes'in hilkat yılı ile süryant Selefkî yılları arasındaki münasebet hakkında krş. Wellhausen, Göttinger Nachrichten 1901, s. 414 v.dd.

4) Krş. Ya'kûbî, 2, 228, 6. 229, 3. 230, 9. Aganî, 15, 45 v.d. —Ebû Ma'ser ve Vâkidî (Tab. 1, 3447) Muâviye'nin de bizzat 39 yılında sefere çıktığını, fakat sadece Dicle kenarına kadar gelip geri döndüğünü söylerler.

Suriyeliler elde ettikleri ganimetlerle geri döner ve Kûfelîler tarafından takip olunurlar, bazı kere de yakalanırlar.

Agânî 15, 45 v.d., Yâkubî 2, 231'de bu akınlarla, Busr b. Ertât'ın meşhur Hicaz ve Yemen seferi arasında irtibat tesis ediliyor. Tab. 1, 3450'de Bekkâî'de (Avâne'den) bu seferi Ali'nin son zamanlarına vazetmektedir: (buna göre) Cârîye b. Kudame Busr üzerine yaptığı yürüyüş esnasında Ali'nin katlini haber almıştır. Vâkıdî'ye göre (Tab. 2, 22) ise bu sefer ancak 42 yılında yani Ali'nin ölümünden sonra vuku bulmuştur.

Bekkâî (Tab. 1, 3453) İbn İshak'a müsteniden (1), 40 yılında Ali ile Muâviye arasında uzun bir mükâtebeden sonra aktedilen bir mütarekeden bahsetmektedir. Bu mütareke herhalde çok kısa bir müddet devam etmiş olmalıdır. Çünkü 40 yılı başında Muâviye Kudüs'te halife unvanını almış ve bu sıfatla Suriyelileri kendisine bi'at ettirmiştir. Bu, Ali'ye karşı yeniden bir meydan okuma idi. Ali buna, icrasına katli yüzünden muvaffak olmadığ, Suriye'ye karşı büyük bir sefer hazırlığı ile cevap vermişti.

Muâviye'ye 40 yılında Kudüs'te bi'at edilmesi Nöldeke'nin Süryanisi tarafından teyit edilmektedir. Bu zat aynı olay üzerine birbirinden müstakil iki rivâyeti birbiri arkasına dercetmiştir. «Selefkî 971 yılında birçok Arap Kudüs'te toplandı ve Muâviye'yi hükümdar yaptı. Bu zat Golgatha'ya giderek orada oturup dua etti, sonra Gethsemane'ye ve daha sonra merhume Meryem'in kabrine giderek orada da dua etti... 971 Temmuzunda Emirler ve birçok Araplar toplanarak Muâviye'ye bi'at ettiler. Kendisine tâbi bütün arazide onun hükümdar ilân edilmesi için emirnâme neşredildi(2). O dünyanın diğer kırılları gibi başında Diadem (tac) taşıymıyordu. Fakat tahtını Dımaşk'ta kurdu ve Muhammed'in payitahtına (Medine'ye) gitmek istemedi». 971 Selefkî yılının Temmuz (660 milâdî) 16 Safer 40'ta başlar. Tab. 2, 4 v.d. da (krş. 1, 3436) ki Mesruki'ye göre de Suriyeliler Muâviye'ye Kudüs'te 40 yılında bi'at etmişlerdi; sadece bunun Ali'nin ölümünden sonra vuku bulmuş olduğu iddiası yanlışdır. Muâviye'nin hilâfet iddiasına bu kadar geç başlaması gariptir. Continuatio Isidori. Byz. Arap §25 (nşr. Mommsen'e göre o beş yıl (yani 36-40 yılları arasında) *civiliter*, yani civis (sadece vatandaş) olarak, yaşamış bundan sonra da 20 yıl hükümdar olarak ömür sürmüştür.

Süryani müellif ayrıca Ali'nin ölümünden kısa bir müddet evvel tekrar Muâviye'ye karşı sefere çıkmak istediğini teyit etmektedir. Bu haber yanlış bir yıla vazedilmekle beraber (971 veya 972 yerine 969'a) aslında doğrudur. Yâkubî (2, 235, 15, 238, 20) de aynı şeyi söylemektedir. Umumi olarak kabul edilen rivâyete göre Ali'nin emrinde, ölümü anında, Suriyelilere karşı yürü-

1) Buradaki *Ebû İshak* herhalde böyle okunmalıdır; çünkü Peygamber siretinde Bekkâî, İbn Hişam ile İbn İshak arasındaki halkayı teşkil eder.

2) Nöldeke'nin *φωλλές* yanında anlayamadığı kelime *καλήσεις*'dir, ki muhtemelen sür-yânice *galles* (ilân etmek) bundan gelmektedir.

meyi talep eden 40.000 kişilik bir kuvvet bulunmakta idi. Bu kuvveti ondan başka ve Suriyelilere karşı değilse hangi gaye ile kim harekete geçirebilirdi?

Ali'ye karşı suikast 15 Ramazan 40 Cuma günü Kûfe mescidinde vuku buldu (Kâmil, 553, 9). Ali bunu takip eden Pazar günü 24 Ocak 661'de öldü. Vâkidi'nin Tab. 1, 3469. 2, 18'deki bu tarihleri verilen gün adları ile teyid edilmektedir, nasıl ki bu hususta verilen diğer tarihler günlere uymadığı için reddedilmektedirler. Katil İbn Mülcem el-Murâdî veya daha tam olarak Tacîbli (Kâmil 553, 17) bir Haricî idi. Haricîler onu Tab. 2, 18'de övünerek «Bizim Muradlı kardeşimiz» tesmiye ediyorlar. Kabiledaşı İbn Mayyâs'ın Tab. 1, 3466'daki mısraları ile onun bu suikaste, kendisinden yüz görümlüğü olarak Ali'den Nahrevan'ın intikamını isteyen Katâm adında bir kadın tarafından teşvik ve tahrik edildiği teyid olunuyor. Bu suretle, onun, Mekke'de, Muhammed'in ümmetini aynı gün içinde Ali, Muâviye ve Amr gibi üç zâlimden kurtarmak üzere yemin etmiş olan üç Haricîden birisi olarak bu cinayeti ikâ etmiş olduğu hususunda sadece sun'î olarak düzülmüş olan rivâyet kendiliğinden sukut etmektedir. Böyle üç şahsın birleşerek bir suikaste karar vermeleri, İbn el-Esîr'in de işaret etmiş olduğu gibi ⁽¹⁾, en eski Haricîlerin itiyatlarına uygun düşmemektedir. Ebu'l-Esved'in itham ettiği gibi bu katili Muâviye'nin göndermiş olduğu hususuna ise hattâ onun düşmanları tarafından da hiçbir zaman inanılmamıştır. Bu ölümün onun işine yaradığı elbette muhakkaktır; çünkü ancak bu sayede devleti eline geçirebilmişti. Hasan b. Ali, Tab. 2, 3'te *Kûfelileri*, babasını öldürmekle itham eder. Halife Mansûr da, Tab. 3, 431'de buna benzer şekilde hissiyatını izhar etmiştir. Bu herhalde İbn Mülcem ve Katâm'ın Kûfeli oluşlarından olmalıdır. Krş. Tab. 1, 3456 v.dd. 3465 v.dd. Yâkubî, 2, 251 v.d. Kâmil 546 v.dd. 583.

5 - İmdi, bu sefer Muâviye mutaarrız duruma geçti (Yâkubî, 2, 255). Mutad askerî yoldan Elcezîre içinden Irak üzerine yürüyerek Musul'uq Sevâd'a doğru olan Dicle hududunda bulunan Maskin yanında karargâh kurdu, fakat buraya ancak Ali'nin ölümünden bir süre sonra varmıştı. Bu arada Ali'nin oğlu ve halefi Hasan'a karşı hareketli gösteriler vuku bulmuştu. Arkasında savaşa teşne 40.000 muharip bulunmasına rağmen zaten bu harbe hiç isteği yoktu; bu gösterileri, yarım yıllık hâkimiyetini terkedip Muâviye ile anlaşmak hususunda bahane edindi. Bu, umumî hatlariyle tesbit edilebilmektedir, fakat Ali'nin katlini müteakip işlerin cereyan şekli ancak karışık ve eksik bir tarzda hikâye edilmektedir.

Zühri'den şunlar rivâyet edilmektedir: An, Kays b. Sa'd'ı ordunun idaresiyle tavgif ve mükâfat olarak ona, Eş'âs'ın valiliğinden azledileceği Azerbaycan vilâyetini vaad etmişti. Kays seferi istekle hazırlıyordu. Fakat

1) Bununla Muâviye ve Amr'ın hayatlarına da kastedilmiş bulunması hususunu inkâr edilmek istenmemektedir; sadece suikastlerin bir randevuya göre *a tempo* yapılmış olduğu hakkındaki tahmin kasdidir.

Hasan iyi şartlar elde edildiği taktirde Muâviye ile anlaşmak arzusunda idi; bu hususta kendisine muhalefet ettiği için Kays'ı azl ve yerine Abdullah b. Abbâs'ı tâyin etti (Tab. 2, 1 krş. 1, 3392). Hasan, Kûfelileri bi'at esnasında takındığı, her türlü tefsire müsait tavırla şaşırtmıştı; bunlar onun, istedikleri adam olmadığını görüyorlardı. Çok geçmeden Kûfelilerin kendi hakkında ne düşündüklerini, tafsîlâtı verilmeyen bir hadise esnasında yediği bir mızrak darbesi ile anladı. Bunun üzerine Muâviye ile pazarlığa girişti ve bir miktar para mukabilinde hilâfetten feragat etti. Bundan sonra ise, neden aldığıının iki mislini talep etmediğine pişman oldu (2, 5 v.d.). Daha ondan evvel İbn Abbâs da Muâviye ile pazarlıkta anlaşmış ve orduyu kendi haline bırakmıştı. Bunun üzerine ordu, Ali taraftarları için umumî af, mal ve can emniyeti elde edilinceye kadar savaşa devam etmek vazifesiyle tekrar Kays'ı kumandanlığa seçti. Kays, kendisini kazanmağı pek çok arzu eden Muâviye'den bu şartları kolaylıkla istühsal etti. Bizzat kendisine teklif edilen parayı almadığı gibi şahsı için pazarlığa da girişmedi.

Bekkâî'nin Avâne'ye müsteniden verdiği rivâyet başkadır (Tab. 2, 2-4) ⁽¹⁾. Kays bütün orduya değil sadece 12.000 kişilik öncü kuvvetlerine (veya şurtaya) kumanda ediyordu ve bu kumandayı Ali'nin ölümünden sonra da muhafaza etti. Ordunun ana kısmıyla Hasan bizzat Medâin'e yürüdü, Kays'ı öncü kuvvetlerle ileriye, (Maskin'de bulunan) Muâviye'ye karşı gönderdi. Birden Medâin karargâhında: «Kays öldürüldü, kaçın!» feryatları çınladı. Bunun üzerine Hasan'ın çadırı yağma edildi. Hasan Kasr el-Beydâ'ya kaçıp kurtuldu. Buradan, kardeşi Hüseyin'in protestolarına rağmen Muâviye ile müzakereye girişerek ondan bütün talep ettiklerini elde etti: Kûfe hazine-sinde bulunan bütün paralar Dârâbcerd'in haracı ve babasının onun bulunduğu yerde minberden lânete maruz bırakılmaması ⁽²⁾.

Yâkubî (2, 254 v.d.)de yine başkadır: Hasan, Ubeydullah b. Abbâs'ı 12.000 kişi ile Muâviye'ye karşı gönderdi; Kays'ı ona müşavir olarak vermiş ve sözünden çıkmamasını emretmişti. Muâviye beyhude yere Kays'ı rüşvetle elde etmeğe çalıştı, fakat bir milyon mukabilinde Ubeydullah'ı kazandı. Bu zat 8000 kişi ile onun tarafına geçti. Hasan ordunun esas kısmıyla Medâin'de bulunuyordu. Muâviye, Mugîre'yi ve diğer murahhasları onun yanına gönderdi. Bunlar, Hasan'ın yanından ayrıldıkları sırada, onun Muâviye ile sulha razı olduğu sahte rivâyetini etrafa yaydılar. Bunun üzerine bizzat Hasan'ın savaşçıları onun üzerine saldırarak çadırlarını yağma ettiler. Hasan atına binerek Sâbât'deki saraya kaçtı, fakat Cerrah b. Sinân (nam-ı diğer İbn

1) Avâne'nin rivâyetinin baş tarafı alınmamış ve bu kısma, onunla tevafuk ettiği söylenen, başka bir rivâyet alınmıştır.

2) Taberî'de bazı yerlerde bu iki versiyonun (Kontamination) bozuntuları mevcut bulunmaktadır. 1, 8 v.d. ve 7, 15'te böyle: 40.000 muharip şurta değil bütün ordudur; Zü'hrî'ye göre gerek Kays ve gerekse İbn Abbâs umumî kumandayı haizdiler.

Kabisa) el-Esedî tarafından fena muameleye duçar ve bir mızrak darbesiyle yaralandı. Kan kaybından zayıf düşmüş bir vaziyette Medâin'e getirilerek burada uzunca bir müddet ağır hasta olarak yattı. Bu esnada taraftarları onu terkettiler ve Muâviye de Irak'ı eline geçirdi; bundan sonra hilâfetten feragat etmekten başka çaresi kalmıyordu. Dineverî (230 v.d.) de bazı farklarla ve fakat buna benzer şekilde hikâye ediyor. Ona göre Hasan'ı Sâbât da Kûfe, Yemen ve Rebia'lileri Kûfe Mudarlılarının elinden kurtarmışlardır.

Bütünüyle Avâne ve Yâkubî, pragmatizmi vazih olmayan Zühri'ye mukabil birbirleriyle tevafuk ediyorlar. Mevcut bazı farklar halledilemiyor. Meselâ mızrak yarası, çadırın yağması ile kısmen zaman ve mekân bakımından ayrılmakta, kısmen de bununla birleştirilmektedir. Bu arada bazı diğer farklar râvilerin temayülü ile izah edilebilir. Yâkubî ve hattâ Dineverî'de, Hasan'ı Kûfeliler hesabına temize çıkarmak gayreti tebarüz etmektedir (Dineverî 242, 15); Zühri'de ise Hasan en kötü bir zaviyeden müşahade ediliyor. Fakat tarafgirâne en büyük fark, Abbâsî hanedanının cediti Abdullah b. Abbâs'ın takındığı tavrı belirtmek hususunda vaki olmaktadır. Abbâsî hâkimiyeti devrinde bu mukaddes şahsiyet hakkında Hakikati söylemek tehlikeli idi; hiç olmazsa onun oynadığı rolü güzelleştirmek veyahut onu tamamiyle bu işlerden hariçte tutmak istenmesi tabii idi (1).

Daha Abbâsî devrinden önce vefat etmiş bulunan en eski râvi olan Zühri'ye göre Abdullah b. Abbâs, Hasan'ın anlaşmak istediğini fark ederek ondan evvel davranmış ve eline geçirmiş olduğu paraların Muâviye tarafından kendisine bırakılmasını temin etmişti. Bundan sonra Irak ordusunu başsız bırakarak gizlice ve muhafaza altında Suriye karargâhına gitti. Avâne bu

1) Seyf'e göre (Skizzen 6, 114 -İşlutan tercümesi 129-) Abdullah b. Abbâs daha Medine'de iken Ali'nin, ona daima doğru fikir veren fakat her zaman fikrini kabul ettiremeyen, mutemed adamı idi. Sonradan Basra vâlisi oldu, bu sıfatla Ali'ye büyük yardımcı kuvvetler sevketti (Tab. 1, 3256, 3370). Ebû Mihnef'e göre o, Sıffin'de tebarüz ederek Irak ordusunun sol kanadına kumanda etti (3285, 89); Ali onu hakem tâyin etmek istemiş, bu arzusunda muvaffak olamamasına rağmen onu Duma'ya göndererek, sanki Ebû Mûsâ orada yokmuş gibi yalnız, onunla muhabere etmişti (3354). Fakat Ebû Ma'ser (3273, 16) ve Yakûbî (2, 254, 3)ye göre Abdullah b. Abbâs 36 yılında (35 de olduğu gibi) haccı idare etmişti ve bu sebeple Sıffin harbine iştirak etmiş olamazdı. Bu yüzden bu hacc merasimi idaresi Medâin'in hoşuna gitmemiş ve o Ebû Ma'ser'e göre Abdullah'ın, Ali'nin hayatta bulunduğu sıralarda hiçbir haccı idare etmemiş olduğunu iddia etmiştir (3448). 38 yılında Abdullah sevgili dostunu mevcudiyeti ile Mısır'ın kayından dolayı, teselli etmek maksadiyle Basra'dan Kûfe'ye, Ali'nin yanına gitti; ancak Fars'da çıkan karışıklıklar sebebiyle Basra'ya geri dönerek Ziyâd'ı Fars'a gönderdi. Medâinî (Tab. 1, 3414, 30. 43) de böyledir. Ebû Mihnef (Tab. 3412, 49) da ise başka türüdür. Buna göre, Abdullah Ali'yi Basra'dan yolladığı bir mektupla teselli etmiş ve Ziyâd'ı o değil Ali Fars'a yollamıştır. O bir defa daha, Muâviye'nin Medine aristokrasisini oğlu Yezid'e biat ettirmek istediği sırada ortaya çıkar. Medâinî (Tab. 2, 175)ye göre beş kişi biatı reddetmişti, bunlardan birisi Abdullah b. Abbâs idi. Fakat zorbaya karşı bu kahramanca muhalefet ona hiç pahalıya malolmadı. Muâviye ve Yezid'in kendisine hiç ehemmiyet vermemiş olmaları ona herhalde acı gelmiş olmalıdır. Ekserî râviler de onu bu münasebetle unutmuşlardır.

hususta sükût etmektedir. *Yâkubî* ise meşhur Abdullah yerine onun küçük kardeşi Ubeydullah b. Abbâs'ı zikretmektedir.

Abdullah'ın mı, yoksa daha ziyade Ubeydullah'ın mı, Hasan devrinde Muâviye tarafına geçmiş olduğu hakkında râviler arasındaki münazaadan Medâinî bile haberdardır (Tab. 1, 3456 krş. 3453), şu halde bu mesele sadece müstensihlerin kopye şekillerine bağlı değildir⁽¹⁾. Medâinî Ubeydullah'ı kabul etmekte, Ömer b. Şebbe (I, 3453 v.dd.) ve Belâzurî (DMZ, 1884, 392 v.d.) ona uymaktadırlar. İmdi Ubeydullah, Busr b. Ertat oraya sefer ettiğinde Yemen valisi bulunmakta idi; onun iki oğlu Busr'ün eline geçerek boğazlanmışlar ve anneleri bu sebepten çıldırmıştı. Vâkidi'ye göre bu sefer 42 yılına düşmekte idi. Şu halde Ubeydullah daha o sıralarda Yemen'de Muâviye ile kan dâvasına düşmüş idi ve bundan bir veya iki yıl evvel onun tarafına geçmiş olamaz; Vâkidi hiçbir suretle böyle bir geçişten bilgi sahibi olamaz. Avâne'ye göre Busr'ün seferi 40 yılının ikinci yarısına düşmektedir. Buna göre ise Ubeydullah'ın, oğullarının katilleri ile anlaşmak hususunda bu kadar acele etmiş olması inanılmaz bir keyfiyet olur. Bundan başka tersine, neden Abdullah'ın yerine Ubeydullah'ın geçirilmiş olduğunu anlayabilmek için daha kolaylıkla bir motif bulunabilir. Medâinî'nin devirlerinde yaşadığı ve sadakatle bağlı bulunduğu hanedanın ceddi üzerinde, Allahsız Ümeyyelilerle ilk olarak anlaşmış olmak şerefsizliği yapıp kalmamalı idi. Kardeşi Ubeydullah ise feda edilebilirdi.

Abdullah ayrıca bu suretle ancak nâtamam bir şekilde kardeşi tarafından temize çıkarılabiliyor. Zühri'ye göre gasbettığı ve Muâviye tarafından kendisine bırakılan paralar Basra hazinesine ait idiler. Aynı şekilde Hasan'a bırakılan paralar da Kûfe hazinesinin muhtevasını teşkil etmekte idiler. Bu husus Ebû Ubeyde (Tab. 1, 3456) tarafından teyid ediliyor. Ebû Ubeyde, Abdullah'ın, Ali'nin ölümünden sonra Basra'dan Hasan'ın yanına gittiği ve bu münasebetle devlet hazinesinden yanına para aldığı hususunda Zühri ile hemfikirdir. Ancak o, bunu, onun yanına aldığı paraların, maâsından fazla olmadığını söyliyerek hafifletmektedir. Garip olan cihet Medâinî, Ömer b. Şebbe ve Belâzurî'nin de Abdullah'ın Basra hazinesi ile birlikte kaçtığını inkâr etmemeleridir. Onlar sadece onun bunu daha Ali zamanında, hemen Nahrevân savaşını müteakip yaptığını (DMZ, 1884, 392) ve bunun Muâviye tarafından geçişle alâkadar olmadığını iddia ediyorlar⁽²⁾. Bununla ihanetin bir misli artışı görülüyor. Abbas'ın adları birbirine benzeyen oğulları, pek

1) Tab. 2, 2. 7. 11 deki Abdullah yerine Ubeydullah okumak tarafları olan de Goeje (DMZ 1884, 393) böyle bir mütearifeden hareket ediyor. Krş. von Vloten, Opkomst der Abbassiden, s. 12 n. 1.

2) Devlet paralarının «kurtarılması», bu bir nevi âdet olduğuna göre (Tab. 2, 752. 872) onların gözünde, affedilemez bir keyfiyet olan, Muâviye ile anlaşmaya nazaran, o kadar fena addedilmiyordu.

kısa bir zaman fasılası ile kendilerine emanet edilen mevkileri alçakçasına terkederek bu fırsatta büyük meblâğlarla kendilerini zenginleştirmişlerdir. Fakat bunun yalnız bir defa vuku bulmuş olması daha muhtemeldir. Bununla da Zührî, Ubeydullah'ın değil Abdullah'ın, evvelce Ali'nin olduğu gibi sonradan Hasan'ın mutemed adamı olduğu ve Hasan'dan evvel Muâviye'ye kendisini sattığı hususunda hak kazanmış olur. Medâinî'de bile biz onu daha 39 yılında Ali'nin, buna mukahil ise hemen anlaşmayı müteakip Muâviye'nin civarında görmekteyiz (Tab. 2, 11).

Muâviye idaresinde Cemaat, yani Muhammed'in ümmetinin onun bayrağı altında birleşmesi, 41 yılının ilk yarısında, 661 yazında, vuku buldu⁽¹⁾. Daha tam bir tarih üzerinde rivayetler birbirine uygun değildir. Eliâs Nisibenus'a göre Hasan hilâfeti Muâviye'ye 21 Rebiulevvel 41 Pazartesi (Pazartesi 26 Temmuz 661) günü terketmişti. Vâkidi'ye göre (Tab. 2, 9) Muâviye 41 Rebiulâhırında (Ağustos 661) Kûfe'ye dahil oldu. Anonim bir rivâyete göre (Tab. 2, 9) aradaki anlaşma Rebiulâlurda imzalanmış, fakat Muâviye ancak Cumadalûlâ başında Kûfe'ye girmişti. Medâinî'ye göre Muâviye ya Rebiulevvelin son beş günü içinde veya Cumadalûlânın son beş günü içinde (2, 7) Kûfe'ye girmişti, fakat Recebte gelip 6 ay orada kalan (2, 12) Basra'daki Busr ile Kûfe'den mektuplaştığı cihetle Receb ayında hâlâ Kûfe'de bulunmakta idi. Fakat Muâviye daha 41 Cumadalûlâsında Mugire b. Şu'be'yi Kûfe'ye vali tâyin etmiş bulunuyordu (2, 111, 114).

---

1) Bundan sadece Yakûbî (2, 256) ayrılmaktadır.

Üçüncü Kısım

SUFYANÎLER VE İKİNCİ İÇ SAVAŞ

1 - Muâviye b. Ebî Süfyan Bizanslılara karşı gerek kara, gerekse deniz savaşını haleflerinin hepsinden daha ısrarla ve fasılasız olarak idame etti; elini iki defa bizzat düşman baş-şehrine uzattı⁽¹⁾. İtaat altına alınmış olan Irak'ta otoritesinin kuvvetlendirilmesi vazifesini buna mukabil Kûfe ve Basra'daki valilerine bırakmıştı. Bize kadar intikal etmiş olan rivâyet, dikkat nazarım tercihan bunlara tevcih ederek bizzat Muâviye'den çok Mugîre ve Ziyad'tan bahsetmiştir; Muâviye ile tam benzerlik arzeden Abdülmelik'i Haccâc'a nazaran ikinci plâna atmış olduğu gibi. Bu üç meşhur valinin hepsi de, Mekke'nin mürtefi ve güzel bir yerde kâin, kardeş-şehri olup Mekke ve Medine yanında, İslâm, sayesinde yükselen şehir olmak sıfatıyla, 11 yılındaki Ridde hadiselerinin gösterdiği gibi, kabileler üzerinde hususî imtiyazlara malik bir mevkie sahip bulunan Tâif'ten, Sakif kabilesinden idiler. Ensârdan ayrı şekilde Sakif'liler, daha başlangıçtan itibaren kat'i ve kararlı olarak hâkim olan Kureyş'e ve bilhassa Tâif'le yakından münasebetleri olup burada mal mülk sahibi bulunan Emevî'lere bağlanmışlardı. Çok akıllı kimseler olmakla iştihar etmişlerdi⁽²⁾. Bu şöhratlerine lâyık olduklarını gösterdiler. Emevîler devrinde bunlar aralarından hatırı sayılır adette kabiliyetli şahıslar çıkardılar; diğer birçok mütebariz kimseler yanında Muhtar ve Muhammed b. Kasım da bunlardandır.

Muâviye'nin 41 yılında Kûfe'ye tâyin ettiği Mugîre b. Şu'be (Tab. 2, 11 v.d. 111. 114) daha o zamanlar arkasında hareketli bir hayat bırakmış idi. Rivâyet bu çok tecrübeli, gayeye varmak için her türlü vasıtayı mubah addeden zatı renkli çizgilerle tasvir etmiştir. Boylu, poslu, güçlü kuvvetli idi, bir gözü ve ön dişleri yoktu. Kocaman bir kafası, şişkin dudakları, kırmızıya çalan, sonradan siyaha boyanan ve kafasının dört tarafına «boynuz»

1) Bu hususta Emevîlerin Bizanslılara karşı teşebbüslerinin toplu olarak mütalâa edildiği Göttinger Nachrichten 1901, s. 414 vdd.yi karşı.

2) Muhammed 8 yılında Tâif'i kuşattığı zaman, şehrin zaptı esnasında, kendisine akıllı bir çocuk doğuracak bir esire elde etmek ümidi ile Fezare'li Uyeyne Peygamberin ordusuna katılmıştı: -Her halde- kendisinin, çocuğuna miras bırakılacak zekâsı yoktu.

gibi uzamış sert kılı saçları vardı⁽¹⁾. Uykuda bulunan bir arkadaşını kancıkça öldürdüğü için genç yaşında 8 yılından evvel Medine'ye kaçmıştı; İslâm böyle cânilere de yükselmek imkânını bahşediyor ve mazisini siliyordu. Mevcut şerait altında yeni bir insan haline gelmiş olmakla beraber eski, faydalı hususiyetlerini de muhafaza etmişti. Peygambere sokuldu, o da onu kullandı. 9 yılında, doğduğu şehirdeki putperest mâbedini tahrip etmekle tavzif edildi; bu fırsatta mâbed hazinesinin muhtevasını da yürütmeyi ihmal etmedi. Yerini pek güzel bilmekte idi, çünkü mâbetteki hazineyi muhafaza ile mükellef aileye mensuptu. Peygamberin defni esnasında yüzüğünü, kabir örtülmezden hemen evvel içeriye atmıştı: bu suretle hiç olmazsa, menfaatler koparmak gayesiyle, mukaddes vücut ile son temas edenin kendisi olduğunu iddia ediyordu. Utanmaz mevki hursını sonraları da devam ettirdi. İslâmın idareci aristokrasisine mensup olduğu intibahını uyandırmak istiyordu; Ömer'in Şûrası ve Duma'daki hakem içtimasında olduğu gibi büyük işlerde, devlet icraatında davet edilmeden geliyor, koğulsa bile ikinci içtima, sanki hiçbir şey olmamış gibi yüzüzce sokulmağa çalışıyordu. Bütün yüzüzlüğüne ve Allah'tan korkmamasına rağmen, İranlı büyükler yanında İslâm ile övünmeyi, caka satmayı fevkalâde güzel beceriyordu. Tercihan elçi ve müzakereci olarak kullanılıyor ve farsça bilgisi bu arada işine yarıyordu (Tab. 1, 2560). Özlediği mevkie önce Basra'da kavuştu. Karısı Tâifî olan ilk vali Utbe b. Gazvân ile buraya gelmiş ve ona, ölümünden sonra halef olmuştu. Basra'da divan kuran ve bu hususta herkesten evvel davrananın o olduğu rivayet olunur. *Izkubâd*'dan⁽²⁾ Faikân'ı onun mağlûp ettiği, Maysân ve hattâ Ehvaz'ı zaptettiği mervidir. Kadınlara karşı doymaz ihtirası onu düşürdü. Rezilâne bir zina fiili yüzünden 17 yılında, muhakemesi aslında o kadar haşın olan Ömer'in iltiması sayesinde bir komedi şeklinde bitmiş olmasına rağmen, azledildi, fakat bununla artık partiyi tam kaybetmiş olmuyordu. Nihavend savaşında temayüz etti; hemen bunu müteakip, daha 21 yılında Ammâr b. Yâsir'in halefi olarak Kûfe'ye geldi. Kûfe'nin Medya ve Azerbaycan fetihleri onun o zamanki valiliği esnasında yapıldı. Medine'ye gönderip zanaatkâr olarak çalıştırdığı kölesi Ebû Lu'lu'e halife Ömer'in katili oldu. Osman zamanında Mugîre ikinci plâna düştü; ne bütün memuriyetleri alan Ümeyye'ye mensuptu, ne de bunlara muhalefet eden Peygamberin mutemedlerine mensuptu. Osman'a karşı yapılan isyana iştirak etmedi; fakat bu sayede yeniden yükseldi. Onun Ali'ye Muâviye'yi Suriye valisi olarak tanımasını tavsiye ettiği rivayet olunur. Fakat Ali bu tavsiyeyi kabul etmediği için Mugîre ondan ayrılarak Muâviye tarafına geçti. 40 yıl haccını idare etmek için Muâviye'nin adına sahte bir vesika

1) Kitab el-Âgânî'de ona dair makalenin başlangıcı Bulak tab'ında eksiktir, fakat Münih'de bir yazmada mevcuttur. Bu kısmı DMZ 1896 da neşrettim.

2) Marquart (Eranschahr, s. 41) Bu şekli Abarkubâd veya Abazkubâd'ın doğru okunuşu olarak kabul ediyor.

tanzim etti. Muâviye böyle bir yardımcının kıymetini takdir ederek onu Irak'ın işgalinden hemen sonra yine eski vazifesi olan Kûfe valiliğine getirdi.

Yaşlanmış olarak Muğîre şimdi, hareketli bir geçmişten sonra, artık sonuna kadar kalmak istediği limana kavuşmuştu. Bütün gayreti, vali olarak ne aşağıyı ne de yukarıyı tedirgin etmemekti. Muâviye'ye ve Kûfe'deki partilerin dalgalanmalarına karşı aynı soğukkanlılığı muhafaza ediyor ve bunu saklamağa da lüzum görmüyordu (Tab. 2, 38). Onu hiç olmazsa, Ebû Mihnef ve hiç şüphesiz haksız olmıyarak (1), Mustavrid ve Hücr b. Adî'ye ait hikâyelerinde böyle tasvir etmektedir. Onun bütün siyaseti, kendisini makamında tutabilmeğe müteveccih; bunda başarı da kazandı. Halifenin onu azletmek hususunda, arada-sırada duyduğu arzunun, hile ile önüne geçmesini biliyordu (2, 71 v.d. 173 v.d. 208 v.d.). Mustavrid kumandasındaki Haricilerle, Kûfeliler onu bu belâdan kurtarmak hususunda bizzat isticâl ettikleri cihetle, kolayca başa çıkmıştı. Mamafih Hariciler Kûfe için büyük bir mâna taşımakta idiler. Kûfeliler çok büyük ekseriyetleriyle, Irak'ın siyasî istiklâlinin öncüsü sıfatiyle Ali taraftarı ve bu düşünceleri ile şii temayüllü idiler. Bunu saklamıyorlardı da. Münferit bazı şahıslar ise açık açık ve umurun önünde tahrik edici gösteriler yapmakta idiler. Muğîre bunlara müsamaha ediyordu. Bu hareketleri başlangıçta önleyeceği yerde, idrak edemeyeceğine emin olduğu için, kötü neticelerin zuhur edeceğini bir nevi kötülük arzusuyla görmekle iktifa ediyordu. Ruhunu kurtarmak ve kendi vazifesi olan şeyi icrayı, kin ve düşmanlığı halefinin üzerine yuvarlamak istiyordu(2). Kûfeliler bundan tabiatıyla çok memnundular, sonraları, hiçbir zaman bu kadar iyi bir valiye malik olmadıklarını düşündüler (2, 112). Muğîre yalan dolanla işini idare etti ve ölünceye kadar gasbettiklerinin keyfini sürdü. Onun ölümü üzerindeki rivayetler 49-51 yılları arasında tehalüf ederler; krş. Tab. 2, 86 v.d. 114. Agânî 14, 148.

Muâviye, Irak ona itaat edince, Basra'ya önce, Humrân b. Abân'ın isyanını bastırmak için savaşçı kumandan Busr b. Ebî Ertât'ı gönderdi. Bu zat sükûnu tesis ettikten sonra ordusuyla çekildi; Vâkidî'ye göre (2, 22) ancak bundan sonra Hicaz ve Yemen seferini yaptı. Muâviye'nin Basra'ya tâyin ettiği ilk hakiki vali ise, bu memuriyeti daha Osman devrinde yıllarca idare etmiş olan, Ümeyye ailesinden Abdullah b. Âmir idi. Basra'da idareye hükûmet değil kabileler hâkim bulunmakta idiler; bunlar aralarında birleşemedikleri ve daima kendi menfaatlerini düşündükleri cihetle böyle bir rejimin neticesini kolaylıkla tasavvur etmek mümkündür. Kûfe'de umumî asayiş, siyasî-dinî parti tahrikleriyle pek az ihlâl ediliyordu; Basra'da ise cinayet

1) Havâric (Abhandlungen der Göttinger Societät 1901 V. 2), s. 19 v.d.d.; Şia (ayn. eser, s. 56 v.d.).

2) Böyle bir düşünce tarzında o bu devir vâlilerinden birçoğu ile müsterektir: İbn Âmir 2, 67; Velid b. Utbe 2, 219; Nu'mân b. Beşir 2, 239; Babba 2, 451, 465 v.d.

ve eşkiyalıklar sokaklara kadar düşmüştü. İbn Abbâs'ın arkasında bıraktığı miras bu idi. İbn Âmir'e gelince, vaziyete müdahale etmek arzusunu taşımakta idi. O da ihtiyar Mugîre gibi sadece devletin otoritesini kuvvetlendirmek için vicdan istirahatını feda etmek istemiyordu. Hiçbir haydudun elini kesmek taraftarı değildi: «böyle bir şey yaparsam onun babasının veya kardeşinin yüzüne nasıl bakarım» diyordu. Bu nihayet Muâviye'nin sabrını taşırdı. Halife ondan nezaketle bu vazifesinden feragat buyurmasını rica etti. Buna mukabil onun deve yaptığı devlet paralarını yutmasına göz yumduğu gibi kızını da ona zevceliğe verdi. Öyle ki İbn Âmir onun hem damadı hem de dünürü olmuş oldu (1). İbn Âmir'e bir Ezdlî halef oldu, fakat bu ancak daha o zamanlar bu mevki için düşünülen Ziyad için bir yol açıcı rolü oynayıp dört aylık bir valiliği müteakip çekilmek zorunda kaldı. Medâinî'ye göre (Tab. 2, 11 v.dd. 15 v.d. 67 v.d. 69 v.d.) böyledir.

Taberî'de Ziyad hakkındaki haberlerin çoğu da Medâinî menseldir. Ziyad da kendisini himaye eden Mugîre gibi kuruluşunu hemen müteakip Basra'ya yerleşmiş olan Sakif'e ve burada nüfuzlu ve büyük çiftliklere malik olmak yüzünden (Tab. 2, 12) zengin olan Ebû Bekre ailesine mensuptu(2). Aşağılık bir cinsten idi ve babası meçhul olduğu için anasının adıyla (Sümeyye) anılırdı. İslâm onun önüne de dünyayı sermişti. Daha on dört yaşında iken yazı yazmayı becerdiğinden Basra ordusunun ganimet üleştiricisi veya muhasibi olmuştu; çünkü hesap yapabilmek için yazı bilmek şarttı. Daha o sıralarda halife Ömer'in onun olağan üstü kıymetini farketmiş olduğu mervidir. Ali devrinde Ziyad Basra'da mühim bir şahsiyet idi. Yerinden ayrılmış olan valinin vekili sıfatıyla, Muâviye'nin Temîm arasında tahrik ettiği isyanla uğraşmağa mecbur kalmış, kendisine Ezdlîler yardım etmişti. Bundan sonra onlara minnettar kaldı (2, 80). Bundan sonra Ali tarafından Fars'a gönderilerek bu şüpheli cyaleti itaat ve nizam altında tutmakla tavgif olunmuştu. Bu vazifeyi zora başvurmada parlak bir şekilde başardı. Ali'nin ölümünden sonra İstahr yanındaki kalesinde tutundu ve Ali'nin bütün memurları arasında Muâviye'ye karşı en uzun müddet inatla mukavemet eden o oldu. Busr onu, teslim olmadığı taktirde Basra'da kalmış olan üç oğlunu öldürmekle tehdit zorunda kalmıştı: Ziyad teslim olmadı, fakat çocuklar da son anda, Ebû Bekre'nin Kûfe'ye yaptığı uçarcasına hızlı bir seyahatte tam zamanında elde edip Basra'ya yetiştirmeğe muvaffak olduğu, Muâviye'nin bir mukabil emri sayesinde cellâdın elinden kurtuldular (3). Mugîre, Ziyad'ın Basra'da

1) İbn Amir Muâviye'nin oğlu Yezid'in kayınpederi idi.

2) Bu aile hakkında Tab. 2, 801'de verilen acı sözlü kaydı krş.: Bu aile muhtelif cinsten köpeklerle çiftleştiği için en karma karışık renkli encikler yavrulayan bir dişi köpek menseldir. Ayrıca krş. İbn Hişam 874, 17.

3) Bu hikâye herhalde efsanedir, fakat A. Müller'in yaptığı gibi (İslam 1, 337) Ziyad'ın oğullarının Basra'da bir isyanı tahrik ve bu arada tevkif edilmiş olmaları şeklinde tefsir edilemez; çünkü bunlar o sırada henüz pek genç idiler.

depo ettiği hazinelerini müsadere ile tavgif olundu. Bunları tabiatıyla bulamadı, bir Sakif'li diğer bir Sakif'linin gözünü oyacak değildi ya! Mamafih Ziyad'ı mukavemetten vazgeçip teslim olmağa razı etmek üzere tavassutta bulundu: Bu daha 42 yılında coreyan etmekte idi. Muâviye aralarındaki anlaşma mucibince yapılan Fars'ın devlet gelirinin taksiminde Ziyad'ın kendisini tongaya düşürdüğünü fark etmesine rağmen bunu görmemezlikten geldi. Bu, nihayet karşılıklı birbirini takdir eden iki kardeş arasındaki bir pazarlık idi; her ikisinin de bu işte menfaati az değildi.

Son adımı Muâviye, Ziyâd'ı kendisine ve ailesine tamamiyle bağlamak için, İbn Sümeyye'yi bizzat kendi babası Ebû Sufyân'ın meşru oğlu olarak tanımak suretiyle attı. Bu, Taberî'nin hikâye etmediği, tarihini bildirmedeği, sadece mevcudiyetini bildirdiği büyük bir rezalet oldu (2, 69 v.d. krş. 3, 477 v.d.). Diğer Umeyyeliler ve Muâviye'nin oğlu Yezid bu işten pek bir şey anlamadılar ve uzun bir müddet bu, doğruluğu şüpheli, üvey kardeşe karşı gergin bir münasebet halinde kaldılar. Ziyâd'ın tebnisi üzerine çok kere zikredilen meşhur hiciv mısraları filvaki böyle bir takım mısralar yapmış olan gezgin mugannî İbn Muferric'e değil, bir Emevî'ye, sonradan halife olan Mervân b. el-Hakem'in kardeşi Abdurrahman'a aittirler (2, 194).

Muâviye Ziyâd'ı önce Kûfe'de ikamete memur etmişti; Ziyâd burada kendisine karşı babaca bir şefkat duyan Mugîre'nin gevşek nezaretinde bulunuyor, onun evine istediği gibi girip çıkarak genç karısıyla flört ediyordu. Muâviye daha sonra onu Dimaşk'a getirterek, görüldüğü gibi orada onu kardeş edindi. Ziyâd buradan Kûfe'ye dönünce Mugîre'yi, koynunda kendi halefini besleyip büyüttmüş olduğu korkusu sardı. Fakat biraz sonra Ziyâd'ı Basra ve bu şehre ait şark eyaletleri üzerine vali tâyin eden bir emir Dimaşk'tan geldi. 45 yılı Rebiülâhır sonu veya Cumadalûlâsı başında Ziyâd Basra'ya geldi. İçinde kaçamağa sapmadan derhal programını teşrihe başladığı meşhur bir hutbe ile kendisini takdim etti; bundan dolayı bu nutka «girişsiz hutbe» denildi: «Akrahahî öne, dini arkaya alıyorsunuz, suçlularınızı affediyor ve saklıyorsunuz, İslâmın mukaddes saydığı koruyucu nizamı parçalıyorsunuz. Geceleri ötede-beride dolaşmaktan sakının; geceleri sokakta bulunan herkesi öldüreceğim. Akrahahî namına kendi kendinizi ortaya atmaktan çekininiz; böyle bir söz sarfedenin dilini keseceğim, bir kimseyi suya atanın, birisinin evini ateşleyenin, hırsızlık için evlere girenin ve mezar soyanın hakkından geleceğim. Her soy mensuplarından mesuldür. Bana karşı duyulan kini değil sadece suçu cezalandıracağım. Benim gelişimden korkan bir çoğunuz sonradan sevinecek, bu geliş ümit bağlayan bir çoğunuz da sukut-u hayale uğrayacak. Sizi Allah'ın verdiği selâhiyetle idare edeceğim. Allah'ın hazinesi, serveti ile de karnınızı doyuracağım (1). Ben

1) Chavarig, s. 24 v.d.

sizden itaat talep ediyorum, siz de benden adalet isteyebilirsiniz. Gayeme varmak hususunda ne kadar geri kalsam da yine üç hususu hiç eksik tutmıyacağım: her zaman herkes benimle konuşabilecektir, size maaşlarınızı daima zamanında vereceğim ve sizi hiçbir zaman haksızlık teşkil edecek derecede uzun müddet ve uzakta harbe sürmiyeceğim, bana karşı duyacağınız kin ve hiddetle harekete geçmekten sakının, bu sizin için iyi olmaz. Bazı kellelerin sallandığını görür gibiyim; herkes kendi başının omuzları üstünde kalması için dikkat üzere olsun!».

Başlangıçta tatbik ettiği birkaç mazeret tammayan sertlik örnekleriyle kendisini saydırtmağa muvaffak oldu. Sadece Basra'da değil İran eyaletlerinde ve hattâ Arabistan çölünde bile hakkında mucizevi hikâyeler anlatılan, o vakte kadar hiç bilinmeyen bir emniyet ve asayiş sağlamayı başardı. Basra'daki Havâric de onun önünde sinmişti. Bunlar kısmen sadece adlarıyla âdi haydutlardan tefrik ediliyor ve onlar gibi muameleye müstahak addolunuyorlardı (1).

Mugîre 50 veya 51 yılında ölünce Ziyâd'a onun vâililiği de verildi. İkamet yeri olarak Basra'yı muhafaza etti. Kûfe'de Mugîre'nin ona bıraktığı fena mirası nizama koymak mecburiyetinde idi. Başlarında Kindeli Hucr b. Adî'nin bulunduğu Kûfe şîlileri, onun buradaki daimî naibi Amr b. Hureys'i, câmide namazı idâre ederken taşıdılar. Buna karşı harekete geçmek üzere derhâl Basra'dan geldi. Hücr ona, tevkif edileceği zaman taraftarları ile birlikte silâhlı mukavemet göstermek ve kendisini bu suretle bizzat kanun harici ilân etmek lûtfunu gösterdi. Ziyâd büyük güçlük çekmeden ona hâkim oldu; vaziyet ciddiyet peyda edince, bizzat Kûfeliler fikirlerine sempati duydukları kendi mensuplarına karşı, devlet idâresinin o kadar kin duydukları mümessiline yardım etmişler ve mevkuf âsi reisleri hakkında kaleme alınan ithamnâmeye imza koymuşlardı. Bu reisler Dimaşk'a halifenin yanına gönderildi ve aralarından altısı Ali'yi inkâr etmeyi reddettikleri cihetle silâhla isyan suçundan idam olundu. Fakat bununla mesele kapanmış olmuyordu. Bu kadar nüfuzlu şahsiyetlerin idamı efkârı derin surette tehyîç etmişti. Kabileler, mensûplarını devletin elinden kurtaramamış olmalarını, izzeti nefislerine vurulmuş bir darbe olarak itibar ediyorlardı. Şîler Hücr ve onun idam edilen arkadaşlarını şehit addetmekte idiler (2).

Rivayet Ziyâd'ın bâzı idâre tedbirlerinden bahsetmektedir. Kûfe mescidinin muazzam bir surette genişletilmesine teşebbüs etmişti. (Tab. 1, 2492) Bu münasebetle câmiin tabanındaki çakılı kaldırarak yerine kilden sağlam bir zemin yaptırdı. Belâzuri'ye göre (277) bu, secededen sonra ele yapışan çakıl parçalarının silkilmesinin dinî bir âdet hâline gelmesinin önüne geçilmek

1) Chavarig, s. 24 v.d.

2) Schia, s. 56 v.d.

içiu yapılmıştı. Bunun daha ziyade hatibin sözünün taş atılarak kesilmemesi için yapıldığı varid-i hatırdır. Alınan diğer bir tedbir daha önemli idi : Kûfe askerinin dört grup hâlinde taksimi. Her grup muhtelif kabilelerden tereküp ediyor ve bu grupların başında bir kabile reisi değil, devlet tarafından tâyin olunan bir kumandan bulunuyordu (1). Basra'lıların ona uygun olarak beş gruba taksiminde ise kabile prensibi daha kuvvetli olarak tebarüz etmişti. Ziyâd'ın büyük miktarda Kûfeli ve Basralı aileyi Hirasana gönderip orada yerleştirmiş olmasında, belki de siyasi bir hacamat müşahade etmek mümkündür (Tab. 2, 81. 156. Belâzuri 410).

Ziyâd 4 Ramazan 53 Salı (23 Ağustos 673 Salı) günü takriben 53 yaşında olduğu halde öldü. Onu karakterize etmek bakımından iki anekdot hiç de kıymetsiz değildirler. 38 veya 39'da Ezd'in himâyesine sığındığı ve bunların reisini, kendisini Temim'in muhtemel bir hücumuna karşı müdafaa edip etmeyeceği husûsunda iskandil ettiği sırada aldığı cevap (2) o kadar hoşuna gitmişti ki, böyle bir anda kendisi için çok tehlikeli olabilecek olan kakkahasını zorlukla tutabilmişti. Hoşlandığı ve sonradan da evlendiği Mugîre'nin genç ve güzel zevcesine, çekinmeden tehlikesiz bir akraba sıfatıyla kendisinin önünde açık saçık dolaşabileceğini, çünkü kendisinin Mugîre'nin babası olduğunu söylemişti, oğullarından birisi Kûfe vâlisinin adını taşımakta idi. Bu anekdotlara göre o karabük bir ciddiyetle dolu bir adammış gibi görünüyordu. Fakat vâli olarak kendisiyle şaka ettirmezdi. Buna rağmen o ancak, bütün ve bilhassa isyan eden teb'a sıfatıyla kendilerine kılıç çeken kuvvetli idâreleri zalim addeden Arap düşüncesine göre bir zalimdi. Onun Kûfe şîasına karşı muamelesi hakkında, bizzat şîi temayüllü olan Ebû Mîhnef'in mufassal ve doğru bir rivayetine mâlik bulunmaktayız: Ziyâd kendisine karşı silâh kullanan bir kaç ihtilâlcî reisinin faaliyetine sed çekmişti. Bütün iş bundan ibaretti. Bununla, onun umumî olarak şîilere reva gördüğü zalimâne takibat hakkındaki beher rivayet üzerinde esasa dayanan bir şüphe uyanmaktadır (Tab. 2, 266. 624). Şîa Basra'da umumiyetle pek yaygın değildi ve rahatsızlık da uyandırmıyordu; reisleri Şerik b. A'ver el-Hârisî Ziyad ve sonradan oğlu yanında, ölümünden biraz evvel hainâne bir şekilde sui'istimal ettiği bir mutemed makamını haizdi (2; 248). Orada daha tehlikeli olanlar Haricîlerdi. Bunlar muhtelif cinsten, kısmen şerefli dindar kimseler, kısmen de caniyâne sevk-i tabiîli viedansız âsiler idiler. Fakat Ziyâd bunların fikirlerine değil sa-

1) Schia, s. 58 n. 1.

2) Tab. 1, 3415, Leiden neşrinin metninden, Sabire b. Seymân'ın ifadesinde neyin gülünecek bir hususu olduğu anlaşılmıyor. Burada soy adları tahrif edilmiştir; bunlar s. 3418; 1 ve İbn Durayd 150. 154'e göre tashih olunabilir. «Eğer Ahnef gelirse ben gelirim, eğer Hubâk ile birlikte gelirse, bizde de Zartacı vardır; eğer Chimmân ile gelirse, bizde de Kokmuş var». Bunlar Temim soylarının adlarıdır, fakat aynı zamanda appellatif bir mânaya da sahiptirler. Böyle düşününce de Ezdîlerde de bunlar eksik değildir. Burada Ezd reisi sözlerine ögünücü bir ifade vermiştir. İşin komik ve Ziyâd'ı kakkahasını tutmaya zorlayan tarafı buradadır.

dece cinayetlerince, suçlarına cephe alıyordu. Yalnızca münferit bâzı suçları ispat edilmiş âsî ve suçluları idam ettiriyor. fenalıkların önüne geçmek için kitle imhasına girişmiyordu. Basra Haricilerinin en nüfuzlu şahsiyeti olan Ebû Bilâl hiç fark gözetmiyerek kan dökmek suretiyle fırkaların adını kirletenlere lânet ederek, vâlinin tavrını tasdik etmişti. Buna zıd rivayetlerin tarafgirâne iftiralar addedilmesi gerektir.

Ziyâd'ın kendisine izafe edilen Basra'daki zulmünün arzulu âleti, Medâ-inî ve onun talebesi Ömer b. Şebbe'ye göre, Semure b. Cündeb addolunuyordu. Bu zat şurtanın, yâni bir nevi jandarma kuvvetinin kumandanı idi. Bu daimî askerî birlik rivâyete göre Ziyâd'ı zulmünü buna istinat ettirmeğe muvaffak olduğu cihetle çok kuvvetlendirmiş imiş. Fakat o Kûfe'de şianın isyanını şurta ile değil bizzat kabilelerin emrine verdikleri kuvvetlerle bastırmıştı. O Fars'ta olduğu gibi Irak'ta da olağan üstü çarelere baş vurmadan başarılı olmasını pek alâ biliyordu. Eski geleneklere uyarak akşamları yanma, kendilerine bir şeref maaşı bağladığı eşrâfı toplar ve onlarla gâyet serbest bir şekilde ammeyi alâkadar eden işleri görüşürdü. Aile ve soy reislerini bu aileler mensûplarının tutumlarından mes'ûl tutardı. Kabileler arasındaki kıskançlıklar, ona bunları birini diğeri aleyhine oynatmak imkânını veriyordu. Her şeyden önce devlet paralarını ve maaşların verildiği hazinenin anahtarını elinde tutmakta idi. Onun da emrinde bir şurta vardı, fakat bu hiç bir suretle seieflerinkinden çok kuvvetli değildi. Aslında bütün diğcr vâlilerin elinde de aynı vasıtalar vardı. Fakat sadece o bunları daha iyi bir şekilde kullanmasını biliyordu. Bütün görünüşüyle tam bir kıraldı. Hiç bir şeyde hata etmiyordu. İslâmın Forum'u olan mescit onun faaliyet ve başarılarının merkezi idi. Buradakilerinin akıllarından geçeni yüzlerine söylüyor, onlar da bunun doğru olduğunu hissediyorlardı. Aldığı tedbirleri ahaliye anlatıyor ve halk onun bu hususta sözünü tutacağından şüphe etmiyordu. Dili ile hüküm sürmesini biliyordu. Araplarını tamıyordu. Bunlar çok eskiden beri kalplere ve işlere nüfuz, kararlı ve kat'î icraatla tezahür eden fikrî üstünlüğünü kolayca sezerler ve buna gayr-ı iradî olarak hürmet ederlerdi. Harise b. Bedr bağımsız, asil bir Temim'li, bu büyük vezir (1) e mısralar hâlinde en tebeil edici şahadette bulunmaktadır; şâir Farazdak'ın onun önünde bir zavallı çocuk korkusu duymuş olması, onun aleyhine bir mutalâa değildir.

Gerek Basra ve gerekse Kûfe'de halli gereken mesele, Sultan'ın yâni devletin, iktidarın kudretinin sağlamlaştırılması idi. Basra'da, en yüksek prensipleri her hâl ve kârdâ mensûpları ve hattâ kendilerinden olan câniler bile, yalnız diğcr kabile ve soylara karşı değil devlete karşı da vaziyet almış olan kabile ve soy nüfuzlarının kırılması lâzım gelmekte idi. Ahali kesafeti fazla bir şehirde çöldekenden çok daha tahammül edilmez neticeler doğuran

1) 78, 10. 146, 15. 'Bu «vezir» tesmiyesi, bilebildiğime göre ilk olarak burada geçmektedir.

kan akrabalığı klikciliği burada, başka her hangi bir yerden daha aşırı mik-
yasta dallanıp budaklanmıştı; Muhammed'in, Arapları sayesinde anarşiden kur-
tarmış olduğu, cemaatin esenlik, asayiş, hukuk nizamı tehlikeye düşmüştü.
Kûfe'de muhalefetin rengi daha ziyade teokratikti. Bu muhalefet devlete
değil mevcut, yâni Emevî hâkimiyetinin meşrûyetine karşı cephe almıştı.
Fakat Ziyâd için bu farkın ehemmiyeti yoktu. Bir keçe hâkim olan hânedan
ile anlaştıktan sonra, hakikaten iktidarı elinde tutandan başka hükûmet ta-
nınmıyordu; bu temel üzerinde umumî nizam, iyi gidiş, davranış ve vatan-
daşlığın itaat vazifesi için çalışıyordu. Hâkim olan geleneğe uyarak kendi
menfaatini unutmuyup büyük servetler toplamasına rağmen, kuvvet ve kud-
retini kendisine tevdi edilmiş olan eyâletleri hususî menfaatı bakımından
istismar için tercihan bir âlet olarak istimal etmiyordu. Partiler ve kabileler
üstü duruyor ve kendisini devletin bir memuru hissederek bundan doğan
vazifeleri, ne ruhî selâmetini, ne de herkesin kendisine uyan siyaseti istihrac
ettiği Kur'anı kaleme almadan tam bir ciddiyetle mutalâa ediyordu. Bu sa-
dakâtı ise takdir olundu ve aralarında en mühimmi Ubeydullah b. Ziyâd olan
oğulları da bu taktirden nasibedâr oldular.

Muâviye zamanında Irak'ın diğer vâllileri, Ebû Ma'ser ve Vâkıdî'ye göre
şunlardır: Kûfe'de: Abdullah b. Hâlid b. Esid (53 den itibaren), Dahhak b.
Kays el-Fihri (55 den itibaren), Abdurrahman b. Ümmü-Hakem el-Sakafi
(58 de) ve Nu'mân b. Beşir el-Ensârî (59 dan itibaren); Basra'da: Semure
b. Cündeb el- Fezarî (53 de), Abdullah b. Amr b. Gaylân (54 de) ve Ubeydul-
lah b. Ziyâd (55 den itibaren). Ubeydullah Basra'daki Haricilere karşı baba-
sından daha sert davrandı ve mu'tedil Haricileri de aleyhine döndürdü. Bu
partinin şehitlerine dair hikâyeler onun zamanına aittir (1).

Üzerlerinde bizzat Muâviye'nin hüküm sürdüğü Suriyeliler hakkında nis-
beten daha az bilgiye mâlikiz. Hâkimiyet üzerinde müşterek olan menfaat
onları Muâviye'ye bağlıyordu. Çünkü Suriye, merkez hazineye sahip bulunmak
ve maaşların yüksekliği hususlarında da tebarüz ettiği gibi (2), hâkim olan
bölge idi. Fakat Suriye ruh bakımından da Irak'tan ayrılmakta idi. Kûfe ve
Basra çöl ve islâmdan başka bir an'aneye mâlik değildiler. Muhtelif kabile-
lerden müteşekkil Arap orduları harp sebebiyle oraya atılmış ve askerî ko-
loniler hâlinde iskân edilmişlerdi. Bunlar en iptidai vaziyetten kendilerini
birden bire kültür dairesine girmiş ve büyük bir devletin merkezi hissetmiş-
lerdi. Bunların derhâl bedaveti terk ile uslu, akıllı vatandaşlar haline inkılâp
etmemiş olmalarına şaşmamalıdır. Suriye'de de islâm istilâsı sebebiyle bir
çok bedevî kabileleri, bilhassa eyâletin şimaline Kayşlılar muhaceret etmiş-
lerdi. Fakat merkezde ağırlık noktasını, asırlardan heri orada yerleşmiş olan,

1) Chavârig, s. 25 vdd.

2) «Muâviye devlet hazinesini (Kûfe'den) Dımaşk'a naklettirerek Suriyelilerin maaşlarını
yükseltmiş, Iraklılarınkini indirmişti». Theophanes, Hilkat Yılı 6151, 6152.

yâni ancak islâm ile birlikte buraya gelmemiş bulunan Kelb ve bazı Ezd Serat grubuna mensup addolunan kabileler yanında diğer Kudaahlılar teşkil etmekte idiler ⁽¹⁾. Grek-Aramî kültürünün, hıristiyan kilisesinin ve tabi oldukları Bizans devletinin tesirleri bunların üzerinde hiç bir iz bırakmadan geçip gitmiş değildi. Muntazam bir devlet müessesesi, askerî ve siyâsî disiplin onlar için yeni mefhumlar değildi. Bunlar uzun zamandan beri itaat ettikleri eski bir hânedana sahiptiler. Eski alışkın oldukları itaatı şimdi, hânedanlarını hukukan istihlâf etmiş olması sıfatıyla Muâviye'ye çevirdiler. Saltanat hakkını onlara sopa ile öğretmek icabetmedi. Mevcut dünyevî hükümdarlığın meşrûiyetini tanıdılar ve bunu Kur'an ve teokrasi bakımından bir meşruiyet imtihanına tâbi tutmağa yeltenmediler. Emirlerine, onları götürdüğü her yere giderek itaat ettiler; zira onlar da içlerinden, islâma onun kadar az kulak asmakta idiler. Bizans'a karşı bitip tükenmiyen harpler onları sistematik bir şekilde daima ekzersiz üzerinde tuttuğu için askerî bakımdan bunlar diğer Araplara karşı daima bir üstünlük sağladılar. Muâviye kan bakımından Kayslere daha yakın olmasına rağmen bunları daima istim üzerinde tutmağı düşünecek kadar akıllı idi. Kabile gruplarının farkları o zaman daha, siyâsî partilere has olan o zehirli ziddiyeti henüz haiz bulunmuyorlardı. Muâviye Dımaşk'ta Kelblerin muhitinde yaşıyordu. Burası onların eski kırallarının başşehrine pek uzak değildi. Kelblerden asıl bir kadınla evlenmiş ve ondan olan oğlu Yezid'i devlete veliahd tâyin etmişti. Bu Arap düşüncesine göre bir nevi ittifak idi; nitekim netice de böyle oldu. Bütün Kelbliler kendilerini halifenin kayın biraderi ve halefinin dayıları addetmekte idiler ⁽²⁾. Suriye'de itaat altına alınan Arapların buraya zorla giren fâtihtir Araplara nazaran arka plâna atılmış olmaları bahis mevzûu bile değildir. Bunlar zâten islâma, gâyet çabuk ve aslında bunun, araplığın muzaffer bayrağı altında geçmek gibi bir şey olmasına rağmen, yarı yarıya kendi istekleriyle dahil oldular. Muâviye'nin daha vâilîliği esnâsında bunlarla idame ettiği münasebetlerin, onun hıristiyan kalan gayri Arap Suriyelilerle olan münasebetine de müessir olduğunu kabul etmek caizdir. Efendi ile teb'a arasındaki Suriye'de, ilk devirde Irak'ta olduğu gibi, gergin olmamış gibi görünüyor. Buradaki müslümanlar kendileri için hususi surette inşâ edilmiş şehirlerde değil, yerli halk ile birlikte eskiden beri mevcut Dımaşk, Hıms, Kınnesrin ve diğerleri gibi şehirlerde oturuyorlar, hattâ yarısı kilise, yarısı câmi olarak kullanılan ibadethanelerini bile onlarla paylaşıyorlardı. Suriye ve Filistin'in hıristiyan gelenekleri müslümanlar tarafından da itibar görmekte idi (Nâbîga 1,24 Ahlw.). Suriye bunlar için de arz-ı mukaddes idi. Muâviye halifeliğini Kudüs'te ilân ettirmiş Golgatha'da ve Meryem'in mezarında duâ etmişti. Filvâki bu olayları çok izâm etmemelidir. Muâviye Dog-

1) Bunlar Ümeyye gibi ancak yakın bir mazide Suriye'ye muhaceret etmemiş olmakla öğreniyorlardı (Hamâse 659 mısra 5).

2) Nâile de Kelb'li idi ve Osman'ın kan dâvasının bu sebeple Kelblilerce benimsenmiş ve bu durumun da onları Muâviye'nin kollarına atmış bulunması mümkündür.

ma'ye karşı ne kadar mağrur ve müstehzi olduğunu, Yakûbî ve Maruniler aralarında çıkan dinî ihtilâflarını hakem olması ricasıyla onun önüne getirdikleri zaman göstermişti: Münakaşada mağlûp olan Yakubîlerden ceza olarak 20.000 dinar alarak onlardan seslerini kesmelerini istemişti. Fakat onun islâmiyete de içten bağlılığı yoktu; bir politikacı olarak hristiyan teb'asına karşı da müsamahakârdı. Onların minnettâr sempâtilerini kazanmıştı. Hristiyan teb'ası kendilerini onun hâkimiyeti altında, bunlardan intikal eden rivâyetlerin bıraktığı intibadan da anlaşılacağı gibi, en az Bizans devrinde olduğu kadar iyi hissetmişlerdir. Theophanes (Hilkat Yılı 6170) onun *σπουδή τῶν κριδταυρῶν* dan bahseder. Bunu, onun Edessa [Urfa]'lılara bir zelzele neticesinde harap olan kiliselerini yeniden inşa ettirmiş olmasıyla isbat etmektedir. Sonradan haleflerine devrettiği en nüfuzlu müşavirlerinden biri olan Sercun b. Mansur hristiyandı (1). Onun hıms'da bir hristiyanı hattâ vali tâyin etmiş olmasına gelince bu elbet de uydurmadır (2). Muâviye'nin halife olacak yerde Suriye ile iktifa etmemiş ve orada, Arapların içinde mahv oldukları şarktaki milliyetsiz universal hâkimiyetten daha sağlam olacak millî bir devlet kurmamış olmasına teessüf olunabilir. Onun bunu düşünmüş fakat İslâmdan ayrılp kiliseye iltihak zorunda kalacağı için tatbikını imkânsız addetmiş olması mümkündür. Çüükü o zamanlar İslâm henüz kısmî devletlerin teşekkülünü hoş görmüyordu.

Muâviye'nin miras hakkını istinat ettirdiği döviz Osman'ın intikamı idi. Onun bunu ne mânada ele almış olduğu, Osman'a karşı en zehirli tahrîkâtta bulunmuş olan Amr b. el-As ile ittifak etmiş olmasından anlaşılacaktır. Hürmet ve sadakat onun motifi değildi. Katledilen selefinin an'anelerini de takip etmedi. Onun idaresinin umumî neticesi olan Ümeyye'nin hâkimiyetini elbette kabul etmişti. Fakat bütün yağlı makamları hiçbir suretle Ümeyyelilere tevcih etmedi. Onları tecrübe etmedi değil, fakat mûtaden pek kısa bir zamanda da hepsini azletti. Ümeyyelilerin karargâhı Dimaşk olmadı. Medine bu mevkiini muhafaza etti. O vakte kadar devletin merkez noktası olan Medine ve hâlâ orada oturmakta olan aristokrasi şimdi artık ikinci plâna düştüklerini görüyorlardı. Filvaki Muâviye Medine valiliğini umumiyetle Emevîlere bırakmakta idi. Fakat bir zamanlar Osman'ın bütün iktidarı elinde tutan Mervân, şimdi Medine emîri olarak ne ifade ederdi. Onun kendisini bu derecede büyük farkla gerisinde bırakan Dimaşk'deki yeğenine biraz şaşı baktığına ve umumiyetle Medine'deki akrabalarının ona karşı cephe almış olmalarına şaşmamak icabeder. Bunların zihniyetleri bilhassa Ziyâd'a karşı duydukları kıskançlıkta ifadesini bulmakta idi, çünkü

1) Tab. 2, 205. 228. 239. Tenbih (BGA VIII) 306 vd. 312. Theophanes (H. Y. 6138) de *Σέρπιος ὁ τοῦ Μανσοῦρ ἀνὴρ χριστιανώτατος* ancak Abdülmelik'in hilâfeti esnasında zikrediliyor. Krş. Tab. 2, 837.

2) Yakûbî, 2, 265.

onlar Muâviye'nin ailesinin kendi kolunu, ailenin umumiyetine karşı onunla kuvvetlendirmek ve onu belki de halefi tâyin etmek istemesinden ürküyorlardı. Muâviye'ye gelince, o da Medine'deki ailenin muhtelif kollarını birbirine karşı kıskırtmağa ve onları bu suretle zayıflatmağa çalışmakta idi (Tab. 2, 164). Onun umumiyetle Kureyş ile de arası pek iyi değildi. Filvaki bundan şikâyetçi idi; onların kendilerini geri çektikleri için ikinci plâna atıldıklarını söylüyordu. Arası bilhassa Mahzum ailesiyle gergin idi. Bunlar uzun zamandan beri, Bedr savaşına kadar Mekke'de sahip oldukları birinci mevkinden Ümeyyeliler tarafından atıldıkları için bunlara hased etmekte idiler. Muâviye onların kinini körüklemek için hususî bir sebep de hazırlamıştı. Büyük Mahzumî Hâlid b. Velid'in oğlu ve bizzat liyakatlı ve çok nüfuzlu bir zat olan Abdurrahman, Orta Suriye'de Emesa'da o kadar bağımsız ve ehemmiyetli bir mevki kazanmıştı, ki bu halifeye tehlike olarak görünmekte idi. Bir huristiyan doktor, öyle zannediliyor ki Muâviye'nin teşvikiyle, onu zehirledi. Bunun Mahzum üzerinde bıraktığı tesir tahmin olunabilir. Muâviye'nin İslâmın ruhanî asaleti olan Peygamber ve en eski sahabe aileleriyle ve bu arada Ensar'la münasebetleri de tabiatıyla itimatsızlık ve düşmanlık esaslarına dayanıyordu.

Onun en mühim eyaletlerdeki valileri Ümeyyeli ve bir istisnası ile hattâ Kureyşli değildi. Kimi kullanmasının münasip olacağını gayet güzel kestiriyor ve onu hizmetine alıyordu. Ehemmiyet verdiği kimseleri kazanıp kendisine bağlamasını, hattâ kendisini onun bir memurundan ziyade mütefiki olarak hisseden (Dîneverî, 236) Mısır'daki Amr gibi şahıslarına itimad etmediği kimseleri bile kendi namına çalıştırmayı beceriyordu. Uşakları ve mutemed adamları birçok fırsatlarla tatad edilir (¹); bunlar ekseriyetle homines novi olarak görünüyorlar. Bunlarla kendisinin σύμβουλοι sıfatıyla πρωτοσύμβουλος(²) olarak müşavere ederdi. Bunun bir örneği Tab. 2, 136 v.dd. da bulunmaktadır. Bunlar ona karşı biraz serbest konuşmağa mezun idiler ve bunu da yapıyorlardı (2, 144. 185). Fakat Muâviye dizginleri elinden bırakmıyor, onları hürriyet içinde terbiye etmekten anlıyordu. Kabaca ve şiddetli ortaya atılışlar onu rencide etmezdi. Bir eski Arap seyyidi tutumunda idi. Suriyelileri mütemadiyen Bizanslılara karşı sefere sürmesine rağmen, Allah ona şahsî şecaat ve cesaret bahşetmemişti. Fakat buna mukabil bir seyyidin diğer hususiyetlerine en büyük ölçüde malik bulunuyordu: muarızının elinden silâhını alıp onu utandıracak bir bilm, kızmakta gayet yavaş davranmak ve kendine tam mânasiyle hâkim olmak. Bu hususiyetlerin

1) Tab. 2, 3272. 3360. 2, 139. 197. 205. Aganî 1, 12.

2) *Μαυίας καὶ οἱ σύμβουλοι αὐτοῦ* Theophanes H. Y. 6169; *Μαυίας ὁ τῶν Σαρακηνῶν πρωτοσύμβουλος* H. Y. 6171 Sonraları bu tesmiye şekli, bütün mânasını kaybetmiş olmasına rağmen, hattâ Abbâsi halife lerine de intikal etti. H. Y. 6165 de garib bir unvan geçmektedir: ὁ δεῦτερος ἀδελφός Kardeşi Nabati kiralının Maiordomus'u.

usta örneği olarak o, çok takdir ettiği zamandaşı Temimli Ahnef yanında, sayısız hikâyelerde yer almıştır. O ana kabiliyetiyle diplomat ve siyasetçi idi. İşleri olgunlaşmağa bırakır ve bu olgunlaşmanın cereyanını ancak pek hususî hallerde, meselâ belki de biraz zehir kullanmak suretiyle, tacil ederdi. Ticaret mesleğinden yetişmiş olduğunu inkâr etmezdi. İşî zora dökmekten hoşlanmazdı, Irak'ı zaptetmekten ziyade para ile satın almıştı. Gayesini para ile elde edebilecekse hasislik etmezdi; fakat parayı bedava vermez ve kendisinin hudutsuz ve sebepsiz cömertliğine güvenen veya onu aldatacağını zannedenleri sukut-ı hayale uğratmak hoşuna giderdi. En eski râvilerden birisi, Şa'bî, onun en hatırşinas bir cemiyet adamı olduğunu, fakat sırrını açıkça söylediğinden tefrik etmenin imkânsız bulunduğunu anlattıklarını iştmişti. Bir şey dinlerken arkasına 'yaslanır, bacak bacak üstüne atar ve gözlerinden birisini kııardı. Ortaya resmî olarak çıktığında, başına siyah sarık sarıp gözlerini sürmeleyince, bütün şişmanlığına rağmen Araplara hürmet telkin ederdi. Vâkıdî'ye göre 60 yılı Recebinin ortasında Perşembe günü öldü; bu 18 Nisan 680'e tekabül eder. Halefinin cülusu Elias Nisibenus'e göre 15 Recebe, Ebû Mihnef'e göre ise (2, 216) 1 Recebe isabet eder. Ebû Ma'şer onun hilâfet süresini 19 yıl ve 3 ay olarak vermektedir. Vâkıdî buna 27 gün daha ilâve ediyor. Dimaşk'ın küçük kapısı yanında defnedildi. Üzerinde bir bina bulunan mezarı daha asırlarca ziyaret olundu. Açık olduğu günler Pazartesi ve Perşembe idi (1).

2 - İktidarın el değıştirmesi, her zaman olduğu gibi, güçlükler zuhur edeceğini gösteriyordu. Seleflerinden farklı olarak Muâviye bu güçlükleri önceden izale etmek istedi. Kendisi nasıl Arap asillerini sadece, şahsan kendisine ettikleri bi'at yoluyla ipin ucunda bağı tutmuşsa, bu bağı kendisi daha hayatta iken halefi sıfatıyla oğlu Yezid'e karşı da onların boyunlarına geçirmek istedi. Fakat bunlar, tabii Suriyeliler müstesna, onun ölümüyle boyunduruktan kurtulmayı ümid ediyorlardı. Onun, Sasanî ve Bizanslılarda olduğu gibi, iktidarı babadan oğula intikal ettirmek usulünü vaz'etmesini, sanki müthiş bir yenilik yapıyormuş gibi hisseder göründüler. Arap hukukuna göre hâkimiyet elbette bir soy veya bir kabile içinde tevarüs ediliyordu; fakat bu bir aile içinde babadan oğula geçmek suretiyle olmazdı; İslâma göre ise bu esasen üzerinde miras hakkı iddia edilebilecek bir insan malı değildi. Bütün bunlara rağmen yapılan gürültü yine de bahane edilen bu sebeplere uygun değildi(2). Emirın ölümünden evvel halefi meselesini tanzim etmek selâhiyeti kesin olarak mevcuttu; oğulun hilâfet talep etmek hakkı mevcut olmasa da, onun bu hilâfete getirilmemesi şartı da yoktu. Sadece

1) Mes'ûdî 5, 14. Şair Kumeit halife Hişam'ın hiddetinden Muâviye'nin kabrine iltica etmişti (Aganî 15, 115. 117. 121)

2) Mes'ûdî 5, 71 deki mısralar Hutaya'nın Ebû Bekr'e karşı yazdığı mısraları hatırlatıyorlar.

evveliden bi'at hususu o vakte kadar tatbik edilmemişti. Fakat daha henüz işin başında bulunulmakta idi; bu hususta hiçbir gelenek teessüs etmemişti; bir müteakip haleflik nizamı yoktu.

Weil ve A. Müller'in tasvirlerinde ifade bulan, Muâviye'nin hareketi hakkında mevcut rivayet metni İbn el-Esîr (3. cilt 417 v.dd.) de şöyledir: Yezîd'in veliahtlığının sağlanması hususunda ilk teşvik Mugîre'den geldi; bu aslında Muâviye'yi tuzağa düşürmek fena niyetinden münbaisdi. Mugîre bu işi Kûfe'de hazırlamakla tavzif olundu; bundan pek az sonra onun tarafından pek az para mukabilinde elde edilen bir Kûfe murahhas heyeti Dımaşk'ta görünerek Yezîd'e bi'at edilmesi hususunda ısrarda bulundu. Fakat Muâviye ihtiyatlı idi; onun için evvelâ Basra'da bulunan Ziyâd'ın fikrini sordu. Ziyâd, Ubeyd b. Ka'b el-Numeyrî tarafından bu işe muhalefet etmemeğe ikna olundu. Ziyâd, sadece Yezîd'e, efkâr-ı umumiye'yi tatmin bakımından put-perestlik devrine ait spor işlerine karşı duyduğu hevesi azaltması tavsiyesinde bulundu. Bu tavsiye kabul ve buna göre amel olunmuştur. Fakat Muâviye ancak Ziyâd'ın ölümünden sonra Yezîd'i veliahd tâyin etmek niyetini açığa vurdu. Evvelâ, öncelikle bi'atleri matlûp olan İslâm büyüklerinin ikamet mahalli olması sebebiyle halâ bi'atın alınacağı ana mahal olarak kabul edilen eski başşehir Medine'de zemini yokladı. Medineliler onun hilâfet meselesini tanzim etmek istememesini münasip gördüler; fakat Muâviye onlara, Mervân vasıtasıyla, bu hususta oğlunu düşündüğünü açıklayınca mescidde ağır tezahürat vukubuldu. Bilhassa en asıl sahabelerin oğulları, Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Ömer, Abdurrahman b. Ebî Bekr ve Abdullah b. Zübeyr protestoda bulundular. Mamafih Muâviye buna aldırmadı. Bütün eyâlet merkezlerinden en nüfuzlu şahsiyetleri Dımaşk'a getirterek onlara, umumî olarak hükûmet hakkı ve teh'alık vazifeleri, ve bilhassa Yezîd'in meziyetleri hakkında bir nutuk verdi. Dahhak b. Kays el-Fihri ve diğer bu iş için tâyin edilmiş hatipler onu tasdik ederek, kendisinin meskût geçtiği fakat anlatmak istediği hususu, Yezîd'in tâyinini talep etmek suretiyle belirtmiş oldular. Sadece Basra'dan Ahnef, tesiri altın ile giderilen, ihtiyatla formüle edilmiş endişeler ileri sürdü. Yezîd murahhas heyetlerinin bi'atini kabul etti. Şimdi bu hususta yalnız Hicaz geri kalmıştı. Muâviye buraya maiyetinde 1.000 ath ile bizzat gitti. Medine'ye gelince yukarıda zikredilen bi'atlerini bilhassa arzu etmiş olduğu asıl mukavemetçileri o kadar ürküttü ki bunlar Mekke'ye kaçtılar. Muâviye arkalarından giderek bunları Mekke'de hususî bir dostlukla kazanmağa çalıştı. Ancak Dımaşk'a dönmek üzere iken bunlara arzusunu açıkladı; onlara bununla kendilerinden çok fazla bir şey talep etmediğini, Yezîd'in sadece ismen hükümdar olacağını, onun adı altında ise asıl kendilerinin menfaat sağlayacaklarını izaha gayret etti. Bunlar uzun müddet sükût ettiler, sonunda İbn Zübeyr söz alarak hepsinin namına halifenin arzusunu reddetti. Muâviye bunun üzerine: «ben umumiyetle minberde nutuk irad ederken, herkesin istediğini söylemesine müsaade ederim.

Fakat bugün kim bana itiraz ederse sözünü kılıc kesecektir» dedi. Buna uygun bir emri de daha onların yanında adamlarına verdi. Bundan sonra Mekke mescidine girerek ahaliye: «iştirakleri olmadan veliahdlık meselesi üzerinde karar verilemeyecek olan bu dört zat Yezid'e bi'at ettiler, şu halde siz de bi'at ediniz!» dedi. Bunun üzerine herkes bi'at etti; bu dört kişi kordudan sustular ve bu suretle yalanı takviye etmiş oldular. Muâviye Medine üzerinden geriye döndü ve orada da Yezid için bi'at aldı.

Bu mahirâne bir kompozisyonudur. Yezid'e bi'at düşüncesini Mugîre'nin tahrik ettiğini, Ziyâd'ın Ubeyd b. Ka'b delâletiyle buna itiraz etmediğini Medâinî de hikâye etmektedir. Bu Taberî'de (2, 173 v.dd.) İbn el-Esir'de verildiği aynı yıl hadiseleri içinde mezkûrdur. Buna mukabil Taberî'de, bütün eyaletlerin murahhaslarının Yezid'e bi'at için Muâviye yanında toplandıkları hususunda hiçbir kayıt yoktur; Taberî (2, 196) sadece Basra'dan bi'at için Ubeydullah b. Ziyâd idâresinde gelen bir heyeti zikr ve fakat bunu Muâviye'nin öldüğü 60 yılına, vaz etmektedir. Bu Basra heyeti sonradan umûma teşmil edilerek önceki bir tarihe alınmış olmalıdır. Buna bir nevi geçiş keza Mes'ûdî'de bulunuyor (1). Eski rivâyette (ve Mes'ûdî'de) İbn el-Esir'in hikâyesinin zirvesine ulaştığı en ilgi çekici nokta, Muâviye'nin Hicaz'daki şahsî sert ve kaba müdahalesi, meçhuldür. Taberî'de sadece (Medâinî 2, 175) Muâviye'nin Ziyâd'ın ölümünden sonra, kendi ölümü halinde Yezid'i kendisine halef tâyin ettiğine dair muhtevalı bir yazıyı okutmuş olduğu kayıtlıdır; buna beş kişi müstesna (2), umumiyetle imtisal edilmiş imiş. Vesikanın okunduğu yer, muhtemelen Dimaşk, verildiği gibi tarihleme de tam değildir, çünkü Ziyâd'ın ölümünden sonra lâfzı kat'î değildir. Ayrıca Taberî 2, 196'da; Muâviye'nin 60 yılında Basra murahhaslarından Yezid için bi'at aldığı ve kendisinin ölümünden sonra muhalif dört Kureyşliye karşı alınması icabedecek tedbirleri kararlaştırmış olduğu bildirilmektedir. Avâne'ye göre o bu tedbirleri, Yezid orada bulunmadığı için Dahhak b. Kays el-Fihri ile Müslim b. Ukba el-Murri'ye vasiyet etmişti. Şu halde, Muâviye'nin uzunca bir müddet bu plânla meşgul olduğu ve bunu hayatının sonuna doğru tatbik etmeğe çalıştığı kabul olunabilir: fakat bu gayret, İslâmî düşünceye göre hilâfete iddiaları en haklı olduğu için kazanılmaları muhakkak lâzım gelen şahıslar muvacehesinde beyhude oldu. Başka bir hususta hayır yoktur. Etraf tam sükûnet halinde bulunurken bin süvarinin başına geçerek dört Kureyşliyi Hicaz'da önce ürkütmek, sonra pohpohlamak, dostlukla elde etmeğe çalışmak, nihayet tam mânasiyle zorlamak ve bütün bunlardan sonra hiçbir şey elde edememek, ihtiyar hükümdarın işine pek benzememektedir. Onun silâhla Mekke'ye girmesi ve Medine yerine burada ananevi bi'at mera-

1) 5, 69. Fakat burada tarih ancak 59'dur; *ensâr* yerine *emsâr* okunmalı.

2) Beşinci olarak, tabiatıyla eksik bulunmaması icabeden İbn Abbas ilâve edilmiştir. Medâinî mukaddes hanedamın sadık bir bendesidir.

simini icra ettirmesi tamamiyle gayrı muhtemeldir. Hikâyeyi süsleyen dramatik nutuklar ve sahneler onu daha inanılır bir hale sokmamaktadır. Bütün bunların hepsi sadece Yezîd'in şimdi tasvirine gireceğimiz hâkimiyetinin ilk devresi hadiseleri üzerine düşürülen bir gölgeden ibaret gibi görünmektedir.

Ebû Mihnef (Tab. 2, 216 v.dd.)'in hikâye ettiğine göre, Yezîd, 1 Receb 60 da iktidarı eline alınca Medine valisi Velîd b. Utbe b. Ebî Sufyân'a bir mektupla babasının ölümünü bildirdi; fare kulağından büyük olmayan bir kâğıda da, onun Hüseyin, İbn Ömer ve İbn Zübeyr'den –yalnız bu üçünün ismi vardır– zorla bi'at alması emrini ilâve etmişti. Velîd, arası iyi olmamakla beraber, Mervân ile istişare ve bu sonuncusu ona, Muâviye'nin ölümünü haber almalarından evvel hiç olmazsa Hüseyin ve İbn Zübeyr'i tevkif etmesini tavsiye etti. Fakat Velîd bunu derhal yapmadığı için bu iki şahıs Mekke'ye kaçmağa muvaffak oldular (Recep 60 sonu = 680 Mayıs başı). İbn Ömer tehlikesiz addediliyordu; onun hilâfeti ancak bir tepsi üzerinde hazır olarak kendisine takdim ettikleri taktirde kabul edeceği söylenirdi. Vâkıdî'ye göre (2, 222 v.d.) ise o bu zamanda Medine'de de bulunmuyordu. Medine'ye dönünce, herkesin bi'at ettiğini öğrendikten sonra, o da bi'at etti. İbn Abbâs da aynı şekilde hareket etti. Hakîkî sünnilîğin nokta-i nazarı da bu idi. Velîd, tahmin edilebileceği gibi, pek az sonra azlolundu; yerine bir başka Ümeyyeli; o vakte kadar Mekke'de bulunan Ömer b. Sa'id b. Âs geldi. Bu Vâkıdî'ye nazaran 60 Ramazanında, diğer rivâyetlere göre ise ancak Zilkade'de olmuştu (2, 226).

Hüseyin Mekke'deki sığnağından çıkmaya kandırıldı. Kûfeliler büyük bir coşkunlukla, yanlarına gelip onlardan bi'at almasını istiyorlardı. İlk murahhasları 10 Ramazanda Hüseyin'in yanına geldiler. Hüseyin yeğeni Müslim b. Akil'i kendisine yolu hazırlaması için önden gönderdi. Bu zat Kûfe'de birçok taraftar buldu, fakat yeni tâyin edilen vali Ubeydullah b. Ziyâd'a karşı kendisini zamansız harekete mecbur edince bu taraftarlar tarafından terk edilerek 8 veya 9 Zilhiccede kötü bir akıbete dûçar oldu, öldürüldü. Aynı zamanda, 8 Zilhiccede Hüseyin, Müslim'in gönderdiği ilk ve müsait haberden cesaret bularak ailesi efradı ile birlikte Mekke'den yola çıkmıştı. Yolda Müslim'in hazin akibetini öğrenmiş olmasına rağmen, dönmek istemedi, veya buna imkân bulamadı ve Fırat kenarındaki Kerbelâ'da Kûfeli birliklere karşı yaptığı savaşta 10 Muharrem 61 (10 Ekim 680) de maktul düştü. Hükûmet darbesi başarısızlıkla bitmişti. Fakat Hüseyin'in şahadeti şî'a üzerine muazzam bir tesir bıraktı¹⁾.

Kendisiyle boy ölçüşemeyeceği rakibinden kurtulmuş olduğundan dolayı sevinen İbn Zübeyr Hüseyin'den çok daha tehlikeli olduğunu ispat etti. Yezîd mücadele ve kan dökmenin iyi gözle görülmiyeceği mukaddes Mekke'ye

1) Schia 2, s. 61-71.

sığınmış olmasından dolayı, ciddî olarak onun üzerine varmaktan çekinmekte idi. Fakat ona karşı takındığı tavır hakkındaki rivayetler kifayetsiz ve mütezaddırlar.

Medine'de Amr b. Sa'id'in valilikte bulunduğu 61 yılı hakkında Ebû Mihnef aşağıdaki hususları hikâye etmektedir (Tab. 2, 395 v.dd.)⁽¹⁾: Hüseyin'in mahvından İbn Zübeyr, gerek Kûfeliler ve gerekse idare ve gizli olarak da Yezid hakkında ithamlarda bulunmak hususunda istifade etti. Taraftarları ondan, kendisi namına bi'at almasını talep ediyorlardı. İbn Zübeyr ise buna ancak gizli olarak müsaade ediyor. Aşikâre olarak da kendisini Kâbe mültecisi olarak adlandırıyor. Yezid onun hareketlerini işidince onu zincire vuracağına dair yemin etti. Fakat sonradan aklı başına gelerek ona, boynuna takması için gümüş bir zincir yolladı. Bunu götüren ulak Medine'den geçerken Mervân, zincirin kabulünün küçük düşürücü olduğunu belirten bir mısra tekrar etti. İbn Zübeyr bunu haber alarak zinciri reddetti. Mekke'de nüfuzu gittikçe büyüyor ve Medineliler de onunla mektuplaşıyorlardı. Hüseyin'in ölümünden sonra hilâfetin en yakın müddeisi addolunmakta idi.

Tab. 2, 397 v.d. da Zühri'ye irca olunan bir rivayete göre, gümüş paralardan imal edilmiş olan zinciri, aralarında İbn İdâh ve Mes'ade'nin de bulunduğu dört kurye takdim etmişlerdi. Mervân'ın oğulları Abdümelik ve Abdülaziz babalarının emriyle bunların yanına katılarak Medine'den Mekke'ye gitmişler ve İbn Zübeyr önünde, onu anlaşılmaya yanaşmamaya sevk edecek mısralar tekrarlamışlardı. İbn Zübeyr bunu anlamış ve derhal uygun mısralarla cevap vermişti.

Burada zikredilen iki ulak Agani 1, 12 de Vehb b. Cerir'in bir rivayetinde de zikrolunurlar. Bunda tamamiyle başka türlü hikâye edilmesine ve hele gümüş zincirin hiç zikredilmemesine rağmen aynı hadiseden bahsedildiğini kabul etmek mümkündür. [Bu rivayete göre] Yezid, Numân b. Beşir el-Ensari'yi, adları kaydedilen on kişi ile birlikte İbn Zübeyr'e göndermişti⁽²⁾. Numân mutaden sık sık olarak İbn Zübeyr ile müzakere ederdi. İbn İdâh bu Ensârî ile Muhacirin⁽³⁾ saklambac oynamalarına kızarak İbn Zübeyr'e, Nu'mân'ın filvaki hey'etin reisi olduğunu, fakat ayrı bir direktife değil hepsinin bildiği bir vazifeye malik olduğunu söylemişti. İbn Zübeyr derhal şu cevabı verdi: senden bana ne, ben sadece Kâbe güvercinlerinden birisiyim,

1) Vâkıdî'nin 2, 223 vdd. ve 399 da ve Ebû Ma'şer'in 2, 395 de verdiği tarihleri, umumiyetle kronoloji bakımından kuvvetli olmayan Ebû Mihnef'in 280, 8. 397, 2 de verdiği tarihler telâfi edemezler. Quatremere Weil'e karşı haklıdır (1, 325). Mamafih Amr b. Said, Velid b. Utbe'yi hemen istihlâf etmemiş de olabilir (Dineveri 243, 2. 3).

2) 12, 5 de *el-Hizâmî* ve *el-Salûlî* yerine *el-Cuzâmî* ve *el-Sekûnî* okunmalıdır.

3) Kendisi ve diğerleri bedevi kabilelerden basit Araplar idiler; Medine'nin yerlileri ve baraya muhaceret eden Kureyşliler, Ensâr ve Muhacire, İslâm asaletinin iki sınıfını teşkil ederler.

böyle bir güvercini öldürecekmişin? Bunun üzerine İbn İdâh yayını gererek güvercinlerden birisine nişan almış ve ona: Ey güvercin, Yezîd şarap içiyor mu? evet de, derhal okumu atayım demiş ve İbn Zübeyr'e dönerek ilâve etmişti: «Allah'a kasem ederim ki eğer bi'at etmezsen Eş'ar suvarileri burada görünecek ve mahallin kudsiliğine hiç aldırmyacaklardır; bu mukaddes yer onlar tarafından değil, burasını isyanı için bir gizlenme yeri addedenler tarafından kirletilmektedir». Bu güvercinli hikâye modern tarihçiler üzerinde müessir olmaktan hali kalmamıştır. Fakat bu ancak bir anekdot mahiyetindedir ve motif ayrı bir şekilde Taberî 2, 430'da da tekerür eder (1). Zikredilen birçok isim de garanti temin etmez. Bilhassa hey'etin reisinin adı yanlış imiş gibi görünüyor. Nu'mân'ın bir yıl sonra Medine'de halledeceği bir mesele için halife tarafından bir sene evvel Mekke'ye gönderilmiş olması pek muhtemel değildir. Fakat tercih gerekirse, Ensârdan olanların Medine'ye Ensâr'a gönderilmiş olduğunu bildiren Ebû Mihnef'in rivayeti (2, 404) tercih edilmeğe daha lâyıktır.

Şimdi rivayetler serisini Vâkıdî'nin verdiği rivayet şekli ile kapayalım. Bu Taberî'de 60 yılı vukuâtında kayıtlıdır (2, 223 v dd.). Fakat Hüseyin'in 61 yaşındaki ölümünden evvel İbn Zübeyr ortaya atılmamıştır. Yezîd müteaddit müzakereler sonunda sabrını yitirince, İbn Zübeyr zincire vurulmuş olduğu halde önüne getirilinceye kadar uğraşacağına yemin etmişti. İbn Zübeyr üstelik Mekke Emîrinin namazda imamlık etmesine de mani olunca, Yezîd Medine valisi Amr b. Sa'id'e ona karşı bir ordu göndermesini emretti. Bu ordunun başına, kendi arzusuyla, İbn Zübeyr'e düşman olan kardeşi Amr geçti. Bu zat kendisine hiç mani olunmadan yanındaki karışık bünyeli maiyeti ile Mekke'ye girince ağabeyesine, elbisesinin içinde saklayabileceği bir gümüş gerdanlıkla, yeminini yerine getirmiş olmak üzere halifenin huzuruna gitmesini tavsiye etti. Fakat İbn Zübeyr bunu kabul etmediği gibi birden bire Amr'ın öncülerine baskın vererek bizzat kardeşini ele geçirdi ve onu Arim zindanında korkunç bir âkıbete teslim etti. Amr b. Zübeyr'in bu başarısız seferi Agâni 13, 39 v.d. da kaydedilen mısralarla teyid edilmekte olup hiç şüphesiz tarihidir. Fakat gümüş zincirin takdimi bu vak'aaya uymamaktadır ve ancak şuni olarak bununla birleştirilmiştir. Bu daha ziyade zor kullanılmasından evvel yapılan musalâhane müzakereler cümlesindendir. Bu hususta diğer râviler Vâkıdî müvacehesinde herhalde haklı olmalıydılar.

61 yılı sonuna doğru Amr b. Sa'id, bizzat Ümeyye ailesi içinde cereyan eden bir entrika neticesinde Medine valiliğinden azledildi. Dimaşk'a giderek kendisini halife yanında müdafaa etti ve haklı görüldü. Yerine tekrar selefi

1) Suriyeli Hüseyin Kâbe'de İbn Zübeyr ile bir konuşma yapıyordu. Bu arada atı ürkütü. Kâbe güvercinleri etrafta uçuşurken Hüseyin atının bunlardan birini ezmemesine dikkat ediyordu. Bu esnada İbn Zübeyr ona: «Burada bir güvercini yaralamaktan korkuyorsun da bir müslümanı öldürmekten korkmaz mısın?» dedi.

Utba b. Velid geldi. Bütün rivayetlerin ittifak ettiği gibi 61 yılı haccını bu zat idare etti ve 62 yılında da, hiç olmazsa bu yılın en büyük kısmında makamını muhafaza eyledi. Ebû Mihnef'e göre (Taberî 2, 402) İbn Zübeyr yazdığı bir mektupla, onun yerine genç, tecrübesiz ve ukalâ bir adam olan Osman b. Muhammed b. Ebî Süfyân'ın tâyin edilmesini sağladı. Tab. 2, 405 ve anlaşıldığı üzere Ebû Mihnef'e (401 v.d.) göre bu zat ancak 62 haccından sonra vazifeye başlamış olabilirdi, fakat 18, 399'e göre bu şüpheli görülüyor. Herhalde valiliğin değişmesi 62 sonunda veya 63 başında vukubulmuş olacaktır.

63 yılı (10 Eylül 682 de başlar) kendisinden evvelki iki yıldan farklı olarak en önemli hâdiselerle doludur. Ebû Mihnef'e göre⁽¹⁾ yeni vali Medine'den Ensâr ve Muhacireye mensup asil kişilerden mürekkep bir murahhas hey'eti Yezid'in yanına yolladı. Bu hey'etin mensupları Medine'de filvaki Zübeyr taraftarı olmamakla beraber Ümeyye aleydârı olan umumî efkârın nüfuzlu mümessilleri idiler. Vali, Yezid'in bunları paranın ikna edici kudreti ile kazanacağını umuyordu. Yezid onlara zengin hediyeler verdi⁽²⁾, fakat bunlar bu şahısları, döndükten sonra onun hakkında en korkunç şeyleri söylemekten alıkoymadı: Yezid av köpekleri ile oynuyor⁽³⁾, meclisine en kötü kimseleri topluyor, musiki nağmeleri arasında içki içiyordu, hülâsa dinsizin biri idi. Murahhas hey'etinin sadece ensârdan ve Peygamber sahabelerinden müteşekkil bulunmuş olması bir yanlış anlam neticesidir. A. Müller (1, 367) de, Yezid'e tamamiyle yabancı olan, Peygamberin meclisinden bir takım garip ihtiyar kişilerden bahsediyor; o, tabiatıyla İslâmın en asil şehri olan Medine hakkında kâfi derecede bilgiye sahip ve bütün yukarı tabaka Araplarının şahısları hakkında yeter malûmata malik olan halife ile bu şahıslar üzerinde kendine mahsus bir tasavvura maliktir. Ebû Mihnef, Yezid'in Medine'de efkârı teskin için teşebbüs ettiği bir sonuncu tecrübeden daha bahseder. Bizzat kendi ailesinin ikamet mahalli olan bu şehre karşı zor kullanmak istemiyordu. Buraya en uygun sulh havarisini, Nu'mân b. Beşîr'i yolladı. Fakat Nu'mân burada maâlesef tıkalı kulaklar buldu.

Medinelilerin isyanının üvertürü Agânî'ye göre (Medâinî 1, 13) mescitte cereyan eden dramatik bir sahnedir. Anî bir kızgınlık içinde Medineliler, âdet olduğu üzere, bağlıklarını kopardıklarının alâmeti olarak cübbe, sarık veya ayakkaplarını çıkarıp attılar; öyle ki bir anda bunlar büyük bir küme teşkil etti. Taberî'de bundan hiçbir haber yoktur. Ebû Mihnef (2, 405 v dd.) isyanı, Medinelilerin Yezid'e ve Ümeyye hâkimiyetine karşı mücadele için Abdullah b. Hanzala'ya bi'at etmeleriyle başlatır. İbn Hanzala Dimaşk'a

1) Tab. 2, 402 v.d. Buna muvazi olarak, Muâviye'nin ölümünden sonra gibi çok gayri muayyen bir tarihleme ile Vahb b. Cerir (2, 422 vd.).

2) Tab. 2, 419 vd. de başka türlü.

3) Agânî 20, 106 da: Maymunlar.

giden hey'ete iştirak etmişti. Ensârdan ve daha ana karnında iken, cesedi melekler tarafından yıkanan uhud şehidinin, babasının şehadetinden sonra doğan oğlu olarak şöhretli idi. Âsilerin ikinci adımını Medine'de bulunan Ümeyyelilere saldırmak teşkil etti. Bunlar takriben 1.000 kişi, ailenin en yaşlı ve en nüfuzlusu olan Mervân'ın malikânesine sığındılar. Mervân içinde bulundukları kötü durumu halifeye bildirdi: "Üzerimize çürük meyve atıyorlar, içecek iyi suyumuz kalmadı, imdad!" Yezid bunların halleriyle alay etmesine rağmen yine de derhal bir ordu göndermeğe karar verdi. Bu orduya Amr b. Sa'id kumanda edecekti; fakat o, Kureyş (Medine)'in kanını dökmek istemediğinden kumandanın Kureyş'ten olmayan bir kimseye verilmesini tavsiye etti. Bunun üzerine Yezid babasının eski ve liyakatlı adamına, Müslim b. Ukba el-Murri'ye müracaat etti. Müslim, kendilerini bir müddet olsun koruyamayan 1000 kişinin, yardıma müstahak ve lâıyk olmadıklarını belirtmesine rağmen, Yezid'in, akrabalarını bu kötü durumda bırakmak istemediğini bildirmesi üzerine bu işi üzerine almağa razı oldu. Tam maaş ve buna eklenecek 100 dinar ücret mukabilinde bu işi görmeğe 12.000 Suriyeli talip oldu⁽¹⁾. Bu arada Medine'de kuşatılanların serbestçe çıkıp gitmelerine müsaade edilmiş ve bunlar Suriye'ye doğru yola çıkmış bulunuyorlardı. Mervân'ın karısı ise isyana katılmayan pek mahdut miktarda Kureyşlilerden birisi olan ve Hüseyin'in Kerbelâ'da ölümden kurtulan tek oğlunun himayesinde Ta'if'e gitmişti. Müslim Medine üzerine yürüyüşü esnasında Medine'den kaçan Ümeyyelilere Vâdi el-Kurâ'da rastladı. Bunlara evvelce de kızmış olduğu için, yemin ettikleri cihetle sorduğu suallere cevap vermeyen bunların reislerini az kalsın kılıçtan geçirecekti. Bereket versin Mervân'ın oğlu Abdülmelik onun hiddetini yatıştırmaya muvaffak oldu. Müslim bunun tavsiyelerinden çok memnun kaldı ve harekâtını buna göre idare etti. 63 Zilhicce-sinde Medine önüne gelerek şehrin kuzey-doğusunda Harra'da karargâh kurdu. Müslim âsilere düşünmek üzere üç gün mühlet verdi. Onları bırakıp Mekke'deki münafık üzerine yürümek arzusunda bulunduğunu, zira bunlar İslâmın ve devletin kökleri olduğu cihetle onların kanını dökmek istemediğini söyledi. Hattâ mühletin hitamında da bir kere daha iyilikle onları yola getirmeğe teşebbüs etti. Bu teşebbüslere küfürle mukabele edildi. Medineliler şehirlerinin açık olan şimal köşesini sur ve hendekle çevirmişlerdi. Orduları dört birlikten mürekkepti; bunlara iki Kureyşli, bir Eşca'i ve aynı zamanda umum riyaseti haiz olan İbn Hanzala el-Ensari kumanda ediyorlardı.

Bu noktadan itibaren Ebû Mihnef'in rivayeti Taberi'de, kendisiyle daima tamamiyle tevafuk etmeyen, Avâne ve diğerlerinin rivayetleriyle tamamlanmaktadır. Medineliler Harra'da bulunan Suriyeliler üzerine yürüyerek bir rivayete göre at üzerinde, diğer bir rivayete göre ise hasta olarak

1) Bunlar herhalde mutad olduğu üzere Kelb'li idiler. Kaygıların reisi Zufer b. Hâris onlara karşı İbn Zübeyr saflarında savaşıyordu. Ayrıca krş. Chavarig, s. 54.

bir sedye içinde bulunan Müslim'in bulunduğu yere kadar sokuldular. Fakat sonunda yine de mağlûp oldular. Aralarında 8 oğluyla birlikte Hanzala'nın da bulunduğu birçok Ensâr ve Kureyşli maktul düştüler. Mağlûbiyet Vehb b. Cerir (Tab. 2, 423) ve Semhudi (Skizzen 4, 26)ye göre, mahalleleri yoluyla bir Suriye birliğinin şehir içine sokularak müdafilerin arkasından saldırdığı Benû Hârise'nin ihaneti yüzünden kesinleşti. Tarih olarak Vâkîdî (2, 422) 26 veya 27 Zilhicce 63 Çarşamba (=26 Ağustos 683 Çarşamba)yı vermektedir. Peygamberin ve halifelerin şehri üç gün müddetle Suriyeli askerlerin tecavüzüne terkedildi, bunlar bu müddet içinde ne isterlerse yaptılar. Ebû Mihnef (2, 418) ve Semhudi'ye göre böyle, Avâne'ye göre ise başka türüdür. Ona göre Müslim, savaş gününde asil Medinelileri Kubâ'da bi'ate zorlamış ve bu esnada, aralarında Mervân'ın protestosuna rağmen birkaç Kureyşlinin ve Eşca'i Ma'kil b. Sinân'ın da bulunduğu, bir kısım Medineli isyan reisini idam ettirmiştir (1). Savaş günündeki bu muntazam icraat şehrin üç gün müddetle askerın arzusuna terkedilmesiyle tevafuk etmemektedir. Böyle bir yağma ve tecavüz keyfiyeti, Semhudi'ye göre bunun neticesinde zuhur eden bin babasız çocuk ile de pek teyid edilemez; Vehb b. Cerir (423, 15 v.d.) de bundan haberdar değildir.

Müslim Medine işini bitirdikten sonra Mekke üzerine yürüyüşüne devam etti, fakat ancak Muşellel mevkiine kadar gelebildi. Orada, Allah'ın hoşuna giden bir iş görmüş olmaktan mütevellit bir vicdan huzuru içinde öldü. Servetini oğullarına değil soyuna ve karısına vasiyet etmişti. Kumandayı, arzusu hilâfına, sırf halife öyle kararlaştırmış olduğu için, Sekûnî Hüseyin b. Numayr'e bıraktı ve ona hiçbir Kureyşlinin sözüne kulak asmamasını tenbih etti. Avâne'nin Taberî'de rivayeti (2, 424 v.dd.) Ebû Mihnef'inki ile tevafuk etmektedir. Ebû Mihnef Müslim'in vefatını 64 Muharremi sonuna vaz ediyor. Fakat gerek Avâne ve gerekse Vâkîdî'ye göre Hüseyin daha Muharrem içinde Mekke önünde karargâhını kurmuş bulunuyordu.

Burada Müslim b. Ukba'yı karakterize eden hatlardan yeni müverrihlerin tasvirleri garip bir surette ayrılmaktadır. Dozy, Histoire des Musulmans d'Espagne'nin birinci cild s. 97'de şöyle diyor: «Eski devri ve cahiliye prensiplerini belki de hiç kimse onun kadar şiddetle temsil etmiyordu. Onun ruhunda Müslüman imanının gölgesi bile yoktu; Müslümanlar için mukaddes olan şey onun için gayr-ı mukaddesti. Buna mukabil putperest batıl itikatlara sıkışıkya bağlı idi; kâhinane rüyalara, Garkad çalılıklarından gelen

---

1) Ma'kil onun gibi Gatafân'a mensup ve eskiden beri Müslim ile dost idi. Fakat bu sonuncusu ona kızmıştı. «Yezid'in yanından dönerken bana Taberiye'de rastlamış ve şöyle demiştir: «Bir aydan beri seyahatteyiz, şimdi de boş ellerle geri dönüyoruz. Şehrimize varınca bu Allah düşmanına isyan edip Mugire'nin oğullarından birisine bi'at edeceğiz». Gatafân ve Eşca'nın halife tayin ve azliyle ne alakası var! Sana bir savaşta rastlar ve imkân bulursam kafanı kesmeye and içmiştim». 420, 3'deki *fima...min* bir soru işareti istilzam etmez.

esrarlı sözlere inanıyordu. Bu hususu, kendisini bu işi görmek üzere Yezid'e teklif ettiği sırada kendisini göstermişti; ona, Medine'nin sadece kendisi tarafından itaat altına alınabileceğini, çünkü rüyasında bir Garkad çalılığından gelen «Müslim vasıtasıyla» sözünü duyduğunu söylemişti!» A. Müller (1, 367) de aynı tarzda «Müslim b. Ukba, Şemir'i Hüseyin'in katili yapan, İslâma ve hassaten bu dinin eski müminlerine karşı duyulan aynı kin ile meşbu idi. İhtiyar ve hasta olmasına rağmen çok zamandan beri beyhude yere özlediği, putperestliğin bu düşmanlarını tenkil etme fırsatının zuhuru ona bir müddet için kuvvetini iade etti; seferin sonunu idrak edememesi halinde ona halef olmak üzere, kısa bir müddet önceye kadar Kûfe'de Ubeydullah'ın sağ kolu olmuş bulunan ve onun gibi Peygamber mescidi ve Kâbe önünde ancak çürük iki cevize karşı duyulacak hürmete sahip Hüseyin b. Numeyr terfîk edildi (1) diyor.

Agâni 1, 14'e göre hakikaten fikrini sormadığı, sadece rüyasında gördüğü (2) Garkad çalılığı yüzünden Müslim b. Ukba mutaassıp bir putperesttir. Medinelilere karşı duyduğu derin kin ile, hasta ve ihtiyar olmasına rağmen, onları kılıçtan geçirmek için bu fırsatı tehalükle beklemiş ve kullanmıştı. Eski rivayet bütün bunlardan bihaberdir. Taberî 2, 425'e göre o ölüm döşeginde, en ziyade kıymet verdiği şeyin Allah'a ve Peygamberlere iman olduğunu söylemişti. Yezid'in vermek istediği vazifeye talip olmamış, hattâ bunu hiç de istiyerek üzerine almamıştı. Cesaret ve besaletini Peygamberin şehrinde teskin etmek istememiş, son ana kadar onu bu akibetten korumağa gayret etmişti. Zaferden sonra şehri üç gün müddetle yağmaya terketmiş olması hususu da şüphelidir. Onları bi'ata zorlamış fakat bunu alışılmamış, zilletli bir şekilde yapmamıştır (3). Efendisinin iyi bir hadimi idi ve âsileri itaat altına almıştı. «Hakikî halifenin kim olduğu meselesi Gatafân'ın nesine» demişti. Gatafânlı olarak kendisi için böyle bir meselenin varid olmayışından dolayı memnundu. Siyasî iddiaları o her iki mukaddes şehirde saklanan haris ve müfsitlere bırakmıştı. Bunların melcelerini suiüstimal ettiklerini ve bu suretle bu yerlerin dokunulmazlığını kaldırmış olduklarını kabul ediyordu. Buna uygun bir şekilde hareket etti. Bu ona gittikçe, zaman geçtikçe artan bir mikyasta korkunç bir cürüm, mukaddesata tecavüz olarak maledildi ve bu suretle Müslim, Dozy ve Müller'de yer aldığı şekilde putperest bir korkuluk haline getirildi.

Dozy, Garkad çalısına bağladığı iplikle ağız örmeye şöylece devam ediyor (1, 108): «Suriye Arapları, Arabistan'ı bahalarının kamyle sulayan

---

1) Bu Suriye'li Hüseyin b. Numeyr el-Sekûnî'nin Kûfe'li Hüseyin b. Temim al-Temimî ile karıştırılmasından ibarettir. Bu yüzden birincinin günah kefi daha da ağırlaştırılmış oluyor. Şemir hakkında kırs. Schia, s. 70.

2) Buna muvazi olarak Tab. 829, 15 de Haccâc.

3) Dozy, 1, 107 de böyle kabul ediyor. Buna mukabil kırs. Tab. 418, 18.

mutaassıp dindarların oğullarıyla hesaplarını görmüşlerdi. Eski asalet yenisini ıttıha etmişti. Eski Mekke aristokrasisinin mümessili sıfatıyla Yezid gerek halife Osman'ın ve gerekse Medineliler Muhammed kumandasında büyük babası Ebû Sufyân'ı uğrattıkları hezimetin intikamını almış bulunuyordu. Putperestlik prensibinin İslâm prensibine karşı reaksiyonu zalimane ve merhametsizce olmuştu. Ensâr bu darbenin tesirinden hiçbir zaman kurtulamadı, kudreti ebediyen kırılmıştı. Hemen tamamıyla tenhalaşmış olan şehirleri bir müddet köpeklere, civar arazi ise vahşi hayvanlara mesken oldu; çünkü ahalinin ekseriyeti uzaklarda kendisine yeni bir yurt aramış ve Afrika ordusuna iltihak etmişti. Diğerleri ise çok acınacak bir halde idiler; Ümeyyeliler onlara kin ve nefretlerini göstermek, onları tahkir etmek ve yaşamalarını güçleştirmek için hiçbir fırsatı kaçırmıyorlardı». Müller (1, 368 v.d.) bu tasavvurları benimsemiştir. Bunlar tamamıyla hatalı ve büyük kısmıyla bütün bütün yanlıştır.

Medine'ye hakikî darbe, eski meşru hilâfet Osman'ın katliyle nihayet bulduğu ve yenisi de eyâletlere nakl-i mekân ettiği zaman isabet etmişti; şimdi yediği darbe önemli bir değişikliğe sebep olmadı. Medine tenhalaşmadı, Ümeyyeliler, sonradan bir defa daha koğulmak üzere, yeniden şehre döndüler. Medine yine neşeli bir şehir, sadece dindar geleneğin değil en ince zevkli ve asil Arap cemiyetinin ikamet mahalli olarak kaldı ve bu sebeple cemiyetten kendini çeken ve zevk için yaşamak isteyenler tarafından tercih edilerek, muganni, musikişinas ve tufeylilerin randevu mahalli oldu. Kitab el-Agâni'nin bütün meşhur kısımları buna şahadet etmektedir; bunlardan meselâ Ebû Katife, Eş'ab ve hassaten Peygamberin torununun torunu neşeli ve zeki Sukayne üzerine mevcut rivayetler teharüz ettirilmelidir. Ayrıca Harra'daki savaşın neticelerinden sadece Ensâr'ın zarar görmüş oldukları tasavvuru da yanlıştır. Ensâr basitçe Medinelilerle bir tutulmamalıdır. Medine çoktan beri artık onların şehri değildi. Orada adetçe kendilerine müsavi, nüfusca ve iktidarcı onları aşan muhacire ile birlikte oturuyorlardı. Bunlar arasında birinci mevkîi Kureyşliler almakta idi. Hicretin 8. yılından itibaren bunlar büyük kitleler halinde buraya hicret etmişlerdi. Devletin baş-şehri onların yurdu haline gelmişti. Yezid'e karşı yapılan isyana bunlar da Ensâr derecesinde iştirak etmişlerdi. Bunların arasında mevcut bulunan İslâmî ve İslâm öncesi asalet farkı bu isyan bakımından hiç de varid değildi. Bunların içinde Yezid'in bir partisi yoktu. Yezid bunlara mensup olmakla beraber eski aristokrasilerinin hiç de mümessili değildi. Bunlar önce babasına karşı olduğu gibi, Hicaz'da şimdi ona karşı cephe almışlardı. Meselâ asil Mahzumuların hepsi Zübeyr'ci idiler. Hattâ Medine Ümeyyelilerinin hepsi de Yezid ile bağdaşabilmiş değildi; bunlar asiller ile aralarının bozulmasını istemiyorlar ve Zübeyr'e kur yapıyorlardı. Müslim b. Ukba'nın bilhassa bunlara kızmaya hakkı vardı. Yezid'e sadece Suriyeliler tarafdar idiler. Birkaç bin kişilik ordusunu bunlardan ve mutattan yüksek bir ücrete mukabil toplamıştı.

Kendisi nasıl âsilere karşı büyük bir kin hissetmiyor ve onları iyilikle yola getirmek istiyor ve büyük bir sabır gösteriyor idi ise, Suriyelileri de savaşa teşne değillerdi. «Arabistan'ı babalarının kanıyla sulayan mutaassıp din-darlara» karşı duydukları derin kinin kendilerini çileden çıkardığını duysalar şaşarlardı. Ehl el-Ridde menşeli Iraklıların bu sebepten Medinelilere karşı kin gütmeğe çok daha fazla bakları vardı. Yoksa Suriyelilerin meselâ Ridde savaşlarında kanı en çok dökülmüştü. Dozy sadece hayallerinin ve yaptığı edebiyatın dizginlerini alabildiğine salıvermiş ve muakkiplerinin de zihnini karıştırmıştır. Hiç süslenmemiş hakikat, Suriyeli Arapların, diğer bütün Araplar gibi İslâma boyun eğmek zorunda kaldıklarıdır. Fakat bunda mesele dinî olmaktan çok daha ziyade siyasî bir değişikliğin mânasını taşı-maktadır. Bu şekilde bir geçiş de başlangıçta onların hoşuna gitmemiş ola-bilirdi; fakat bu his pek çabuk telâfi edildi, çünkü bundan en büyük faydaları elde ettiler. İslâma onların kendi *hâkimiyetine* iştirakine müsaade etti, dünyayı onların ayakları altına serdi. İslâm olmadan şimdi haiz oldukları mevkiye hiçbir suretle varmalarına imkân yoktu. Şu halde üzerinde tüne-dikleri yeşil dala konmalarına yardım edenlere karşı hiç de derin bir kırgınlık duyamazlardı. Onlardan Müller tâbiriyle *eski Müminler* olan Medinelilere karşı derin bir kin beklenemez. Onlar dinî vecibeleri belki de daha çok yerine getiren, hassaten bundan çok konuşan, fakat umumiyetle hiç de gözü gönü kara yaşlı delikanlılar ve mutaassıp yobazlar olmayan Medinelilerle iman ve hukuk doktrini, umumî veya hususî ibadet adetleri üzerinde tam bir tevafuk halinde idiler. Modern «eski müminler» ıstılahı, birbirine düşman partiler arasındaki münasebetin tamamiyle yanlış bir tefsirine yol açabilir. Bizim teokrasi harici düşüncemize göre aradaki tezad sadece siyasî idi; hilâfet hakkının kime ait olduğu sualine müteallikdi. İslâmî asaletin men-supları, Hüseyin ve İbn Zübeyr gibi en eski ve asil altı sahabenin oğulları bu hakkın kendilerine ait olduğunu iddia ediyorlardı. Bu mânada umumî efk ve Kureyş'in ekseriyeti de onların tarafını tutuyordu. Ensâr da, Os-man'a karşı yapılan ayaklanmada olduğu gibi, devletin eski merkezine elden çıkarılmış olan eski hâkim mevkiini tekrar kazandırmak nokta-i nazarından onlar için çalışmış olmalıdırlar. Medine'deki isyanın İbn Zübeyr tarafından körüklendiğine dair izler mevcuttur: Müslim b. Ukba meseleyi böyle mütalâa ediyordu. Dimaşk'taki Sufyaniler zorba addedilmekte idiler. Sadece Suriyeli-ler, eyâletlerinin ön plândaki mevkiini müdafaa etmek gayretiyle, iktidarı elinde bulunduran hükûmeti tutuyorlar, hak ve meşruiyet meselesine kulak asıyorlardı. Bizim için tamamiyle siyasî olan hak ve meşrûiyet meselesi ise filvaki teokratik İslâm için dine dahil idi. Müddeilerin talep ettikleri hak dinî sebeplere dayanıyor ve Yezîd dinî sebeplerle hilâfete gayri lâyük add ve ilân ediliyordu. Fakat hareketi idare edenlerin ağızlarında bu sebepler sadece bahane idiler. Hakikî hareket sebepleri mevki ve hüküm sürmek hırsı idi. Onlar Yezîd'i, şarap içtiği ve eğlendiği için değil, onun mev-

kiine erişmeyi ümit ettikleri için yerinden atmak istiyorlardı. Suriyeliler bu mânada, bu hak ve meşrûiyet meselesinde sadece münafikane bir surette takip edilen bir iktidar meselesi görmek hususunda haklı idiler. Onlar tarafından ortaya atılan ve dünyevilik ithamı ile mukabil fırka tarafından cevaplandırılan bu münafıklık ithamı da işte yalnız bu düşünceye müstenid idi.

Mekke'nin 64 yılındaki kuşatılması hususunda baş şahid Avâne'dir (Tab. 2, 424 v.dd.). Harra'daki savaştan sonra «bütün Medine» Mekke'ye gelmişti; ancak birkaç Kureyşli ismen zikredilmiştir (404, 20. 426, 10. 528, 12). Bundan daha evvel Yemame Haricileri Necde b. Âmir kumandasında Suriyelilerin taarruzu karşısında mukaddes mâbede yardım için koşmuşlardı (!). Hüseyin b. Numayr daha 64 Muharreminde Suriyelilerle birlikte şehrin önüne gelmişti. İlk çatışma müdafiler için başarısız oldu. 3 Rebiülevvel 64 yani 31 Ekim 683 de Suriyeliler Avâne'ye göre Kâbe'yi attıkları [yağlı paçavralarla] yaktılar.

Avâne'nin verdiği bu son bilgi doğru değildir. Kâbe filvaki o sırada yanmış, Haceriesved çatlamış ve siyah renk almıştır. Fakat bunu yapanlar Suriyeliler değildi. Ebû Mihnef (528, 17. 529, 4) Passivum kullanmakta ve fâili bildirmemektedir. Vâkıdî'ye göre (427) İbn Zübeyr'in adamlarından birisi mızrağının ucunda bir yerden ateş getirmiş ve rüzgâr bunu Kâbe'ye doğru sıçratmıştı. Medâini'ye göre (Agâni 3,84) bu işin başına geldiği bedbaht, bizzat İbn Zübeyr idi. Avâne'nin istinat ettiği mısra (426, 15) ateşten bahsetmemekte ve Hamasa 319'a göre başka bir hadiseyi, Suriyelilerin Kâbe'yi, Mekke'nin Haccac tarafın muhasarası sırasında, sadece taşla da olsa, gerçekten dövdüklerini ima etmektedir. (Tab. 2, 844 v.dd. 1542, 3). Şu halde Avâne, filvaki tarafgirlik unsurunun tamamıyla reddedilemeyeceği, bir karıştırma yapmış gibi görünmektedir.

Kuşatma, 14 Rebiülevvelde vukubulan Yezid'in ölümü haberi Mekke'ye gelinceye kadar sürdü. Bu Vâkıdî'ye göre 1 Rebiülahir 64 Salı, Kâbe'nin yanışından yirmi yedi gün ⁽²⁾ sonra vaki olmuştu. Buna mukabil haberin gelişi Ebû Mihnef'e göre (529, 7) ancak 15 Rebiülahirde ve Avâne'ye göre ise (429, 18) hattâ Yezid'in ölümünden kırk gün sonraya düşmektedir. Haberin gelişini en kısa gösteren rivayet tercihe şayandır. Avâne'ye göre haberi önce İbn Zübeyr almış, Suriyeliler bu başka taraftan teyid edilinceye kadar başlangıçta buna inanmamışlardı. İmdi, Hüseyin b. Numayr İbn Zübeyr ile müzakereye girişti. Hüseyin Medine ve Mekke'de dökülen kanları hesaba katmayıp, hâkimiyetin Suriye'de kalmasını temin için kendisiyle birlikte

1) Ebû Mihnef'in verdiği tarih (Tab. 401 vd.) çok erkendir. Krş. Chavârig 20, Schia 75. Hamasa 312, 22.

2) Tab. 427, 8. Hafta günü ay günü ile uymuyor. 29 yerine 27 okunmalıdır. Çünkü Kâbe'nin yanışı rivâyetlerin ittifakiyle 4 Rebi I. de vukubulmuştur.

Suriye'ye gittiği taktirde onu, daha iyisi mevcut olmadığından, halife olarak tanımak istiyordu. İlk şartı İbn Zübeyr nihayet kabul etti, fakat ikinci şartı kabul etmedi. Esasen bunu kabul bir nevi intihar olurdu. Bu suretle müzakereler kesildi ve Hüseyin çekilip gitti. Askerleri Yezid'in ölümünden itibaren artık bir imama mâlik olmadıkları ve kimin için dövüştüklerini bilmedikleri için cesaretlerini kaybetmişlerdi. Siyasî tavır ve hareket bu derecede şahsan bi'ate bağlı bulunmakta idi. Medine'de Ümeyyeliler, kendilerini artık Hicaz'da emniyette hissetmedikleri için onlarla birlikte Suriye'ye dönmüşlermiş. Fakat buna bizzat Avâne (469, 3) ve ayrıca Ebû Mihnef (481, 10) ve Vâkidî (467, 10) muhalif beyanda bulunmaktadır. Ümeyyeliler kendi istekleriyle gitmemiş, ancak İbn Zübeyr tarafından Medine'den koğulmuşlardır. Bunu Continuatio Byz. Ar.de § 29 de söylemektedir: Marvan insidioso al ipso Abdella ab Almedinae finibus cum omnibus liberis vel (= et) suis propinquis pellitur. [Mervân bizzat Abdullah tarafından tuzağa düşürülerek bütün çocukları ve akrabasıyla birlikte Medine'nin sınırlarından tard edilir].

3 - Yezid Ebû Ma'ser, Vâkidî ve Elias Nisibenus'e göre Huvârin'de (Dımaşk yanında) 14 Rebiülevvel 64 (11 Kasım 683) Salı günü öldü (1). Hilâfetin gayrı meşru varisi, Hüseyin'in katlinin ve mukaddes şehirlerin kirletilmesinin suçlusu olarak o Müslümanların hafızasında kötü bir yer almıştır. Fakat o hakikatte zor kullanmaktan hoşlanan bir kimse değildi, kılıcı mümkün olduğu kadar kınında tutmuştu. Bizanslılara karşı yapılan uzun harplere nihayet vermişti. Onun itham edilebileceği cihet enerji ve âmme işleri hususunda alâka noksanlığıdır. Bilhassa veliahtlığı esnasında bu meselelere karşı çok bigâne kalmış ve bu suretle babasının kendisine hilâfeti temin hususundaki gayretlerini güçleştirmişti. Ancak zoraki bir şekilde 49 yılında İstanbul'a karşı yapılan büyük sefere iştirak etmişti (2). Mamafih sonraları, halife olarak eski düşkünlük mevzuları olan şarap, musiki, av ve diğer sporları feda etmemekle beraber kendisini biraz çekip çevirdiği anlaşıyor. Continuatio'nun 27 nci paragrafında onun hakkında şunlar yazılıdır: Iucundissimus et cunctis nationibus regni eius subditis vir gratissime habitus, qui nullam unquam, ut omnibus moris est, sibi regalis fastigii causa gloriam appetivit, sed communis cum omnibus civiliter vixit [Fevkalâde hoş, ve hâkimiyeti altına girmiş kuvvetler tarafından pek çok sevilen bir zat olarak, ve umumun âdeti olduğu şekilde şahsı için saltanat ihtişamı namına hiçbir şey arzu etmiyerek ve bütün teb'ası arasında efendice yaşamıştır]. Başka hiç kimse bu şekilde medh edilmemektedir, bu kalpten gelmektedir.

1) Tab. 428, 8. 488, 14. Ayrılan rivayetler 437, 3. 506, 7 hatalıdır, 63 yılı (468, 15. krş. 412, 9) zühul eseridir, Yaşı Zührî ve Vâkidî tarafından 38 veya 39, İbn Kelbi tarafından 35 olarak verilir. Krş. Nöldeke DMZ. 1901, s. 683 vd.

2) Göttinger Nachrichten 1901, s. 423. Bir defa savaş sahasına çıktıktan sonra cesur ve çalışkan olduğunu ispat etti (Ağani 16, 33).

«Ey Benû Ümeyye, hâkimiyetinizin sonu. Huvarin'de ebedi istirahatata dalmış olan bir cesettir. Yezid, yastığının yanında bir kadeh ve bir şarap tulumu olduğu halde burnundan kan gelerek mukadder âkıbetini buldu». İbn Arâda Horasan'da işte böyle teganni ediyordu (Tab. 2, 488). Yezid'in ölümü ile ailesinin hâkimiyeti her yerde çöker görünüyordu. Valiler de aileyi desteklemiyorlardı. Horasan'da Selm b. Ziyâd ve Basra'da Ubeydullah b. Ziyâd, her ne kadar muvakkaten de olsa, bi'atı kendi namlarına almışlardı. Mamafih Suriye'de, hiç olmazsa Dımaşk'da, Yezid'in veliaht olarak düşünülmüş olduğu, henüz daha pek genç olan Muâviye II tanınmıştı; cülûsunda «devletin bütün eyâletlerine» haracın üçte birini bağışladı (1). Fakat çok kısa bir hükûmeti müteakip vefat etti. Avâne (Tab. 2, 468) ve Belâzuri (229, 3)ye göre Muâviye daha ölümünden evvel hilâfetten istifa etmiş imiş. Vâkidî (Tab. 577, 1) buna dair bir şey söylememektedir. Bu rivayet belki de, Emevî hanedanının daha eski kolu olan Sufyanîlerin daha genç kol olan Mervanîler tarafından haksız olarak mevkiinden atılmış olduğu vak'asını karanlıkta bırakmak gayretiyle alâkâhdır. Muhtelif eski listelerde Muâviye II.'nin umumiyetle halifeler arasına ithal edilmemiş ve bunlarda Mervân'ın doğrudan doğruya Yezid'i takip etmiş olması da gayretle izah olunabilir: İncil kroniğinde Isboseth'in hâkimiyetinin atlanarak Davud'un doğrudan doğruya Talut'a bağlanması gibi (2).

Şimdi bahsa başlayacağımız Suriye'deki kargaşalıklar daha Muâviye II.'nin hâl-i hayatında başlamış görünüyorlar. Bu karışıklıklar bilhassa eyâletin şimalinde ve Mezopotamya'da, Fırat'ın iki kenarında, Kınnesrin, Karkisiye ve Harran'da oturan (Tab. 708, 4) Kayslilerden çıktı. Bütün Suriyeliler arasında yalnız bunlar Muâviye II.'ye bi'at etmemiş imişler. Kaysliler her ikisinin de anneleri Kelbli olan (Hamasa 319, 2, 4) Yezid ve oğlu tarafından Kelblîlerin tercihi muamele görmelerine kıızıyorlardı. Yezid'in dayısı, Hasan b. Mâlik b. Bahdal el-Kelbî, devlette çok mühim bir mevki işgal ediyordu. Muâviye II.'nin ana dayanağı o idi. Bu zatın kardeşi Sa'îd Kınnesrin valisi idi. Kendi şehirlerinde bir Kelbli tarafından idare edilmek Kayslilere büsbütün acı geliyordu. Onu şehirden kovmakla işe başladılar. Bu, Zufer b. Hâris el-Kilâbî (Agâni 17, 111) kumandasında yapıldı. Zufer daha evvel İbn Zübeyr için Yezid'in ordusuyla çarpışmıştı (Hamasa 319, 22); şu halde Zübeyr'ci idi ve Kaysliler, komşu Irak'da halife olarak tanınınca Zufer'e uydular. Fakat İbn Zübeyr partisi Suriye'de başka muhitlerde de terakki kaydetmekte idi. Sadece İbn Bahdal -Hasan b. Mâlik b. Bahdal mutad olarak bu şekilde kısaltılır- Muâviye II.'nin ölümünden sonra da kız kardeşinin çocukları tarafını tutmağa devam etti. Dımaşk'a yakın olmak

1) Cont. Byz. Ar. § 27. Böyle bir ἀφεστὺς cülûsta eski bir âdettir.

2) Krş. Nöldeke, Epimetrum zu Mommsens Ausgabe der Cont. Isidor. ve DMZ 1901, s. 683 vdd.

için idare ettiği Filistin ordugâhından Ürdün'e gitti. Buna mukabil Emesa valisi, çok yakinen tanıdığımız Nu'mân b. Beşîr el-Ensâri ve aynı şekilde, İbn Bahdal'ın terketmesinden sonra Filistin'i eline geçiren Nâtil b. Kays el-Cuzâmî İbn Zübeyr'i tamdılar. Devletin başşehirinde Dahhâk b. Kays el-Fihri iktidarı elinde tutmakta idi; takındığı tavır mütereddit ve iki yüzlü idi. Fakat iki sandalye arasında boşluğa oturmak tehlikesi belirinçe nihayet kat'i olarak Zübeyrciler tarafına geçmeğe mecbur oldu.

Merc-i Râhî'taki kanlı kat'i savaşa kadar hadiselerin inkişafı hakkında haberler birbirinden ayrılmaktadır. Avâne'ye göre (Tab. 2, 468 v.dd.), görünüşe nazaran Muâviye II.'nin vefatından sonra, Medine'den kovulmuş olan Ümeyyeliler ve Basra'dan kaçan vahî Ubeydullah b. Ziyâd Dimaşk'a gitmişlerdi. Orada hâkim olan Dahhâk onlardan hakikî düşüncesini sakladı; aslında o İbn Zübeyr'e mütemayildi. Fakat Ümeyye taraftarı olan Kelb ve Yemenlilerin reisi olan İbn Bahdal tilkiyi ininden çıkardı. Ona mescidde okutmak üzere, içinde Emevilerin hizmetlerini hatırlatıp, münafık İbn Zübeyr'e karşı müteyakkızâne davranılmasını talep ettiği bir mektup gönderdi. Dahhâk bu yazıyı okutmadı, fakat Nâğide adında bir Kelbli olan ulak, böyle bir vaziyet karşısında kullanmak üzere mektubun ikinci bir kopyesini beraberinde getirmişti; bunu Cuma namazı esnasında ahaliye okudu. Bunu «yevm-i ceyrun» olarak adlandırılan bir sahne takip etti ⁽¹⁾. Kayşliler ve Kelbliler camide birbirleri aleyhinde heyecana geldiler. Bizzat Ümeyyeliler muhtelif tarafları tutuyorlardı. Velîd b. Utbe b. Ebî Sufyân, İbn Bahdal'ın yazısını medhediyor. Amr b. Yezîd b. Hakem aleyhinde bulunuyordu. Namazın kılınmasından sonra Kelbliler Amr b. Yezîd'i dövdüler. Buna mukabil Dahhak kargaşalık çıkaranlardan İbn Zübeyr aleyhinde konuşmuş olanları tevkif etti. Mamafih bunlar Kelbliler tarafından derhal kurtarıldılar; sadece Velîd b. Utbe bağlı olduğu kabilesi olmadığı için beklemek zorunda kaldı, nihayet Muâviye II.'nin genç kardeşleri olan Hâlid ve Abdullah Kelblileri, onu da kurtarmak hususunda ikna ettiler. Ertesi gün Dahhak yaptığına pişman oldu. Ümeyyelilerden özür dileyerek onlarla beraber Ca'biye'ye giderek oradan İbn Bahdal ile, aralarından birisini halife seçmek hususunda müzakereye girişmek üzere randevulaştı. Fakat son anda, Kayşli Sevr b. Ma'n el-Sülemi'nin telkini ile yeniden cephe değiştirdi ve maiyeti ile Dimaşk yanında Merc-i Râhî'ta karargâh kurdu. Bundan sonra açıkça İbn Zübeyr tarafını tuttuğunu ilân etti, Dimaşklıların ekseriyeti, Yemenlilerin de çoğunluğu ile birlikte ona iltihak ettiler. Onun davetine uyarak Hıms, Kınnesrin ve Filistin ordugâhlarının Zübeyrci emirleri ona yardımcı kuvvetler gönderdiler. Ümeyyeliler Ca'biye'ye İbn Bahdal'ın yanına gittiler. Bunlar iki

1) İlk Ceyrûn günü doğru bir tesmiye değildir. Çünkü ikinci Ceyrûn günü olarak tasvir edilen (471, 13-19) ancak bir varyanttır. Ceyrûn Cuma namazından sonraki mudarebenin cereyan ettiği eski bir bina idi. Ana mescidin bir kapısı Ceyrûn kapısı adını taşır. Krş. Hamasa, 654 mısra 4.

kısma ayrılmışlardı⁽¹⁾. O vakte kadar hüküm sürmüş olan Süfyanilere mukabil umumiyetle en yaşlı mümessilleri Mervân b. Hakem tarafını tutan ailenin çok daha kalabalık diğer gurubu vaziyet almıştı. Yezîd'in henüz reşid olmamış çocuklarının hâmisî İbn Bahdal nihayet bunlar tarafından kazanılarak Mervan ile anlaştığını ilân etti; fakat Mervân'ı Hâlid b. Yezîd ve onu da, ailesi hilâfet talep eden ve tatmini gereken Amr b. Said istihlâf edeceklerdi. Mervan bunun üzerine Ürdün Kelblileri, Sekâsekiler, Sekûnlüler ve Gassanlular ile birlikte Merc-i Râhî'ta yürüdü. Birbirine düşman ordular karşılıklı mevzi almış iken Gassanî İbn Ebî Nims Dimaşk şehrini eline geçirerek Mervan'ı para ve silâh ile destekledi. Merc-i Râhî savaşını yirmi gün sürdü. Nihayet Kaysliler kaçtılar. Muazzam zayıata uğramışlardı. Dahhak ve onunla en asîl Kayslilerden, hil'at sahibi (kadife) ve 2000 dirhem maaşlı 80 asilzâde maktul düşmüşlerdi.

Avane'nin bu rivayetine karşı Agânî 17, 111'deki Medâinî rivayeti mevki almaktadır. Medâinî Ceyrûn günü hakkında bir şey söylememekte, Mervân hakkında bazı değişik haberler vermekte, fakat sonunda Avâne ile tamamiyle tevafuk eylemektedir. (Buna göre) Mervân Medine Ümeyyelileri ile birlikte Dimaşk'a geldiğinde evvelâ Dahhak tarafından İbn Zübeyr namına kazanılmış ve Suriyelilerin bi'atını bizzat bu sonuncuya takdime razı olmuştu. Fakat Amr b. Sa'id, Ubeydullah b. Ziyâd ve iki Sekûnlü Mâlik b. Hubeyre ve Hüseyin b. Nümeyr⁽²⁾ onu, bizzat kendisine bi'at ettirmek kararına vardırıdılar. Dahhak bunu haber alınca veche değiştirecek Ümeyyelilerden özür diledi ve Ca'biye'de İbn Bahdal ile birleşerek önünde birlikte halife seçimine gitmeyi teklif etti. İbn Bahdal Ürdünlülerle birlikte Ca'biye'ye geldi. Dahhak ve Ümeyyeliler de Dimaşklılar ile birlikte Ca'biye'ye doğru yola çıktılar. Fakat son anda Dahhak Kaysliler tarafından sorguya çekildi: «Sen bizi, başka her yerde tanınmış olan İbn Zübeyr'e bi'ate davet ettin. Şimdi de kız kardeşinin oğluna⁽³⁾ bi'at etmek için bu Kelbliyi mi takip ediyorsun» dediler. Bu sebeple geri dönmeğe ve açıkça İbn Zübeyr taraftarı olduğunu ilâna mecbur kalarak Merc-i Râhî'ta karargâh kurdu. İbn Bahdal ve Mervan Dimaşk'a girdiler; Yemenliler burada onlara iltihak etti. Bundan sonra Merc-i Râhî'ta yürüdüler. Bunların yanında 7000, Dahhak'ın maiyetinde 30.000 kişi bulunuyordu. Yapılan savaşta Dahhak ve Kays ileri gelenleri maktûl düştü. Zufer b. Hâris Karkisiye'ye kaçtı. Hâzir savaşından sonra o vakte kadar Mervan'a sadık kalmış olan Ömer b. Hubâb el-Sülemî de ona iltihak etti.

1) Ümeyyelilerin bir yan dalı vardır: 'Abalât. Kendileri ise Anâbis ve A'yâş olarak ikiye ayrılırlar. Süfyaniler Anâbis'e, mütebaki ailelerin ekserisi ise A'yâş'a mensupturlar. Mervan ibn Hakem ve yeğeni Osman b. Affân Ebu'l-'Aş'a, Amr b. Said ise el-'Aş'a mensuptur. Ümeyye, Abd Ümeyye, el-As ve Abu'l-'As da aynı adlar ehemmiyetsiz farklarla tekrür ederler. Krş. Agânî, I, 8 v.d. (84, 10), 10, 103 v.d., 7, 62 Tab. I, 2535.

2) Avâne Tab. 2, 474 de biraz farklı. Krş. 487.

3) Bu pek doğru değildir. İbn Bahdal'ın telmih edilen kız kardeş oğlu Hâlid b. Yezîd'dir.

Ebû Mihnef ise (Tab. II, 479 v.dd.) bundan çok başkadır. Mervân ve İbn Zübeyr tarafından Medine'den kovulmuş olan Emeviler, Dahhak, İbn Zübeyr namına hüküm sürdüğü cihetle Dimaşk'a değil, Kelpîlilerin merkezi olan Tedmür (Palmira)'e gittiler. Fakat Ubeydullah b. Ziyâd Basra'dan Tedmür'e geldiği sırada Mervân hemen hemen şahsen İbn Zübeyr'in yanına giderek ondan iyi muamele ricasında bulunmak üzere idi. Ubeydullah ondan, şahsı namına bi'at almasını talep etti. Amr b. Sa'id buna iltihak ederek Mervân'ın Yezîd'in dul karısım nikâhlanması tavsiyesinde bulundu. Böyle de yapıldı. Mervân Tedmür'de bi'at aldı ve bundan sonra 6000 kişi ile Dahhak'ın üzerine yürüdü. Dahhak ona Merc-i Râhî'te kadar karşı çıktı. Zufer b. Hâris ve diğer İbn Zübeyr taraftarları da buraya kadar geldiler. Savaşta, Dahhak maktul düştü, ordusu dağıldı. Zufer kendilerini onun için feda eden iki genç tarafından kurtarıldı (1). Bundan sonra Karkisiye'de tutundu. Nâtil b. Kays Mekke'ye kaçtı. Nu'man b. Beşir Merc-i Râhî'te haberini alır almaz çoluk çocuğu ile Hıms'tan kaçtı, fakat Hımslılar tarafından takip edilerek öldürüldü. Bu başarıdan sonra Mervân bütün Suriye'de tanındı.

Taberî'de oraya buraya dağılmış haberleri aşağıdaki şekilde toplanabilecek olan Vâkıdî, Ebû Mihnef ile Avâne-Medâîni arasında ortalama bir mevki almaktadır. Muâviye II. öleceği sırada yerine bir halef tâyin etmek istemediği için (577, 1) Dimaşk'ta muvakkaten ve Muhammed ümmetinin kat'i kararı tezahür edinceye kadar olmak üzere (468) Dahhak'e bi'at olundu. Dahhak bizzat kendi hâkimiyetini kurmağa çalışmakta iken, Kureyşliler tarafından İbn Zübeyr'e bi'at etmesi için tazyik edildi (473 v.d.). Mervân onun maiyetine girdi. Hüscyn b. Nümeyr tarafından ikna edilerek, İbn Zübeyr'in bizzat Suriye'ye zorla girmesinden evvel (467 v.d.) onun yanına gitmeğe karar verdi. Bereket versin bu sırada Ubeydullah b. Ziyâd Dimaşk'a gelerek Ümeyyelileri takviye etti (468). Bunun üzerine Mervân, İbn Bahdal ve Yemenlilerle ittifak etmek üzere Ca'biye'ye gitti. Orada Ümeyyelilerin en yaşlısı olmak dolayısıyla kendisine bi'at edildi. Çünkü Suriyeliler bir çocuğa bi'at etmek istemiyorlardı (472 v.d.). Mervân bunun üzerine Yemenlilerle birlikte Dimaşk üzerine yürüdü. Merc-i Râhî'te Kaysliler 64 yıl sonunda mağlûp edildiler. Bunlar kendilerinden evvel hiçbir ordunun uğramamış bulunduğu zayıata uğramışlardı (473, 1).

Bu rivayetlerde farklı olan en mühim noktalar şunlardır:

Dimaşk'taki gerginliğin ilk defa patlak verdiği Ceyrûn günü, başka hiçbirisinde değil, sadece Avâne'de mevcuttur. Bu hadise Hamâse, 656, mis. 4 ile reddedilemez bir şekilde teyit edilmektedir. Scholion tarafından orada bu hadise (daha Muâviye I. devrinde olarak) yanlış verilmektedir.

1) Bu husus bizzat onun mısralarıyla te'yit edilmekte olup, hiç şüphesiz doğrudur. Krş. Anon. Ahlw. 253 v.d.

Buna mukabil krş. 657 mısra 3. Medine'den çıkarılan Ümeyyelilerin Tedmür'e gittiklerini ve orada kendilerine Ubeydullah'ın iltihak ettiğini yalnız Ebû Mihnef söylüyor. Bu, yer olarak Dimaşk'ı zikreden bütün diğer rivayetlere muhaliftir ('). Filvaki Ceyrûn sahnesi muhakkak olarak Dimaşk'ta cereyan etmiş ve birkaç Ümeyyeli de buna iştirak etmişlerdir. Eakat bütün Medinelî Ümeyye soyunun orada bulunduğu, verilen tasvirlerden istihraç olunamıyor. Mervân ve Amr b. Said ne zikrediyorlar, ne de beklenebileceği gibi bu tasvirlerde yer alıyorlar. Bütün bunlara mukabil Ebû Mihnef'in rivayeti her halde doğru olmayarak umuma teşnîl edilmiş olmalıdır. Çünkü onun Tedmür'ü vermiş olması sadece Dimaşk'ı değil, Ca'biye'yi de hesaptan çıkarmaktadır. O hiç şüphesiz Ca'biye'de yapılmış olan Mervân'a bi'ati, belki de Kelplilerin merkezi Ca'biye değil, Tedmür olduğu için, Tedmür'de cereyan ettirmektedir.

Mervân'ın fikir değiştirmiş olması Avâne tarafından hiç bahis konusu edilmiyor. Bu değişikliğin Ubeydullah'ın gelişi ile tahassül ettiğini sadece Ebû Mihnef ve Vâkîdi söylemektedirler. Fakat bu ikisi, Tab. II, 459'da Medâinî'de kendilerine tevafuk ettiği için daha ziyade itimada şayandırlar.

Dahhak, Avâne ve Medâinî'ye göre, açıkça belli etmemekle beraber işin başından beri Zübeyr'i idi. Ebû Mihnef'e göre, o hattâ sadece İbn Zübeyr'in Dimaşk emîri bulunuyordu. Fakat onun evlâd ve ahfadı bunun Zübeyr ailesinin bir yalanı olduğunu Vâkîdi'ye söylemişlerdi (473 v.d.); bunlara göre Dahhak, bizzat başa geçebilmek için bitaraf kalmak istemiş ve ancak hâricî tazyik ile İbn Zübeyr'e bi'at etmişti. Bunlara inanılabilir. Dahhak, aynı Müslim b. Ukba gibi Yezîd devrinde de, sağ kolu olduğu Muâviye zamanındaki mevkiini muhafaza etmiş olmalıdır. Tahtın boşalması üzerine Dimaşk'ta o geçici saltanat nâibi oldu; fakat kendisini partiler üstünde tutamadı, uzun tereddütlerden sonra nihayet Kayslilerin ve İbn Zübeyr'in tarafına geçti. O bitaraflığından bilhassa, arkasında Kelplilerin bulunduğu eski rakibi ve şimdiki tehlikeli hasmı Hasan b. Mâlik b. Bahdal tarafından itilmiş, çıkarılmıştır. İbn Bahdal, bir müddet için ve kendisiyle bunu hısım olan Yezîd'in ailesinin hakkını müdafaa etmek suretiyle Ümeyye bayrağını yalnız başma elinde taşıymıştı. Medine Ümeyyelileri ona bu hususta itaat etmemişler, fakat başlangıçta kendileri de aralarından bir hilâfet müddeisi çıkarmıyarak, ne babasına olursa olsun İbn Zübeyr ile anlaşmak lâzım geldiğini zannetmişlerdi. İlk defa Ubeydullah b. Ziyâd tarafından başka fikre imâle edildiler. Ubeydullah Mervân'a, onun sadece Yezîd'in reşid olmayan oğulları ile İbn Zübeyr arasında bir tarafı seçmek değil, bizzat kendisinin hâkimiyeti ele almasının mümkün olduğunu izah edince, bunu elde etmenin yegâne çaresi İbn Bahdal ile anlaşmak olduğu tezahür etti. Çünkü yeter derecede kuvvete sadece o mâlik bulunuyordu (Tab. 708, 4). Bu gaye ile Ca'biye'deki buluşma vukua geldi, buraya gelmeyi belki Dahhak da vaad

1) Cont. Byz. Ar. § 29'da böyle.

etmişti; uzun müzakereler sonunda bu içtima gayeyi temin etti. Ebû Mihnef'in zikretmemesine rağmen, bu Ca'biye içtimai hiç şüphesiz tarihidir. Çünkü İbn Bahdal olmadan hiçbir şey yapılamazdı. O kırk gün müddetle Ca'biye'de imam olmuştu ve Merc-i Râhî'tin hakikî galibi de odur⁽¹⁾. Teophanes 6175 hilkat yılı vekayinde şöyle demektedir: *καὶ συναρθέοντες οἱ Φοίνικες καὶ οἱ Παλαιστίνης ἐπὶ τὴν Λάμασμον ἐρχονται καὶ ἕως τοῦ Ταβιδᾶ πρὸς Ἀσαν Ἀμνηρῶν Παλαιστίνης, καὶ δίδουσι Χεῖρας δεξιὰς Τῷ Μαρνανῶν καὶ ἰστώνουσιν αὐτὸν Ἀρχηγόν.*

[Terc.: Fenikeliler ve Filistinliler de toplanarak Damaskos'a ve Tabitha'ya Emir Hasan'a gelirler, Mervan'a sağ ellerini verirler ve onu hükümdar tâyin ederler.]

Başlarında Dozy' bulunduğu halde modern müverrihler, Kays ile Kelp arasında tasavvur edilemeyecek kadar eski zamanlardan beri mevcut olup, kökleri takip edilemeyen cezrî bir düşmanlığın varlığından bahsederler. İslâm öncesi rivayetlerde ise böyle bir düşmanlıktan hiçbir iz keşfetmek mümkün değildir. Düşmanlık hakikatte Suriye'nin Müslümanlar tarafından zaptından ve Kayslilerin oraya muhaceretinden evvel mevcut değildi⁽²⁾. Kuda'a ile Kays arasındaki jenealojik fark filvaki eskiden beri vardı, fakat zehirini ancak şimdi almıştı. Arada zıddiyet önce, Kuda'ahların Suriye'de eskiden beri yerleşmiş, Kayslilerin ise yeni muhaceret etmiş olmasıyle, sonraları ise bilhassa Kelb'in bu sıhriyet yolu ile hanedanla sıkı münasebet tesisi ile arttı. Bunun neticesinde Kaysliler kendilerini ikinci plâna atılmış hissederek Kelblilere karşı kıskançlık duyular. Fevahğa başlayan onlar oldu. Yezid'in ölümünden sonra İbn Zübeyr yükselince, Kelb Ümeyye'ye sadakatini muhafaza ederken bunlar İbn Zübeyr'in tarafına geçtiler. Bu suretle kabile ihtilâfı yüksek politika ile karıştı. Etnik guruplar.esasında, tam olmasa da, aslında kendilerinden müstakil olan siyasi partilerle aynı mahiyeti aldılar. Merc-i Râhî'ta, bu vak'aya müteallik eski gınalara nazaran, Dahhak'ın emrinde, İbn Zübeyr için, hepsi de Kays gurubuna mensup olan Süleyym, Âmir (Havâzin) ve Zübân (Gatafan)'lılar mücadele etmişlerdi. İbn Bahdal kumandasında Mervân için ise Kelb, Gassân, Sekûn, Sekasek, Tenûh, Tayy ve Kaysliler savaşmışlardır. Çekirdeğini Kudâ'a'nın ana kabilesi olan Kelblerin⁽³⁾ teşkil ettiği bu gurup biraz karışıkca idi. Bu gurup bazan Yemen

1) Krş. Hamâsa, 319, 7: İnsanlar ya Bahdal, yahut Zübeyr partisindendir. Bilhassa Hamâsa 658 mısra 2: Eğer Cavlân'daki Ca'biye'de İbn Bahdal mevcut olmasa idi, Mervân ve Abdülmelik'in hiç ehemmiyeti olmaz idi.

2) Goldziher doğru olarak şimal ve cenup arapları arasındaki rekabetin ancak İslâm devrinde tebâriüz ettiğini söylemektedir (Muh. Studien, 1, 78).

3) Sekûnlular (Kinde'den) kendilerini Kelb'den addediyorlardı (Tab. 475, 2); Tenuh ve Tayy'lar da bunlarla müttefik idiler (484, 12); Gassân'lılar (Ezd'den) Suriye Araplarının eski bâkim kabilesini teşkil etmekteydiler. Hamâsa 71 mısra 3'te, eğer Scholion hakkı ise Kelb'liler Taglib'li tesmiye edilmektedirler.

umumî adı ile anılır; fakat Kudâ'a'nın Yemen kabileleri arasına vaz'ı eski olmayıp bütün Suriye'deki Yemenliler de Kelblilere iltihak etmemişlerdi. Merc-i Râhîr savaşı Kelblilerin kendilerinden iki üç defa daha fazla Kays'e karşı zaferi ile bitti. Fakat Kays ile Kelb arasındaki mücadele, evvelkilerinin çok sayıdaki maktulleri için intikam almak mecburiyetleri saikası ile, bitmiş olmuyordu. İşte Dozy'nin tamamıyla gayr-i tarihî olarak pek çok eski bir hadise addedip ezelden beri mevcut olduğunu iddia ettiği devamlı ve derin düşmanlık ancak bu Merc-i Râhîr'ten sonra teşekkül etti. Kan dâvası ve bundan mütevellid kin, her tatmin edildiği hadisede yenilenerek, politik motifler çoktan kaybolup unutulduktan sonra bile düşmanlığı dâimî bir yangın halinde muhafaza etti. Bunun suçu Merc-i Râhîr'tadır ve bu savaşın meş'um ehemmiyeti de buradadır. Bu savaş Emevilere zaferi sağlamış; fakat aynı zamanda hâkimiyetlerinin temellerini sarsmıştır.

Mervân, bi'atı Ca'biye'de 3 Zilkade 64 = 22 Haziran 684 Çarşamba günü kabul etmişti. Merc-i Râhîr savaşından sonra bunu (64 sonu) Dimaşk'ta 65 Muharreminde = Temmuz-Ağustos 684 tertip edilen daha umumî ve daha resmî bir karakter taşıyan ikinci bir bi'at töreni takip etti.

Kendi gayreti olmadan, hattâ bizzat bunu istemeden, Mervân Medine'den kovulması sayesinde Dimaşk'taki tahta kurulmuştu. Bu, haklı olarak Continuator Byz. Arab.'e âcayıp görünmüştür: Marvân Gnsidiose ab Almidina pulsus) post modica temporis intervalla aliquantis de exercitu consentientibus deo conivente provehitur ad regnum. [Terc.= Mervân (Medine'den entrika neticesinde) koğulduktan kısa bir zaman sonra ordudan bazı kimse-lerin anlaşması ve tanrının izni ile iktidara getirilmiştir.] Ümeyye soyu hâkimiyeti muhafaza etmişti, fakat Sufyânîler Mervânîler tarafından bir kenara itilmişlerdi (1). Mervân'ın Yezid'in dul bıraktığı Fâhite (2) ile izdivacı ittifaktan ziyâde mirasa el koyma mânası taşımakta idi. Bu suretle şimdi üvey oğlu olmuş olan Hâlid b. Yezid'i gücendirmiş oluyordu (3). Mervân onu ayrıca sık-sık ve herkesin yanında tahkir de ediyordu. Nihâyet Ca'biye'de ona veliahtlık husûsunda verdiği sözden de dönerek kendi oğulları Abdülmelik ve Abdülaziz namına bi'at aldı, öyleki Hâlid onlardan sonra veliaht olacaktı (4). İbn Bahdal bu sözden dönüştü, belki de bu suretle Amr b. Sa'id de bertaraf edildiği için, ses çıkarmadı. Arap düşüncesine göre Hâlid, çok ihtiyar olan Halife'nin yakın bir zamanda vukûu beklenen ölümü muvacehesinde hilâfet için henüz çok küçük bulunuyordu. Hâkimiyet bu yüzden, bunu kat'iyetle ümit etmekte bulunan, Amr b. Sa'id'e geçecekti. Fakat Fâhite oğlunun bu yakışksız muameleye marûz bırakılmasının intikamını kocasından

1) Krş. yukarıda s. 80, 84

2) Bu hanım mağrur bir bedevi (A. Müller 1, 375) değil Kureyşli idi.

3) İbn el-Esir 4, 275 ve buna ilâve olarak 296, 8'deki mısraı krş.

4) Bunun zamanı ve yeri hakkında bk. Anon. Ahlw. 151. 164 vd.

olarak onu yatağında boğdu. Tab. 2,576 vd. de Vâkıdî bu şekilde rivayet etmektedir.

4- Mervân, Taberî 577,17'ye göre Ramazanda ve 576,16'ya nazaran bu ayın birinde, Elias Nisibenus'e göre 27 Ramazan 65 Pazar = 7 Mayıs 685'te ölmüştür. Yaşı hakkındaki rivayetler Taberî 577 vd.'da 61 ile 81 hududları içinde tahalûf etmektedir. Theophanes'e göre 9; Taberî'ye nazaran dokuz veya on ay hüküm sürmüştü. Continuat. Byz. Ar. § 29 da onun mücâdele dolu bir yıldan sonra öldüğü kayıttır. Ben bu mücâdeleleri, bunlar sadece başlangıcı teşkil ettikleri ve her zaman sınırları sıhhatle tâyin edilemediği için, oğlu ve halefi Abdülmelik'in deyrindeki mücâdelelerle birlikte mutalâa 'edeceğim' (1).

Ana mücâdele İbn Zübeyr'e, hiç olmazsa onu tanımış olan ve onun memurları tarafından idâre edilen eyâletlere karşı tevcih edildi (2). Vaziyet ana hatlarıyla hemen-hemen Osman'ın katlinden sonrakinin aynı idi. Yalnız Suriye, bütün diğer islâm dünyasına mukabil vaziyet almıştı. Ancak Suriye hâkimi şimdi bu eyâletten bir zamanlar Muâviye'nin olduğu kadar emin değildi. Filistin ve Hıms filvâki Merc-i Râhî'tan sonra sessizce muzaffer tarafa iltihak etmişler ve Kınnesrin de teslim olmuştu. Fakat Fırat kenârında Kaysliler inatla tutunmakta idiler; bunların reisleri Karkisiye'de bulunan Züfer b. Hâris idi. Bütün bunlara rağmen Mervân ve Abdülmelik, belki de iç huzûrsuzluklarla, bilhassa Irak'ta onlardan daha fazla meşgûl bulunan (3) İbn Zübeyr'e karşı baştan itibaren mütearız vaziyette görünmektedirler.

Daha Mervân zamanında Mısır zapt ve İbn Zübeyr'in genç kardeşi Mus'ab'ın Filistin'e karşı yaptığı bir taarruz tard edildi (4); Fakat Medine'yi kazanmak için yapılan bir teşebbüs âkım kaldı (5). Mervân Mezopotamya'ya bu köprü mevkiinden, dinî-siyasî partiler tarafından parçalanmış olan Irak'a saldırmak üzere Ubeydullah b. Ziyâd'ı gönderdi. Mervân'ın ona, işgâl edeceği bütün toprakların vâililiğini vâad ve kendisine Kûfe'yi 3 gün yağmalamak müsaadesi bahşetmiş olduğu rivayet edilir (Tab. 578. 642). Bu seferin başlangıcına, Ubeydullah b. Ziyad'ın henüz Menbiç yanındaki Fırat köprüsünde bulunduğu sıraya, Süleyman b. Surad kumandasındaki Kûfe'li Şii'lerin, Re'sûl-Ayn yanında, Ubeydullah'ın emrindeki kumandanlardan Hüseyin b. Numayr tarafından 65 yılı Cumadulâ'sının 24 cü Cuma günü (6

1) Tab. 558, 14. 578, 9. 708, 4 de Mervân ve Abdülmelik devri mücâdeleleri arasındaki sınır kat'i olarak yanlış çekilmiştir.

2) Horasan hakkında krş. Taberî 806. 831 v.d. ve bu kitapta 8 nci kısm.

3) Müteakip izahat hakkında krş. Chavârig. s. 32 v.dd.; Schia, s. 72 v.dd.

4) Vâkıdî 467, 10. Ebû Mihnef 481, Avâne 576. Bu Mervân daha oğullarına bi'at ettirmekten evvel Amr b. Said tarafından yapıldı, Anon. Ahlw. 174, 17.

5) Avâne 578 v.d. 642. Anon. Ahlw. 155, 2. 180, 2. İbn Kuteybe 201'e göre Haccâc'ın babası buna iştirak etmiştir.

Ocak 685) kılıçtan geçirilmesi hâdisesi isabet eder (Tab. 559.4 20). Ubeydullah bundan sonra hemen-hemen bir yıl müddetle, Züfer b. Hâris ve Kays-lilere karşı mücâdele yüzünden yolundan alıkonuldu (1). Bundan sonra mü-tad askeri yoldan Irak'a, Musul üzerine yürüdü. Bu arada ise Muhtar Kûfe'-de hâkimiyetini te'sis etmiş bulunuyordu. Ubeydullah'ın ilerlemesi üzerine Muhtar'ın Musul vâlisi Tekrit'e doğru geri çekildi (Tab. 643). Ubeydullah bu sırada Muhtar tarafından üzerine gönderilen ilk orduyu şiddetli bir savaştan sonra 10 ve 11 Zilhicce 66 = 9 ve 10 Temmuz 686 (Tab. 646 vdd.) tarihinde bozguna uğrattı. Fakat 67 yılı başında İbrahim b. el-Eşter kumandasındaki ikinci bir şii ordusuna Hazer savaşında yenildi(2); bizzat kendi ve Hüseyin b. Numayr maktûl düştüler (Tab. 714.1). Bunun üzerine Karkisi-ye'deki Kaysliler de tabîi olarak baş kaldırdılar. Bunlar o vakte kadar Suri-ye ordusunda hizmet etmiş olmakla beraber ya Hâzir savaşında veya bunu mütaakip ordudan ayrılmış olan. Umeyr b. Hubâb kumandasındaki kabile-dâşları tarafından takviye edilmişlerdi. Bu suretle Ubeydullah'ın başarmak için iki yıl uğraşmış olduğu iş beyhude olmuştu ve yeniden yapılması gereki-yordu. Artık kardeşinin Irak vâlisi olan Mus'ab b. Zübeyr'in, bizzat kendi diyarında dışarda bir taarruz harbini hatırına getiremeyecek kadar şii ve Harici'ler tarafından sıkıştırılmış olması Abdülmelik için büyük bir şans olmuştur.

Abdülmelik, Ubeydullah'ın başaramadığını icraya kalkıp, Mus'ab'ın, ağabeylerinden oldukça bağımsız bir surette idâre ettiği Irak'ı itaat altına almak üzere harekete geçinceye kadar çok zaman geçti, çünkü onun da dahil-de yapılacak işleri vardı. Nâtil b. Kays bir defa daha baş kaldırmış gibi görünmektedir (3). Fakat her şeyden evvel Bizanslılar sulhu bozarak Ama-noslar'daki Maronîleri Araplara karşı isyana teşvik etmişlerdi (4). Mus'ab ancak 72 yılında düştü ve 73'de de iç savaş bitti. Ubeydullah'ın maktûl düş-tüğü 67 yılı ile 72 senesi arasındaki havadisler pek gayri kâfidir. Burada her şeyden evvel yapılacak iş, henüz tamamiyle karanlık olan kronolojiyi tesbit etmektedir. Bu arada göz önünde tutulması gereken cihet, o zaman-larda müslüman takvimine göre yıl değişiminin yaza düşmesi ve kaideten kışın tatil edilen (Tab. 797.10) hareketlerin, hemen dâima bir yıl adı veril-mesine rağmen, iki hicri yıla taksim edildikleri hususudur.

Abdülmelik'in 67 yılında Mus'ab'ın Muhtar'a karşı hareketini müsaid karşılaşmış ve Irak'lıların karşılıklı didişmelerine karışmamış olması anlaşı-

1) Tab. 643. Van Gelder (Muhtar, s. 96. 152) kâfi delile sahip olmadığı halde bunu yanlış addediyor.

2) Ağustos 686. Tenbih 312. 17 deki tam tarihe dikkatimi de Goeje çekti.

3) Yâkubi 2. 321. Mes'ûdi 5, 225. Fakat burada bir kronolojik hata bulunması da müm-kündür.

4) Göttinger Nachrichten 1901, s. 428 v.dd.

lır bir keyfiyettir. 68 yılında Taberî (2,765) ve Elias'e göre Suriye'de büyük bir kıtlık oldu; bu yüzden askerî bir sefere girilemedi. Theophanes de bundan 6179 Hilkat Yılı vakayî'inde bahsetmektedir (h. 68, Sclcfki 998). Buna mukabil bu kıtlığı çok daha sonraya vaz'eden Medâîni (Agâni 17, 161, 26) kabule sayan değildir.

Abdûlmelik'in Mus'ab'a karşı ilk sefere çıkışı, Araplara ve Elias'e (1) göre 689 yazına veya 69/70 hicriye düşer. Gerek bu ve gerekse müteakip yıllarda (2) Abdûlmelik'in karargâhı, ordusunun toplanma yeri ve askerî harekâta çıkış noktası Kinnesrin bölgesindeki Butnân Habib olmuştur. Buna mukabil Mus'ab'ın ordugâhı Tekrit yanındaki Bâcumayra idi(3). Bunlar Suriye'den Irak'a giden büyük yolun hudutlarında bulunan yerlerdi. Mezopotamya bir ara-bölge olup Abdûlmelik'ten ziyade Mus'ab'ın elinde bulunuyordu; zira Fırat kenarında oturan Kaysliler de Mus'ab tarafını iltizam etmekte idiler. Kendisini rahat bırakmalarını temin için Abdûlmelik Bizanslılara büyük müsaadekârlıklarda bulunmuştu (4); fakat şimdi Câbiye anlaşılmamasında kendisine tanınmış, fakat sonradan sözden dönmek suretiyle alınmış olan hilâfet üzerindeki hakkını elde etmek üzere Dimaşk'ta isyan etmiş bulunan Amr b. Said tarafından arkasında tehdit olunmakta idi. Geri dönerek bu tehlikeyi ortadan kaldırmak zorunda kaldı. İşi kılıca bırakarak düşmanlarını, bu arada Amr'ı bizzat kendi eliyle (Tab. 805), haince ve nefreti mucip bir şekilde öldürdü. Rivayet (Tab. 783 v.d. 796 Anon. Ahlw. 250) bu olayları kısmen 69, kısmen de 70 yılına vaz'eder. Bunların hepsinin birbiriyle alâkalı oldukları hakkında şüpheye düşmemeli ve aynı yaza düştüğünü unutmamalıdır. Rivayet, Abdûlmelik'in [Dimaşk'a dönmezden evvel] kuzeydoğuda nereye kadar varmış olduğu hususunda da mütereddittir. Vâkidî (Tab. 783) ve Elias'a göre Abdûlmelik Ayn el-Verde yani Resû'l-Ayn'dan geri dönmüştür; fakat yine Vâkidî (Tab. 796)ye göre o henüz Butnân Habib'den çıkmış değildi. Avâne de (Tab. 783 v.d.) bu sonuncu şekli benimsemiş görünüyor. Ona nazaran Abdûlmelik Karkisiye'de bulunan Zufer b. Hâris üzerine sefer etmekte idi (5); fakat kendisine Butnân'a kadar refakat etmiş

1) Theophanes'de bu yıllardaki Arap vakayîinin nizamı o kadar içinden çıkılmaz bir surette karışıktır ki, onun Ziyâd (= İbn Ziyâd), Muhtâr, Said (İbn Said) ve Mus'ab hakkındaki haberlerini, ancak bütün kronolojisinden sıyırmak suretiyle kullanmak kabildir.

2) Abdûlmelik'in daha 67 yılında ordusu ile Butnân'da bulunduğuna dair olan haber, daha evvelki, bu yıl içinde onun kıtlık yüzünden sefere çıkmamış olduğu rivayetiyle zıddır. Butnân adı burada, o zamanlar kuraklıktan sonra yağan yağmur yüzünden orduda «Pis-Butnân» adının yayılmış olduğu hikâyesine bağlanmak bakımından zikredilmektedir. Bu şekildeki tesmiyenin sebebi herhalde müzmin pislikten olacaktır, Landdrostei Lüneburg'daki Dreck-Harburg gibi.

3) Yakût 1, 664'e nazaran kış Abdûlmelik Butnân'da; Mus'ab Maskîn'de geçirmektedirler. Maskîn hemen hemen Bâcumayra ile aynı coğrafi-askerî mânaya gelir kış. Belâzuri 149, 8.

4) Göttinger Nachrichten 1901, s. 428.

5) Hamasu 658 mısra 6 da, geri püskürtülmesi sadece Kelbililere medyun bulunulan; Kayslıların Butnân'a yaptıkları bir baskından bahsedilmektedir.

bulunan Amr b. Saïd buradan gizlice ve geceleyin yanında başkaları da bulunduğu halde Dimaşk'a hareketle şehri eline geçirdiği için bu seferinden vazgeçmek zorunda kalmıştı. Yâkubi (2, 321 v.d.) de buna benzer bir şekilde bilgi vermektedir.

Ertesi yıl, 70/71 = 690 yazında sefer tekrarlandı. İki baş düşman bu defa da karşılaşmadılar. Mus'ab bir seferde iken Abdülmelik Basra'da Bekr veya Rebi'a'ye -tâbir-i marûfiyle Cufriya- bir isyan çıkarttı (Tab. 798-803). Mus'ab ve Zufer'e karşı yapılan mücadeleye iki zat, Abdülmelik'e karşı sevgilerinden ziyade bu şahıslara olan kinlerinden dolayı iştirak ettiler: Kûfeli asil Ubeydullah b. Hurr el-Cu'fi (Tab. 305, 388 v.d. 765 v.dd.) ve Basralı vahşi Ubeydullah b. Ziyâd b. Dıbyân el-Bekri (Tab. 800. 807-10; İbn el-Esir 4, 255. 268; Agânî 11, 62).

Netice sıfırdan ibaret kaldı. «Abdülmelik Bâcumayra'da karargâh kurmuş olan Mus'ab'a karşı Butnân'a kadar -hürmetlice bir uzaklıkta- yürüdü, sonra kış geldi; her ikisi de yerlerine döndüler (Taberi 797)». Bunun 69/70 yılında cereyan etmiş olan vukuatın yanlışlıkla tekrarı olmasından şüphe edilebilir. Taberi'nin 71 yılı içinde naklettiği Caferiye isyanı (krş. 813, 11 v.d.), 798, 5'e göre daha 70 yılında cereyan etmiş imiş. Vâkıdî (Tab. 805) bunu Amr b. Saïd'in Dimaşk'taki isyanıyla aynı zamana vaz eder görünüyor; o ortaya düşen bir seferi değil son ve kat'i seferi 70/71 ile tarihlemiştir (Tab. 81).

Buna göre hepsi sadece iki seferin mevcudiyeti kabul edilebilir. Fakat bununla da işin içinden çıkılamıyor. Bu, göreceğimiz gibi hesabı geriden başlatınca meydana çıkıyor; doğrudan doğruya yapılan şahadetler de buna delâlet eder. Mus'ab'a aynı zamana ait bir mısra (Agânî 17, 162; Mes'ûdî 5, 241) şu şekilde hitap edilmektedir: «Sene be-sene Bâcumayra'dasın, bizimle sefere çıkıyor, fakat bir şey yapmıyorsun». Diğer bir mısra (Tab. 1038, 4) çoğul halinde Bâcumayrat'tan fakat mekânı değil zamanı çoğul halinde, bahis vardır. Medâini (Agânî 17, 161 v.d.) tam belirtmek suretiyle birbirini takip eden üç yıl içinde üç seferden bahsetmektedir. Ona göre Abdülmelik'e, böylece iki yılı seferde geçirdikten sonra bir yıl için istirahat etmesi, hattâ Suriye ile iktifa ederek lânetlenmiş Irak'ı Mus'ab'a bırakması tavsiye edilmişti. Fakat Abdülmelik bunu yapmadı ve üçüncü yıl, onun lehine kat'i neticeyi verdi.

Hicri 71/72 yılı, 691 yazı idi. Abdülmelik bu mevsimin büyük kısmını Mezopotamya'yı itaat altına almakla geçirmişti. Uzun bir kuşatmadan sonra Karkisiye'de Zufer b. Hâris teslim olmuş, oğlu Huzeyl orduya refakate mecbur kalmıştı¹⁾. Aynı yerinde Emesa âmili Abân b. Ukba b. Muayt Kar-

1) Anon. Ahlw. 24. 17. v.dd. İbn el-Esir 4, 265. Theophanes 6178 H. Yılı vekayünde Circesium'un zaptı yanlış bir münasebetle anlatılıyor.

kisiye'ye karşı evvelce yapmış olduğu neticesiz bir mücadelâden de bahsolunan İbn el-Esir'de (4, 275 v.dd.) bu husus hakkında tafsilâtli bir rivâyet mevcuttur. Buna göre Zufer, Kelb ve Kudâa ordusu karşısında boyun eğmemiş, bilâkîs tamamiyle kendi ihtiyarıyla halifeye katılmıştı. Bu tabiatıyla sonraları haklarından gelinmiş olmasının verdiği acıyı biraz tatlandırmak için Kayşlıların uydurdukları bir medhiyedir. Fakat Karkisiye'den başka, Umayr b. Hubâb'ın mukavemet ettiği Resûl'l-Ayn⁽¹⁾ ile Nizibis'in de itaat ettirilmesi gerekiyordu. Burada Muhtâr'ın taraftarlarının bir kısım bakiyesi maruf tabiriyle lobutcular [Haşebiye] o zamana kadar tutunmuşlardı. Bunlar teslim olarak orduya alındılar ⁽²⁾.

Abdûlmelik ile Mus'ab arasında nihayet kat'i çarpışma vuku bulduğunda mevsim ilerlemişti. Savaş yeri, bir zamanlar Muâviye'ni yapmış olduğu gibi Abdûlmelik'in karargâh kurmuş olduğu Maskin ile Mus'ab'ın ordugâhı Bacumayra arasında bulunan Deyrel-Câsalik idi (Tab. 805). Savaş ayı Cumada I veya II idi, yıl 71 ile 72 arasında tehalûf eder (Anon. Ahlw. 8. Tab. 813). Vâkidi ve Elias 71, diğerleri 72 yılını verirler⁽³⁾. Bu sonuncu tarih, bütün söylediklerimiz bir tarafa, Abdûlmelik'in Irak'taki zaferini Hicaz'a Haccâc'ın gönderilmesi vak'asının takip etmesi de teyid etmektedir ki, Haccâc'ın gönderilmesi hiç şüphesiz 72/73 yılına düşmektedir ⁽⁴⁾.

Savaşın cereyanı hakkında, birbiriyle münasebeti müstesna bir hal olarak bir münakaşaya sebep olmuş bulunan birçok rivayetler (daha doğrusu rivayetler kompilâsyonları) mevcuttur. Ahlwardt neşretmiş olduğu, Belâzuri'nin Kitab el-Eşrâf'ın bir kısmından ibaret olan tarih eserinde verilen rivayeti İbn el-Esir'in bu husustaki rivayeti ile (4, 263 v.dd.) mukayese ederek bu sonuncunun evvelkisinden büyük parçalar iktibas ettiği kanaatine varmıştır. Nöldeke buna, belki de, burada da birçok hallerde olduğu gibi İbn el-Esir'in kaynağı olarak Taberî ile iktifa edileceği düşüncesiyle itiraz etti. Taberî'nin bu arada bu meseleye dair Nöldeke'nin henüz görmemiş olduğu serisi intişar ettikten sonra Brockelmann İbn el-Esir'in kaynağı olarak Taberî ile iktifanın mümkün olmayacağını isbat etti ⁽⁵⁾. Mamafih bununla mesele ancak kısmen

1) Barhebraeus (nşr. Bedjan) 111: Hubâb tabiatıyla İbn 'Hubâb'dır. Krş. İbn el-Esir 4, 254.

2) Mes'ûdi 5, 241. Krş. Agâni 5, 155. 8, 33. 11, 47 ve Schia, s. 80 n. 1, 84 n. 3.

3) Meselâ Medâini (Tab. 813. 1466, 9 ve Agâni 17, 161); Anon. 26 da İbn Kelbî (Büyük babası ve Ebû Mihnef'den) ve Mes'ûdi 5, 242.

4) Mamafih savaşın 13 Cumada I veya II Salı günü vuku bulduğuna dair Medâini'nin Taberî'deki rivayetine (813) dayanılarak 71 yılı da kabul edilebilir. Medâini bu hususta 72 yılını zikreder. Fakat mezkûr yıl içinde Cumada I ve II'nin 13 neti günleri Sahya isabet etmektedir. Buna mukabil 71 Cumada II'si Salı idi. Buna rağmen bana Irak'a yapılan üç seferi ikiye indirmek ve sonra Deyr el-Câsalik savaşının neticesi olan Küfe'nin zaptı ile Mekke'nin işgalinin arasında iki yıl geçirmek, kesin şehadet edilen vakıalarla tezad halinde ve imkânsız görünüyor. Bu meseleye tekrar döneceğim.

5) Anon. Ahlw. Önsöz s. XII v.dd., Göttinger Gel. Anz. 1883, s. 1102. Brockelmann'ın İbn el-Esir-Taberî münasebetleri üzerine doktora tezi (Strassburg 1890), s. 49 v.d.

Ahlwardt'ın lehine halledilmiş oluyor. Ahlwardt, Nöldeke ve Brockelmann tarafından gözden geçirilmiş olan diğer bir rivayet, anonim muhteva itibariyle çok yakın olmasına rağmen ondan müstakil bulunan ve Zübeyr b. Bekkâr tarafından toplanmış olan Agâni 17, 161 v.d.d.deki rivayet nazarı itibara alınmalıdır. Bundan aşağıdaki netice çıkmaktadır: İbn el-Esir sadece Taberi'yi takip etmemekte, fakat Kitab el-Agâni'nin bu makalesinden de, anonim eserden olduğu gibi bihaber bulunmaktadır. Her ikisi ile müşterek olduğu kısımlarda, bazan birisiyle diğerine nazaran daha çok uygunluk göstermektedir; fakat bu o şekilde olmaktadır ki, hiçbirisinden doğrudan doğruya iktibas ettiği kanaatini inkâsız kılmaktadır. Bazan o da (tabii Taberi'den iktibas etmiş oldukları bertaraf) her iki rivayeti de muhteva itibariyle aşmaktadır; meselâ İbn Dıhyân Mus'ab'a karşı düşmanlığının hikâyesinde olduğu gibi. Şu halde o, büyük kısmıyla aynı kaynaklara irca edilebilecek başka bir kompilasyondan istifade etmiş görünüyor (1). Zikredilen râviler gerek anonim ve gerekse Agâni'de Taberi'dekilerin aynıdır; fakat sadece Taberi Vâkidi'yi zikretmekte ve s. 804, 15 den 808, 2'ye kadar devam eden esas rivayetini ona medyun bulunmaktadır.

Tarihi bakımdan ehemmiyetli farklar hemen mevcut değil gibidir. Savaştan evvelki zamanda, ordular birbirinden çok uzak olmayan Maskin ve Bâcumayra ordugâhlarında birbirlerine karşı dururlar iken Abdülmelik, bir zamanlar buna benzer vaziyette Muâviye'nin de aynı yerde yapmış olduğu gibi düşman karargâhiyle münasebet tesisi yolunda istifade etti. Iraklılar sahife 90 da zikredilen mısraın da belirttiği gibi, savaşa istekli değildiler. Bunlar hiçbir zaman disiplin ve itaata alışmamışlardı, son yılların korkunç parti mücadeleleri onları islâh etmemişti. Siyasi ve askerî sadakat nedir bilmiyorlardı. Oropuların zanpara değiştirmekten hoşlanmaları gibi, ellerinden gelse her gün emir değiştiriyorlardı (Agâni 162, 17; İbn el-Esir 265, 23). Onlara, sade İbn Zübeyr ve kardeşi için değil, Irak'ın istiklâli için de mücadele ettikleri, aç Suriyelileri zengin verimli topraklarına sahvermemek icabettiği anlatılmağa çalışıldı; fakat bunlar hiç fayda vermedi (Tab. 806. İbn el-Esir 265 v.d. Anon. 14). Mus'ab en iyi birliklerini Muhelleb kumandasında Basra'yı Haricilere karşı korumak üzere geride bırakmıştı (2). Yanında bulunan Basralılar arasında bir yıl evvel isyanlarını bastırmağa mecbur kalmış olduğu itimada hiç şayan olmayan Rebi'aliler bulunmakta idi (Tab. 807 v.d. Agâni 162). Ordusunun büyük kısmını, sefere çıktağı Kûfe'den getirmişti (Tab. 804, 807. İbn el-Esir 264 v.d.). Kûfelilerin sempatisi ondan tarafa değildi; bunlar tarafından bir zaman ihtiyaç yüzünden

1) Burada mesele hiç tarihi olmayan sadece edebi mahiyet taşıdığı cihetle tafsilâtı bir isbat cihetine burada gidilemez. Kompilasyonların birbiriyle münasebeti meselesi daima karışık bir hususa sahiptir.

2) Tab. 806. İbn el-Esir 265 v.d. Anon. 14, Chavârig, s. 36 v.dd.

asalet sınıfı tarafından Muhtâr'a karşı yardıma çağırılmıştı; birçokları ona, Muhtâr taraflarının sel gibi kanını döktüğünden dolayı kinli idiler. Bu suretle Abdülmelik'in işi çok kolaylaştı. Kûfeliler yanında manivelâsını harekete getirdi; o zamana ait bize kadar intikal etmiş mısralar (Anon 11 v.d.) Kûfeli erkânın ihanetinden korkuyu ifade etmektedirler. Abdülmelik'in üzerlerinde gayret sarfettiği ordu kumandanları, zikredilen adlarına göre Kûfelidirler (Anon. 13. 21-23, 27, 14); birkaç kişiye birden ihanetlerine mükâfat olarak vadettiği İsfahan bölgesi (Anon. 13. 32) Kûfe'ye aitti ve Kûfeliler tarafından idare ediliyordu. Mus'ab, Abdülmelik'in muhabere ettiği hainlere karşı ciddi tedbir almayı bir türlü kararlaştıramadı; ikaz edildiği halde onları mevkilerinde bıraktı. Onu ikaz ve hainleri idam etmesini tavsiye eden, Hâzir savaşı galibi İbrahim b. el-Eşter idi. İbrahim, Abdülmelik'den aldığı mektubu, bütün diğer kumandanların da böyle bir mektup aldıklarını fakat gizlediklerini belirterek, açmadan Mus'ab'a teslim etmişti. Bu zat Kûfe'nin yegâne sadık aynı zamanda hiç şüphesiz en mütebariz şahsiyeti idi; böyle bir muhitte yürek açan, Sıfîn galibi babasının ona lâıyk oğlu. Onun Deyr el-Casâlik yanındaki savaşın hemen başlangıç safhasında maktul düşmesi Mus'ab'ın mağlûbiyetini kesinleştirdi. Attab b. Varkâ el-Temimî suvari kuvvetleri ile firar etti; diğer kumandan veya kabîle reisleri küstah-sözlerle başkumandana itaattan geri kaldılar ve hattâ birliklerini hiç savaşa sokmadılar. Mus'ab nihayet harp meydanında hemen hemen yalnız kaldı; işte bu acayip durumdan dolayı savaş şöhret kazanmıştır: cereyan tarzını anlamak için taktik veya stratejik bilgiye sahip olmağa lüzum yoktur. Henüz küçük olan oğlu -çünkü babası da ancak 36 yaşında idi- gözleri önünde maktul düştükten sonra bizzat Mus'ab, aldığı ok yaralarından kanları aktığı halde Kûfeli Sakifilerden Zaide b. Kudâma tarafından «bu Muhtâr'ın intikamıdır!» nârası ile öldürüldü. Ubeydullah b. Ziyâd b. Dabyan cesedin kafasını kesti.

Bu pek şerefli olmayan zaferden sonra Abdülmelik Kûfe'ye girdi, kabîlelerin bi'atını kabul ederek yeni itaat altına alınan eyâletlere memurlarını tâyin etti (1). Önce Muâviye'nin de Suriye ordusu ile tevakkuf etmiş olduğu Nuhayle'de kırk gün kaldı. Bu zaman zarfında da Haccâc b. Yûsuf'u Hicaz'a, İbn Zübeyr'e karşı gönderdi. Anon. 18, 1'de Haysem b. Adî böyle rivayet etmektedir. Vâkîdî bununla tevafuk ediyor; o Taberî 830 ve An. 38'de, Mus'ab'ın sukûtundan sonra Haccâc'ın Cumada ayında, yani bu ad ikî ayı kapladığı cihetle ya Deyr el-Casâlik savaşının cereyan ettiği veya onu takip eden ay içinde, 2000 Suriyeli ile birlikte Mekke'ye gitmek emrini aldığı söylemektedir. Yıl olarak H. 72 senesini veriyor. Başka türlü de yapamazdı, çünkü Mekke'nin kuşatılması ona göre ancak 72 yılının sonlarına doğru başlayarak 73 içlerine kadar uzamıştı. Fakat o, bu halde önce buna

1) Horasan hakkında burada ve diğer hallerle krş. Kısım 8.

ait savaşı nasıl olup da 71 yılına vaz etmiştir? Bize onun rivayetlerinden intikal etmiş fragmanlardan bu bilmedenin halli mümkün değildir; Irak ve Hicaz hadiselerinin yakın bağıllığı ve bununla Mus'ab'ın mağlûbiyeti için tarih olarak 72 yılı kesindir.

Haccâc, Vâkıdî'ye göre doğrudan doğruya Mekke üzerine yürümeyip önce Tâ'îfe giderek Şaban ayında oraya vasil olarak birkaç ay kalmıştır⁽¹⁾. Buradan, İbn Zübeyr taraftarlarıyla sık-sık Arafâ ovasında küçük çarpışmalar yapmış, ve hemen hepsinde galebe çalmıştır. Haccâc bundan sonra halifeden bizzat mukaddes şehre taarruz müsaadesi ve aynı zamanda takviye ricasında bulundu. Abdülmelik'in emriyle, Medine'yi zaptedip oradan İbn Zübeyr'in valisini tard etmiş olan Târik b. Amr kendisine yardıma geldi (Tab. 818. Anon. 34 v.dd.). Muhasara Vâkıdî'ye göre (Tab. 844 v.dd.) 1 Zilkade 72 yani 25 Mart 692 de başladı. Şehir ve mukaddes Kâbe'ye mancınıklarla taş atıldı⁽²⁾; zuhur eden korkunç bir fırtına her ne kadar dinî bazı endişeler doğurdu ise de Haccâc bunu gidermeyi bildi. İbn Zübeyr gitgide adamları tarafından terk olunuyordu. Bunlar nihayet hep beraber, İbn Zübeyr'in oğulları da dahil olduğu halde silâhlarını bırakarak Suriyelilerden aman aldılar. Fakat bizzat İbn Zübeyr, yetmiş üç yaşında, aman istemekten utandı. Annesiyle vedalaşarak yalnız başına son mücadeleye girdi ve ölümü buldu (Anon. 38 v.dd. Hamasa 319). Bu, Vâkıdî'ye göre muhasaranın başlamasından 6 ay 17 gün sonra, 17 Cumada I 73, yani 18 Eylül 692'de vaki olmuştu (Tab. 2, 844 n.f.). Gün buna uymamaktadır. Taberî 851, 10 ve Anon. 57'ye göre ay Cumada I değil, II idi. Elias 17 Cumada II Pazartesi tarihini veriyor. Gün bu tarihe de uymamaktadır.

Mekke'nin sukutu⁽³⁾ sadece bir oyun sonrası idi; Hicaz Osman'ın katlinden beri ölü bir zaviye haline gelmişti ve yeniden siyasî hayatın merkezi haline getirilemezdi. İbn Zübeyr hiç şüphesiz bu gayeyi görüyordu; sayesinde yükseldiği hareket tarzına göre bu gayeyi gütmesi de lâzımdı⁽⁴⁾. İltica ettiği mukaddes mahalli, dünya önüne serildiği zaman da terk etmemekle bilâfetin ruhanî tarafını tebarüz ettirmiş oluyordu. Fakat bunun neticesi onun kendi adını taşıyan bu *fitne*de tamamiyle arka plânda kalması oldu. Mücadele isim olarak onun etrafında cereyan ediyor, fakat o buna iştirak etmiyordu; netice de onsuz alındı. Arabistan içinde bile yıllarca Haricî Necde'den daha az nüfuz sahibi idi (Tab. 737, 8. Chavârig s. 29 v.dd.). Sonunda kendisini gizlediği binada yakalattı ve tenkil edildi. Bununla büyük fitne nihayete ermiş ve Cemaat yeniden tesis edilmiş oluyordu.

1) Mes'ûdî 5, 259. Anon. Ahlw. 139.

2) Yukarıda s. 78'e bk.

3) Bundan dolayı medhiye Hudh. 259, 17 v.dd. oku: *vafaddi*.

4) Bk. yukarıda, s. 77, 78

Dördüncü Kısım

İLK MERVANİLER

1 - İbn Zübeyr'e karşı uzun süren savaşın bitmesiyle Irak'taki fırtınalar dinmiş olmuyordu; bunlar, göreceğimiz gibi, Abdülmelik'in bütün hâkimiyet devrini doldurmuşlardır. Suriye'de de Kays-Kelb ihtilâfı kaynayıp durmakta idi. Filvaki Zufer b. Haris Karkisiye'de Mus'ab'ın düştüğü yıl silâhları indirmişti, fakat bununla kabile kan dâvaları nihayete ermemişti. Bu dâva büyük savaştan sonra da sürüp gitti. Bunları birbirine bağlı bir şekilde mütalâa edebilmek için Merc-i Rahîl'a kadar geri gitmek gerektir (Agânî 11, 61, 31). Bu öldürücü savaşın kabarık hesabını Kaysliler ödemişti. Arap düşüncesine göre kaybettikleri kanı galiplere kusturmaları lâzımdı. İntikam almakla mükellef olanlar onlardı; onlar başladılar, Kelbliler sadece bunu cevaplandırdılar. Kayslilerden bu işe, Şimali Suriye ve Cenubî Elcezi-re'de Fırat'ın her iki sahilinde yerleştikleri nisbette, bilhassa Âmir ve Süleym ve bunların yanında Gani ve Bâhile iştirak etti⁽¹⁾. Kelbliler tarafında diğer Kudâa⁽²⁾ kabileleri bulunmakla beraber harekete sadece Kelbliler girişmiş gibi görünmektedir. Uzun süren kan dâvası savaşlarının cereyan ettiği, tek tek ve kısmen birbirinden oldukça uzak «Yevm»ler hakkında kaynaklar, bize İbn el-Esir'de, Kitab el-Agânî'de, Hamase'de ve Maydanî ile intikal etmiş bulunan aynı zamana ait gınalar ve bunlara bağlı hikâyelerdir. Haberler ekseriyetle itimada tam bir surette şayan olmamakla beraber kısmen de bağlantısız ve kronolojisizdir. Bununla beraber bunları mümkün mertebe bir nizama sokmak için elde mi'yarlar mevcuttur.

Kan dâvası Agânî 20, 120 v.dd. ye nazaran Âmirlerin reisi olup Karkisiye'de bulunan Zufer b. Haris el-Kilâbî'nin Kelblilerin Musayyah'da bulunan bir köylerini basarak orada bunlardan 20 kişiyi öldürmesiyle başlamıştır. •Başlarına meşhur Hasan b. Mâlik b. Bahdal'ın⁽³⁾ yeğeni olan Humayd b. Hureys b. Bahdal'ın geçtiği Kelbliler bunun intikamını Tedmür'de kendi

1) İbn el-Esir 4, 256, 10. 15. 258, 18. 259, 17. 260. 24. 256, 10 da 256, 15 de olduğu gibi A'sur okumalı.

2) Daha Zufer'in İbn el-Esir 256, 18 de kaydedilmiş bulunan bir mısraında Kudâalılar Yemen'li tesmiye olunmaktadırlar.

3) Scholien onu Hamasa 658 mısra 2 de bununla karıştırmıştır.

idarelerinde ikamet eden 60 Numeyrli'yi öldürmek suretiyle aldılar. Bunun üzerine Zufer'in Yevmü'l-İklil'de beşyüz hattâ bin Kelbliyi boğazlayarak bu büyük işi müteakip Humayd kendisine yetişmeden tehlikesizce Karkisiye'ye gidip kendisini emniyete aldığı rivayet edilmektedir. Fakat başka bir yerde (122, 17 v.dd.) İklil baskını Zufer'e değil Süleymlerin reisi Umeyr b. Hubâb'e izâfe olunmaktadır. Kat'î olan cihet bu zatın bundan sonra Kelb'ten intikam alma hareketlerinin belli başlı muharriki olarak görüldüğüdür. Zufer bu çöl kan dâvasından Irak ve Suriye arasındaki büyük hilâfet dâvası tarafından çekilip alınmıştır. Zufer Abdülmelik'in ilk taarruzlarına maruz kalmış ve bunlara istinad ettiği Mus'ab'ın hudut beyi sıfatiyle, görmüş olduğumuz gibi, uzun yıllar mukavemet eylemiştir.

Umeyr'in ortaya çıkışı bize kronolojik bir tutunma noktası bahşediyor; zira o daha Hâzir savaşı sırasında henüz Suriye ordusunda bulunuyordu ve ancak bu savaştan sonra Zufer'le ittifak etmişti, yani 67 yılından evvel değil. Onun şecaat ve besaletini tatmin ettiği birçok «Yevm»lerden bahsolunuyor. Bu Yevmler Samâva'nın muhtelif mahallerine göre adlanmışlardır. Kaâba yanında Humayd ancak süratli atının sırtında zorlukla onun elinden kurtulmuştu. Onun baskın sahasında oturan Kelbliler nihayet bu bölgeyi terkederek bir müddet için Filistin'e Gôr'a hicret ettiler.

Bunun üzerine Umeyr de Fırat'ın gerisine çekildi ve kabiledaşları Süleymlilerle birlikte Habur bölgesine (Chaboras) yerleşti. Bu da, orada, Dicle'ye ve daha ötesine kadar olan sahalarda sakin olan hristiyan Tagliblilerle Kayslilerin birbirine girmelerine sebep oldu. Taglibliler Zufer'e başvurarak, kendilerine rahat vermeyen, kavgaya sebep olan Süleymlilere Habur bölgesini terk emrini vermesini talep ettiler. Zufer kendisini böyle bir emri vermeğe selâhiyetli görmedi ve bu suretle Taglib ile Süleym arasında kan dâvası başlamış oldu. Zufer, Tagliblilerin Suriyelilerin kucağına düşmelerine, sebebiyet vermemek için iki tarafın arasını bulmağa çalıştı; fakat Umeyr, bu gittiği yere şeamet götüren zat ona oyun oynadı. Mus'ab'ın arkasına saklandı; ona Tagliblileri hristiyan olarak Suriye'ye karşı sempati göstermekle itham ederek, İbn Zübeyr idaresinin adına bunlara karşı harekete geçmek ve duyduğu düşmanlığın dizginlerini alabildiğine koyuvermek selâhiyetini elde etti. Mâkis veya Mâkisin yanında bunları müthiş bir katli âmma uğrattı. Agânî 20, 120 v.dd. deki haber bununla kesilmekte ve devamı İbn el-Esir 4, 255 v.dd. ve Agânî 11, 51 v.d. 61 v.d.'de bulunmaktadır. Zufer'in de arzu ve iradesi hilâfına bu mücadeleye katılmak zorunda bırakıldığı öğreniyoruz. Birçok baskın ve çatışmalar vukua geldi; Ahtal'in gınalarında da (1) zikredilen yerler Habur, Belih, Sarsar kenarında ve Dicle civarında bulunmaktadır. Taglibliler ekseriyetle mağlûp oluyorlardı. Tekrit'den pek uzak

1) Kutamî (nşr. Barth)'yi henüz nazar-ı itibara alamadım.

olmayan bir yerde, cenupta Dicle'ye karışan Sarsar suyu kenarında Haşak yanında Taglibliler her ne kadar 70 yılında Umeyr'i mağlûp ve katlederek kellesini Dımaşk'a Abdülmelik'e gönderdilerse de, Zufer Kayslilerin ısrarı ile Umeyr'in intikamı işini üzerine almak zorunda kalmış ve Dicle kenarındaki Kuhayl şehri yanında Tagliblilere ağır bir darbe indirerek eline düşen 200 esiri idam ettirmiştir. Sahnesini Elcezire'nin teşkil ettiği 71 ve 72 yıllarının büyük olayları, bu kanlı küçük harbe bir son vererek Taglib'i kurtarmışlardır.

Fakat Kelb ile Kays arasındaki kan dâvası daha sonra başka bir yerde tekrar patlak verdi; krş. Hamasa 260 v.dd. Meydanî 14,85 (1). Agânî 113 v.dd. Yakut, I. 739. Umeyr ile yapılan savaşlar esnasında Kelblilerin reisi olan Humeyd b. Hureys b. Bahdal(2) asıl Arabistan'da bulunan-Medine'nin doğusunda idiler- Fezareliilere, Fırat kenarında oturan ve kendisinin erişemediği Süleym ve Âmirililerin cinayetlerini ödetmeyi daha kolay buldu. Bu Fezareliiler şimdiye kadar kan dâvasına karışmamışlardı; fakat bunlar büyük Kays grubuna dahildiler ve eski hanedanlarına mensup olup Kûfe'ye yerleşmiş olan bazıları filvaki Zufer ve Umeyr'e yardım etmişlerdi (İbn el-Esîr 4, 258, 19 v.d.) Humeyd, büyük annesi Kelb kabilesinden olan Hâlid b. Yezid'den, Abdülmelik namına, kendisine bazı kabilelerden hayvan vergisi cibayeti selâhiyeti veren bir emirname elde etti. Hükûmetin selâhiyetli memuru sıfatıyla Kelb kabilesine mensup Abd Vudd ve Uleymlilerden kalabalık bir grupla çölden geçerek, gözüne kestirmiş olduğu Fezareliilere kuvvet ve kudretini hissettirdi. Hiçten bahanelerle onlara zorbalık gösterdi; birçok kişi bilhassa 'Âh adlı bir mahalde yaralandı ve öldürüldü. Haksızlığa uğrayanlar Abdülmelik'e şikâyetlerde bulundular. Abdülmelik bunlara dökülen kanlarını para ile ödemek suretiyle vazifesini yaptığını zannetti. Fezareliiler parayı kabul ettiler, fakat bununla silâh ve at satın alarak bir intikam savaşına hazırlandılar. Sonra Samâve'de Benât Kayn pınarları yanında bir Kelb karargâhını basarak Abd Vudd'lardan 19, Uleymlilerden 50 kişi öldürdüler. Abdülmelik buna çok kızdı ve vali Haccâc'a Fezareliilerden intikam almasını emretti. Bu anda baş suçlu iki kişi kendi ihtiyarlarıyla teslim olarak kabillerini tehdit eden tehlikeyi önlediler. Kelbliler bunların idamı ile iktifa zorunda kaldılar. Benât Kayn baskını bütün Kays ve Kelb kan dâvası içinde en meşhur «Yevm»dir. Bu hâdise ancak Haccâc artık Medine valisi olduğu sırada (73 ve 74 yıllarında) vukubulmuş olup buna sebebiyet vermiş olan Âh katli-âmu da herhalde bundan çok evvele vazedilmemelidir (3). Buna

1) Freytag'ın tercümesi pek tatminkâr değildir.

2) Meydanî'de İbn Habîb yanlış olarak onun yerine babası Hureys'i zikreder. Buna mukabil bk. Hamasa 260 mura 2. Agânî 17, 133 alttan 114, 28.

3) Mamafih İbn Habîb'in Meydanî'de hildirdiği gibi, bunun cemâat'ın tekrar tesisinden evvelki bir zamana isabet etmiş olması imkânı da tamamıyla ve kesin olarak gayri mevcut değildir. Fakat Dozy (I, 120) Benât Kayn gününü tamamıyla yanlış olarak daha Muâviye devrine vazetmektedir.

göre hikâyenin bütün versiyonlarında bahsedilen, Mervân'ın birbirine düşman iki oğlu Bişr ve Abdülaziz'in Benât Kayn gününde ve hattâ daha sonra da Dımaşk'da bulundukları haberi yanlıştır. Bunlardan biri çoktan beri Kûfe, diğeri ise Mısır valisi olmuş bulunuyorlardı. Olsa olsa bir müddet için ziyaret maksadiyle Dımaşk'da bulunmuş olabilirler.

Süleym ve Taglibliler arasındaki kan dâvası da, hilâfet mücadelesi sona erdikten ve sulh teessüs ettikten çok sonra bir aralık yeniden canlandı. Krş. Agânî 11,59 v.dd.; İbn el-Esîr 4,261 v.dd.; Şâir Ahtal bu mücadeleyi, Abdülmelik'in sarayında, kabilesi efradının Süleymlerden, Umeyr'in kumandasında Taglib'e karşı yapılan savaşılar iştirak etmiş olan Cahhâf b. Hukeym'e karşı kahramanlıklarıyla öğünmek suretiyle tahrik etti. Cahhâf bunun üzerine bir zamanlar Kelbli Humayd'ın yaptığını tekrarladı. Elcezire'deki Taglib ve Bekr bölgesinde vergi cibayeti için bir emirnâme almağa muvaffak oldu. Bu resmî sıfatıyla, yanında mühim miktarda Kayslı suvari bulunduğu halde Elcezire'ye gitti. Yolda arkadaşlarına mümkün olduğu kadar çok Taglibli kamı dökmekten ibaret olan hakiki maksadını açıkladı. «Beni takip etmek suretiyle cehennem, etmemekle ise şerefsizliği seçeceksiniz!». Onlar cehennem, şerefsizliğe tercih ettiler ve 73 yılında Bişr (veya Rahûb) yanında Tagliblileri baskına uğratarak müthiş surette kırıp geçirdiler. Bu arada Ahtal'ın bir oğlunu da öldürdüler; bizzat Ahtal'ı da ele geçirdikleri halde, köle zannettikleri için serbest bıraktılar. Cahhâf bundan sonra Bizans arazisine kaçtı. Kayslilerin müdahalesi üzerine Abdülmelik onu bir müddet sonra affetti; fakat Tagliblilere, Bişr'de döktüğü kanların diyetini ödemeğe mecbur tutuldu; serveti buna hiçbir suretle kifayet edemeyeceği için, o zamanlar Kayslıların en ileri gelen şahısları olan Haccâc'dan bu diyeti ödemesini rica etti. Haccâc bir müddet tereddüt ve nazdan sonra nihayet kabul etti. En sonunda Cahhâf dindarlaştı; adamlarıyla birlikte, burunlarında halkalar asılı olduğu halde günahkâr alayı halinde hacca giderek orada Tanrı'dan günahlarının affını yalvardı.

Arapların Suriye ve Elcezire steplerinde, yeni muhitlerinde de değişmedikleri görülüyor. Ne İslâm, ne de Hıristiyanlık onları kabilelerini ve intikamlarını her şeyin üstünde tutmaktan alıkoyamamıştır. Cehennem, şerefsizliğe tercih etmişler ve vicdan azabını ancak iş isten geçtikten sonra duymuşlardır. Onlar hattâ cahiliye devrinde ve vatanlarında yaptıklarından daha gaddarâne hareket etmişler, daha büyük ve daha düşüncesizce cinayetler işlemişlerdir. Esir aldıkları kadınların karınlarını deşmişlerdir; bu asıl Arabistan için yerleşmiş bir âdet değildi, fakat Suriye'de mevcudiyeti daha Peygamber Amos devrinde muhakkaktır. İktidar mücadelesi bittikten ve sulh teessüs ettikten sonra da bu vahşiyâne harekât, baş-şehrin kapılarında, halifenin gözleri önünde ve bazan da onun otoritesini suiistimal suretiyle sürüp gitti.

Kabile kin ve âdavetinin ikinci bir ocağı da Şarkta zuhur etti. Basra'da Temîmliler ile Rebi'âhlar arasında daha eskiden beri mevcut olan gerginlik, Muâviye'nin son ve Yezîd I.'in zamanlarında vukubulan Ummân Ezdlerinin buraya muhacereti ile vahamet kesbetti. Rebi'âhlar Ezd, buna mukabil Temîmliler Kays ile andlaşarak burada da iki büyük grup teessüs etti. Yezîd'in ölümünden sonraki fetret devrinde bu, şehirde kan dâvası zuhuruna müncer oldu. Vali Ubeydullah b. Ziyâd kaçmağa mecbur oldu. Makamını Ezd'in baş reisi olan Mes'ûd b. Amr işgal etmek istedi. Ezd ve Rebi'â kabîlelerinin yardımıyla yaptığı bir baskın neticesinde kale ve mescidi eline geçirdi, fakat mescidde minberde bulunduğu sırada Temîmliler zorla içeri girerek onu alaşağı edip öldürdüler. İmdi etrafı öldürülen reisin kan dâvası tehdit etmeğe başlamıştı. Fakat Temîm'in akıllı reisi Ahnef büyük bir diyet ödemek suretiyle barışı tesise muvaffak oldu. Fakat partiler arasındaki ihtilâf baki kaldı ve Basra kabîleler arası münasebetlerinin aynen intikal etmiş olduğu ve mühim kısmıyla Basra'ya ait bulunan Horasan'da patlak verdi. Kan dâvaları burada durup durup yeniden başlıyordu. Bunlar evvelâ Temîm ile Rebi'â arasında başlamış, sonra Horasan'da Muhelleb ile Ezdliler sahneye çıkınca Mudar (Temîm ve Kays) ile yemen (Ezd, Rebi'â) arasında sürüp gitmişti. Doğu gruplarının dualizmi nihayet, doğuda ve batıda aynı şekilde temsil edilen ve her yerde birbirine sıkı sıkıya bağli bulunan Kaysliler yüzünden batıdaki dualizmle birleşti ve diğer ihtilâfları yutarak bütün Arap dünyasını iki kutup halinde birbirinden ayırmağa çalıştı.

Bu gruplara temayül, idare eden çevreleri de zehirlemişti; bunun tesirinden kurtulmak güçtü. Kaysliler onu kendilerinden addettiği zaman bir valinin elinden ne gelirdi? Onları reddettiği taktirde istinadgâhından oluyordu. Hattâ Abdülmelik'in sarayının prensleri bile, anneleri tarafından şu veya bu tarafa çekilmelerine göre de kısmen bu veya diğer tarafı heyecan ve asabiyetle tutmuşlardır.

Mamafih İslâmın siyasî idesi, Muhammed ümmetinin birliği ve ayrılmazlığı fikri, elbette buna mukabil bir tesir icra etmekte idi. Bu mukabil tesirin fitrî mümessilleri Kureyşliler idi. Bunlar hukuk bakımından kabîleler üstü ve bunların rekabeti harici idiler. Hüküm süren Kureyşliler, yani Ümeyye, filvaki Zübeyrci Kayslilere karşı tutunabilmek için kendilerini Suriye'de Kelbililerin kucağına atmak zorunda kalmışlardı; fakat onları kanları Kays'a bağlamakta idi (1). Bu sayede ortalama bir vaziyet takımları mümkün ve kolay olmuyordu. Abdülmelik bu vaziyetin bahşettiği faikiyeti anlıyarak kabîleler üstü kalmağa gayret etti. Kays kendisine karşı mukavemetten vazgeçince ona dostane muamele göstererek barıştırmaya çalıştı. Zufer b. Hâris ve ondan sonra oğulları Huzeyl ve Kevser Dımaşk

1) Tab. 487, 19 v.d.: «Halife olmasaydı, Kudâa efendi, Kays köle olurdu». Halife hiç olmazsa Mudara mensup olduğu ve Kudâa veya Yemen'den olmadığı için Kayslı addolunuyordu.

sarayının en nüfuzlu şahsiyetleri arasında bulunuyorlardı (1). Kelbliler bundan tabiatıyla memnun değillerdi, fakat Abdülmelik'in kendilerine karşı kâfi derecede minnetdarlık göstermediği yolundaki ithamları (Hamasa, 656 v.dd.) hakikatte onu medh eden bir mahiyet taşırlar. Onun Kelb'den yüz çevirip Kays tarafına geçmiş olduğu iddiası için aslının yanlış bir ifadesidir; biz daha sonraki bir devrede de bizzat İbn Bahdal ve Revh b. Zinbâ gibi Kelb grupuna mensup nüfuzlu kimseleri onun çevresinde görmekteyiz. Abdülmelik daha ziyade, bir halife ve bir siyasi olarak yapması gereken şeyi yapmıştı. Ümeyyeliler Suriyelilere dayanmakta idiler, onların yardımı ile bütün Müslüman devletini kendilerine itaat ettirmişlerdi ve onların yardımı ile mevkilerinde tutunuyorlardı. Bunların temelleri artık tutmadığı, Suriye boyunca bir çatlak peyda olduğu taktirde devlet üzerinde hâkimiyetleri elden gitmiş demektir. Horasan o zamanlar henüz çok gerilerde, arka plânda idi; bu uzak bölgedeki parçalanmalar merkeze henüz pek az tesir ediyordu. Fakat Suriye cihetinden durum bambaşka idi. Bizzat kendi mevkilerini muhafaza için hanedanla birlik olmak mecburiyeti hissinden Suriyeli Araplar da tecerrüt edemiyorlardı; bu his kabîle dualizmine mukabil bir tesir yapıyordu. Diğer eyâletler itaat altına alınmışlardı, kendilerinin hâkim olmaları. Hilâfete ve hâkimiyete sahip bulunmanın temin ettiği çok maddi menfaat onlara, bilhassa monarşinin iç ve dış düşmanlarına karşı devlet ordusu sıfatıyla mücadele zorunda kaldıkları zamanlarda, siyasi bir aynî mukadderata sahip olmak, bir birlik duygusu bahşetmekte idi, böyle mücadele anları için ise sık sık fırsat bulmakta idiler.

2 - Suriye'nin siyasi bakımdan ağırlığını daha da kuvvetlendirmek için, ibâdetin (Kultus) ağırlık merkezini de oraya nakletmeğe teşebbüs edilmedi. Buna fırsat ve sebebiyet veren hususî merkez mukaddes mahal olan Mekke'nin hemen hemen on yıl müddetle İbn Zübeyr tarafından işgal edilmiş ve bu yüzden hanedanlarına sadık kaldıkları nisbette Suriyeliler için güç erişilir bir mahiyet almış olması idi. Bu halden Abdülmelik tarafından, teb'asına Mekke'ye hacı hemen hemen yasak ilân etmek ve onlara Mekke yerine Kudüs'e hac yapmak tavsiye ve talebinde bulunmak hususunda faydalanıldı. Hiç olmazsa Eutyehius(2) bunu böyle bildirmektedir. Kat'i olan cihet Abdülmelik'in, Kudüs'e İslâmî bir Kultus yeri olarak daha büyük bir parlaklık teminine gayret etmiş olduğudur; çünkü Felsendom'ı onun inşa ettirdiği hakkındaki rivayet, bu binanın en eski kısmında halâ mevcut bulunan inşa kitabesiyle de teyid olunmaktadır. Orada şimdi filvaki Abbasi oğullarından Me'mûn'un bunu inşa ettirdiği söylenmektedir; fakat Vogüé,

1) Krş. Tab. 2, 1360 v.d. 1455. Anon. Ahlw. 173. 253. Agâni 16, 42. 153 v.d. Bundan bu Kaysh reislerin mevkîinin Emevîler devrinde de ne kadar parlak olduğu görülmektedir; fakat bunu suüstimal de etmediler.

2) Annales (nşr. Pococke) 2, 265. Eutyehius Mervân (2, 362) hakkında da aynı şeyi tekrarlamakta, Velid I (2, 373) hakkında da buna benzer bilgi vermektedir.

bu adın ancak tashih yoluyla buraya girdiğini görmüştür⁽¹⁾. Eski tarih tas-
hihten kurtulmuştur ve buna göre aslı metin kat'î olarak şu şekilde verilebilir:
“Allah'ın kulu, müminlerin emîri Abdülmelik bu kubbeyi 72 yılında inşa
etti”. Suriye Kudüs Mekke ile rekabet edebilecek dünya üzerindeki yegâne
noktaya sahip bulunmakta idi (Tab. 1666, 3). Burası sadece Yahudi ve
Hristiyanların değil, en eski devrinde Müslümanların da en mukaddes yeri
idi. Muhammed ancak sonraları, Arap putperestliği ile zamanın şartlarına
uygun bir anlaşma neticesinde onun yerine Mekke'yi ikame etmişti. Halife
Ömer burayı ziyaretle şereflendirmiş ve bu suretle Iraklıların hasedini tahrik
etmişti. Muâviye önce orada kendisini halife ilân ettirmiş, bu münasebetle
Gethsemane, Golgatha ve Meryem kabrinde dua etmişti. Buna rağmen
Abdülmelik, eğer Mekke'nin yerine bu şekilde Kudüs'ü ikame etmek fikrine
hakikaten düşmüş ise bile bu maksadından, yalnız Suriye ile iktifadan kur-
tulur kurtulmaz, vazgeçmiştir; bütün bölgelerde bulunan Muhammed'in
umum ümmeti için bu kabil-i tatbik değildi⁽²⁾. Mamafih o sonradan bir defa
daha Medine'nin hesabına Suriye'nin dinî cazibesini yükseltmek için bir
tecrübeye daha bulundu. Daha ondan evvel Muâviye 50 yılında, Medine'deki
Peygamberin minberini oradan kaldırıp Suriye'ye götürmek için hazırlık
yapmıştı. Fakat bu yüzden umumî bir heyecan uyandığı, güneş karardığı
için bundan vazgeçerek: «sadece kurtlar tarafından delik-deşik edilip edil-
mediğini görmek istemiştin» demişti. Abdülmelik de aynı plânı yürütmeyi
ele aldı, fakat mühürdarı tarafından bu fikrinden caydırıldı; rivayete göre
oğlu Velid I. de bir defa daha ve yine beyhude olarak buna teşebbüs etmiş
imış (Tab. 2, 92 v.d. Vâkıdî'ye göre). Ümeyyeliler Medine'ye karşı Mekke'ye
olduğu kadar ihtiyatla hâfeket zorunda değillerdi. Bu şehir kendilerine karşı
hasmane düşüncesini muhtelif vesilelerle açıkça izhar etmiş ve sonunda
hepsini surlarından dışarı atıp kovmuştu. Ümeyyeliler bunun kinini taşı-
makta idiler. Abdülmelik bura valilerini de kısmen bu kırgınlık içinde nas-
betmiş görünüyor. Bunların arasında Mahzum ailesinden Hişâm b. İsmail
(82 yılından itibaren) bilhassa kötülüğüyle temayüz etmiştir.

İslâma karşı Abdülmelik daha ailesi cibetiyle seleflerine nazaran tama-
miyle ayrı bir vaziyette bulunuyordu. O İslâm içinde ve buna ilâve olarak
da, Peygamberin, şahsına bağlı olup teokrasinin tarihi boyunca devam eden
hadisin büyük bir gayret ve istekle muhafaza edildiği ve müstakbel bir
endüstrinin konusu haline getirildiği şehirde doğmuş ve terbiye görmüştü;
o bizzat küçük yaşında bu dindarâne etüdlere iştirak etmişti ve Kuran'ı
bilenler arasında sayılabilirdi. Tahta cülûsiyle onda bir değişiklik vukua

1) Temple de Jerusalem, 1864, s. 85 v.d. Ayrıca krs. Gildemeister, Zeitschrift des Deut-
schen Palästinavereins, 1890, s. 14; bu makaledeki sayılardaki tabî hataları, basım esnasında
vefat etmiş bulunan müellife mal edilmemelidir.

2) Mamafih Hâlid el-Kasrî, eğer halife emrederse Kâbe'yi yerinden kaldırıp Kudüs'de
yeniden inşa edeceğini söylemiş imiş (Agânî 19, 60).

gelmiş imiş (Anon. Ahlw. 164. 167. 190). O filvaki bu andan itibaren her şeyin siyasetin arkasında ikinci plâna atmış ve hattâ Kâbe'yi bile tahrip edilmek tehlikesine maruz bırakmıştı; fakat işte bu siyaset yüzünden o, zamanların Yezîd'in yaptığı gibi, teb'asının dinî hislerini ihmal yüzünden rencide etmekten çekindi. Bu dinî hisleri o Yezîd'ten çok daha iyi biliyor ve bundan dolayı da korumasını da beceriyordu. İleride kendisine gene tesadüf edeceğimiz dindar Recâ b. Hayve el-Kindî daha o zamanlar onun yanında nüfuz sahibi idi (1). Abdülmelik, Muhammed'e rağmen, kendisinin Peygamber olduğunu iddia eden bir şahsı idam ettirdi (An. 253). Eutychius 2, 365'e göre Abdülmelik Dımaşk'taki Yuhanna kilisesini yanında bulunan camie ilhak etmek istemiş; fakat bunu Hristiyanlara hürmeten yapmamıştı. Onun Hristiyan teb'asına karşı muamele ve münasebeti hakkında bir karara varabilmek için başkaca malzeme yoktur. Taglibliler ve onların şairi Ahtal'ın Hristiyanlıkları herhalde onun gözüne batmamakta idi. Theophanes'in 6186 Hilkat yılı vekayiinde zikrettiği, Suriye'de domuzların imhası, filvaki Hristiyan düşmanlığından doğmuş olmakla beraber halifenin emriyle icra olunmamıştı.

İslâm Araplık ile elele yürüdüğü hallerde halifeye kolaylık sağlıyor ve devletin gayelerine intibak ettiriliyordu. Abdülmelik rakiplerinin işini bitirir bitirmez derhal, hemen hemen on beş yıldan beri durmuş olan, Bizans'a karşı gaza işini yeniden ele aldı (2). Justinian II. Kilikya'da Sebasta veya Sebastopolis yanında 692 Mayıs sonunda başlayan 73 hicrî yılında bozguna uğratıldı. Abdülmelik'in ordu kumandanı, kardeşi ve Elcezire ve Ermeniyeye valisi olan Muhammed b. Mervân idi; bu zat ayrıca Anadolu ve Ermeniyeye içindeki savaşları idare ile de mükellefti. Muâviye devrinde olduğu gibi sene beş-sene Doğu Roma arazisine büyük küçük seferler yapılıyordu. Bu seferler hiçbir esash netice vermeseler bile, bu yüzden mütemadiyen askerî ekzersiz üzerinde kalan Suriye ve Elcezire Arapları için faydalı bir mektep vazifesi görüyorlardı. Bizanslılara karşı muhasamatın tekrar başlaması ile münasebetdar addedilen ve aynı şekilde gerek dinî ve gerekse millî menfaati tatmin eden bir tedbir, Abdülmelik tarafından sikke darbı usulünün değiştirilmesidir. Bunun sebebi hakkında Belâzurî (240. 465 v.dd.) şu malûmatı vermektedir: kâğıt Rumlara Mısır'dan ihrac edilirdi; buna mukabil altın dinarlar Araplara Rumlardan gelmekte idi. Kâğıtlar önceleri filigran olarak Hristiyanlığa müteallik yazılara ve haç işaretine maliktiler; fakat Abdülmelik zamanında bunlar Kul huva'llâhu ahad âyetiyle tebdil edildi. Bizanslılar buna karşılık dinarların üzerine Peygamberi tahkir edecek kelimeler yazmakla tehdit ettiler.

1) Anon. 193. Bu zat Kudüs'deki Felsenmoschee'nin inşasında veznedar imiş (Zeitschrift des Deutschen Palästinavereins, 1890, s. 21).

2) Göttinger Nachrichten, 1901, s. 431 v.dd. Afrika'da harp yeniden başladı (aynı eser, s. 434 v.d.).

Bunun üzerine Araplar kendileri altın sikke basmağa başladılar; Abdülmelik buna 74 yılında Dımaşk'da başladı. Haccâc'ın Kûfe'de gümüş sikke basması 75 yılı sonunda başladı. O zamana kadar Bizans altını, İran gümüşü ve az miktarda Himyerî gümüş sikkeleri (*attisch* baykuşlu) tedavülde bulunmakta idiler. Mamafih Vâkıdî'ye göre (Tab. 2, 939) Abdülmelik ancak 76 yılında gümüş dirhem ve altın dinar darbına başlamıştır. Fakat eğer Theophanes (Hilkat yılı 6183) Justinian II. tarafından Dımaşk'da darbedilen altın sikkelerin geri çevrilmesinin Müslümanlarla Bizanslılar arasındaki savaşın tekrar patlak vermesine sebep olduğunu bildirmekte haklı ise, o zaman Belâzurî'nin verdiği tarihi aşağıya indirmekten ziyade daha yukarıya almak icabedecektir. Yeni sikkeler Allah'ın adı ile darp olundular; bunlar yazı olarak, Allah'ın birliğini ve elçisinin selâhiyet-i tammesini tebarüz ettiren âyetler taşımakta idiler ⁽¹⁾. Araplar her ne kadar Abdülmelik'den evvel de gümüş ve bakır sikkeler basıyor idiseler de bunu Bizans ve İran tipinde yapmakta idiler. Ayrıca Abdülmelik'in tatbik ettiği şeyi daha evvel Muâviye yapmayı tecrübe etmiş görünmektedir. Nöldeke'nin Süryanisine göre Muâviye altın ve gümüş sikke darbettirmiş, fakat bunların üzerinde haç işareti bulunmadığı için kimse kabul etmemişti. Abdülmelik'in altın sikkeleri de bunlar ancak silik eski altın vezninde olduğu için önce itirazla karşılandılar: Bu bilhassa Medine'de oldu ⁽²⁾ (Belâzurî 466 v.d.).

Yabancı tesirlerden bağımsız kalmak hususunda buna mümasıl bir tecrübe, divana; yani hesab-ı maliye divanına Arap lisanının sokulması oldu. Maliye divanı, çünkü devletin idarî faaliyeti büyük kısmıyla maliyeye münhasır idi. O vakte kadar resmî hesap işleri Dımaşk'ta Grekce, Kûfe'de Farisî lisanında yürütülmüştü. Araplaştırma Belâzurî 300 v.d. (Fihrist 242)'na göre Kûfe'de başlamış görünüyor. Zâdenferruh İbn Piri⁽³⁾ veya onun oğlu Merdanşâh son İranlı kâtip idi. Bunun yardımcıları olan Salih b. Abdurrahman Haccâc'a, hesapları arapça yapmak teklifinde bulunmuştu; kesirlerin ifadesi güçlük çıkarmasına rağmen -rakam Kûfe'de kullanılmamış görünüyor- bunda muvaffak da oldu. Dımaşk'da da divanın neden araplaştırıldığı Belâzurî 193'de garip bir şekilde anlatılmaktadır: grekce kâtiplerinden birisi, su bulamadığı için mürekkep hokkasına işemişti. Abdülmelik bunun üzerine divanı araplaştırmağa karar verdi. Bu hususta emir alan Süleyman b. Sâid bir yıl içinde işi tamamlıyarak, mükâfaten 180.000 dinar

1) Mutaassıb dindarlar Haccâc'ı, paraların arka yüzünde (tura tarafında) Allah'ın adından sonra kendi adını koymuş olmakla itham ediyorlardı.

2) Başkaca krş. İbn el-Esîr 4, 337 v.d. İslâm devletinde hakiki bir sikke ve ölçü birimi tatbikinin mümkün olmadığı, Yahyâ b. Âdem'in Kitâb el-Harâc'ında s. 52 de bulunan, Peygamberin güya şu ifadesinden tebellür etmektedir: Irak inadla Dirhem ve Kafiz'ine bağlı, Suriye Dinar ve Modius'a, Mısır Dinar ve Ardab'ına sizler günün birinde yeniden eski ihtilâf ve parçalanma halince, eski partikularizme döneceksiniz.

3) Tab. 2, 1034. Anon. Ahlw. 343. 352.

tutan Ürdün'ün bir yıllık arazi vergisini aldı. Grek ve Pers sistemi tabiatıyla muhafaza olunmuş, sadece dil değiştirilmişti. Hiç şüphesiz, herhalde Arapçaya vakıf olan Bizans ve İran memurları da yerlerinde kaldılar. Kûfe'deki intikali idare eden Salih b. Abdurrahman bizzat Sicistanlı bir İranlı idi (Belâz. 393, 15); Arapçaya tercüme edebilmek için tabiatıyla Farsça ve Grekçeyi anlamak gerekti. Dımaşk'ta Bizanslı Sergius Abdülmelik zamanında da, Muâviye ve Yezid devrinde haiz olmuş bulunduğu nüfuzlu mevkii muhafaza etti (Tab. 837, 11). Divan dili Grekçenin yerine Arapçanın ikamesini Velid I. devrine vaz'eden Theophanes (1) (Hilkat yılı 6199) Arapların Grek rakam işaretlerini muhafaza zorunda kaldıklarını ve noterliklerin hâlâ Hristiyanlar elinde kalmış olduğunu söyler. Filhakika Bizanslı tarihçinin eserini yazdığı Abbasi devrinde Hristiyan müşavirler her zaman olduğundan ziyade nüfuzlu, kudretli ve nefret edilen şahıslar idiler. Bundan başka Araplar sadece eksik teknik bilgileri sebebiyle vergi idaresine yaramaz addedilmiyorlardı (Tab. 458. 1470).

Abdülmelik'in devleti, başka cihetlerden de tamamiyle ayrı bir istikamete tevcih ettiği intibai tahassül etmektedir. İdare, her ne kadar sonra Abbasiler zamanında olduğu derecede değilse de, yine de daha teknik daha hiyerarşik bir mahiyet almış görünüyor. Bazı büyük memuriyetler onun devrinde ilk defa olarak zikredilmektedirler; filvaki bunların daha evvel mevcut olmadıkları bu husustan katî olarak istihrac edilemez. Fakat, ilk halifeler için karakteristik olan πρωτοσύμβουλος unvanının artık ona uymadığı da muhakkaktır. O memurlarına ve hattâ Muâviye'nin Ziyâd'a olduğu gibi kendisinin de tamamiyle ayrı muameleye tabi tuttuğu o kadar hizmeti geçen Haccâc'e karşı bile ciddi ve hemen hemen kaba bir tavır benimsemiştir. O, eski gelenek mucibince cemiyetine dahil ettiği ve kendileriyle istişarelerde bulunduğu asil kimselere de artık, bir zamanlar sadece aklı üstünlüğüyle başa çıkan Muâviye'nin yaptığı gibi, kendisiyle lâubali münasebette bulunmağa müsaade etmedi. Sufyanî hükümdarların pek medh edilen ve gerek onlarda ve gerekse herhangi bir eski Arap seyyidinde fitrî olarak değil de kendisini alıştırdığı bir fazilet olan sevimlilik ve nezaket, ne onun ve ne de haleflerinin bir hususiyetini teşkil etmiştir; Abdülmelik ciddi ve abus bir efendi olarak tebarüz etmiştir (Anon. 178).

Hilâfete taallûk eden meselelerde bütün müsamahasını kaybederdi. Elini hilâfete uzatmış olan yeğeni Amr b. Sâid'i bizzat elleriyle boğazlamıştı. Oğullarının veliahtlıklarına mani teşkil eden kardeşi Abdülaziz'i izale edilmekten ölüm kurtardı. Diğer taraftan ise Abdülmelik Ümeyyeli akrabalarına, hüküm sürmek zevkine iştirak hususunda seleflerinden daha büyük müsaadekârlık gösterdi. Başlangıçta hemen hemen valiliklerin hepsi bun-

1) Velid 87 yılında arapça divan dilini Mısır'a idhal etti, fakat grekce değil, gûya koptca yerine (Makrizî, Hitat 1, 98).

ların elinde idi. Mısır ve Afrika'ya belki de kendisine Abdülmelik'den sonra halife olmak üzere bi'at ettirmiş olan Mervân'ın vasiyeti üzerine Abdülaziz hükmediyordu (1). Elcezire ve Ermeniye'yi, Bizans ile savaşlar sebebiyle mühim bir mevkiî, Muhammed b. Mervân elde etmişti. Henüz çok genç olan Bişr b. Mervân'a Kûfe ve sonradan ilâve olarak Basra verilmişti. Ondan daha evvel Basra'yı başka bir Ümeyyeli, Asid'in torununun oğlu Hâlid idare etmişti. Ümeyyeliler Mervân ile birlikte Medine'den Dımaşk'a hicret edeli beri saray hayatına da çok daha büyük adette iştirak ediyorlardı. Burada halife Yezid'in oğlu Hâlid de rol oynuyordu; Abdülmelik onu hukuka münafi bir şekilde veliahtlıktan ıskatı dolayısıyla kendisine bağlamak ve ona kızını zevce olarak vermekle teselli etmek istiyordu. Bizzat kendisi de Yezid'in Atike adlı bir kızı ile evlendi; Atike onun gözde zevcesi oldu ve birçok şımarıklıklar yapmak imkân ve müsaadesini buldu.

Ümeyye hanedanının bu en meşhur hükümdarı hakkında pek çok hikâye Ahlwardt'ın anonim eserinde kaydedilmiş bulunmaktadır. Bu ana kudretler bizim şahıslar hakkındaki bilgimizi zenginleştirmekte ve ayrıca birçok ilgi çekici hususları da muhtevi bulunmaktadırlar: Abdülmelik'in mevsimlere göre hüküm sürdüğü yerler; zevceleri ve ailesi, günlük mutad meşgaleleri ve oğullarının tâlim ve terbiyesi hususundaki gayreti, faziletleri, zaafırları, kusurları -ağzı kokardı- ve unvanları hakkında. Abdülmelik çabuk ihtiyarladı ve 60 yaşında olduğu halde 14 Şevvâl 96 Perşembe günü (9 Ekim 705) Dımaşk'da vefat etti (*).

Abdülmelik, kendisinden sonra dört oğlu hilâfete eriştiği ve muahhar Ümeyyeli halifelerden yalnız ikisi doğrudan doğruya ondan neş'et etmediği için, hükümdarlar babası adını taşır. Ondan sonra veliahtlığa Mısır'da bulunan Abdülaziz tâyin olunmuş ve bu sıfatla kendisine bi'at de edilmişti. Abdülmelik, devleti bizzat kendi evlâdlarına tevcih edebilmek için onu bu hakkından feragate sevk için gayret sarfediyordu. Beyhude yere! Abdülaziz ne korkuyor, ne de kanıyordu. Fakat bereket versin halifeden evvel öldü (Tab. 1165. krş. 1171). İmdi halifenin en yaşlı oğlu birinci Velid tahta çıkabilirdi. Onun devrinde Arap silâhları yeni bir alan kazandılar. Tyana uzun bir kuşatmadan sonra zabtedildi ve hattâ İstanbul üzerine büyük bir sefer hazırlandı.

1) Cont. B. A. 29: Marvan antequam moreretur . . . Aegyptum vel (=et) ulterioris Aethiopiae partes, Tripoleos Africae et usque ad Gaditana freta adiacentes provincias Habellaziz filio dereliquit. [Terc.: Mervan ölümünden önce, Mısır', uzak Habeşistan kısımlarını, Afrika Trablusunu ve Cebelütürk boğazına kadar olan eyâletleri oğlu Abdülaziz'e bıraktı.]

Abdülmelik'in Abdülaziz'den Mısır vergilerini kendisine göndermesini istemesi bir hakaretten ibaretti (Anon. 239). Abdülaziz'in annesi ayrı idi (aynı eser. 261).

2) Vâkıdî (Ebû Ma'şer'den Tab. 2,1172; krş. Anon. 264) ölüm günü olarak Şevval ortasında Perşembe gününü vermektedir; Wüstenfeld'e göre Perşembe bu ayın 14 üne isabet etmekte olup Elias Nisibenus'un verdiği tarih de budur. Ömrü Medâinî (Tab. 1173) ve Anonymus tarafından 62 veya 63, Ebû Ma'şer (Tab. 1173) tarafından 60 ve Vâkıdî (diğer ravilerden) tarafından sadece 58 (Tab. 1153, Anon. 165 ve doğru okunmasından sonra Anon. 152) olarak verilmektedir. 60 adedi Tab. 467, 11'e göredir.

Yeni büyük bir fütühat devresi açıldı; Mâverâünnehir ve İspanya itaat altına alındı. Dahilde nihayet sükûnet hüküm sürmekte idi. Velid babasının gayretlerinin semeresini toplamakta idi; onun izini takip etti. Doğunun, çok düşman kazanmış olan ve bir mânada hizmet ettiği halifelerin devletlerine alâmet-i farika olmuş bulunan Haccâc'ı kuvvetle tuttu. Velid büyük bir efendi, bir hâkim gibi görünmeğe kıymet atfederdi. İhtişamına mağrur ilk halife olduğu mervidir (Anon. 243). O yerinde oderint modo metuant, sözler ona izafe edilmektedir (Tab. 1178). İslâmı devlet dini olarak yükseltti; belki de din ile derin bir münasebeti vardı. Dindarların Medine'de vali Hişâm b. İsmail tarafından gördüğü işkenceye bir nihayet vererek yeğeni Ömer b. Abdülaziz'i, dindar âlimlerin tam kalbine göre olan bu zatı, onun yerine tâyin etti (Tab. 1182 v.dd.). Babasının bütün teessüflerine rağmen mukaddes kitabın yazılmış olduğu Kur'an Arapçasını artık konuşmamasına mukabil (Anon. 236 v.d. 260) Velid herkesde Kur'an bilgisi arar ve bu hususa ehemmiyet verirdi (Tab. 1271). Daha evvel babasının aldığı fakat sonra terkettiği rivayet olunan bir kararı tatbik etti: Yuhanna kilisesini Dımaşk'da Hıristiyanların elinden alarak bununla ona bitişik olan ana mescidi büyüttü ve fevkalâde bir şekilde restore etti (Belâzurî 125 v.d. Tab. 1275). Baalbek'deki bir Hıristiyan kilisesinin yaldızlı tunçdan kubbesini kaldırarak mukaddes kaya üzerindeki Kudüs mescidine koydurdu (Eutychius 2, 373). Medine mescidini de baştan aşağı tadil ettirdi (Belâzurî 67). Gerek bu yüzden ve gerekse 91 yılında buradaki minberde hutbe irad ederken ayakta durmayıp Şam'da almış olduğu gibi oturmak suretiyle mutaassıp dindarları kızdırdı (Tab 1233). Her türlü inşaat işlerine, büyük çiftlikler tesis ve islâhuna aşk derecesinde düşküncü ve bu hususiyetini maiyetine de sirayet ettirmiştir (Tab. 1272). Haccâc ona İssus körfezindeki bataklık bölgeler için Hind mandaları temin ederek göndermişti. Velid aynı zamanda zavallılara da yardım ediyordu. Cüzzamlı, amâ ve kötürümleri dilenmeğe muhtaç olmayacak şekilde tehziz etmişti (Tab. 1271). Suriyeliler en çok ondan fayda gördüler ve onu bütün halifelerinin en iyisi addettiler (Tab. 1271, 3). Onun Suriye içinde Kelbliler aleyhinde ve Kayşlılar lehinde tarafdarlık göstermiş olmasına inanmak güçtür; çünkü buna ihtiyacı yoktu ve eski müverrihler bu hususta hiçbir şey bildirmemişlerdir. Annesi Vallâde'nin Kays'dan (Anon. 172, 191 v.d. Hamasa 672) ve Kayşlı Haccâc'ın onun sağ kolu olmuş olmasından bu neticeyi istihraç etmek doğru değildir. Muahhar müverrihlerin hepsi bütün eşhas şu veya bu partiye idhaline mütemayildirler ve Dozy onlara uymaktadır. Velid 96 Cumadalâhire ortasında, Cumartesi günü, kırkını birkaç yıl geçmiş olarak vefat etti (Tab. 1269 v.d.). 13 Cumadalâhire = 23 Şubat 715 tarihi bir Cumartesi idi (1).

1) «Aynın ortası» istilâhı belki de eski devirde sadece, umumiyetle kabul edildiği gibi, ayın 15'i mânasına kullanılmıyordu. Fakat Elias Nisibenus Velid'in ölüm tarihi olarak 14 Cumada II 96 Pazar gününü vermektedir.

3 - Bu devir içinde de İslâm tarihinin mühim hadiselerinin cereyan ettiği Irak, Abdülmelik ve Velid'in hilâfetleri zamanında uzun yıllar, evvelâ Mekke ve Medine'de büyük hizmetler görmüş bulunan adı sık sık geçen Sakîfî Haccâc b. Yusuf b. Hakem b. Akîl'in idaresinde bulunmakta idi. Oraya tâyin olunduğunda kendisini ağır vazifeler beklemekte idi. Eyâlet, sadece yıllarca süren hilâfet mücadelesi yüzünden değil, birçok başka sebeplerle de içten kaynamakta idi. Kûfe'de Muhtâr idaresinde mevâlî ile birleşmiş olan şîânın çıkardığı muazzam isyan her ne kadar bastırılmış idi ise de ruhlar da alev alev yanan izler bırakmıştı (1). Basra, yıllardan beri kapıları önünde kendisini tehdit etmekte bulunan Haricilerden halâ kurtarılamamıştı (2). Mus'ab bunlarla başa çıkamamıştı. Bunlar onu Suriye ile mücadelesinde kötürüm hale getirmişlerdi; onlar yüzünden Basra'yı korumak için en iyi kumandanını geride bırakmak zorunda kalmıştı. O uzaklarda, Dicle kenarında Abdülmelik'e mağlûp ve maktul düşerken, Muhelleb Ezarika'ya karşı savaşta bulunmakta idi. Muhelleb vaziyetin icabını düşünerek galibe hizmetini arzetti. Abdülmelik onu liyakati mukabilinde takdir etmekte idi. Fakat vali olarak Irak'a göndermiş olduğu Ümeyyeli prensler ancak çalışmadan meyve toplamağa yarayacak kimselerdi. Basra'ya gelen Hâlid b. Asîd, Muhelleb'i kenara iterek tehlikeli mutaassıplara karşı savaşı önce kendi idaresine aldı, sonradan bu vazife ile kardeşini görevlendirdi. Bunun neticesi devlet birliklerinin ağır mağlûbiyetleri oldu. Muhelleb'i tekrar ayrılmaması icabeden mevkîe iade için bizzat halifenin şahsen vaziyete müdahalesi icab etti. Fakat Hâlid'i azledip kardeşi Bişr'e Kûfe'ye ilâveten Basra'yı da tevcih etmesi Muhelleb'in işini kolaylaştıracak bir mahiyet taşımamakta idi. Çünkü şahsına mağrur genç bir şahıs olan Bişr selefinden daha iyi hareket etmedi. Kumandasını kendisinden değil, doğrudan doğruya halifeden almış olduğu için Muhelleb'i kıskanıyordu. Filvaki yüksek emir mucibince Muhelleb'i Kûfeli birliklerle takviye etmiş, fakat yardımcı birliğin kumandanından resmen, Muhelleb'e kafa tutmasını talep etmişti. Bu zaten böyle bir şey yapmaya kalkışmaması ve bilâkis bu akılsız delikanlının sözlerine başını sallıyarak mukabele etmesi herhalde Bişr'in liyakat hanesine kaydedilecek bir husus değildir. Bereket versin Bişr daha 74 yılında öldü (3) ve Abdülmelik'de şimdi Irak'a, Muhelleb'i memnun eden bir vali, Haccâc'ı yolladı. Muhelleb vazifeye 75 yılı başlarında başladı (4). Umumî olarak Ebû Mihnef (Tab. 821 v.dd., 855 v.dd.) işte bu malûmatı vermektedir.

Haccâc Kûfe'de kendisini, şhirlisi ve Basra'da halefi olan Ziyâd'inkinden daha az meşhur olmayan bir nutukla takdim etti. Bu husustaki

1) Schia, s. 74 v.dd.

2) Chavârig, s. 32 v.dd.

3) Vâkıdî'ye göre (Tab. 852, 8. 854, 1) daha 73 yılında; fakat bu mümkün değildir.

4) Tab. 872'de yazıldığı gibi ancak Ramazan ayında değil; kış. 944, 9. 876, 3. Anon.

Ahlw. 270, 1.

haber (Tab. 683 v.dd.) Ömer b. Şebbe'dendir (Ehû Gassân ve Medâinî'den). Bununla Anon. Ahlw. 266 v.dd. ve Kâmil 665 v.d.daki rivayetler mukayese edilmelidir. Henüz genç, tanınmamış ve gösterişsiz bir adam minbere çıkmış ve uzun müddet söyleyecek söz bulamıyormuş gibi görünmüştü. Hazır bulunanlardan birisi ona içi çakıl taşı ile dolu elini kaldırmıştı (1); fakat görünüşü zavallı olan hatib ağzını açar açmaz taş yavaşça elinden düştü. Yeni valinin ilk vazifesi Kûfe ve Basra muhariplerinin disiplinini yeniden tesis etmektir. Bunlar Muhelleb'in Ram-Hürmüz'deki karargâhını hiç izin almaya lüzum görmeden terk için Bişr'in ölümünü bir işaret addetmişlerdi. Çoluk çocuktan uzakta savaşmak pek hoşlarına gitmiyordu; yurtlarında bol bulamaç yaşamağa alışmışlardı (Tab. 865, 12 v.dd.). Haccâc Kûfelilere minberden derhal şunu ilân etti: Ordu kaçaklarından kim üç gün sonra şehirde görülürse kanı ve malı helâldir. Bu tehdidi teyit etmesini bildi ve bu da müessir oldu. Kûfe'dekinin aynı şekilde Basra'da da başarı ile hareket etti. Muvazzaflar, Râm-Hürmüz'e dönmek için Dicle köprüsüne saldırdılar. Bizzat Haccâc onlarla birlikte toplanma yeri olan Rustakabâd'a kadar gitti; orada 75 yılı Şâbanında, Tab. 879'daki kısa kayda nazaran görüldüğünden Anon. Ahlw. 280 v.dd. ve İbn el-Esir, 4, 309 v.dd. da bildirdiklerine göre çok daha tehlikeli olan, maaşların indirilmesinden mütevellit bir isyanı bastırmak zorunda kaldı; artık Ezarika'ya karşı savaş kâfi tehzizat ve vasıtalar ile idame edilebilirdi; mamafih bunların tamamıyla yok edilinceye kadar daha iki yıl uğraşmak icabetti (2).

Daha Ezarika şarkta henüz tenkil edilmeden, 76 yılı başında Irak'ın batısında, ekseriyetleriyle kısa bir zaman önce Fırat'ın sağ sahilinde Kûfe ve Basra çölünde bulunan ikamet mahallerinden Kuzey Elcezîre'ye göçmüş bulunan Bekr'den mağrur Benû Şeyban kabilesine mensup olmak suretiyle diğerlerinden ayrılan yeni bir takım Hariciler ayaklandılar (3). Bunların en meşhur ve en tehlikeli reisleri Şebîb b. Yezîd idi. Bu zat süratli süvarileri ile her yerde ve hiçbir yerde idi. Daha 76 yılında Elcezîre'den Irak'a geçerek, Haccâc'ın üzerine gönderdiği birçok birlikleri bozguna uğratmış ve hattâ Irak merkezinin kapısını çalmıştı. Onun tercihan dolaştığı hareket sahası, Haricilerin klâsik yerleri olan Nahrevan yanındaki Cuha bölgesi ve bunun kuzeyindeki dağlık nuntaka idi. Dağlık Azerbaycan'da verdiği ve kendisine çok kimsenin iltihak ettiği bir fasıladan sonra 77 yılının ikinci yarısında mühim bir kuvvetle, Kûfe üzerine kat'i bir taarruzda bulunmak

1) Şu halde Ziyâd mescidini içinde tabanı pekiştirirken birkaç taş bırakmış olmalıdır.

2) Chavârig, s. 39 v.dd.

3) Şebîb'in ailesi Musul'dan pek uzakta olmayan bir yerde oturmaktaydı; aile buraya Kûfe çölündeki Lusâf suyu kenarından göçmüştü (Kûfe üzerinden: Tab. 977) (Hamâsa, 15); akrabalarından bir kısmı orada kalmış olup sık sık Şebîb'in cheveyni tarafından ziyaret olunuyordu (Tab. 915. 978). Şeybanilerin yerlerinden göç etmeleri belki ihtiyari değildi ve Muâviye tarafından icra edilmişti.

üzere cenuba indi. Ona karşı umumî bir seferberlik ilân olundu ise de Şebîb bütün Kûfe ordusunu feci surette firara mecbur etti. Artık Haccâc'ın kendi kaynakları kurumuştu. Halifeden Suriyeli birlikler ricasında bulunmağa mecbur kaldı. Bunlar tam zamanında yetişerek Şebîb'i geri püskürttüler. Şebîb önce Cuha'ya çekildi, fakat pek kısa bir müddet sonra oradan da Ezarika yatağı olan uzak Kirman'a gitti. Oradan tekrar hareketle Ehvaz'da Duceyl kenarında kendisi arkasından gönderilen Suriye ordusuna rastladı ve geri çekilirken 77 yılı sonunda nehirde boğuldu (697 ilkbaharı). Suriyeliler Kûfe'yi kurtarmışlardı. Yardımlarının ne kadar pahalı ödenmesi gerektiğini göreceğiz. Tab. 881-1002'deki Şebîb hakkında çok tafsîlâtlı haber Ebû Mihnef'dendir (1).

78 yılında, Irak'ın doğusunda ve batısında Haricî tehlikesi ortadan kaldırıldıktan sonra Haccâc Irak valiliğine ilâveten Horasan ve Sicistan hâkimiyetini de elde etti (Tab. 1032 v.dd. Anon. 310 v.d.). Horasan eyâletini, çok evvelden şöhretini orada tesis etmiş olan Ezarika galibi Muhelleb'e verdi (Belâzuri, 432). Muhelleb ölümüne kadar orada kalarak (82 sonu) kudret ve kuvvetini ailesine ve kabîlesine miras bıraktı.

Sicistan'a (2) Haccâc, içinden Ziyâd b. Ebîh'in de çıkmış olduğu meşhur Sakîf ailesinden şöhretli bir Basralı olan Ubeydullah b. Ebî Bekre'yi yolladı. Bu zat 79 yılında harac göndermekten istinkâf eden Kâbul ve Zâbul Zunbil'ine karşı bir sefer yaptı (3). Zunbil onu memleket içlerine çekerek ric'at hattını kesti. Ancak hassaten Kûfeli birliklere isabet eden büyük zayıatla Ubeydullah muhasarayı yarmağa muvaffak oldu ve ordusunu perişan bir vaziyette geri götürdü. Bundan pek kısa bir müddet sonra da öldü: 79 (Anon. 320) veya 80 (Tab. 1046). Sicistan'ın vali olarak tecrübeli kumandana ihtiyacı vardı. Haccâc bu mevkie o zamanlar komşu Kirman'da bulunan (4) eski Kinde kırılları soyundan maruf bir Kûfeli olan Abdurrahman

1) Chavârig, s. 41 v.dd.

2) Sicistan'ın önceki tarihi hakkında krş. Belâzuri, 392 v.dd.

3) Doğru olarak, Rutbil değil Zunbil (isim ve aynı zamanda unvan olarak) okunmalı (Cunningham, Verhandlungen des 10. internationalen Orientalistencongresses 1, 244. Just, Namenbuch 385; Marquart, Eranschahr 37). Krş. Tab. 1652, 18. 3, 194, 3; 1, 1855, 16'da bir Yemen Zankbil'i mukayettir. Türklerin reisi Zunbil tesmiye edilmektedir, Tab. 2, 1132 v.d. 1037, 2. 1042, 12. Ahali filvaki İranlı fakat hanedanlar (ve askerler) Türk idiler. Krş. Farazdak (nşr. Boncher) 206, 10.

4) Bu zat orada, Ebû Ubeyde'ye göre (An. 320 v.d. Tab. 1046) Bekr'li Himyân b. Âdi el-Sadûsî (krş. An. 342'nin isyanını bastırmak ve diğer rivayetlere göre ise (An. 318, 2. 320, 10) Haricîlere karşı savaşmak üzere bulunuyordu. Anon. 309'a nazaran o evvelâ bir miras yüzünden Sicistan'a gitmiş ve orada hafif meşreb bir kadın olan Mâhânûş ile tanışmıştı. Mamafih bu kadın An. 334 v.d.na göre Kirman'da oturuyordu ve onu değil başka bir asil arabî dâm-ı iğfale düşürmüştü. Bu kadın uğrunda atının eğerini bile satan bu şahıs tekrar süvari olarak yanında götürebilmek için İbn Eş'âs eğeri parasını verip kurtarmıştı. Krş. Farazdak 209, 12.

b. Muhammed b. Eş'as'ı seçerek onu Basra ve Kûfelilerden mürekkep çok sayılı, maaşları tam ödenmiş fevkalâde techizatlı bir ordu, maruf adı ile Tavus ordusu ile takviye etti.

İşte Siciştan'daki Irak ordusunun Haccâc'a karşı Emevî devletini derinden sarsan isyanının patlak veriş i bu durumda oldu. Taberî bu hususta tercihan hadiselerle yakından alâkadar bulunan Ebû Mihnef'in canlı ve tafsîlâtlı rivâyetini vermektedir. Anonymus Ahlw. 308 v.dd. daki aynı şekilde oldukça tafsîlâtlı rivâyet muhtelif râvilere istinad eder. Büyük babasına nisbetle umumiyetle İbn Eş'as olarak zikredilen Abdurrahman selefinden ayrı bir usulle hareket etti; baskına teşebbüs etmiyerek muntazam bir sefer yaptı. Zaptettiği yerlere garnizon ve irtibatını sağlamak üzere posta memurları ikame ediyordu. Bölgenin bir kısmını işgal ettikten sonra askerlerinin dağ havasına alışmalarını temin için bir müddet tevakkuf ederek bu vaziyeti Haccâc'a bildirdi. Fakat her zaman olduğu gibi sabırsız ve aceleci olan Haccâc onu tekdir ederek müteaddit emirnâmelerle vakit geçirmeden ilerlemesini, yoksa kumandayı kardeşi İshak'a bırakmasını ısrarla istedi. Bunun üzerine İbn Eş'as maiyetindeki kumandanları toplıyarak onlara Haccâc'ın mektuplarının muhtevasını bildirdi ve sözlerinin sonunda: «Eğer ilerlemek istiyorsanız, ben de ilerlerim; yürümek istemezseniz, ben de yürümem» dedi. Iraklılar Haccâc'dan nefret ediyorlardı; uzak diyarlarda uzun ve güç bir harp ihtimali canlarını sıkmakta idi; yurtlarına dönmek için her fırsatı selâmlamakta idiler. İbn Eş'as onların vereceği cevaptan emin idi: «Allah'ın düşmanına itaat etmiyeceğiz; bizi bir fir'avun gibi en uzak seferlere gönderiyor ve çoluk çocuğumuzu bir daha göremiyeceğimiz bu yerlerde tutuyor; zaten her hal ve kârda kazanan o; galebe çalacak olursak fethedeceğimiz ülke onun olacak; mahvolsak bizden kurtulmuş olacak» dediler. Heps i birden, Haccâc'ı kovalamak şart ile İbn Eş'as'a bi'at ettiler. İçlerinde en azılıları, bizzat Abdurrahman'ın mensup olduğu Kûfe Yemenlileri idiler¹⁾. Bu arada kendi kardeşleri onun tarafını tutmamışlardı (An. 326 v.d.).

Zunbil ile sulh yapıldıktan ve Siciştan'ın ana şehirleri olan Bust ve Zerenç'e vekil valiler tâyin edildikten sonra ordu 81 yılında harekete geçti ve yolda, eyalette garnizonları teşkil eden Basra ve Kûfeli milisleri de kendisine çekti. Fars'a varıldığında Haccâc'ı Abdülmelik'ten ayırmanın imkânsızlığı anlaşıldı. Bunun üzerine Abdülmelik'e itaatten ayrıldı ve İbn Eş'as'a halife ve Suriyelilerle mücadele etmek üzere bi'at edildi. İbn Eş'as'ın aceleye ihtiyacı yoktu, acele için tazyik ediliyordu. Davet ettiği ruhları kovmak elinde değildi. Sanki her şeyi beraberinde sürükleyen bir çığ harekete geçmişti.

1) Farazdak Rebia ve Mudar'ın ayrı kalmadıklarını itiraf etmekle beraber esas suçu, önce Yahudi Muhtar'ı (211, 10) şimdi de Örücü İbn Eş'as'ı başlarına geçirmiş (208, 9, 209, 16, 211, 11) olan Kûfe Yemenlilerine yüklemektedir. Ezd Umman'ın balıkçı ve gemici lâkabı ile istihza edildikleri gibi Örücü de Yemenlileri tahkir için kullandırdı.

Horasan'da bulunan Muhelleb bu harekete iştirak etmedi. Onun Haccâc'a, Irak selinin önüne geçmesini ve yurtlarına varmadan onlara taarruz etmemesini tavsiye ettiği rivâyet olunur: bunlar çoluk çocuklarına kavuşunca önüne geçilmezlikleri uçup gidecekti⁽¹⁾. Mamafih Haccâc bu tavsiyeye uymadı. Abdülmelik tarafından acele gönderilen takviye kuvvetleri ile beslenen Suriyeli askerler ile âsilere karşı yürüdü. Duceyl kenarında Tuster ve Rustakabâd yanında ilk çatışma vâki oldu. İbn Eş'as nehri geçti ve 10 Zilhicce 81 = 25 Ocak 701 akşamı galip geldi. Mağlûplar Basra'ya kaçtılar, galipler onları takip ederek mukavemet görmeden, açık kollarla karşılandıkları şehre girdiler. Mamafih Haccâc şehrin varoşlarından Zâviye'de tutundu. Basra Sakîfîleri ve Kureyşliler burada ona katıldılar. Haccâc geri gitmektense mahvolmağa kararlı idi. Bir ay müddetle onun Suriyelileri Kelbli Sufyân b. Ebred⁽²⁾ kumandasında, Hureybe'de karargâh kurmuş olan (An. 355) Iraklıların taarruzlarına karşı müdafaada kaldılar ve nihayet bunları daha 82 Muharreminde (701 Mart başı) kesin bir yenilgiye uğrattılar. Bunun neticesinde İbn Eş'as Kûfelilerle birlikte çekilerek⁽³⁾ eyâletlerdeki bütün Iraklı garnizonların akıp toplandıkları, isyanın asıl merkezi Kûfe'ye gitti. Basra'da kendisine vekil olarak Kureyşli Abdurrahman b. Abbâs el-Haşimî'yi bırakmıştı. Bu zat mücadeleye ancak birkaç gün devam etti; çünkü Basralıların ekseriyeti Haccâc'dan aman alarak (An. 349, 5) onun şehirlerine girmesine müsaade etmişlerdi. 82 Saferi başında (701 Mart ortası) Haccâc Kûfe üzerine yürümek imkânını buldu. İbn Abbâs el-Haşimî, silâhları bırakmak istemeyen bir kısım Basralılarla onun yanında kaldı.

Kûfe'de Medâinli bir subay, Matar b. Naciye el-Temimî, İbn Eş'as'dan evvel gelerek Suriye garnizonunu kaçırılmış ve kaleyi eline geçirmişti. Bu zat İbn Eş'as'e ancak, Hamdanlılar kaleyi zorla alıp kendisini esir ettikten sonra istemeyerek bi'at etti. Belki de İbn Eş'as'ı Basra'dan buraya sevkeden sebeplerin birisi de bu idi (An. 348. 355); fakat Haccâc arkasından gelmeden bu rakibinin işini ikmâl etmiş bulunmakta idi. Haccâc çölden Fırat'ın sağ sahilinden ilerleyerek, Suriye ile kolay irtibat sağlayabileceği ve fakat ihtiyaçlarını tatmin bakımından sadece Ayn Temr ve Falâlic'e mâlik bulunduğu Kûfe yakınında Deyr Kurre'de karargâh kurdu. Asî Iraklılar, eski Arap âdeti üzerine şehirden çıkarak Suriyelilere mukabil Deyr Cemâcim⁽⁴⁾ yanında müstahkem bir karargâha yerleştiler (82 Rebî' I başı=701 Nisan ortası). Bunlar rivayete göre 100.000 muharip ve bir o kadar da köleden ibarettiler. Ay-

1) Tab. 1059 böyle. An. 343'e göre bu tavsiye Haccâc'a sonraları ve başka bir münasebetle İranlı kâtibi Zâdanferrûh veya Abbâd b. Hüseyin tarafından yapılmıştır.

2) Şebîb'in galibi. Krş. An. 338. 342.

3) An. 349, 1'e göre bunlar sadece 1000 kişi idiler. Buna göre onun ordusundaki Kûfelilerin büyük ekseriyeti daha evvel şehirlerine dönmüş olmalıdırlar ki, bu pek kuvvetle muhtemeldir.

4) Golgatha manastırı mı?

larca müdâlet her gün çarpışmalar vukû buldu. Fakat bunlar kat'i neticeyi getirmiyorlardı. Abdülmelik telâşa düştü. Kardeşi Muhammed ve oğlu Abdullah kumandasında yeni bir Suriye ordusu sevk etti (1). Aynı zamanda Iraklılara, kendisine itaât etmeleri şartıyla vaadlerde bulundu; maaşları Suriyelilerinkinin seviyesine çıkarılacak, Haccâc azlolunacak ve İbn Eş'âs'e istediği bir eyâlet hayatı boyunca tevcih edilecekti. Fakat Iraklılar, reislerinin bunu kabul etmeleri için yaptığı tavsiyelere rağmen teklifleri reddederek Abdülmelik'den yeniden uzaklaştılar. Pek yakında Suriyelilerin zahiresi kalmayacağını ümit ediyorlardı.

Yanılmışlardı; Suriyeliler tahammül gösterdiler; sonunda, mücâdele yüz gün sürdükten sonra mücâdeleden vazgeçen Iraklılar oldu. 82 Cümâdalâhire ortasında (701 Temmuz sonu) pek de mühim bir sebep olmadan harp meydanını terkettiler: Arzu ve heyecanları düşmanlarının disiplini kadar devam etmemişti. Kumandanlarından birisi, burada da kat'i neticeyi alan Sufyan b. Ebred önünden kaçtı. Bu ihanet korkusu ve umumî bir panik doğurdu. İbn Eş'âs firarı durduramıyordu. Haccâc bu kaçı, Basra'da muvaffak olmuş bir usule uyararak, evlerine ve garnizonlarına dönenlere aman ilân ettirmek ve Suriyelileri tâkibten men suretiyle teşvik ediyordu. Böylece fazla kan dökmeden gâye'ye vararak galip sıfatıyla Kûfe'ye girmeye muvaffak oldu. Orada silâhlarını bırakmış olanların bi'atini kabul etti. Bi'at edenler bu merâsim esnâsında, isyanları ile islâmı inkâr etmiş olduklarını itiraf etmek zorunda bırakıldılar. Ancak pek az kimse hayatını böyle bir küçüklükle satın almamak cihetine gitti.

Fakat Kûfe yanında dağılmış olan Iraklıların çoğu başka yerlerde toplandılar. İbn Eş'âs önce, Kureyş'li Ubeydullah b. Abdurrahman el-Abşamsî'nin tekrar onun namına kazanmış olduğu Basra'ya teveccüh etti; fakat burada çok kalmayarak yeniden Duceyl kenârındaki Maskin'e gitti (2). Orada her taraftan kendisine katılan çok sayıdaki birliklerle, bir defa daha arkasından tâkip eden Haccâc'a karşı mukavemet gösterdi (Şaban 82 = Eylül / Ekim 701). Savaş sert, inatçı oldu ve uzun müddet sürdü; kat'i netice Tab. 1123 vd.'ye göre nihâyet bir Suriye birliğinin muhite aşinâ bir ihtiyarın rehberliğinde bataklıklar arasından Iraklıların arkasına geçmesi ve bunları geceleyin baskına uğratmasıyla alındı. Iraklılar Duceyl üzerinden kaçtılar ve bu arada kılıçtan ziyade suda boğulmak suretiyle büyük zayıât verdiler.

İbn Eş'âs şarka doğru ric'ata devam etti. Umâre b. Temim el-Lahmî kumandasında onu tâkip eden Suriyeliler ona iki defa Sus ve Sabur yanında

1) Bu suretle Bizans'a karşı hududu açık bırakmış oldu; bunlar durumdan istifade ettiler; bk. Göttinger Nachrichten 1901, s. 433.

2) Burası Weil ve Müller'in tahmin ettikleri, Musul ve Tekrit arasındaki değil, İzkubâd'da bulunan başka bir Maskin'dir (Tab. 1099, 1123. Yakût 4, 529. 531).

yetiştiriler. Fakat İbn Eş'âs bunlardan sıyrılıp Kirman'a ve burada uzunca bir müddet kaldıktan sonra Sicistan'a vardı (82 sonu veya 83 başı). Zerenc'te bıraktığı vâlisi şehrin kapılarını onun önünde kapattığı gibi Büst'deki vâlisi hattâ onu Haccâc'a teslim etmek üzere tevkif etti, işte bu anda, ihtiyaç anında, ona sığınak bahşetmek üzere kendisiyle anlaşmış bulunan Zunbil, İbn Eş'âs'ı kurtararak büyük maiyetiyle birlikte Kabil'e götürdü ve kendisine büyük hürmet ve riâyette bulundu. Fakat bu arada bir çok Irak'lı firar eden reislerinin arkasından gelmiş ve evvelce bildirdiğimiz Kureys'li Ubeydullah b. Abdurrahman el-Abşemsî ve Abdurrahman b. Abbas el-Haşimî kumandasında Sicistan'da toplanarak İbn Eş'âs'ı geri çağırmışlardı. İbn Eş'âs geri gelerek başşehir Zerenc'i zapt ve oradaki hâin vâliyi te'dip etti. Fakat birlikleri, Umâre'nin kumandasında nihâyet yaklaşmış olan Suriyelilerin korkusundan, belki orada rahat bırakılmak ümidiyle Horasan bölgesine geçince İbn Eş'âs vaziyeti tekrar Zunbil'in yanına dönmek ve askerlerini yalnız bırakmak için kâfi bir sebep addetti. Bu birlikler başlarına Haşimî İbn Abbâsı geçirerek Herat şehrini işgâl ve orada bulunan, 82 yılında babasının yerini almış olan Yezîd ibn Muhelleb'in âmilini öldürdüler. Bu yüzden Yezîd, hiç istemediği hâlde bunlara karşı harekete geçmeye mecbur oldu; bunları kısa bir çarpışma sonunda dağıttı. Bu arada bir çok asil kimse eline düştü. Yezîd bunlar arasında Yemen'li kabîle akrabalarını serbest bırakarak geri kalanları, bu sırada inşâ edilmekte olan Vâsit'da bulunan Haccâc'a gönderdi (83 yılı). Haccâc bunları kanlı bir muhakemeye tâbi tuttu. Ebû Mihnef'e göre (Tab. 1101--6) olayların cereyan tarzı budur. Medâinî (1106-10) bir az ayrılıyor.

Bu arada Suriyeli kumandan Umâre, orada kalmış âsi bakiyelerini müsait şartlarla teslim etknâ' ettikten sonra Sicistan'ı itaât altına aldı. Sadece İbn Eş'âs halâ tehlike arz ediyordu.* Bunun üzerine Haccâc tehditler ve vâadlerle Zunbil'i kendisine iltica edeni teslim etknâ' etmeye çalıştı; haracı yedi veya on sene için istememek teklifi ile nihayet onu yola getirmeğe muvaffak da oldu. Fakat düşmanını canlı olarak cline geçiremedi. Sadece kellesi teslim olundu. Ölmüş veya intihar etmiş olduğu rivayet olunur. Bu 84 veya 85 yılında vâki olmuştu (Tab. 1138).

Bu hâdiselerin kronolojisi pek emin değildir. Bâzi gün ve aylar filvâki hafızalara nakşolunmuştur; meselâ Tuster savaşı için, isyanın başladığı senenin sonundaki ârife günü ve Basra yanındaki çarpışmalar için müteakıp yılın Muharremi, Kûfe yanındaki savaşlar için Rebi' ve Cumada ayları, Maskin savaşı için Şaban ayı gibi⁽¹⁾. Fakat seneler hakkında rivayetler ih-

1) Vâkidî'nin Deyr Cemâcim savaşını 82 Şabanına vâzetmesi ve isyanın başını da yine aynı yıla ırcar (Tab. 1070. 1052) pek bir şey ifade etmez. Bilhassa Tuster için ârife günü kat'idir.

tilâf hâlinindedir. Ben isyanın 81 yılında patlak vermiş olduğunu, Basra, Kûfe ve Maskin savaşlarının 82 ve Sicistan'daki ve Horasan'daki çarpışmaların 83 yılına düşmüş olduğu merkezinde olan kronolojiyi tâkip ettim. Başka bir kronoloji tarihleri bir yıl ileriye 82,83 ve 84 yılına almaktadır⁽¹⁾. Buna göre İbn Eş'âs'ın 84 veya 85 yılındaki ölümü Suriyelilerin Sicistan'ı işgâlinin hemen akabine düşmüş olur. Bu ancak zahiri bir fayda sağlamaktadır. Çünkü her iki hâdise arasında pek âlâ uzunca bir müddet bulunmuş olabilir. Buna mukabil, rivayetlerin ittifakiyle İbn Eş'âs'ın daha 80 yılında Sicistan'a gelmiş olması, bundan hemen sonra Zunbil'e karşı sefere girişmesi ve işte bu sefer esnâsında onu isyana sevk eden Haccâc'ın hakaretine marûz kalması terazinin kefesine ağır basmaktadır. Buna göre isyan ancak 80 yılının ikinci yarısında pek patlamış olamaz. Ayrıca, bilhassa ifâde edildiği gibi, Herat'ta esir alınanların henüz Vâsıt'ın inşâsı bitmeden bu şehre getirilmiş olmaları (Tab. 1119 vd.) da nazar-ı itibara alınmalıdır. Bu şehre Haccâc daha 83 yılında yerleşmiş idi ve 84 yılında muhakkak ki orada oturuyordu. Şu halde Sicistan ve Horasan'daki çarpışmalar 84 de değil 83 de cereyan etmiş olmalıdır. Sık-sık verilen gün adlarından mâalesef kesin bir neticeye varılamıyor. Çünkü bunlar verilen aylar ile ne 81, ne 82 ve ne de 82 ve 83 yıllarında tevafuk etmemektedirler (*).

Alfred von Kremer İbn Eş'âs isyanını yeni bir ışığa tutmuş ve bu suretle diğerlerinin de gözlerini kamaştırmıştır; meselâ A.Müller ve G.von Vloten (*Recherches sur la domination arabe*, Amsterdam 1894)'in gözlerini. Zira v. Kremer bu isyanı mevâlinin, yani Kûfe ve Basra'da ihtida etmiş teb'anın, hâkim olan asalet sınıfıyla, yani Araplarla, hak ve hukuk bakımından eşitlik elde etmek, cizyeden kurtulmak ve o zamana kadar sadece Arap asaletinin kayıt defteri olan maaş listesine idhal edilmek gayretleriyle birleştirmiştir. Ona göre, vergi muafiyetinin ve maaş tediyesinin gayrı Arap müslimlere de teşmili ile meydana gelmesi zarurî olan veya evvelce tahaddüs etmiş bulunan devlet gelirlerinin azalması keyfiyetinin önüne geçmek için

1) Ebû Mihnef isyan başlangıcını ve Tuster savaşını 81 yılına buna mukabil ise Zaviye (Basra) yanındaki mücadeleleri Taberî'ye göre (1101) ancak 83 yılına ve Kûfe yanındaki çarpışmaları da buna uygun olarak vazetmekle muhtelif hesapları birbirine karıştırmış görülmektedir.

2) Anon. Ahl.w.a göre Tuster yanındaki savaş 10 Zülhicce 81 Cuma günü yapılmış (340,10) ve 23 Zülhicce 81 Perşembe günü Haccâc Zâviye karargâhına gelmişti (342, 10). Buradaki günler ne 81, ne de 82 yıllarındaki mezkûr aylara değil ancak hiçbir rivayette geçmeyen ve düşünülmemesi imkânsız 80 yılına uymaktadır. Ebû Mihnef'e göre (Tab. 1094) Kûfe yanındaki 100 günlük savaşlar 2 Rebi I 83 Salı günü başlayıp 14 Cumada II 83 Çarşamba günü son bulmuştur. Burada da günler mezkûr aylar bakımından ne 82 ne de 83 yıllarına uymuyorlar; 81 yılı için belki, çünkü bunda ancak bir günlük bir fark vardır. Böyle küçük bir fark pek ehemmiyetli değildir ve ay veya gün başlarının (akşamı veya sabahı gibi) değişmesiyle izah olunabilir. Şu halde sakın ne 82, 83 ne de 81, 82 olmayıp bilâkis 80, 81 yılları için doğrusu olmasın? Theophanes'in 6192 H. yılı buna zıd değildir.

Haccâc, çok sayıdaki mühtedi mevâliye, müslüman olmak sıfatıyla artık ödememeleri icabeden cizyeyi yeniden tahmil etmiş ve bu suretle ateşi körüklemişti. «Haccâc ihtidâ edenlerin, yani çok büyük olan yeni müslüman sınıfının, cizyeyi, ihtidâlarından önce olduğu gibi ödemek zorunda olduklarını emretmişti: yeni mühtedi ve bunların mevâlisinin (1) korkunç isyanı neticesini veren bir tedbir; buna bilhassa Basra'dan birçok kimse, eski muhاریpler, mevâli ve kurra iştirak etti. Bu âsilerden yüz bin kişinin yıllık maaş listelerinde kayıtlı, modern bir deyimle bunların ücretli orduya dahil bulunduklarını ve ayrıca bir bu kadar kimsenin de isyana iştirak ettiğini belirten bir rivayete malik bulunuyoruz. Haccâc âsileri darmadağın etti (2) ve kat'i surette, bir daha toplu ve anlaşmış bir muhalefet teşkil edememeleri için bütün mevâli sınıfını dağıtmayı kararlaştırdı. Onları huzuruna çağırarak: «Sizler sefil yabancılar ve barbarlarsınız, köylerinizde kalmak size daha çok yakışır» dedi. Bundan sonra onları köylere taksim emrini vererek fırkalarını tam mânasıyla dağıtmış oldu. Fakat bunlardan hiçbirisinin enterne edildiği köyden uzaklaşmaması için hepsinin ellerine verildikleri köyün adını dağılattı». Kremer'in ifadesi budur (Culturgeschichte des Orients (1875) 1, 172 ve Culturgeschichtliche Streifzüge (1873) s. 24). O bu hususta bilhassa Câhiz'in, İbn Abd Rabbih'in İkd'inde (nşr. Bulak 1302, 2, 93) zikrettiği mevâli ve Araplar hakkındaki kitabında bulunan malûmata istinad etmektedir (3).

Muhtar'ın sukutunun yeni mühtedilerin yükselme gayretlerine kesin surette son vermemiş olduğu, Haccâc'ın, mevâlinin İslâmı kabul ile bunların siyasî durumları ve vergilendirilmeleri cihetinden ortaya çıkan güçlüklerle uğraşmak zorunda kaldığı hiç şüphesizdir. İbn Eş'âs isyanının hakiki yuvasının da, Muhtar ayaklanmasında olduğu gibi Kûfe olduğu da kat'idir (4). Fakat bu isyanın mahiyet bakımından sadece Muhtar isyanını devam ettir-

1) Buradaki ve bunların mevâlisinin ilâvesinin ne ifade etmek istediğini anlıyamadım.

2) Kremer Haccâc'dan da daha cezri davranıyor.

3) «İbn Eş'âs ve Abdullah b. Carûd Haccâc'a isyan etmişlerdi; o da Irak dindarlarının elinden epeyce çekmişti. Ona en tehlikeli olanlar din âlimleri, muhاریpleri ve mevâlisiyle Basralıydı. En kudretli ve en çok sayıda olanlar bunlar olduğu için, Haccâc bunların maaş hakkını kaldırmak ve bir daha birleşmemeleri için onları her tarafa dağıtmak istedi. Onun için mevâliye, siz barbar ve yabancısınız. Kendi kasaba ve köylerinize gideceksiniz, dedi. Onları bu suretle taksim etti ve topluluklarını, arzu ettiği gibi, dağıttı. Her birisini istediği yere sevketti ve her birinin eline gönderdiği yerin adını damgalattı». Buna göre, mevâlinin köylerine gönderilmesi Haccâc'ın evvelce edindiği tecrübeye göre tehlikeli gördüğü haddinden fazla büyük Basra şehrinin kudretini kırmak için aldığı tedbirlerden birisi idi. Edinilen bu tecrübelerden birisi İbn Eş'âs isyanı her diğeri bundan birkaç yıl evvel çıkmış olan İbn Carûd ayaklanması idi (Anon. 280 v.d.d. İbn el-Esîr 4, 309 v.d.d.). Bunlardan başka hiçbir şey söylenmemektedir. Filvâki Tab. 1122. 1435'e göre Haccâc tarafından şehirden tardedilen mevâli kendilerine sempati besleyen Kurra' ile birlikte İbn Eş'âs tarafını tutmuşlardı. Fakat isyanın bunlardan başladığına dair Tab.de de kayıt yoktur.

4) Bundan dolayı Farazdak tahkîrânız bir şekilde, Kûfe'liler nasıl evvelce Muhtar tarafından idiylerse (Sebe'i) şimdi de yine âsi İbn Eş'âs tarafındadırlar diyebilmektedir

miş olduğu hakkında Taberî ve Ahlwardt anoniminin ilk elden kaynakları hiçbir belirti arzetmemektedirler. Bu isyanın karakterini mevâlî teşkil etmemiştir. Filvâki buna birçok mevlâ iştirak etmişti. Ebû Mihnef (Tab. 1072) Deyr Cemâcim ordugâhında 100.000 maaşlı Arap askeri (mukatile) yanında aynı miktarda mevâlinin bulunduğunu bildirmektedir. Fakat bunlar Arap efendilerinin maiyetinde olarak görünüyorlar. Arapların, mevlâyâ mâlik oldukları taktirde bunları harbe birlikte götürmeleri ve kendileri at üzerinde savaşıırken bunları yaya olarak harp ettirmeleri âdet idi: orta çağda şövalyeler ve at uşakları münasebetine benzer bir gelenek. Şu halde mevâlinin savaşırlara iştirak etmiş olması bu mücadelenin karakterini tâyin etmez. Bunların, Araplığın belkemiğini teşkil eden Suriye idaresine karşı hasmane hareket hususunda menfaatleri olabilirdi, fakat oynadıkları rol sadece mücadeleye (düelloya) şahitlik etmekte. İsyân bunlardan değil, diğer eyâlet garnizonlarının iltihak ettiği ve merkez şehirler olan Kûfe ve Basra'nın önünde kapılarını açtığı, Iraklıların Sicistan'daki Tavus ordusundan çıkmıştı. Buna en asıl ve en nüfuzlu Araplar iştirak etmişlerdi: Kinde reisi İbn Eş'âs, Hamdân reisi Cerîr b. Said b. Kays (Anon. 340), Temim reisi Abdülmü'min ibn Şebes b. Rib'i (Tab. 1056), Bekr reisi Bistâm b. Maskala b. Hubeyre (Tab. 1088. 1099) gibi kabile reisleri; Muhammed b. Sâ'd b. Ebi Vakkas (Tab. 1099), Ubeydullah b. Abdurrahmân el-Abşemsî, Abdurrahmân b. Abbâs el-Haşimî gibi Kureyşliler; Kadî el-Şa'bi ve tarihçi Muhammed b. Sâ'ib el-Kelbî (Ebû Mihnef'in dostu) (Tab. 1096) gibi âlimler. Sadece bir tek mevlânın adı zikrolunmaktadır: helki de Sibuh'tun oğlu (Farazdak, 206) ile aynı şahıs olan zengin Sicistanlı Feyruz Hüsey'nin adı. Arap aristokrasisi, devlet kudretinin mümessili olan aşağı halk tabakasından Haccâc'ın, hâkimâne ve tahkir edici tavrına karşı şahlanmıştı. «Allah ve İbn Muhammed (b. Eş'âs)ın güruru ve onun Samud'dan daha eski bir kiral hânedanından neş'et edşi, kölelerden neş'et eden Sakifîlerin hâkimiyetine alşımaya müsaade etmez⁽¹⁾. İbn Eş'âs'ın ecdadından kaç parlak alımlarında taç taşımışlardır! Şan ve şerefin yurdu Muhammed (b. Eş'âs) ve Sâ'id (b. Kays); Aşacc ve Kays⁽²⁾ arasında bulunmaktadır. Hamdan ve Kinde onların bayrağını takip eder. «Bizim Kays'ımız gibi Kays, bizim Sâ'id'imiz gibi Sâ'id yoktur». Hamdanlı şair A'sa işte bu mısralarla idare eden muhitlerin düşünce ve zihniyetini ifade etmektedir (Agâni 5, 153). Bunların reislerini Arap kabilelerinin reisleri, ordunun alayları takip etmekte idi. Bunu da şevkle yapıyorlardı, çünkü uzak diyarlarda uzun savaş ve garnizon hizmetlerinden nefret ediyorlar ve evlerini, yurtlarını özliyorlardı. Bunlar içinde Kûfe Yemenlileri, Kinde, Hamdân ve Mezhic kuvvetle temsil edilmekte idiler. Bunlar Kûfe'de de ağır basmakta olup Abdurrahmân b. Muhammed b. Eş'âs'ı kendilerinden sayıyorlardı. Mamafih

1) Haccâc gibi Sakifîler.

2) Burada Aşacc, ile İbn Kays kastedilmiş görünüyor. Krş. Anon. 335. Kays, Hamdan'lı meşhur Sâ'id'in babasıdır ki bunun torunu Cerîr, Eş'âs'ın torunu ile işbirliği yapmıştı.

diğer Kûfe ve Basra kabîleleri de işin dışında kalmadılar. İşe en büyük gevsk ve şamata ile iştirak edenler dindar kurra idi. Böyle fırsatlarda kavlen ve fiilen ön safta bulunmak onların mutadı idi (1). Çünkü teokrası içinde hâkim iktidarın haksızlığı ve adem-i meşruiyeti ve buna karşı ayaklanmanın daima din tarafından teyid ve tasdiki gerekmekte idi. Fakat aslında İbn Eş'âs isyanının hiçbir dinî sebebi yoktu. Bu daha ziyade Iraklıların, Suriye boyunduruğunu silkip atmak hususunda yaptıkları ümitsizce kuvvetli bir teşebbüsten ibarettir. Haccâc bu boyunduruğu onlar için, Şebib'e karşı dâvet etmiş olduğu Suriyeli askerleri harice olmaktan ziyade iç karışıklıklara karşı korunmak üzere geri göndermiyerek Irak'da muhafaza etmek suretiyle, daha da tahammül edilmez hale getirmiştir. Bu askerler yabancı hâkimiyetini teşahhus ettiriyorlardı (2). Irak muharipleri daha az maaşla iktifa etmek ve buna mukabil Suriyelileri doyurmak zorunda kalmışlardı. Kendileri uzak seferlerde ve uzak yerlerdeki garnizonlarda kullanılırken Suriyeliler karargâhlarında aileleri yanında kalıyorlardı. Şu halde mücadelenin ruhu ve tabiatı tamamiyle vâzıhtı. Bu mevâlinin Araplara karşı değil Iraklı Arapların Suriyeli Araplara karşı yaptığı bir mücadele idi (Tab. 1089). Bu Arap devletinin iki ezeli rakibi eyâletin mücadelesi idi; Iraklı olan herkes, hangi menşeden olursa olsun, bu işte birleşmişti. Suriyeli devlet birlikleri de bu yabancı diyarda kendilerini tam birlik halinde hissediyorlardı. Bunların ekseriyeti filvaki Kelb ve Kudaâ'ya mensuptu. Ak ve Aş'ar pars pro toto [bütünü temsil eden tek] olarak bunları barbar göstermek için bir hakaret imiş gibi görünüyor (Tab. 1102). Tab. 1393'de bunlar koptî ve nabatî yani buradaki mânaya göre akılsız ve aptal, tesmiye edilmektedirler.

Netice Irak'da Suriye askerî hâkimiyetinin daha da sertleşmesi oldu. Haccâc 83 yılında Kûfe, Medâin, Ahvaz ve Basra yollarının ortasında müstahkem Vâsıt şehrini inşa ederek burasını idare merkezi yaptı. Suriyeli askerlerin büyük kitlesini de oraya nakletti. Bunu güya, bu askerlerin Kûfe ve Basra iskân bölgelerinde edepsizlik yapmalarına mani olmak için yapmıştı. Fakat bunun esas sebebi, onları Iraklılardan tecrid etmek (3) ve bunları emre mutî bir âlet olarak el atında bulundurmak üzere kendi etrafında temerküz ettirmek olmuş olmalıdır. İdare merkezini cemaâtın ortasından çıkarıp askerî bir karargâha nakletmiş olmakla, kendisini bir düşman memleketinde imiş gibi telâkki ettiğini göstermişti. İdareyi, üzerinde büyümüş olduğu patriarkal temelden ayırarak açıkça kuvvete, zora istinad ettirdi.

---

1) Bunların hizmetleri tercihan belirtilir. Ebû Mihnef (Tab. 1086 v.dd.) dindar Cebele'nin maktûl düşüşü sanki Deyr Cemâcim'in en önemli olayı imiş gibi davranmaktadır. Krş. Chavârig s. 9 v.dd.

2) Sonraları Suriye'lilerin çağınlanması Afrika ve İspanya'da da büyük heyecan uyandırmıştı.

3) Aynı sebeple Iraklılar tarafından aşılınmamaları için onları Horasan'dan uzak tutmuş ve Iraklıların bulunmadığı Hindistan'a göndermişti (Tab. 1257. 1275).

Emevî hâkimiyetinin Irak üzerinde muhafazası matlûp ise bundan başka çare yoktu.

İbn Eş'âs'ın sukutundan sonra bütün Şark mukavemetsizce Haccâc'ın ayakları altına serilmiş bulunuyordu. Sadece Horasan'da Muhelleb oğulları başlarını yukarıda tutmakta idiler. Bunlar, kendileri ile birlikte Horasan'a gelmiş ve orada şimdi, Basra'da olduğu gibi, Ezd'lerin Re'biâ ile birlikte (Yemen) ve Temîm'in de Kays ile (Mudar) grupunu teşkil etmelerine sebep olmuş olan, kabîleleri Ezd Umman'a dayanmakta idiler. Muhelleb oğullarının ve Yemen grupunun reisi bölgenin valisi olan Yezîd b. Muhelleb idi. Bu, filvaki Haccâc'ın emrinde idi; fakat görüldüğüne göre Haccâc, Yezîd'in kendisine bu hususta çok kuvvetli esbab-ı mucibe vermesine rağmen onu azledecek iktidarı haiz bulunmamakta idi. Yezîd, Herat'ta İbn Eş'âs taraftarlarına ancak istemeye istemeye son darbeyi indirmiş ve daha sonra da esir düşen âsi reislerine karşı yumuşak muamele etmiş, hiç olmazsa bunların arasındaki Yemenlileri korumuştur. Tirmiz (Belh yanında) da Musâ b. Abdullah b. Hazım kumandasında tutunmuş olan Kayşî âsileri tenkil etmek emrini, bunların tehlike teşkil ettikleri müddetçe Haccâc'ın kendisini mevkiinde bırakacağı ve yerine hiçbir Kayşîyi tâyin etmeyeceği düşüncesiyle sürüncemede bırakmıştı. Vâsıt'a gelmesi için vaki olan mükerrer dâvetlere icâbet etmiyor, mühim işleri ile özür diliyordu. Haccâc ancak halife üzerine yaptığı kuvvetli bir tazyik sonunda 85 yılında onu bertaraf etmek müsaadesini kopardı. Yezîd'i tevkif etti ve filvaki ancak Abdülmelik'in ölümünden sonra (86) kardeşlerini de birer birer işten uzaklaştırdı.

Haccâc'a karşı Abdülmelik hiç olmazsa bir kere efendi ve hâkim olduğunu göstermişti; Haccâc'ın veliahtlığı için büyük gayret sarfettiği Velid I. işe onu harekâtında tamamiyle serbest bıraktı. Velid hattâ bizzat kendi idarî muhitinde bile onun arzularını tatmin cihetine gitti. Haccâc'ın teşvik ve entrikası ile Ömer b. Abdülaziz'i mevkiinden azletti, çünkü onun idaresinde Hicaz siyasî suçluların, bilhassa dinî kışkırtıcıların bir sığınağı haline gelmişti (Tab. 1254). Mekke'ye 89 veya 91'de Halid b. Cerîr b. Abdullah el-Kasrî Medine'ye 93 veya 94'de Osman b. Hayyân el-Murri getirildi. Bunların her ikisi de şüpheli eşhasın tasfiyesine büyük bir şevk ve gayretle çalıştılar. Velid zamanında Haccâc, Abdülmelik devrinde gördüğü ağır işin meyvelerini topladı. Irak'da derin bir sükûnet hüküm sürüyordu; bu sükûnetten, yirmi yıllık savaşın memleketin refahına açtığı yarayı sarmak hususunda istifade etti. Haccâc da Velid kadar büyük bir ziraatçı idi. Aşağı Fırat ve Dicle bölgesindeki sulak arazinin veriminin bağlı bulunduğu kanal sistemine büyük ihtimam gösterdi⁽¹⁾; kendi Vâsıt şehrini esas bataklık içinde kurdu.

1) İran kıralları çok sulak araziye kurutarak buralarda mirî arazi tesisine gayretle çalışmışlardır; bataklığı kurutup ondan bir tarla yapan, bu parçaya kendi adını veriyordu. Kubâd zamanında Kesker yanında bir sed yıkılmış, araziye su altında bırakmış ve bu yer, Anuşîrvân

Düz arazi sekencesinin büyük şehirlere akması sebebiyle buraların nüfussuz kalmalarının önüne geçmeye çalıştı. O güya, sapan sürmek için muhafaza gayesiyle, köylülere sığır kesmeyi de yasak etmiş imiş ⁽¹⁾. Bundan sonra Haccâc artık sadece dış düşmanlara karşı ve büyük bir muvaffakiyetle savaştı. Muhelleb oğullarının Horasan'da halefi olan Kuteybe b. Muslim el-Bahilî onun devrinde Maverâünnehr'i, Muhammed b. Kâsım el-Sakafî İndüs bölgesini zaptettiler. Bu adamları lâîk oldukları yere tâyin etmek şerefi Haccâc'a ait idi; onlara, Uzak-Şarka kadar korkulan adıyla tesirli bir dayanak oluyordu ⁽²⁾. Bizzat kendisi sefere çıkmıyor; fakat birliklerin ihtiyaç ve cihazları ile en küçük tafsîlâtına kadar alâkadar oluyordu (Belâzûrî 436). Onun bu hususta kıskanmadığı para, ganimetin beşte biri ile bol bol telâfi ediliyordu. Hindistan'a yapılan on sefer Belâzûrî 440'ye göre ona altmış milyona mal olmuş ve yüz yirmi milyon kazanç sağlamıştı. Yirmi yıl mevkiinde kaldı. Kendi arzu ettiği gibi Velîd'den evvel 95 yılı Ramazan sonunda (Tab. 1217) veya Şevvâlinde (1268) (= Haziran veya Temmuz 714) 53 veya 54 yaşında olduğu halde öldü. Velîd ona halef olarak, bizzat Haccâc'ın teklif etmiş olduğu zatı tâyin ettiği gibi onun bütün memurlarını da yerlerinde tasdik etti. Ailesi sonraları da Kûfe'de nüfuzlu mevkiini muhafaza etmekte idi ⁽³⁾.

Ziyâd b. Ebîh ve Haccâc Emevîlerin Irak'taki iki büyük naibi olup Abbasîler haklı olarak onlara bu şahıslar bakımından gıpta etmişlerdir. Bunların her ikisi de kendilerini besleyici bir îmaret sahibi olarak değil, devlet nizamının, *Sultan*'ın mümessili olarak hissetmişler ve kendilerine büyük selâhiyet ve iktidar veren ve makamlarında ölümüne kadar bırakan hükümdarlarının itimadını, umumî efkârın takdir veya adem-i takdirine aldrmadan, makamlarının icabını sadakatla yerine getirmek suretiyle mükâfat-

1) Belâzûrî 290. 375. Hurdadbeh 15. 241. Agâni 15. 98. Yakût 3. 178.

2) Krş. Belâzûrî 400 v.d. 435 ve Reiske, Adnot. 194 (Abulfeda 1, 427). Reiske'nin yerini tâyin edemediği hind Kurkları hakkında krş. Tab. 3, 359, 370 ve de Göeje, Bijdrage tot de gesch. der Zigeuners, s. 5.

3) Tab. 1699, 5. 1711, 7-10. 1712, 7.

arızayı kısmen giderinceye kadar mühmel kalmıştı. Hicretin 6 veya 7 nci yılında birçok sedler daba yıkıldı. Perviz'in bütün gösterdiği gayretler beyhude oldu. Arap fütubatının karışıklıkları arasında bataklıklar daba da genişledi (Acem rabbatı); dihkânlar (çiftlik sahipleri ve bölge âmirleri) kendi imkânları ile bunun önüne geçemiyorlardı. Ancak Muâviye ve bilhassa Velîd I ve Hişâm devrinde iş değişti. Haccâc Nil ve Zâbi kanallarını inşa etti ve bir kısmını Kilikya'ya da gönderdiği Hind mandalarını bu bataklık bölgeye getirdi. Daha fazla bir şey yapamaması, imkânlarının mahdût oluşundandır. Sedlerin tamiri için 3 milyon talep etti; Velîd bunu çok buldu, fakat kardeşi Mesleme'ye bu işi kendi hesabına yapmak müsaadesini verdi. Mesleme bu işten çok kazandı. Haccâc ve Hişâm devrinde tesisleri yapan teknikçi Hassân el-Nebattî idi. Haccâc'ın, İbn Eş'âs'a sempati duyduklarından şüphe ettiği dihkânları cezalandırmak için, zamanında vuku bulan bir tuğyanın yaptığı hasarı kasten tamir ettirmemiş olduğu hakkındaki rivayete inanmak doğru değildir. Krş. Tab. 1, 960 v.dd. Belâzûrî 292 v.d. Mes'ûdî 1, 225 v.d. İbn Hurdadbeh 240 v.d. Yakût 3, 174 v.d.

landırmışlardır. Bunların ikisini birbiriyle mukayese etmek iyi olur. Ziyâd daha Muâviye tarafından müttelik olarak kazanılmazdan evvel mühim bir mevkiye erişmişti. Haccâc ise Abdülmelik'in yaratığı olarak mütalâa edilebilir. Ziyâd yerli kabîleleri birbirlerine karşı muvazenede tutup kendisi için çalıştırmağa muvaffak olmuş ve işlerini bu suretle başarmıştı. Ömer b. Abdilaziz, Irak'ı gemlediği ve bu hususta Suriyelilerin yardımına ihtiyaç göstermediği için ona hayrandı (Kâmil 595). Haccâc sadece yabancı hâkimiyeti usulleriyle Suriyeli birliklere dayanmak suretiyle tutunabilmişti. Mamafih bu herhalde mevcut şartlar yüzünden böyle olmuştu. Suriye ve Irak arasındaki gerginlik arada geçen zaman zarfında artmıştı. Başarıları ile Haccâc hiç de selefinden geri kalmış değildi. O hattâ ölümünden sonra bile siyasete müessir olmuştur: mesele onun fikrine uygun olup olmamak idi. Sikke darbı, ölçüler, vergi meseleleri ve ziraatın ilerlemesi hususunda aldığı idarî tedbirler devir açıcı mahiyette idiler⁽¹⁾. Bitmez tükenmez savaşlar yüzünden zayıf ve ikinci plâna düşmüş olan Irak'da devlet gelirini aynı seviyede tutmak hususunda zorluk çekmekle beraber hazinesi her zaman için tediye imkânına sahipti (Tab. 1062. Anon. 217). Söz söyleme san'atı onun emrinde idi, Arapça uslûbunun zerafeti ile biraz mağrurdu ve bu hususta kendisine üstünlüğe pek tahammül edemezdi (Tab. 1132); öyle ki, râvilerin onun Kûfe'ye gelişinde ilk söylemiş olduğu nutku seçilmiş kelime oyunları ile süslemiş olmaları pek sebepsiz değildir. Cesaretini hiçbir zaman hiçbir durumda kaybetmezdi; asıl felâket anında büyüyordu. Mamafih lüzumundan fazla acul idi ve emirlerini tatbik edenlere karşı sabrını çabuk kaybederdi. Demirden elini kadifeye sarmazdı, hâl ve tavır da sempati celbedecek tarzda değildi. Bu tavır kaba, zaman zaman sert idi, fakat ne zalim, ne küçük, ne de mahdud idi. Esir edilmiş asil bir âsiyi, özür dileyecek yerde hakikati söylediği için affedip salıvermişti (Tab. 1112). Pseudo Peygamber ve ricâl Muhtar'ın büyüklüğünü takdir etmişti, ona hayranlığını açıkça belirtmekten çekinmezdi. Mukaddes şehri mancınkla dövdüğü esnada, herhalde bu dinsizce işi üzerine gazab-ı ilâhiyi belirtmiş olan yıldırım, hiç düşünmeğe lüzum görmeden semâvatın zafer müjdeleyici bir silâhı olarak tefsir etmişti. O, yaşadığı devrin insanlarından daha az batıl itikatlı ve daha az gelenek düşkünü olmakla beraber hiç de dinsiz ve hiç şüphesiz munafık değildi; yaşarken ve ölürken vicdanı müsterihtti. Fakat onun Mekke'deki ihtilâf yuvasını çekinmeden sökmesi, Kûfe ve Basra tahrikçilerinin dindarlığını mazeret addetmemiş olması Hicaz ve Irak efkâr-ı umumîyesinde onun zulmünün bir delili olarak kabul edildi. Ona izâfe edilen diğer kötü işler ve cinayetler uydurma ve düşmanlarının ölümünden sonra da devam eden kininin sakat ceninleridir. Meselâ o Basra'da, Taberî 1123'deki anonim bir rivâyete göre, Zâviye savaşından sonra 11.000 ve hattâ 120-130 bin kişiyi boğazlatmış imiş. Kremer ve Vloten bu mânasız

1) Yahya b. Âdem, Kitâb el-Harâc, türlü yerler, bilhussa s. 99 v.d.

habere inanmış görünüyorlar. Kendi nazariyelerine uyarak bunlar onun bu kana susamışlığının kurbanlarını mevâli arasında aramaktadırlar. Fakat eski ve hakikî rivâyet bunun tam aksini bildirmektedir. O gerek Kûfe ve gerekse Basra'da zaferden sonra derhal savaşı terk edenler için umumî af ilân ettirmiş ve Suriye askerlerinin işgal edilen şehirlerde aşırı hareketlerde bulunmalarının önüne geçmeğe gayret etmiştir. O sadece, onun affını kabul etmeyen ve sonradan eline düşen kimseleri kısmen idam ettirmiştir: Vâsıt'da Yezîd b. Muhelleb tarafından kendisine teslim edilen birkaç Kureyşli ve birkaç asil âsi reisi idam ettiği gibi. Fakat o bu esnada da şahsî hukuka riayet etmiş ve meselâ son anında bu hususta vasiyette bulunan zengin mevlâ (Firûz Hüseyn)'in servetini müsadereye cür'et etmemiştir ⁽¹⁾.

4 - Velîd I.'i hilâfette, daha Abdülmelik'in Velîd'den sonra olmak üzere bi'at ettirmiş olduğu kardeşi Süleyman 96 Cumada II (715 Şubat sonu) de takip etti. Süleyman, kardeşinin izini, onun Bizans başşehrine karşı büyük bir darbeye teşebbüs etmek maksadım, başarı ile olmasa da, kuvveden fiile çıkarmakla takip etmiş oldu ⁽²⁾. Başka bir bakımdan ise onun aksi hareket etti. Velîd'in Haccâc'a bahşettiği nüfuzdan memnun değildi; Süleyman daha veliahtlığı zamanında Velîd'e bu hususta muhalefet etmiş olmalıdır. 90 yılında Yezîd b. Muhelleb Haccâc'ın zindanından, Süleyman'ın maiyetiyle birlikte bulunduğu Filistin'deki Remle'ye kaçmıştı. Süleyman onu himaye etti ve ondan talep edilen parayı ödemeyi bizzat üzerine alarak Velîd yanında Yezîd için o derecede ısrarlı iltimasta bulundu ki Halife nihayet Haccâc'a Yezîd'den vazgeçmesini emreyledi. Süleyman Yezîd'i 9 ay yanında alıyordu, onun tamamıyla tesirinde kalarak Haccâc'a karşı onun kinini fazlalaştırmasına müsaade etti. Haccâc Süleyman'ın başına açacağı işi müdrikti. Velîd'in veliahtlığı kendi oğluna tevcihi hususundaki arzusunu destekledi ve bu suretle Süleyman'ın kendisine karşı duyduğu kini arttırdı ⁽³⁾. Süleyman idareyi eline aldığı taktirde ondan fenâhkların en büyüğünü bekliyebilirdi. En samimî duası Allah'ın, canını Velîd'den evvel alması idi (Tab. 1272) ve bu dua kabul olundu. Süleyman artık onun şahsına karşı hiçbir şey yapamazdı; hiddetini ancak onun dostları ve memurları üzerinde teskin edebilirdi. Medine'de Osman b. Hayyân el-Murri, Mekke'de Hâlid b. Abdullah el-Kasri azlolundular (Tab. 1282. 1305). Horasan'ın kudretli valisi Kuteybe b. Muslim kendisini tehdit eden âkıbetten evvel davranmak istedi. Zafer dolu mazisine güvenerek birliklerini yeni halifeye karşı isyana sürüklemek

1) Cerir ve Farazdak'ın Haccâc'a medhiyeleri bize kadar intikal etmiştir.

2) Göttinger Nachrichten, 1901, s. 439 v.dd.

3) Umumiyetle kabul edildiğine göre Süleyman'ın ona karşı duyduğu kinin sebebi bu idi. Fakat bu hareketin bu kinin neticesi olması daha muhtemel görünüyor. Çünkü Velîd'in böyle bir niyetinden ancak onun hilâfetine son deminde bahis vardır (Tab. 1274. 1283 v.d.); fakat Süleyman-Haccâc gerginliği daha eski olup, Yezîd'in Remle'ye kaçışına sebep olarak daha 90 yılında bildirilmiştir.

istedi. Fakat bu beyhude oldu; kızdırmış olduğu Temîmliler, aleyhine döndüler ve o, diğer kabîleler kendisine yardım etmedikleri cihetle bunlara mağlûp oldu. İndüs bölgesi fatihi Muhammed b. Kasım el-Sakafî, Suriyelilerinin kendisine yardıma hazır olmalarına rağmen (Tab. 1275, 3) isyan etmedi. Vâsıt'a götürülerek orada bir müddet zindanda tutulduktan sonra idam olundu.

Haccâc'ın en büyük düşmanı olan Yezîd b. Muhelleb onun makamına geldi. İşte asıl bu yüzden Süleyman idaresi Velîd idaresinin zıddı olarak itibar olunmuştur. Dozy bu makam değişikliğini her iki halifenin büyük kabîle gruplarına karşı takındıkları zıd tavrın bir neticesi addetmektedir. Ona göre Velîd tepeden turnağa Kays, buna mukabil aynı şekilde Süleyman Yemen tarafları imiş⁽¹⁾. «Velîd'in hilâfeti Kayslilerin iktidarını zirveye ulaştırmıştı; onun ölümünü derhal bunların sukutu tâkip etti ve bu sukut müthişti». Filvaki Yezîd b. Muhelleb, bir Ezdli olmak dolayısıyla mensup olduğu Yemen partisini Kays'a karşı mutlak surette tuttu. Buna mukabil Haccâc ise sadece onun ve bir de İbn Eş'âs yüzünden Yemen'e karşı ve bu nisbette Kays lehinde tavır takınmağa icbâr edilmişti. Filvaki o neseb itibariyle, Kayslilere mensup addedilebilecek olan Sakîfli menşeyi inkâr ediyor değildi; maiyetini tercihan bu tanıdıkları arasından seçmekte idi. Fakat bu hal tabîî olup onun prensip itibariyle Kays tarafları olduğu şeklinde teşmil ve teşdid edilmemelidir. Bizzat Kayslilerin onu kendilerinden addetmiş olmalarından onun Kayşlı bir idare tesis ettiği neticesine varılamaz. Çünkü Arap kabîleleri kendisine uzak bir intisap noktası keşfettikleri her kudretli kimseye bağlanmak itiyadında idiler. Bilhassa Abdülmelik'in Haccâc'ı bu memuriyete getirmiş ve Velîd'in onu orada muhafaza etmiş olmasının sebebi onun Kays'a mensup oluşu değil -zaten nüfuzu olmayan bir aileden idibilâkis onun şahsî istidad ve kabiliyetidir. Ona haiz olduğu ehemmiyeti bahşeden kabîlesi değil şahsiyetidir. Böylece Süleyman da kinini onun *şahsına* ve *şahsî* nüfuzuna tevcih etmişti. Bu arada ona belki de Haccâc'ın Iraklıları teskin edecek bir adam olmadığı, bilâkis Iraklıları Emevî hâkimiyetinin kinlendirdiği de fısıldanmıştı (Tab. 1337). Süleyman Haccâc'ın âmil ve memurlarını Kayşlı düşünceleri dolayısıyla değil, bunlar Haccâc'ın yaratmaları olduğu için azletti. Hâlid el-Kasrî bilâkis Yemenliler tarafından kendi mensupları addolunuyordu (Agâni 19. 61). Kuteybe, bitaraf bir kabîle olan Bahile'ye mensuptu. Suriye'de Bahile'nin de aralarında oturduğu Elcezire Kayslileri arasında sevilirken (Tab. 1300) Horasan'da baş düşmanları Yemenliler değil Mudar idi. İspanya'da Musâ b. Nusayr Yemenli idi; güya o da bu sebeple Velîd tarafından fena muameleye maruz kalmış imiş⁽²⁾. Fakat Süleyman bunun oğluna karşı, Velîd'in Mudara karşı yaptığından

1) Histoire des Mus. d'Espagne 1, 211. 215.

2) Krş. Belâzuri 231. Contin. Isid. Hisp. § 76.

çok daha sert davranmıştır: Dozy ve havarileri (A. Müller 1, 429 v.d.) için hoşla gitmiyecek bir vak'a. Yezid b. Muhelleb gibi tam mânasiyle Yemenli tavrını Süleyman herhalde takınmadı. Onun Suriye'de de Kays aleyhinde, Yemen lehinde partizanlık ettiğine dair hiçbir iz yoktur. O, Kuteybe'ye karşı takındığı tavırla Suriye Kayslilerini rencide etmiş olduğuna teessüf ediyordu. Annesi, Velid'in de annesi olan Abs kabilesinden Kayslı bir hanım idi. Kanını inkâr etmiş olması güç kabul edilebilir. Arap dünyasının kabîle ayrılıkları yüzünden iki kutup halinde toplanması o zamanlar henüz başlangıç halinde idi. Kudretli kimselerin şahsî düşmanlıkları bu hususta mühim rol oynamakta idi. Tarihin neticelerini bir nevi prensip halinde tarihi başlangıçlara irca etmek doğru değildir.

Sicistan Zunbil'i Haccâc'ın vefatından beri artık harac vermiyor ve onun haleflerinin kendisince ne kadar küçük görüldüğünü açıkca anlatıyordu (Belâzurî 400 v.d.). Iraklılar Haccâc ve hemen arkasından Velid ölünce geniş bir nefes aldılar; fakat pek kısa bir müddette, şahıs değişmesinin sistem değişmesini intâc etmediğini anladılar. Yezid her ne kadar Haccâc'ın yakınlarına fena muamele ediyor idiyse de (Tab. 1359) idare hususunda ondan ayrı bir yol takip etmiyordu. O da Vâsıt'ta hüküm sürüyor ve Suriyelileri memlekette ahkoyuyordu. Haccâc'ın Arapları kendisine kinlendiren vergilendirme usulünü de, gelir aynı kalmak arzu ediliyorsa, değiştirmeye imkân olmadığını görmüştü. Fakat kin ve nefreti üzerinden atmak için, halifeden, vergilerin idaresini kendi üzerinden alıp bir başkasına vermesini rica etti. Fakat bunun neticesi onun düşündüğünden başka türlü oldu. Çünkü Süleyman, o zamana kadar divanda hizmet gören Haccâc'ın eski maliye memurlarından birisini müstakil hale getirerek onu vergi işleri başına geçirdi (1). Bu Sicistanlı bir mevla, Arapçayı divana sokan aynı şahıs, Salih b. Abdurrahmân idi. Bunun emrine, Yezid'ten tamamiyle müstakil olarak 400 Suriyeli asker verilmişti. Salih, Yezid'in yaptığı müsrifane masrafları hazine hesabına geçirmeyi soğuk bir tavırla reddetti. Bu küçük meseleler Yezid'in Irak'daki ikametini zehir etti. İşi Horasan'ın da kendisine tevcih edilmesini temin edecek şekilde idare etti. Kendisinin bu eski eyâletinde ikamet etmesine müsaade edildi; burada artık karışan görüşeni yoktu (2). Fakat burası da pek hesaba gelmedi. Bu şehvetli, biçimsiz derecede şişman adamın Kuteybe ile mukayese edilmek hoşuna gitmiyordu. Kuteybe'yi, Curcân ve Taberistan'ı itaat altına almak suretiyle geçmek istedi; bu işte de ancak pek nâtamam bir başarı

1) Ebû Mihnef'in (Tab. 1306 v.d.d.) rivayetine göre böyle. Dozy'nin bunu kendisine göre nasıl tertip ettiğini istiyen onu okuyarak anlasın (aynı eser 1, 226). Tab. 1268 (İbn Kuteybe 183)'e göre ise daha Haccâc ile Yezid arasındaki ara devrede maliye idaresi vâililikten ayrılmıştı. Şu halde bu ayrılık Yezid vâli olunca yeniden kaldırılmış ve sonra onun isteğiyle tekrar tesis edilmiş olmalıdır. Bunu kabulde hiçbir mahzur yoktur.

2) 97 yılında. Fakat Irak vâililiğini de uhdesinde muhafaza etti.

kazandı ve övünmek için elde ettiği ganimeti büyük mübalâğa ile bildirmiş olması yüzünden neticede kendi kuyusunu kendi eliyle kazmış oldu.

Süleyman halife sıfatıyla de Filistin'deki Remle'de ikamete devam etti. Burada çok seviliyordu (Tab. 1831). Fakat sık sık, İstanbul'a karşı büyük savaş hazırlıklarının yapıldığı şimalî Suriye'deki toplanma merkezi Dabik'de görünmekte idi. Orada üç seneyi doldurmayan bir hilâfetten sonra 99 Safe-rinde (Eylül 717) ve Elias Nisibenus'a göre 8 Salı, Ebû Mihnef'e göre (Tab. 1336) 10 Safer Cuma günü öldü (1). Velid zamanında yüksek sosyetenin konuşma mevzuunu yeni binalar ve çiftlik tesisleri teşkil ederken Süleyman zamanında mevzu ziyafetler ve kadınlar teşkil etmeğe başladı. Süleyman bizzat kendisi müsrif olmakla beraber Medine'deki sefahata karşı tedbir alınması emrini vermişti. Mamafih oradaki valinin zevk âleti çocukları tadad edeceği yerde sünnet ettirmiş olması belki de emri yanlış telâkki etmesinden olacaktır (Agânî 4, 59 v.d.). Şehvaniyetinin fazlalığı onun dindarlara mütemayil olmasına mani değildi. Bu daha evvelden, daima Allah ve onun hilâfeti adına iktidardakilerin iktidarına karşı cephe alan, Haccâc'a karşı Irak muhalefeti ile karşılıklı göz süzüşmesinden de tezahür ediyor. Ayrıca bu husus Ali oğullarına yüz vermesinden (1338, 7) ve Medine'ye Ensar'dan birisini, hele Osman'a karşı yapılan isyana iştirak etmiş olan Amr b. Hazm'ın bir torununu vali tâyin etmesinden ve en çok da saray din âlimi Recâ'ya kulak vermesinden tebarüz etmektedir. Emevî halifelerinin bu adama tanıdıkları mevki onların İslâm ile alâkalarının da ölçücüsü teşkil eder. Recâ'nın nüfuzu Abdülmelik devrinde başlamış, Velid devrinde artmış ve Süleyman zamanında en yüksek noktasına varmıştır. Recâ onu hilâfeti Ömer b. Abdilaziz'e vasiyet etmeye ikna etmişti. Bu hususta Vâkidi'nin(2) Taberi'de (1340 v.dd.) mevcut bir rivayetine malik bulunmaktayız.

Abdülmelik, Velid ve Süleyman'dan sonra oğlu Yezîd'i veliaht tâyin etmiş ve ilk ikisini bu hususa riâyette tavgif ve teklif etmişti. Süleyman bu hususa hiç aldırmadan evvelâ kendi oğlu Eyyûb'u veliaht tâyin etti. Fakat Eyyûb kendisinden evvel öldü ve Süleyman ikinci oğlu olup İstanbul önünde bulunan Davûd'a (3) veliahtlığı tevcih etmeden kendisini ölüm yatağında buldu (Tab. 1335. 1341). İşte bu anda Recâ manivelâsını harekete geçirerek onu, Allah'ın rızasını kazanacak bir vasiyetnâme yapmağa iknâ etti. Ön plânda gelen varislerini atlayarak Süleyman bu vasiyetnâmede dindar yeğeni

---

1) Wüstenfeld'e göre Salı 9 ve Cuma 11 Safer olmalı idi. Böyle bir günlük farklar sık sık vuku bulmakta olup pek fazla ehemmiyeti haiz görünmüyorlar.

2) Vâkidi'nin büyük amcası çocukluğunda Dâbik'de bulunmuş ve Ömer b. Abdilaziz'in cülûsunda birkaç altın sikke eline geçirmişti (Tab. 1361).

3) Oğullarına verdiği kitabî adlar da belki bu halifenin dindartlığına bir delil teşkil ederler; böyle adlar bu zamanlarda Ümeyyelilerde nadir idi. Kendi adı olan Süleyman ise ona tabii kendi müdahalesi olmadan verilmişti.

Ömer b. Abdilaziz'i hilâfete tâyin etti. Yezîd b. Abdîlmelik ancak ondan sonra halife olacaktı. Recâ ölüm halinde olan halifenin yanında kaldı, onu kibleye çevirdi ve gözlerini ellerile kapadı. Bundan sonra onun öldüğünü söylemiyerek Ümeyyelileri Dabîk mescidine çağırıtı ve onlardan, isim zikretmiyerek, Süleyman'ın vasiyetnâmesinde zikredilen yeni halifeye bi'at etmelerini talep etti (1). Ancak bunlar onun istediğini yaptıktan sonradır ki Süleyman'ın ölümünü ve onun tarafından tesbit edilen halifenin adını haber verdi. Bu bir sürpriz oldu. Ömer, Abdûlmelik tarafından ikinci plâna atılan ailenin diğer bir koluna mensup idi ve şimdi bizzat Abdûlmelik'in oğullarından birisi tarafından ana kolun çok sayıdaki prenslerine tercih olunuyordu. Bunu kimse düşünmemişti; bizzat kendisi belki de hiç hatırına getirmemişti. Fakat ona karşı çok muhalefet doğmadı, Recâ'nın tedbirlerini iyi almış olduğu anlaşılıyor. Hişâm b. Abdîlmelik her ne kadar bi'at hususunda biraz tereddüt gösterdi ise de kılıç ile tehdit edilince aklı başına geldi. Velîd I.'in oğlu Abdülaziz Dabîk'te bulunmuyordu; Süleyman'ın ölümünü haber alınca kendi zamanının geldiğini zannetti, fakat Ömer'in halife olduğunu duyunca sakinleşti.

---

1) Vâkidi'nin rivayetine göre bizzat ölüm halindeki Süleyman, Recâ'nın onun ölümünden sonra mescidde tekrarlamış olduğu işi yapmıştı. —Vazih bir dublet.

Beşinci Kısım

ÖMER II VE MEVÂLİ

1 – Ömer II, uzun yıllar Mısır'da nâiblik etmiş bulunan Abdülaziz b. Mervân'ın oğlu idi. Anne tarafından Ömer I'e mensûp bulunur ve buna büyük kıymet atfederdi. Daha Yezîd I zamanında Medine'de doğmuştu (Tab. 1361) ve gençliğinin en büyük kısmını orada geçirmişti. Peygamberin şehrinin geleneği ile beslenmişti. Babasının ölümünden sonra (84 veya 85) Abdülmelik onu Dımaşk'a çekerek kızını ona zevce olarak vermişti. Velid I tarafından, seleflerinin kötü hâtırasını silmek ve Medinclileri Ümeyye ile barıştırmak maksadiyle Hicaz vâlisi olarak Medine'ye gönderilmişti. Ömer, burada büyük bir gelişme içinde bulunan teoloji ve hadis ilminin üstadları ile bunların Emevî hükûmeti, bilhassa Haccâc'ın hareket tarzında itiraz edecek pek çok hususlar bulmalarından alınmadan yakın münâsebet tesis etti. Bunun neticesi ise Irak ihtilâlcilerinin Hicaz'da bir sığınak bulmaları oldu. Mamafih Haccâc bunu hoş görmedi. Onun ısrarı ile Ömer Medine'den geri çağırıldı. Fakat bu yüzden gözden düşmüş olmuyordu; Velid'in zevcesinin kardeşi sıfatıyla halife tarafından seviliyordu. Bundan daha az ehemmiyetli olmayarak Süleyman'ın yanında da büyük itibara sahip bulunmakta idi.

İslâm, görmüş olduğumuz gibi, hüküm süren âile içinde terakkiler kaydetmekte idi; Muâviye, Abdülmelik, Velid, Süleyman bir mânada yükselen bir sıra teşkil ederler. Ömer II bunların zirvesindedir. Fakat onun dindarlığı seleflerinkine benzememekte idi; bu dindarlık tamamıyla başka bir mahiyette olarak onun hayatına nüfuz etmiş ve onun resmî icrââtına damgasını vurmuştu. Süleyman aşırı bir sefih idi. Ömer hemen hemen tarik-i dünya. Hâkimiyet Süleyman'a sınırsız zevk ve safa vasıtası sağlamış, Ömer'e ise ağır bir mes'uliyet yüklemişti. Bütün icrââtında gözleri önünde kıyamet günü duruyor ve o daima Allah'ın taleblerini kâfi derecede yerine getirememekten korkuyordu.

Fetih harplerine iyi gözle bakmıyordu; herhalde bunların Allah yoluna değil, ganimet elde etmek için yapıldıklarını biliyordu. Mamafih İstanbul önündeki müslüman ordusunun ancak onun tarafından geri getirildiği de

pek kat'i değildir. O Bizans imparatorluğuna karşı yapılan cihada da prensip bakımından nihayet veremedi. Fakat ileri karakolları kaldırarak bunların birliklerini geride temerküz ettirdi. Bazı şehirlerinde İslâm kuvvetle yerleşmiş olsaydı Maverâünnehri de memnuniyetle bırakırdı. Hiç olmazsa orada sınırların genişletilmesini men etti⁽¹⁾. Dikkati en ziyade iç siyasete çevrilmişti ve bu sahada onunla, Süleyman ile Velid arasındakinden çok ayrı tarzda ve çok daha ehemmiyetli bir değişme meydana geldi.

Ömer en ehemmiyetli memuriyetlere yeni tâyinler yaptı. Nefret ettiği Yezid b. Muhelleb'i mikdarını övünmek gayesiyle aslından çok daha büyük olarak göstermiş olduğu Hazer sahillerindeki ganimetin beşte birini ödeyemediği için tevkif ettirdi. Horasan'a Cerrah b. Abdullah el-Hakemî, Basra'ya Adî b. Ertât el-Fezâri, Kûfe'ye Ömer I.'ın ailesinden Abdülhamid b. Abdîrrahman el-Kureşî; Elcezire'ye Ömer b. Hubeyre el-Fezâri, Hindistan'a Kuteybe'nin kardeşlerinden Amr b. Müslim geldiler. Cerrah (Tab. 1354) ve Amr Haccâc'ın mektebine mensuptular, Adî ve İbn Hubeyre Kayşlı idiler. Fakat Ömer bu kimseleri selefine karşı parti değiştirmek için veya Kays'a veya Haccâc'a karşı duyduğu sevgiden dolayı değil, bunları dirayetli ve âdil addettiği cihetle tâyin etmişti (Tab. 1383, 3). Taraf tutmadıklarını ve itaat altına alınanlara acıdıklarını bildiği için İspanya'ya Yemenli olan Semh b. Malik el-Havlanî ve Afrika'ya İsmail b. Abdullah'ı tâyin etti. Fakat kendisine uygun görünen şahısları seçmekle iktifa edip bunların lüzumlu parayı tediye etmeleri şartiyle istedikleri gibi hareket etmelerine müsaade etmedi. Her yerde bizzat kendisini sorumlu hissediyordu. Kalbinde yer eden gâye iktidarın fazlalaştırılmasından ziyade hak ve hukukun te'sisi idi. Hükûmetten müstakil ve o vakte kadar iktidara karşı oldukça düşmanca vaziyet almış bir hak ve hukuk partisi olan dinî ilim onun şahsiyle birlikte nüfuz sahibi oldu. Buna bağlı olarak kadılar da onun devrinde daha müstakil ve daha ağır basan bir mevkiye kavuşmuş görünüyorlar. Horasanlı Ukbe b. Zür'a'ya gönderdiği bir yazısında Ömer hükûmetin direkleri olarak 1- İcrâyı elinde bulunduran vâliyi, 2- Kadıyı, 3- Vergi memurunu ve 4- Halifeyi zikretmektedir. Meşhur Hasan onun zamanında Basra'da, Amr el-Şa'bi Kûfe'de kadı idiler; vali Abdülhamid'in yanına hukukça Ebû Zinâd'ı kâtip olarak vermişti.

Müslüman devletinde eyâletlerin idaresi bunların malî idaresi mâna-sında olup bunun reforma tâbi tutulması Ömer II'nin gayretlerinin ön plânında bulunmakta idi. Fakat vergi sistemi sahasında onun tedbirlerinin şekli ve tarzı üzerinde kesin bir kanaate varmak kolay değildir. Bu hususta Alfred von Kremer tarafından ortaya atılıp August Müller tarafından aynen alınan tasavvurlar hakikî hatalarla malûldür.

1) Mamafih onun zamanında İspanya'dan hareket edilerek Narbonne feth ve tahkim edilmiştir.

Kremer ve Müller'e göre Ömer II vergi reformuna sadece ideal bir Repristination [önceden mevcut bir şeyin yeniden tes'isi] maksadı âmil olmuştur¹⁾. Onlara göre Ömer b. Abdilaziz'in örnek aldığı Ömer b. el-Hattâb idi, onun sistemine dönmek ve bu sistemin o vakte kadar hüküm süren Emevî hükümdar ve memurları yüzünden uğramış olduğu tahribatı ortadan kaldırmak istemişti. Bu takdirde bir ön soru, yani onun kopye etmek istediği örneğin yapılışı, bünyesinin ne olduğu suali meydana geliyor. Hesaba katılması gereken, ilk Ömer'e ırcâ edilen bilhassa iki tedbirdir: Ömer b. el-Hattâb Arapların fethedilen eyâletlerde toprak edinmelerine müsaade etmiş ve teb'anın yani itaatı altına alınmış gayrı Arapların İslâmı kabulü hallerinde yeni muhtedilerden sadece baş vergisinin kaldırılmasını fakat haracın arazi üzerinde baki kalmasını emretmiş imiş. Hakikatte ise o ne bunu ne de ötekisini yapmıştır.

Allah ve hukuk yönünden esasında bütün feth olunan arazinin, ganimet hukukuna göre ait olduğu Arap muhariplerine taksimi gerekirdi. Fakat bu arazi pratik sebeplerle taksim edilmiyerek ya hazine, yahut da müslüman arazisi olarak kaldı. Eski sahipleri tarafından boşaltılan ve savaşız ele geçen

---

1) «O, dinî peşin kanaatları neticesinde, her türlü siyasi basirete karşı kapalı kalmıştı ve bazı emirlerinin İslâmı bir din olarak büyük mikyasta hızlandırmış olması inkâr edilmemesine mukabil, Ömer'in yaptığı hemen her şey, esasında bir kere dünyevileşmiş olan devleti temelden dezorganize etmek hususunda yardımcı olmuştur. Ezelden beri büyük siyasete en büyük kabiliyete sahip olmuş bulunan millet, Romalılar, her devletin ancak tesisine âmil olan aynı sebeplerle hayatını idame edebileceği sözünü düşünmeden söylememişlerdir. Fakat Ömer, Muâviye'nin haleflerini daha ziyade realist olan hükümet prensipleri yerine Kur'an ve hadisten derlemiş olduğu ideal nokta-i nazarlar ikame etmek istiyordu. Bari bu ashında öğrenülecek teşebbüs hiç olmazsa hakiki durum birazcık bilinerek yapılmış olsaydı! Fakat dindar halife, teolojik çevresinin slogan ağları ile o kadar örülmüştü ki, Kur'an'ın ana düşüncelerini bu fena dünyaya biraz makul şekilde tatbikine teşebbüs bile etmedi. Onun basit mantığı sadece Allah'ın meseleleri şöyle veya böyle arzu ettiğini ve bu sebepten bunların kabil-i tatbik olduğunu kabul ediyordu. Allah, halifeliliğin nasıl yürütülmesi gerektiğini müminlere, kulları Ebû Bekr ve Ömer vasıtasıyla İslâm'a önce âsi Arapları, sonra bütün İran'ı, Suriye ve Mısır'ı itaat ettirmek suretiyle, açık olarak göstermişti. Bundan dolayı onun ideali, Birinci Ömer'in devlete vermiş olduğu, liyakatsiz haleflerinin ise en mühim noktalarında Allah'dan korkmıyarak değiştirip tamnamaz hale koydukları organizasyonun mihaniki bir kopyasından başka bir şey değildi. Eğer bu değişikliklerin hiçbir suretle keyfi bir takdirin değil, haşin vakıaların ağırlığı ile zorla elde edildiğini hatırlayacak olursak, Abdülmelik ve Haccâc'm devleti üzerine eski prensiplerin ancak yumruğun göze uyduğu kadar nyacağı kendiliğinden anlaşılır. Bu rikkate dokunacak dindar adamın nikbinliği ise böyle bir görüşün kıvılcımı ile bile tenvir edilmiyordu. Böylece Ömer cülûsunu hemen müteakip, ibtida eden mevâlinin hazine menfaatine, eski baş vergisini ödemeğe devam mecburiyetine mütedair Haccâc'm vazettiği kanunu hükümdan kaldıran bir emirname neşretti. Bu sebeple ihtida etmek diğer din salikleri için faydalı bir hale geldiğinden, aynı zamanda bütün eyâletlerde hareketli bir misyonerlik faaliyeti organize eden dindar halife kısa bir zamanda doğuda ve batıda mümin kitesinin milyonlarca arttığını mes'ud bir tatmin hissi ile gördü. Bunlar ön plânda zâhiri ihtidalar idiyeler de, İslâm hukukuna göre irtidat'ın başlangıçtan beri cezasının ölüm olduğu, yani bir defa Kur'an'a kazanılan için geri dönmeyen

hanedan, asilzâdeler ve ölü yed(*), meselâ posta ve ateşkede emlâki hazineye veya hükümdara düşüyordu. Bu mirî arazi (savâfî) bilhassa, maliye bakımından en ziyade gözönünde bulundurulmuş eyâlette (1), yani Irak'ta (Sevâd) büyük bir vüs'ate sahipti. Buna mukabil Arap muhariplerince savaş neticesinde elde edilmiş her şey bütün Müslümanların müşterek mülkü addolunuyordu. Bunlar haraç mukabili itaat altına alınanların elinde bırakılıyordu. İmdi ashında haraç her yıl kazanç olarak sermayenin haklı sahipleri arasında taksim edilmek icabederdi. Fakat devlet buna el koymuş olup Müslüman

---

*) Tote Hand: muamelâtın uzaklaştırılan ve bu bakımdan ölü olan malları sebebiyle bir hükmi şahsiyete (meselâ Kilîseye) deniyor; ölü yed.

1) Kudâme (Mâverdi, ngr. Enger, s. 301): "Sevâd'ın mesaha-i sathiyeyi 10 000 fersah kareye varır. Fersah 10 000 âdi veya 9 000 haşimî aralıdır. Bir fersah kare 22 500 cerib olup 10 000 fersah kare şu halde 225 milyon cerib'dir. Bundan tahminen tepe, tuzla, bataklık, yol, nehir kolu, şehir ve köy kenarı ve saire olarak üçte biri yani 75 milyon çıkarılırsa, tarla olarak 150 000 000 kalır. Bunlardan münavebe ile yarısı yoz kalır ve yarısı ekilir. Fakat vergilendirme için buna arazinin tamamı (yani işe yaramaz 1/3 da dahil) üzerine dağılan hırmahklar, bağlar ve diğer ağaçlar (ki bunlar tarla mesaha-i sathiyesine göre vergilendirilmezler) eklenmelidir" diyor. Umumi mesaha-i sathiyenin burada yanlış ve pek fazla tahmin edilmiş olduğunu Hermann Wagner göstermiştir: Göttinger Nachrichten 1902, s. 224 vdd.

---

imkânsız olduğu unutulmamalıdır: böylece sonra, hiç olmazsa ikinci nesil büyük ekseriyeti ile iyi müslümanlardan terekkep ediyordu ve Allah'a imanların diğer inançlara karşı üstünlüğü hakikatte Ömer'in fermam ile büyük mikyasta çoğaltılmış oluyordu. Fakat bu devlet hazinesi için çok fena bir mahiyetteydi ve bu mahzur ikinci bir emirle daha da nisbetsiz bir şekilde takviye edilmiş oldu. Mamafih, müminler için eskiden mevcut olan toprak sahibi olmak yasağının, hiç olmazsa, meselâ bütün 70 yılı aşkın bir zamandan beri eyâletlerde mülk edinmiş olanlardan bunların geri alınması şeklinde yeniden tatbiki kabil olmadığı hava Ömer tarafından bile açıkça anlaşıldı. Bu muhtelif sebepler ve teknik bakımdan mümkün değildi; bundan dolayı hiç olmazsa bu en tehlikeli tecrübe bir kenara bırakıldı. Fakat 100 yılından itibaren Müslümanlara her türlü arazi satın almak yasak edilirken, halife, Müslümanlar ve mevâlî arasındaki kendi mutaassıp görüşüne uymayan müsavvâ ortadan kaldırmak için, Müslüman mülk sahiplerinin ne de olsa haksız işgal edilen araziye, o vakte kadar tahsil edilegelen haraçla değil, çok daha az olan üşürle mükellef kıldı. Bunun neticesi tabiatıyla devlet gelirlerinin çok daha büyük mikyasta azalması oldu. Bu aynı zamanda, o vakte kadar arazi edinmemiş ve şimdiden sonra edinmemek zorunda olanlara mukabil bir himaye (Begünstigung) olarak hemen hemen bir privilegium odiosum (kin berati) imtiyaz, rahsat karakteri alan işe yaramaz bir tedbir idi. Bu sonuncular için aynı zamanda, yıllık maaş sisteminin daha tam tatbiki suretiyle bir nevi tazminat vücuda getirilmeye çalışılması, pek kıymet taşııyordu; çünkü bu maaşlar, kitle halinde ihtidaların artması yüzünden devlete muazzam meblâğlara mal olmasına rağmen, yine de kâfi derecede değildiler. Hazineyi hissedilir derecede zarara sokan bu tedbirlere bir de, insanî fakat gayri makul bir adalet hissinin doğurduğu, kanunsuz tazyiklerle teb'adan haksız olarak tahsil edilmiş bütün paraların mutazarrır olanlara iade edilmesi hakkındaki emir katıldı. Bunun bazı münferid hallerde bile tatbik edilip edilmediğini bilmiyoruz; fakat devlet kasalarını ceza görmeden yağmalamak için bu kadar güzel bir fırsatı en hain memur bile aklıma getiremezdi"

A.Müller, Geschichte des Islams 1,439 vdd. de Kremer, Culturgeschichte des Orients 1, 174 vdd. uygun olarak böyle demektedir.

muhariplerine sadece kendisinin istediği miktarda muayyen maaş veriyordu. Bu suretle mirî ve haraç arazisi arasındaki fark silinmişti; her ikisinin gelirleri aynı şekilde devlet hazinesine akmaktaydı. Bu gelişme büyük fetihler devresinde meydana geldi. Ömer I bunu idare etti veya sonradan meşrulaştırdı. Fakat o, haraç arazisinde hiçbir hususî mülk bırakmayacak kadar ileri gitmişti. Araplar için eyâletlerde arazi sahibi olmak hususunda umumî bir yasak hiçbir zaman mevcut olmamıştır⁽¹⁾. Bizzat Peygamber gibi, halefleri de, Ebû Bekr ve Ömer de istisna teşkil etmedikleri halde, devlet malına istedikleri gibi tasarruf ederek bunlardan bazı parçaları (Katâi) liyakatli ve asil kimselere, timar olarak değil, her türlü mükellefiyetten muaf mülk olarak hediye etmişlerdi; Ali, Talha ve Zübeyr bu yüzden büyük servete nail olmuşlardı⁽²⁾. Ayrıca Musur'da bütün Arap muharipleri tabiatıyla mülk sahibi idiler; bunların sadece ev ve avluları değil civardaki köylerde arazileri de vardı. Mamafih bunlar Ömer I zamanında tercihan savaş ve ganîmet kaygusundaydılar. Fakat takip eden daha sükûnetli devrede iş değişti. Arazi edinmek temayülü onlarda daha putperestlik devrinde uyanmış olup bu his Muhammed ve İslâm tarafından bastırılmamış bilâkis teşvik edilmiş ve hiç şüphesiz fütihat savaşlarında müessir olmuştu. Evvelce işgal edilmemiş toprağın onu işleyenin malı olması hakkındaki eski hukuk yalnız Arabistan'da değil eyâletlerde de câri idi ve burada dört başı mamur şekilde istismar olunmuştu. Fakat arazi ve mülk hırsı itaat altına alınan köylülerin haraç ile mükellef arazisi önünde de durmak bilmemişti. Bunlar da satış veya daha kötü usullerle Arap efendilerin eline geçiyorlardı. Arapların bundan kanun yoluyla önceden men edilmiş oldukları hiçbir yerde görülmemektedir. Ömer I'ın kendi zamanında ancak başlamış olan ve herhalde henüz zararlı neticeler vermemiş bulunan böyle bir prosedüre karşı durması için hiçbir sebep yoktu.

Aynı şekilde Ömer I haracın sahibi ister Müslüman olsun ister olmasın araziye bağlı olduğu ve İslâmı kabulün sadece cizyeden kurtaracağı, çünkü bunun baş vergisi sıfatıyla şahsın durumuna tabi olup itaat altına alınan Müslümanlar muvacehesinde şahıs alâmeti farikası olduğu şeklinde bir nizam da tesis etmemiştir. Bunların her ikisi de aslında tamamıyla birbirinin aynı olarak köleler tarafından teokrasinin vatandaşları olan devletin çocuklarına (Matth. 17, 25) ödenmesi icabeden haraç (vergi) itibar olunuyorlardı. Bu sonuncular ne şahısları, ne de ettikleri tarlaları için vergi vermekle mükellef değildiler, sadece mahsullerinin onda birini, onu da insanlara değil, Allah'a teslim mecburiyetindeydiler. Araziye değil de sadece şahsa dayanan bir vergi mükellefiyetinin bir müslimin şerefine dokunacağı fikri çok uzak idi. Daha eski dilde de haraç ile cizye arasında hiçbir fark gözetilmemektedir, bunların

1) Krş. Juynboll, Indischen Gids, Şubat 1899.

2) Yahya b. Âdem, Kitab el-Harac. s. 42, 56 vdd, 61.67.

her ikisi de aynı mânada, yani gayrı müslimlerin vergisi mânasındadır. Sık sık bir bölgenin cizyesinden, bundan daha az olmıyarak da bir şahsın verdiği haraçtan bahsolunmaktadır (1). Münferit vergi mükelleflerinin taksitlerini hangi ad altında bir araya getirdikleri, bilhassa bu vergi, başlangıçta istisna değil mutad hal gibi görünmekte olan götürü olarak sabit bir miktarda birbirine bağlı bir cemaate tahmil edildiği hallerde Araplar için ehemmiyet taşıyordu.

Şu halde başlangıçtaki tatbikat, İslâmın vergiye iştirak vaziyetini ortadan kaldırdığı ve Arap bir müslümanın eline geçtiği (2) veya gayrı Arap sahibi müslüman olduğu hallerde haraca tabi arazinin vergi vermekten kurtulduğu şeklinde idi. Fakat bu suretle bir defa Arap efendilerin köylüleşmesine diğer taraftan vergi mükelleflerinin ihtidasına mükâfat verilmiş oluyordu. Her iki halde de sınıflar ve mülkün şekilleri arasındaki, Ömer İ'nin maliye sisteminin ilk şart olan, fark siliniyor ve bundan da güçlükler ve uygun-suzluklar doğuyordu. Vergi, İslâmı kabul yüzünden ortadan kalkan miktarlara nisbetle indirildiği halde zarara devlet hazinesi uğruyordu. Fakat bu verginin eski sabit tutarında götürü olarak tahsiline devam edilecek olursa, ihtidalar sebebiyle vergi vermek iktidarı azalmış olan cemaatin yükü ağırlaşıyordu. Mutad olarak ve belki de ekseriyetle vaki olduğu gibi yeni mühtedilerin cemaat ve arazilerini bırakıp Arap şehirlerine muhaceret etmeleri de pek muafık düşmemekteydi. Bu suretle arazinin iş kuvveti azalmış oluyor ve bu suretle bunun kısmen bakımsız kalması tehlikesi doğuyordu. Şehirlere akış ise istenmeyen bir şeydi. Kûfe ve Basra'da -hütün bu durumlar hakkında biz Irak hakkında tam bilgiye malik bulunuyoruz- zaten kâfi derecede yeni müslüman ve mevâlî mevcuttu; bunlar aslında azat edilmiş ekseriyeti İran menşeli harp esirleri idiler. Bunlar Arap efendiler ile gayrı Arap teb'a arasında ortada idiler. Filvaki ne arazi ne de baş vergisi ödemiyorlar, fakat mukatile divanına da kaydedilmiyorlar ve hizmet etmekle mükellef bulundukları eski efendilerinin maiyyetinde savaşımlara iştirak etmelerine rağmen maaş almıyorlardı. Bu ortada durumları onları tabiatıyla tatmin etmemekteydi; İslâm onları iddialı yapmıştı. Tam müsavâtı elde etmeğe uğraşıyorlardı. Muhtar idaresindeki isyanları, bunların Arap devleti için ne büyük tehlike teşkil ettiklerini göstermişti. Bu isyan filvaki kan ile boğulmuştu. Fakat kılıcın sıralarında açtığı gedikler, belki daha muslihâne düşünen, fakat aynı sınıf menfaatlerine sahip olan, köy ve kasabalardan muhaceret etmiş yeni müslü-

1) Krş. Taberi Glossar'ında de Goeje; ayrıca Belâzurî 65, 7; 66,15; 351,1; 351,5. 13. Hıran'da, diğer yerlerde daha ağır basan Harac (Tab. 1354, 1364 vdd. 1507 vdd.) tabiri değil daima cizye istilâhı kullanırdı. Yahya b. Âdem'in vergi kitabında bile halâ fark gözetilmeden her iki tabirin kullanıldığı vâkidir; burada umumiyetle arap cizyesi denilmektedir.

2) Aynı şekilde bizde de [Almanya'da] bir asilin eline geçince bir köylü arazisi vergiden muaf oluyordu. Çünkü yeni sahibi asil olmak sıfatı ile ez haric-i rûsum idi.

manlarla kolayca doldurulmuştı. Ordu ve idare şehirlerinin pek kısa zamanda hususî Arap karakterini kaybetmiş olmaları da Ömer I sisteminde açılmış bir rahne mânası taşımaktaydı.

Ömer I.'in bu oldukça iptidai ve umumî hatlara münhasır idare sistemi, kendisini tahrip ve tehdit eden ve fakat halifenin önceden görmediği bir inkişafa yer verdi. Onun devrinde rahatsızlık verecek hususlar henüz kendilerini hissettirmemişlerdi; Arapların kazanç fikirleri daha o zamanlar ortalama olarak arazi ve çiftlik elde etmeğe çalışmaktan başka bir istikamette yürüyordu ve vergi ile mükellef olan gayri Araplar henüz, o zamanlar ne olursa olsun temadi eden ganimetle taşacak kadar dolu olan ve sonraları olduğu kadar büyük istekleri karşılamakla mükellef bulunmayan devlet hazinesini müteessir edecek nisbette İslâma dahil olmuyorlardı. Bunu takip eden nesil, yani Emevî devrinde işin mahiyeti değişti. Fakat bu yüzden devlet hazinesinin uğradığı zararı ortadan kaldırmak için, rivayete göre ancak evvelâ Haccâc teessüs etmiş tathikat şekline müdahaleye karar verdi. Haraç bölgesinde mülk sahibi olmuş Arapları haraçtan müstesna tutmadığı gibi, evvelce bu vergiden kurtulmuş olanlara da bunu yeniden tahmil etti. O herhalde köylerinde kalıp tarlalarını muhafaza etmiş olan yeni mühtedilere de vergiye iştirakleri bakımından başka türlü muamele etmiş olmalıdır. İslâmın ve Arap hâkimiyetinin merkez şehirlerine muhacereti ise Haccâc bu yeni mühtedilere yasak etti; belki de bunları zorla eski yurtlarına göndermiştir. Onun bu hareket tarzı yeni olup, o vakte kadar umumen hak olarak kabul edilene uymamaktaydı ve sanki İslâmın suratına indirilmiş bir tokatmış gibi bu tedbire maruz bırakılan Arap ve mevâlinin bir ağzından feryadına sebep oldu, fakat Haccâc buna hiç aldırmadı.

Ömer II zihniyeti dolayısıyla ayrı bir yol tutmak zorundaydı. Gayeden Haccâc'dan hiç de çok ayrılmıyordu; sadece o buna İslâm hukuk şuurunu zedelemeyen bir şekilde varmak istemekteydi. Şu halde her şey bu mânada eski şeklinde, bir müslümanın, ister birinci ister ikinci sınıf, Arap veya mevlâ olsun hiçbir vergi, ne baş ne arazi vergisi ile mükellef olmayacağı şeklinde bıraktı. Fakat devlet gelirlerinin azalmasının önüne geçmek için, herhalde Medineli din âlimlerinin de rızasıyla, târihten, haraç arazisinin ön safta müslümanların iştirak halinde mülkü olduğu ve ikinci plânda bunların intifa hakkı mukabilinde kendilerine teslim ettikleri cemaatlerin müşterek mülkü olarak itibar edilmesi gerektiği, yani şu halde bazı parçaların bütünden ayrılıp müslüman mülklüğüne geçmek yüzünden vergiden muaf hususî mülk haline ifrağ edilememesi neticesini istidlâl ve istihrac etti. Buna uygun olarak 100 yılından itibaren haraç arazisinin Araplara ve müslümanlara satışını muktaddeme şâmil bir mahiyet vermeden memnu ilân etti. O, haraç ile mükellef bir arazi sahibinin ihtida etmesi hali için, bunun mülkünün ait olduğu cemaate düşeceğini kabul etmiş gibi görünmektedir. Böyle bir kimse

o takdirde kiracı olarak arazisinde kalabilirdi, -kira vergi değildi-. Fakat böyle bir kimse (Haccâc'ın müsaade etmediği) şehre göçmek selâhiyetine sahipti ve bu hiç şüphesiz mutad olan hal idi. Şehre göçen yeni bir mühtedinin bu muhaceretle maaşa istihkak kesbedip etmediği meselesi yuvarlak bir cevaba müsait değildir.

Müslümanların teb'a vergisinden muafiyetlerinin tanınması suretiyle eski ve henüz tamamiyle sökülmemiş âdet yeniden meriyete konulurken, haraç arazisinin âhire satılması yasağı derin tesirler bırakan yeni bir kanunî tedbir teşkil etmekteydi. Bu filvaki haraç arazisinin tarihi menşesine dayanıyor ve fütuhât devrinde arazinin ganimet muamelesi görmiyerek taksim edilmemiş olmasına uygun bulunuyordu. Fakat o zamanlarda tatbikatta bunun verebileceği netice düşünülmemişti.

Ömer II. muvaffak olamadı; onun tecrübe ettiği şekilde maliyenin zararı telâfi edilemezdi. Haraç arazisinin satılamaması prensibi tatbik edilemedi ve arazinin el ve sahip değiştirmesinin, din değiştirmede olduğu gibi, önüne geçilemedi. Muahhar tatbikat, maddî bakımdan az fakat şeklen çok önemli bir değişikliğe Haccâc'ın metoduna rücu etti. Yapılan değişiklik şu idi: haraç ile cizye arasında önceleri mevcut olmayan bir fark yapıldı. Buna göre cizye şahsa bağlanıyor, sadece gayrı müslimlere tahmil ediliyor ve bunlar ihtida ettikleri taktirde kaldırılıyordu. Buna mukabil haraç tarlaya bağlı idi ve itası şahsın şerefini düşürmüyordu; haraç arazinin sahibi olan müslümanlar tarafından da tediyesi câiz ve lâzımdı. Tarla ve arazi verginin esas mevzuunu teşkil ettiği için, cizye ile hakikatte feda olunanı pek az bir şeydi (1). Böylece devlet hazinesi meşru bir şekilde İslâmın isteklerini karşılamış oldu. Bu hukukî bir incelik, ancak ihtiyaç saikasıyla keşfolunan bir açmaz idi; çünkü insan aklı için vergiyi ödeyen tarla değil elbette sahibi idi.

Biz Horasan'daki son Emevî valisi Nasr b. Seyyar'ın bir vergi reformundan haberdar bulunuyoruz. O, verginin sabit ve her vergi bölgesine tahmil edilmiş bir miktarda sadece arazi vergisinden elde edilmesi usulünü vaz etti. Bunun için ister müslüman ister gayrı müslim, ister Arap ister İranlı olsun bütün arazi sahipleri mülkleri nisbetinde vergiye iştirak edeceklerdi. Baş vergisi bundan ayrıldı ve müslümanlardan ve yeni ihtida edenlerden değil sadece zerdüştiler, yahudiler ve hristiyanlardan tahsil olundu. Bunun tutarının, artan ihtidalar neticesinde azalacağı hesaba katılmıştı ve arazi vergisinin kendi başına hazine için lüzumlu sâbit miktarı temin etmesi muvacehesinde, bir mâna taşıymıyordu (2). Bu usul yeni olup evvelce mevcut

1) Kûfe ve Basra'da yeni mühtedilerden, mevâliden hiç bir zaman baş vergisi talep olunmamıştır; bunlar sadece mukatile divanına kabul edilmemek ve maaşa dahil olmamak sebebiyle kendilerini ihmal edilmiş addediyorlardı. Onların tahrikâtı hep bu mânaa müsavi hak elde etmeğe matuf bulunmakta idi.

2) Bunun hakkında 8. babda tafsilâtlı bilgi vardır, baş vurulsun.

değildi. Bu, Horasan'da olduğu gibi, er veya geç, mahirâne bir şekilde mali menfaati teokrasi vatandaşlarının vergiden muaf olmaları prensibi ile barıştırdığı cihetle, bütün İslâm devletinde yayıldı. Hiç şüphesiz bu usulün doğmasında hukukçular ebelik etmişlerdir. Fakat hakikatte komplike ve birbirine zıt istekler arasında arabuluculuk eden bir prosedürün neticesi olan bunu, hukukçular sonradan tabû ve evveldenberi merî olan bir hak, bir kaide imiş gibi mütalâa ettiler. Eğer bu şekil hakikaten evveldenberi mevcut bulunsaydı, hiçbir güçlük çıkmamış olması gerekirdi.

2 - Müslüman hukukçular yavaş yavaş husul bulan, zamanla ortaya çıkan ihtiyaç ve temayüllerin neticelerini başlangıç devrine irca ve Peygamberin sünneti ve ilk halifelerin amelleri ile mukaddesleştirmek itiyadındadırlar. Böylece onlar vergi ve idare hukukunun uzun tereddütlerden sonra nihayet varmış olduğu şekli de sadece ilk ve temel adımları atmış olan Ömer I'e irca ederler. Haccâc'ın ve Ömer II'in hareket tarzları hakkında doğru bir karara varmak için bunların tarihî inancaçlarından sakınmak gerekir. Bu hususta daha ziyade ve ön plânda, vakalara daha hürmetkâr olup kısmen vesikalara istinat eden ve üzerlerinde düşünmeden teşmîlî câiz olmayan münferit kararları hükümdarların prensiplerinden ziyade kaydeden hakiki tarihçilere, tabiatıyla bunların en eskilerine dayanmak lâzımdır. Bu kontrol altında herhalde hukukçuların, arasında kendi mavallarına uymayan ve temayüllerinden bağımsız olan birçok bilginin bulunduğu tarihî isbat vesikalarını da ele almak mümkündür. Bu güç ve münakaşalı mesele hakkındaki görüşüm zamanla ve gayrı ihtiyarî vuzuha kavuştu. Bu görüşümün dayandığı delilleri zamanında toplamış değildim. Elimde olanları burada bir araya getiriyorum. Bu suretle daha evvel yazdığım hülâsada dile gelmemiş olan şu veya bu meselenin ilâvesine fırsat çıkmış oluyor.

Belâzûrî, s. 368 den Haccâc hakkında, onun eski sahiplerinin ihtidası veya Araplar eline intikali dolayısıyla vergiden kurtulmuş olan Mesene'ye haracı yeniden tahmil etmiş olduğunu öğreniyoruz. Abd Rabbih'in İkd'ının 153 ncü sahifesindeki kayda göre Haccâc mevâliyi de Musur'dan kasaba ve köylerine geri göndermiş idi. «O mevâlîye şöyle dedi: Sizler barbar ve yabancısınız, kendi köy ve kasabalarınızda kalmahsınız. Böylece onları istediği yere yolladı ve hepsinin ellerine de İcl'li Hirâs b. Câbir tarafından sevk edildiği mahallin adını dağıttı. Bunun için bir mısra da «sen, İcl'nin elini dağıladığı kişisin, ve senin baban Hakem'in ⁽¹⁾ yanına kaçtı» ve diğer mısralarda «develerin sürülmesinin ne demek olduğunu anlamayan bir kız ⁽²⁾, barınağın dan ve gölgeliğinden Haccâc tarafından çekilip alındı; eğer Amr ve İbn Habal orada bulunsalardı, kızın elleri büyük kavga olmadan dağılanmazdı» denilmektedir. Sonraları bir mevlâ, Nuh b. Darrâc Basra kadısı olduğu

1) Hakem b. Eyyûb el-Sakafî Basra'da Haccâc'ın nâibi idi.

2) Şimdiye kadar hiç seyahat etmemiş.

zaman onun hakkında şu mısralar tertip olundu: «Kıyamet günü gelmiş olacak, çünkü Nuh kadı oldu! Haccâc daha burada olaydı, o zaman elin onun vuracağı işaretten kurtulmuş olmazdı» (1). Bu vakâ Taberî 1122, 1425 ve Anon. Ahlw. 336'da da teyid edilmektedir. Burada yazıldığına göre, Haccac verginin azalmasına mani olmak için Basra ve diğer şehirlere mektup yazarak, köylerden bu şehirlere muhaceret etmiş olan mevâlinin kendi köylerine dönmelerini emretmişti. Bunun üzerine Basra'dan sürülecek olup nereye gideceklerini bilmeyenler toplanarak ağlaştılar ve Peygamberin adını çağırdılar. Dindar kurra onlarla birlikte idi; bundan dolayı da bu şahıslar İbn Eş'as Basra'ya geldiği zaman onun tarafına geçmiş kurraya iltihak ettiler.

Belâzuri 368'e göre Ömer II Haccâc'ın müslümanları da haraca dahil eden emrini mevki-i tatbikten çıkardı ve bunu yalnız Mesene bölgesi için değil, bütün ülke için yaptı. Taberî 1366'da kaydedilen, Kûfe valisine yazılmış bir emrinde Ömer şu temel prensibi vazetmektedir: İslâmı kabul edenler üzerine harac vaz edilemez. Theophanes'in 6210 Hilkat Yılı vekayiiinde mezkûr olduğuna göre Ömer II İslâmı kabul eden hristiyanları vergiden kurtarmıştı.

Gelecekte harac arazisinin müslümanlara satılmasını yasak eden Ömer II.'nin diğer tedbiri Alfred von Kremer'in Culturgesch. Streifzüge, s. 60 v.dd. da Arapça metnini verdiği ve Culturgesch. des Orients I, 76 da kısmen tercüme ettiği, İbn Asâkir'in Dımaşk Tarihindeki bir kayıtla teyid edilmektedir. Bu kayıt Suriye hakkındadır ve orada da, hakkında daha ziyade bilgiye malik olduğumuz Irak'taki gibi aynı prensiplerle hareket edildiğini göstermek bakımından mühimdir.

Ömer I ve Peygamberin büyük sahabeleri, itaat altına alınanlara bunların arazilerini, işlemiş olmak ve müslümanlara bunun varidatından haraç ödemek şartıyla bırakmak kararına vardılar. Sonradan bunlardan birisi ihtida edecek olursa haraç bunun maaşından ref ediliyor (2), fakat adamları ve hayvanları kendisinde kalmasına mukabil, haracı ödemek üzere arazi mülkü ve evi köy sakinleri arasında paylaştırıyordu. Bundan sonra ihtida eden müslümanların ordu ve maaş listesine kabul edilerek (3) müslümanlarla hak ve vazife bakımından eşit hale getiriliyordu. Onlar (Ömer ve sahabeler) onun (yani mühtedinin) kendi köylüleri (4) muvacehesinde müslüman sıfatı ile kendi mülkü üzerinde hak sahibi olmasını, köy arazisinin bütünü ile müslümanların müşterek mülkiyetine intikal etmesi cihetiyle doğru bulmakta idiler. Hristiyan dinini muhafaza etmiş ve köylerinde kalmış olanlara müslü-

1) Ömer II devrinde kadı olan Hasan el-Basri de mevlâ idi.

2) Burada da arazi ve baş vergileri için aynı tabir kullanılmaktadır.

3) Yeni müslümanların arab ordugâh şehirlerinden birisine muhacereti tabîi olarak mütalâa edilmektedir. Sadece putperestler eski dinlerinde kalıyorlardı.

4) Oku: قرأته yerine قرأته

manların himaye-kêrdeleri (zimme) deniliyordu. Orlar (Ömer ve sahabeler) ayrıca hiçbir müslümanın zor kullanarak ehlü'z-zimme'den arazi satın alması tarafdarı idiler; çünkü bunlar müslümanlara karşı savaşmadıklarını ve bunların düşmanlarını yani Bizanslıları desteklemediklerini iddia ile haklarını isteyebilirlerdi⁽¹⁾. Bundan dolayı sahabeler ve halifeler bunlara karşı zor kullanmaktan ⁽²⁾ ve ellerinden mülklerini almaktan çekindiler. Fakat bunlar kendi istekleriyle arz olunan arazinin de müslümanlar tarafından satın alınmasını, bunları satanlar hakikî mülkiyet hakkına malik olmadıklarından ve araziyi bütünüyle, müstakil müslüman muhariplerine, henüz mağlûp edilememiş olan müşriklere karşı sefer yapmak için imkân sağlaması için, müşterek mülk olarak muhafaza etmek istediklerinden dolayı hoş görmüyorlardı; bundan dolayı bu arazi hususî mülk gibi satılmaz ve tevârüs edilmezdi. Çünkü bunlar (sahabeler ve halifeler) sûre 2, 189. 8, 40'ın emrini yerine getirmeğe kararlı idiler.

Buna rağmen⁽³⁾ bazı müslümanlar daha çok eski devirlerde Suriye'de hususî mülke yani maruf tabiriyle Katâi'ye sahip oldular. Bu arazi Suriye'nin fethi esnasında kaçan patriçilerden ve mücadele esnasında maktul düşenlerden kalmaydı. Bunlar mirî arazi (Savafi) olarak hazineye alınmışlar ve gelirleri ilk zamanlarda haraç gibi devlet hazinesine alınmakta bulunmuştu. Fakat Muâviye Suriye valisi olup da masraflarını iratları ile kapamağa muvaffak olamayınca ricası üzerine Osman bu araziye, veya hiç olmazsa bunun büyük bir kısmını ona tevcih etti. Muâviye halife sıfatıyla bunları satılamaz çiftlikler olarak bizzat kendi ailesinin ve diğer müslümanların muhtaç olanlarına tahsis etti. Fakat zamanında Osman'ın kendisine tevcih etmemiş olduğu mirî araziye, kendisine bu hususta ricada bulunan Kureyşlilere ve başka Araplara Katâi olarak, timar şeklinde değil de satabilecekleri ve tevarüs edebilecekleri şekilde tamamiyle serbest mülk olarak taksim etti. Bu arazinin bakiyesi hakkında Abdülmelik aynı şekilde hareket etti. Abdülmelik sahipleri ölmüş bulunan haraç arazisini de istirdad ederek öşür araziei halinde müslümanlara dağıttı ki, bu suretle haraç düşmüş oldu. Mamâfih ne Abdülmelik, ne de ilk iki halefi haraç arazisini sahiplerinden zorla alarak müslümanlara vermek cihetine gitmediler. Fakat bunları satın almak hususunda müsait idiler. Bedel devlet hazinesine giriyor ve köyün haracı da bu miktarda tenzil ediliyordu; yeni müslüman sahiplerse sadece öşür ödüyorlardı.

1) Anlayamadığım bir şekilde Kremer şöyle tercüme ediyor: "Bunların araziye sahip olmanın kendilerini savaşmaktan alıkoyduğu ve müslümanların düşmanlarını desteklememeğe zorladığı şeklinde beyan ettikleri delillerden çekinerek, bir müslümanın eski yerlilerin elinde kalmış olan arazi parçalarını satın almasının doğru olmayacağı kanaati hâkimdi.,,

2) Oku: yerine

3) Bu kısım kısaltılarak verilmiştir. Kremer'in verdiği metin bir çok yerinde iyi değildir, fakat umumiyetle mânası anlaşılabilir.

Ömer II başka surette hareket etti. Her ne kadar 100 yılına kadar vukua gelmiş olanları eski haline irca etmiyerek, o zamana kadar satış yoluyla müslümanların eline geçmiş olan haraç arazisi üzerine cizye⁽¹⁾ vaz edilemeyeceğini, bunlardan sadece öşür alınacağını belirtmekle beraber istikbal için bu neviden satın almaları gayrı muteber ilân etti ve onun en yakın iki halefi olan Yezid II ve Hişam buna uygun hareket ettiler. 100 yılı bundan dolayı Mühlet yılı adıyla anıldı. Bununla beraber iş bu şekilde uzun müddet devam etmedi ve eski alış-veriş bütün hararetiyle tekrar başladı ve müslümanlara satılan araziden cizye⁽²⁾ değil sadece öşür alındı. Fakat bu yüzden haracın miktarı azaldığı için işe Mansur müdahale etti. O aslında Ömer II'nin kanunu hilâfına satılan emlâki eski sahiplerine iade etmek istiyordu; fakat bu iş büyük güçlük arz etmekteydi. Bundan dolayı Katâi ve 100 yılına kadar haraç arazisinden satın alman arazinin sadece öşür, fakat bu tarihten sonra satılanların haraç ödemelerini emretti. 141 yılında araziye bu bakımdan tesbit etmek ve vergiye bağlamak üzere Suriye'ye memurlar gönderdi.

İbn Asâkir hicrî altıncı asır müelliflerinden olup, Muhammed'in ölümünden sonra fütuhât yüzünden yeni zuhur eden şerâitin icabâtını selâhiyetle yerine getiren Ömer I. ve sahabelerin daha başlangıçtan itibaren bütün meselelerde istikbal için hareket tarz ve ölçülerini tesbit etmiş olduklarını, mirî arazinin hediye edilmesi ve haraç arazisinin satılmasının bir ölçü ve kaidelerin suiistimali olduğunu bunların ancak Osman ve Ümeyyeliiler zamanında başlayan inhitat devrinde vukubulduğunu çoktanberi umumiyetle kabul etmiş bulunan görüşün tahtı tesirinde kalmıştır. Fakat verdiği bilginin bu görüşün tesirinde kalmadığı hallerde bu malûmatı eski kaynaklardan devşirmiş olduğunda şüpheye mahal yoktur; bunlar uydurma olmayacak kadar müsbet malûmatır. Buna göre biz Ömer II'nin devlet ve âmmе emlâkinde selefleri zamanında başlamış olan parçalanma ve dökülme prosedürüne karşı bir reaksiyon olarak haraç arazisinin satışını men ettiğine pek âlâ inanabiliriz. Onun mirî araziye bir arada tutup bundan kimseye bir parça hediye etmemiş olduğunu filvaki İbn Asâkir kaydetmektedir; fakat bu husus herhalde kabul edilebilir⁽³⁾.

1) Burada da cizye arazi vergisi mukabilinde kullanılmaktadır.

2) Burada da cizye arazi vergisi mukabilinde kullanılmaktadır.

3) İbn Asâkir'in mirî arazinin kaybolması hakkında söyledikleri, Belâzurî 272 vdd. ve Yahya 45 de bulduğumuz şayan-ı dikkat bir haberle ikmal edilmektedir. "Ömer b. Hattâb Sevad'da maktullerin, kaçanların, İran şahının ve adamlarının, Posta'nın arazisini ve sulak, mahsuldar kısmı mirî arazi yaptı; bunların geliri 7 milyon dirhem tutuyordu. Fakat Haccac devrinde, Cemâcim savaşından sonra halk Divan'ı (kadastra ve mülkiyet vesikaları arşivi) yakıtı ve herkes eline geçeni aldı". Şu halde mirî araziye yalnız halifelerin hediye etmeleri tehdit etmemekteydi. Halk arasında devlet, hükümdar ve erkân arazisine karşı büyük ve umumî bir kırgınlık mevcuttu. Bunlar nefret ettikleri mülkiyet hakkının dayanağı olan tarihî unvanları tahrîp veya gölgelemek istiyorlardı.

İmdi bu halife Haraç arazisinin *satış* yoluyla devletin elinden çıkmasına karşı gelmiş ise o her halde bunun *din değiştirme* yoluyla vukuunu da istememiş olmalıdır. O, hiç bir mühtedinin vergiye tabi tutulamayacağı temel prensipinin devlet hazinesine zararlı mahiyetini giderecek ve maddi olmaksızın ziyade manevî ehemmiyet taşıyacak tedbirler almış gibi görünmektedir. (1) Yahya b. Âdem s.44 de, Ömer II' nin ihtida etmiş olanlar için haracı öşüre tahvili reddettiği, bilâkis bunlardan kim kanalı (2) başında kahrırsa vergisini evvelce olduğu gibi ödemesini, fakat kim şehre göçerse onun arazisinin köy cemaatine ait olmasını emrettiği kayıtlıdır. Filvaki kanalı yanında kalan yeni müslümanın haraç ödemeğe devam mecburiyeti hususu, bizim bildiğimize pek uymamaktadır; aradaki tezat, ödemenin vergi olarak değil de kira addedildiği (3) kabul edilecek olursa kaybolmaktadır. Zikr olunan mevkide, halifenin haraç arazisi ve bundan akıp gelen devlet geliri müessesesini pek mesut bir vakfa olarak gördüğü hakkındaki kayıt muhakkak doğru olacaktır. O her ne kadar bu hususta şimdiye kadar vuku bulan darlaşmayı giderip işi eski haline irca edememiş ise de, istikbal için fay'ın mevcudiyetini olduğu gibi muhafaza etmek istiyordu. Müslümanların, gerek yenilerin ve gerek eskilerin vergi muafiyetine prensip bakımından dokunmamasına rağmen sonradan yapılan değişikliklerle tarihî hakkın zedelenmesini ve hakikatte ammenin satılması yasak müşterek mülküne dahil olan tarlaların serbest şahsî mülk haline getirilmesini arzu etmekte idi.

Vergi şekli vukuu yoluyla, filvaki islâmın bir az tadile uğramış ganimet hukukuna göre kesin ve bütün istikbal için tanzim edilmiş olan hemen hemen bir asır evvel açılmış olan eyaletlerde Ömer II esas mânada bu tarihî temel üzerine istinad eden durumu muhafaza etmiş ve bunu tehdit eden zararlara karşı korumuştur. Kendi zamanında ancak taarruz edilen, hiç olmazsa henüz tamamiyle itaat altına alınmamış olan bölgelerde Maverâünnehir, Hindistan, Afrika ve İspanya'da ise başka türlü hareket etti. Burada takip ettiği hareket tamamiyle kendine mahsus itibar edilmeli ve diğer bölgelerdekilerle karıştırılmamalıdır; bu aynı görüş zaviyesine mensup değildir. Müşterek bir kavme karşı muhasemata başlanmadan evvel, ona islâmı kabul ve Allaha itaat etmek talebi yapılmak mecburiyeti vardı; bu talebe uyduğu takdirde mezkûr millet tam hukuka sahip olarak teokrasiye dahil olur ve vergi ödemek zorunda kalmazdı. İslâmın şartı bu idi, fakat bu hususu pek ciddiye almamaktaydı. Cihad, para ve ganimet getirmeli idi. Gaye bu ol-

1) Vergiden kurtulmak neticesinde Ömer II devrinde milyonlarca kişinin islâma geçişi iddiası için delil ve ispat vasıtaları bulmak güç olacaktır.

2) Irak'ta haraç arazisi kanallarla sulanan arazidir; sadece Alluvium haricinde kalan arazide öşür arazisi vardır

3) Yahya 43 e göre Ali, Ayn Temr'de yeni müslüman olan bir arazi sahibine şöyle demişti: senin arazin müslümanlara düşer; istersen şehre göçer ve maaş alırsın, yoksa kiracı (Kahrumân) olarak köyde kalır ve mahsulünün bir kısmını bize verirsin.

muştı, inancın yayılması değil. Ömer II bu cihaddan nefret ediyordu ve bilâkis milletlerin islâma muslihâne duhulünü arzu etmekteydi, bu hallerde ise haraç talep etmiyordu: Bunda fay'dan vaz geçme mevzuu bahs değildir, çünkü bu hallerde fay zaten yoktur.

Belâzurî 441'e göre Ömer II İndüs bölgesi hükümdarlarını islâma davet ve onlara müslümanlarla eşit muamele vadetti; bunun üzerine bunlar ihtida ederek arap isimleri aldılar. Belâzurî 436'ya göre bir çok Ma'verâünnehir hükümdarı onun zamanında islâmı kabul ettiler, vergi ödemek zorunda kalmadılar ve maaşa da istihkak keshettiler. Taberî 1354'e göre ona, Horasan ordusundaki mevâlinin, 20.000 kişi olarak araplarla müştereken müşriklere karşı savaşmalarına rağmen maaştan hariç tutuldukları ve hatta haraç ödemek zorunda kaldıkları şikâyet edilmişti; Ömer bu işi halletti. Halife aynı zamanda umumî olarak; islâmı kabul eden her kimseden haracın kaldırılmasını emretti; bunun üzerine o vakte kadar pui-perest kalmış olan Sogd'lular hâkim dinin cemaatine sel gibi akıp geldiler. Belâzurî 422 ve Taberî 1364'e göre ise Halife başşehir Semerkand'ı, arapların burasını ancak ahit-şikenlik suretiyle ellerine geçirmiş olduklarını kabul etmiş olmasına rağmen Sogdlulara geri vermedi. Yıllar önce vuku bulmuş bir şeyi o değiştiremezdi.

Berberiler de, Belâzurî 231, 225'e göre Ömer II tarafından islâma davet edilmiş ve bu davete kendi halinde icabet etmişlerdi. Bundan dolayı o da, çocukların tesliminden ibaret olan vergiyi kaldırdı. Daha evvelce teslim edilmiş olan kızlar hakkında, bunların efendilerinin kendilerini ya hukukî mânada zevceliğe almaları veya âilelerine geri göndermeleri kararını verdi.

Filvaki bizzat Ömer değil, fakat hiç şüphesiz onun zihniyetine ve emrine uygun olarak, bu diyar için seçmiş olduğu vali Semh tarafından, Contin. Isid. Hisp. § 186'ya göre, İspanya'da tatbik edilen bir tedbir ayrı ve çok kendine mahsus bir mahiyettedir. Zama-ulteriore vel (=et) citeriore Iberiam proprio stilo ad vectigalia inferenda describit. Predia et manualia vel quidquit illud est, quod olim predaviliter indivisum retentabat in Spania gens omnis arabica, sorte sociis dividendo partem ex omni re mobili et immobili fisco adsociat (1). Şu halde feth edilen arazinin bir kısmı vergi mukabilinde eski sekene elinde kalırken, diğer ve o zamana kadar hususî olarak ayrılmış bir kısım, beşte bir çıkarıldıktan sonra orduya taksim ediliyordu. Bu hususî olarak ayrılmış kısmın cinsi anlaşılmıyor; belki de bu, Irak ve Suriye'de mirî

1) Ben Mommsen'in Interpunktion'unu değiştirdim ve *preda'yı predia'ya* tahvil ettim: res mobilis-manualia; res immobilis-predia. [Terc: Zama, uzak ve yakın Iberia'yı haraç vermesi bakımından kendi kalemi ile tasvir eder. Mülkleri ve menkul eşyayı ve bütün Arab milletin evvelce İspanya'da garp yolu ile bölünmemiş olarak elinde bulundurduğu her şeyi kur'a ile müttefikler arasında taksim ederek bütün menkul ve gayri menkul eşyadan bir kısmını devlet hazinesine kattı.]

arazi olarak hazineye kaydedilmiş cinsten araziden tereküp ediyordu ⁽¹⁾. Ömer II İspanya'da ne de olsa bir miktar serbest harekete kadir. Hiç şüphesiz takip ettiği usulde, arap muhariplerini arazi mülkiyeti yolu ile İspanya'ya bağlamak gayesiyle bağlı idi. Bunda Ömer I'in verdiği misale dayanmışmış: Eğer Ömer I muhariplere Hindistan'da gayrı menkul emlak vermeseydi, bu ülkenin müdafaası imkânsız olurdu. ⁽²⁾ Filvaki Ömer I'in Hindistan'la hiç ilgisi yoktu ve umumiyetle o daha ziyade arazi ganimetinin mümkün olduğu nisbette büyük mikyasta hazineye mal edilmesi örneğini vermişti; fakat o daima öncü rolünü oynamak zorundadır, bu suretle ne kadar zikzaklı hareket eder görünürse görünsün! Bundan maada, eski rivayetin, arapların eyaletlerde hiç bir suretle arazi mülkiyetine sahip olmamak zorunda bulunduklarına mütedâir daha yeni düşünce ve rivayetin ne kadar az müşterek olduğu hususu belirtilmeğe lâyıktır.

İmdi Ömer II'nin ön plânda müslümanlara müteallik diğer malî tedbirlerine dair birkaç haber daha ilâve ediyorum.

Medine yanındaki Fedek vahası o vakte kadar, hüküm sürmekte bulunan halifelerin mülkü olarak itibar edilmekte idi: Ömer II bunu Muhammed'in hususî mülkü olmak sıfatıyla onun âilesince, Ali oğullarına tevcih etti. Bu suretle, şu halde hiç de esircesine bağlanmamış olduğu ilk iki halifenin bu husustaki tamamiyle ayrı kararlarını kaldırmış oldu (Belâzuri 30-32). Talha'nın âilesine de kendilerinden alınmış olan Mekke'deki mülklerini geri verdi (Tab. 1483 vdd.).

Yemen'de orada idareyi yürüten, Haccâc'ın bir kardeşi tarafından öşre ilâve bir meblâğ tahsil olunmaktaydı; Ömer II bunu da eski haline irca etti (Belâzuri 73). Uman'da öşür Basra hazinesine teslim edilmişti; Ömer II tekrar öşrün tahsil edildiği bölgede kalıp buranın fakirlerine tevzi edilmesi eski usulünü ihya etti (Belâzuri 77 vd). Eski usul bütün Arabistan'da böyle değildi ve şurada burada, kabile ve bölgelerin başlangıçta islâmı kabulleri esnasında kabul ettikleri şartların daha müsait veya daha ağır oluşlarına göre değişmekteydi ⁽³⁾. Ömer II'nin *Horasan haracı*'nın bu diyarda kalıp orada kullanılması hakkındaki emri (Tab. 1366) de umumileştirilmemek iktiza eder; bunun hususî sebepleri vardı.

Ordugâh şehirlerde ve garnizonlardaki müslüman muhacirlerin maaşları hususunda hükümet eskidenberi tamamiyle kendi arzusuna göre davranmaktaydı. Hoşuna gitmeyen isimleri listeden siler, yerine başkalarını ikame eder, maaş miktarını münasip bulduğu şekilde azaltır veya yükseltirdi. Bu daimî bir şikâyet mevzuu idi; çünkü maaşların kaynağı olan *fay*'in varidatı

1) Krş. s. 138 deki not. Ayrılan beşte bir her halde böyle değildi.

2) Dozy, Recherches (1881), 1, 76.

3) Skizzen 4, 95.

ganîmet hukukuna göre tamamiyle fatih orduların varislerine ait olup, aslında bu varidatın bütünü ile kendilerine taksim edilmesi talebi hiçbir zaman susmamıştı. Kendisinden evvel güya Ali'nin yaptığı gibi bu hususta Ömer II.'nin bu isteklere uymuş olmasına ise inanılmaz. Bu kadar düşüncesiz adımlar atmaktan Ömer II umumiyetle tevakkî ederdi (Belâzûrî 458 v.d.). Fakat yine de devlet kasasına karşı vaki olan isteklerin tatmini hususunda çok ileri gitti. Maaş istihkak sahiplerinin muhitini, evvelce vuku bulduğundan çok daha kuvvetli bir nisbette Araplar haricine de teşmil etti. Orduda bulunup putperestlere karşı yapılan seferlere iştirak eden bütün Horasan mevâlisi için sadece vergiden muafiyeti kabul ile iktifa etmiyerek onlara iâşe (rızk) ve ücret (atâ) de tahsis etti. Horasan haracı kifayet etmediği taktirde devletin merkez hazinesinden yardımda bulunmağa hazır olduğunu beyan etti; fakat buna ihtiyaç hasıl olmadı (Taberî 1354). Mamafih onun köylerden Kûfe ve Basra'ya göçen her yeni mühtediyi muhacir addederek bunları Arap fatihlerin mirasçılarına tanıdığı bütün hakları kabul etmiş olduğu hakkındaki rivayetin doğruluğu çok şüphe ile karşılanmalıdır: Hukukî bakımdan bunun müdafaası pek mümkün olmadığı gibi tatbik bakımından en kötü neticeler vereceği muhakkaktır. Mukatile'nin çocuklarına ve ailelerine maaş vermek âdeti daha Muâviye tarafından tahdid edilmiş ve Abdülmelik tarafından tamamiyle ortadan kaldırılmış bulunmaktaydı. Ömer II bu âdeti yeniden tesis etti (Belâzûrî 458 v.d. Tab. 1367). Ömer II müslüman fakirlerini bilhassa muhtaç hacıları ve bazı hastalıklarla malûl olanları da muayyen para bağışları ile himaye etti ve bu hususta yaptığı hayır işlerini Velid I gibi sadece Suriye'ye inhisar ettirmeyip bütün eyâletler arasında hiçbir fark gözetmemesine uygun olarak Irak ve Horasan'da da yaptı ve yürüttü (Tab. 1337, 1364, 1367, 1854).

Onun diğer din ve iman sâliklerine karşı olan tarzı hareketine gelince, Theophanes 6210 Hilkat Yılı vekayinde şunları hikâye etmektedir: «Aynı yıl içinde Suriye'de büyük bir zelzele olunca⁽¹⁾, Ömer şehirlerde şarabı yasak ederek hristiyanları İslâmı kabule zorladı. Bunu yapanları vergiden muaf tuttu, fakat diğerlerini öldürdü ve birçok kimseyi martir yaptı. Bir hristiyanın bir araba karşı şehadetinin makbul tutulmamasını emretti. İmparator Leo'ya da onu İslâmı kabule sevk etmek ümidi ile doğmatik bir mektup yazdı». Bu hikâyede doğru yanlış ile karışmıştır. Doğru olan cihet Ömer II.'nin mutaassıp bir müslüman oluşu ve bunu hristiyanların hissetmiş olmalarıdır. Fakat Ömer onları ölümle tehdit ederek ihtidaya zorlamamıştır⁽²⁾. Çünkü o, bu suretle mer'î olan hukuku zedelemiş olurdu ki, iyi bir

1) Zelzele 15 Cumada I. 99=24 Aralık 717 de vuku bulmuştu. Aynı yılın Safer'inde (Eylül 717) Ömer halife olmuştu.

2) Diehl, Histoire d'Afrique, 1896, s. 591 de, Ömer'in Afrika'da katoliklere ya ihtida veya memleketi terk etmelerini emretmiş olduğunu iddia ediyor. Dayanağı Monum. Germ.

müslüman sıfatıyla işte bunu yapmazdı. O hristiyanlara karşı da bunlara durum başka türlü görünmüş olsa bile tamamıyla hukuk çerçevesinde kalmıştır. Ömer onların, teslim muahedeleri ile temin edilmiş olduğu gibi, eski kiliselerine sahip kalmalarını sağlamış ve sadece yeni kiliseler yapmalarını hoş görmemiştir (Tab. 1371). Mukabilinde Sur kapısı önündeki kiliselerinden filvaki onların, sur haricindeki bölge sılâhla fethedildiği ve sulhen teslim edilmediği cihetle, hakikatte muahede harici olarak sahip bulundukları bilhassa St. Thomae'den feragat etmeleri şartıyla, Velid I tarafından haksız olarak ellerinden alınmış olan Dimaşk'taki Yohannes kilisesini tekrar boşaltarak iade etmek istemişti. Hristiyanlar bunu kabul etmedikleri için bu kiliseyi diğerlerine mukabil tuttu (Tab. 1275, Belâzuri 125). Filvaki onun bu hususta tatbik ettiği formel ve hukukî idi; İslâmı inkâr etmeden başka türlü hareket edemezdi. Sadece paranın rol oynadığı hallerde daha büyük ve geniş kalpli idi. Acla ve Kıbrıs'taki Hristiyanların vergisi zamanla ve bir takım bahanelerle yükseltilmişti; bunu evvelce tesbit edilmiş miktara indirdi (Belâzuri 59, 154 v.d.). Yemen'deki Necranlıları Peygamber yılda her biri 40 dirhem kıymetinde 2000 parça mal ödemekle mükellef tutmuş buna mukabil onlara hristiyan olarak memleket ve mülklerini muhafaza müsaadesi bahşetmişti. Ömer I bu anlaşmayı türlü şekilde iyi gösterilmeğe çalışılan açık bir haksızlıkla ihlâl etti. Halife bunların arazisini satın almak veya gidecekleri yerde buna mukabil arazi vermek şartı ile bu hristiyan Necranlıları kendilerine bağlanmış olan yahudilerle birlikte Arabistan'ı terk ederek Irak veya Suriye'ye hicrete zorladı. Kûfe yaundaki Necrâniye bunların ana kolonisi oldu. Bunlar vergilerini eski miktarda ödemek zorunda kaldılar; Necrâniye'deki reisleri bu tediye sorumlu olup vergiyi aynı zamanda Suriye'ye göçmüş olan arkadaşlarından da tahsil etmekteydi. Ömer'in halefi Osman vergi miktarını ölüm ve İslâmı kabul yoluyla Necrânlıların sayısı azaldığı için 200, Muâviye de yine 200 parça indirmişlerdi. Fakat Haccâc bunların gtiya İbn Eş'as'a sempati duymalarından şüphe ettiği için vergiyi tekrar 200 parça miktarı arttırmıştı. Ömer II. halife olunca bunlar dertlerini döktüler; miktarları azalmıştı, daimî harplerle sefaletе düşmüşlerdi. Filvaki bunların 40.000 den dört bin kişiye düştükleri anlaşıldı. Bu vaziyete bir çare bulmak için Ömer II. bunların mükellef oldukları verginin kesin ve bir defa tâyin edilmiş miktarda (ellerinden zorla alınmış veya mübadele edilmiş olan) arazilerine değil, bunların aralarından ölenler ve İslâma geçenler çıktıktan sonra bakiye kalan mevcutlarına tahmil edilmesi

---

Epistol. 3, 267. dir. Fakat burada papa Gregor, Bonifatius'a sadece şunu yazmaktadır: *Afros passim ad ecclesiasticos ordines praetendentes nulla ratione soscipiat, quia aliqui eorum Manichaei, aliqui rebaptizati saepius sunt probati.* [Terc: Şurada burada kilisede rütbelер benimseyen Afrikalıları hiç bir suretle desteklemesin, zira onlardan bazılarının maniheist, bazılarının da yeniden vaftiz edilmiş oldukları çok kere ispat edilmiştir.] Bu Ömer'in İslâm hukukuna tamamıyla mugayir olacak bir emrine delil olarak kifâyet eder mi?

gerektiğini bildirdi. Bu prensibe göre, miktarları onda bire inmiş olduğu cihetle vergilerini de onda bire indirdi, ve bunlardan 2000 parça yerine 200 veya 80.000 dirhem yerine 8.000 dirhem tahsil etti. Bu suretle belki de Ömer I.'in yapmış olduğu haksızlığı bir dereceye kadar gidermek istemişti (Belâ-zurî 67 v.d.).

Kûfe valisi Abdülhamid'e göndermiş olduğu, evvelce zikredilmiş yazısında (Tab. 1366 v.d.) Ömer II ona, gayrı müslim teb'aya da âdil ve hakk muamela etmeği ve vergiyi ekili ve ekilmemiş araziden aynı yükseklikte ve sertlikle tahsil etmemesini emretmişti. O resmî vergi haricinde, eskidenberi bir zamanlar İran mülkü olan arazide yerleşmiş olan bütün diğer vergileri men etti: Nevruz ve Mührican bayramlarında verilen hediyeler, küçük memurlar için muamele ücretleri, nikâh ücretleri, evrak mühürleme vergisi ve âyin, yani kelime mânasıyla itiyad, ifade ettiğine göre ise mümkün olduğu derecede yüksek gümrük, ingilizlerdeki Custom gibi (1) vergileri bu cümleden men olunanlardandılar. Bu suistimal edilen ve kontrolü şekli olan rüsum herhalde ekseriyetle devlet hazinesine akmamaktaydı. Bundan dolayı da men edilmeleri çok şekli idi. Valiler yıl başlarında veya diğer vesilelerle de boş el ile ziyaret edilmemekten hoşlanmaktaydılar (Tab. 1635 v.dd.).

Haraç arazisinin satılması yasağına Ömer malî zaruretlerle sevk edilmişti. Bu arazinin vergiden muaf müslüman mülkiyetine geçmek suretiyle verginin azalmasının önüne geçmek istiyordu. Fakat bu suretle aynı zamanda köylüleşmenin önüne de sed çekmiş oluyordu; vergi mükellefi arazi sahiplerini, vergiden muaf oldukları cihetle arazinin eski sahiplerine nazaran daha büyük kıymet taşıdığı Arap efendilerin mülkiyet hırsına karşı korumuş oluyordu. Buna benzer şekilde kuzey-batı Almanya'da, meselâ Braunschweig-Lüneburg'ta hükümdarlar köylü arazisinin asilzâdeler eline geçmesini önlemeğe çalışmışlardır; çünkü arazi bu taktirde vergiden muaf oluyordu. Fakat onlar bu suretle hiç farkına varmadan köylü sınıfını kurtarmış oldular. Ömer II elbette böyle bir başarı kazanamadı. Doğuda vaziyet ve şerait de zaten başkaydı. Orada bizim anladığımız mânada köylü mevcut olmadığı gibi, gayrı Arap mülk sahipleri de ekseriyetleriyle çiftlik veya köy ağaları (dibkân) olup fellâhlar bunların köleleriydiler.

3 - Birçok hususun vuzuhsuz kalmasına rağmen, daha Dozy'nin başlamış olduğu gibi bu halife ile yukarıdan bakarak alay etmeğe insanın kendisini gülünç mevkiye sokacağı oldukça muhakkaktır. Ömer II teolojiden ve yani bu mânada fıkhıtan lüzumundan fazla mülhem olmuş, vicdanî titizliği onu çok zaman kötürümleştiren şüphelere sevk etmiş olabilir. Bir defa-

1) Müslüman vergi kanunu koyuculuğu Gümrük mefhumuna aşina olmayıp sadece haraç ve öşr'ü tanımasına mukabil bunu seyyar tacirlerin vergilendirilmesi hususunda tatbik etmesini de bilir.

sında bir vazını şu sözlerle bitirmiş olduğu rivayet edilir: “kendimi hiçbir surette sizden daha iyi addetmeden sizlere bu ihtarları yapıyorum”. Aynı isimdeki büyük babasının sayesinde kendisini dünyaya saydırdığı o şahsî otoritesini tam mânasıyle müdrik oluş onda yoktu. Fakat o sadece kendi nefsi için değil salus publica [âmmenin huzuru] için uğraşırdı. Dindarlığı onu devleti iyi bir şekilde idare etmeğe ve bunun arz ettiği güç vazifeleri hakkıyla başarmağa teşvik ediyordu.

Mamafih iktidarı iyi niyetiyle mütenasip olmamış olabilir. Siyasî kabiliyet-sizliğinin en büyük delili olarak onun maliyeyi sarsmış olduğu zikredilir. Bu meselenin ne olduğunu gördük. İslâmı kabul eden millet ve devletlere vergi vaz etmemekle sadece ganimet seferlerinin önüne geçmiş ve fakat devlet gelirlerini feda etmemiştir: Çünkü balıklar henüz ağa girmiş değildi. Çoktanberi feth edilmiş ve feth hukukuna göre vergilendirilmesi icabeden eyaletlerde, meselâ Sevâd ve Mısır’da tarihi hukuk üzerinde ısrar ederek devlet mülk ve gelirlerinin azalmasına karşı cephe almıştı. Buralarda bütün müslümanlar için vergiden muafiyetin maliye üzerinde yapacağı zararlı tesirleri önlemeğe çalışmamıştı. Kötüye kullanılan hediye ve emsali vergilerin kaldırılması ile şüphesiz sadece bunları ceplerine atan memurlar ızzar edilmişti. O olsa olsa, her tarafa yaptığı veya yapmağa hazır olduğu yardımlar yüzünden devlet hazinesine lüzumundan fazla yük yüklemiş olmakla itham olunabilir. Fakat bu devlet paralarından o, şahsî için hiçbir şey kullanmadığı gibi bunları İstanbul’a karşı yapılacak seferlerle de israf etmedi: bu hususta seleflerinin çok zıddıydı. Aynı şekilde valilerin memuriyetlerini kendilerini zengin etmek hususunda bir fırsat addetmemelerine de dikkat gösterdi. Bu sayede yaptığı reformların sebebiyet verdiği gelir azalmalarını muhtemelen iki misli telâfi etmiş oluyordu. Onun zamanında devlet parasının bir sihirbazın değneği değmişcesine ortadan kalkmış ve vergi gelirinin birdenbire çok azalmış bulunması iddiasının (Müller 1, 441) bir zühul neticesi ortaya atıldığı meselesi bir tarafa; bu iddia hiçbir suretle doğru değildir. Abdülmelik ve Haccâc’ın isyanlarla uğraştıkları devirde maliye fena durumda idi. Ömer II devrinde bu yeniden düzeldi. Bundan başka malî menfaat, devletin yegâne alâka mevzuu değildir. Ömer’in berberilerden çocuklarının vergi olarak alınmasını men etmesinin veya Necranlıların yükünü hafifletmiş, teb’ayı memurlara karşı korumuş ve eyaletlerin idaresini sadece bunların malî istismarı addetmiş olmasını beğenmemek cesaretini kim gösterebilir!

Kremer ve Müller onun sadece dindarane hayallerine uyarak hiçbir pratik ihtiyaç yokken maliyeye müdahale ederek bunun normal gidişini haleldar ettiğini ve şimdiye kadarki gelişmenin tayin ettiği istikametten zorla çıkardığını kabul ediyorlar. Onlara göre hakikî durumdan onun hiçbir haberi yoktu. Hakikatte ise onun bu modern münekkithleri o zamanın hakikî şartlarını yanlış tasavvur etmektedirler; bu şartlar tamamiyle karışık olup

yeni bir nizama ihtiyaç gösteriyorlardı. Vergi statüsünde karışıklık doğuran bizzat Ömer değildir; bu karışıklık vardı ve devam edemezdi. Onun halletmek istediği vazife muhayyel değil hakikî ve acele hareket isteyen bir vazifeydi. Bunu önce Haccâc ciddiyetle, fakat âmme efkârını tamamıyla aleyhine çevirecek bir tarzda ele almıştı. Ömer bunu daha başka bir yoldan ve temeli İslâmda olan veya hiç olmazsa ona istinad eden hassasiyeti ihtimamla gözönünde tutarak başarmağa çalıştı. Her ikisinin önünde de zamanın doğurduğu ve halli zarurî olan aynı problem durmaktaydı. Bu problem haraç arazisinin yavaş yavaş vergiden muaf sahiplerin eline geçmesiyle ortaya çıkmıştı.

Bu suretle, Ömer II'nin Emevî devletinin temellerini sarsmış olduğu ithamı esas noktadan nakzedilmiş oluyor. Bu devletin temelleri daha evvelden sallanmaktaydı; başlangıçtanberi biraz çürüktü. A. Müller'in, Ömer'in, seleflerinin an'anesinden ayrılması muvacehesinde işhad ettiği, her devletin sadece kuruluşunu medyun olduğu aynı şart ve vasıtalar sayesinde yaşamağa devam edebileceği şeklindeki Roma hikmeti ayn hakla bizzat Emevîler aleyhinde istimal edilebilir. Bunların hâkimiyeti hiçbir suretle Peygamber ve sahabelerinin hâkimiyet esaslarını aynen devam ettirmemiştir. Bu esaslar, yine temeli üzerinde durmak istediği, inkâr edemeyeceği İslâm tarafından yürütülmemiş aksine bir an önce gömülmüştür. Emevîler mütemadiyen, Allah ve din namına aleyhlerine zuhur eden muhalefeti bastırmak ile uğraşmaktaydılar. Ayrıca arada sırada muazzam isyanlar halinde nefret edilen Suriye zulmüne karşı ayaklanan Irak'ın barış tammayan düşmanlığı ile de tehdit edilmekteydiler. Fakat onlar için en büyük tehlike, sadece onlara değil bütün Arap hâkimiyetine teveccüh eden sosyal bir hareketti. Ömer I İslâm devletini, fütuhat hukukuna uygun olarak itaate alınanlar üzerinde bir Arap imperyumı olarak kurmuştu; bunu birbirinden din ve milliyet bakımından ayrı iki sınıfın, müslüman Arap ve gayri Arap diğer din mensupları, Arap harp asaleti ve gayri Arap vergi ödeyen pleb sınıflarının farkı üzerine tesis etmişti. Fakat bu sağlam bir temel değildi. Çünkü efendiler ve köleler arasındaki paravana, bu sonuncuların gittikçe daha fazla miktarda İslâmı kabul ederek Arap ordugâh şehirlerine sızmaları suretiyle yırtılmış oldu. Tabii ve önüne geçilmez bir prosedür olan itaat altına alınanların mütemadiyen artan İslâma dühulleri Ömer'in sistemini, onun zamanında olmasa da iktidarı devr alan Emevî devrinde hesab-ı sual hale getirdi. Hiç olmazsa teokratik prensiplere uygun şekle dinden sonra siyasi durum da girecekti. Teokraside vatandaşlık hakkını milliyet değil İslâm bahşetmekteydi.

Mevâlî kapıyı vurmakta ve Araplarla hukukî müsavat istemekte idi; İslâm onların tarafında idi ve İslâma dayanan ihtilâl onları kendi safına çekmeğe çalışıyordu. Ömer II bunların taleplerini uygun şekilde yerine

getirmeğe çalıştı. Bu hususta hareket noktasını siyâsî olmaktan ziyade dinî motifler teşkil etmekteydi. Fakat bunların ikisi birbirine mani değildiler. İslâmı bir kenara bırakmak mümkün değildi, onun hesaba karışması zarurî idi; İslâmın husumeti Ümeyye devletini inkıraz ile tehdit ediyordu. Şu halde İslâm ile anlaşmak, muhalefeti İslâmın ittifakından, haklı şikâyetleri dinlemek ve yerine getirilmesi mümkün istekleri kabul etmek suretiyle, mahrum etmeğe çalışmak suretiyle bir Emevî hükümdarı hiç de ailesinin menfaati aleyhine hareket etmiş olamazdı. İşte Ömer II'nin programı muhtemelen bu olmuş olmalıdır. O İslâm'da gerek devlet ve gerekse buna karşı gelen düşman kuvvetleri için müşterek bir temel aradı. Anlaşma ve barış politikasını bu nokta-i nazardan kurdu. Bunu sadece mevâlîye karşı yapmadı. Eyaletlerin adem-i memnuniyetini de gidermek ve bilhassa Iraklılardan Suriye'nin yabancı hâkimiyeti altında bulundukları hissini kaldırmak için gayret etti. Herkese aynı alâka ve ihtimamı gösterdi. Hattâ Havâric'i bile, onların delilleri üzerinde münakaşa ederek memnun edebileceğini zannetti ve hiç olmazsa onların kendi zamanında kılıçlarını kınında tutmalarını sağlamayı başardı. Diğer suçlara karşı sert davrandığı halde siyâsî suçları cezalandırmadı. Ali oğullarına hüsnü muamelede bulundu, müsadere edilmiş mülklerini onlara iade etti -Talha'nın varislerine karşı da aynı muamelede bulunmuş- ve cedlerine hutbelerde lânet edilmesi âdetini menetti (1). Fakat bunların hilâfet iddialarını içinden haklı bulmuş olması bundan istihraç edilemeyeceği gibi (2) inanılır bir keyfiyet de değildir. O eski cinsten bir müslümandı. Eski İslâmın aslında şîî Legitimismus'una karşı sempatisi yoktur. Bu İslâma, eğer başka hususlarda nefret etmeseydi, bütün gayrı hukukî menşesine rağmen Emevî hanedanına karşı da vaziyet almazdı. Abbâsî Mansur Ömer II'nin, umumiyetle medh edilmeğe lâyık bir hükûmet sürdüğünü, fakat ne de olsa bir Emevî olduğunu ve hanedanının hâkimiyet hakkına inandığını söylemiştir (Tab. 3, 534).

Hamerin exercitibus nihil satis prosperum nec quicquam adversum peregit, tantae autem benignitatis et patientiae fuit, ut hactenus tantus ei honor lausque referatur, etiam ab externis, quantus ulli umquam viventi, regni gubernacula praeroganti, adlatus est (*).

Isidor'un Arap-Bizans zeylcisinin bu halife hakkındaki hükmü (§. 38) budur. Muhakkak olan niyetinin iyi olduğu ve belki de hiç de akılsızca adde-

1) Ag. 8, 153. Yakubî 2, 366. Weil'in bunun doğruluğundan şüphesi haksızdır. Ömer'in ölümünden sonra da Ali'ye resmen lânet tekrar ihya edilmedi (Tab. 1482 vd.).

2) Kitâb el-Agânî'deki Ömer bahsi onu gizli bir şîî olarak göstermek istemektedir. Fakat rivayete göre, şîîlere tam zıd akidede olan haricîler de onu fikirdaş itibar etmişlerdir.

*) [Terc: Ömer ordunun başında ne fazla bir şey başardı, ne de başarısızlığa uğradı. Bununla beraber o kadar cömert ve sabırlı idi ki, günümüze kadar yabancılar tarafından bile ona yaşayan ve iktidarda bulunan her hangi bir kimseye verildiği kadar şân ve şeref bahşedilmiştir.]

dilemiyeceğidir. Neler yapabileceği söylenemez, çünkü üç buçuk yıldan daha az hüküm sürmüştür. 39 yaşında olduğu halde 24/25 Receb 101 (9 Şubat 720) Cuma günü Dımaşk yanında Hunâsira'da öldü. Ebû Übeyde'ye göre, haricilere hak vermesinden ve Süleyman tarafından kendisine veliaht tâyin edilmiş olan Yezîd b. Abdilmelik'i liyakatsiz ilân ederek ıskat edeceğinden korktukları için Emevîler tarafından zehirletilmiştir. Fakat itimada şayan tarihçiler bu rivâyetten haberdar değildir. Bu rivâyette her halde sadece, reformcu halifenin zamanından evvel ölümü ve bundan sonra eski idare şeklinin yeniden başlaması vak'asının doğurduğu hayal kırıklığı bir makes bulmuş olmalıdır.

Altıncı Kısım

MUAHHAR MERVANİLER

1 - Yezîd II, Abdülmelik'in evlenmiş olduğu Yezîd I'in kızı Âtika yoluyla birinci Yezîd'in torunuydu. O ekseriyetle asıl annesine nisbetle Yezîd b. Âtika tesmiye edilir (1). Kendisini diğer Mervanilerden daha asıl addederek Süfyânî kanıyla öğünürdü. Adını da aldığı ana tarafından dedesinin damarlarından bir kısmı, onun yumuşaklığını ve insanlardan hoşlanma huyunu tevarüs etmemiş olmasına rağmen, vücudunda atmaktaydı.

Cülûsunu hemen müteakip gerek onun idaresi ve gerekse müteakip devir üzerinde müessir olan bir hadise vuku buldu. Yezîd, Haccâc ile yakın münasebette bulunmuş ve daha Haccâc hayatta iken kendisine sonradan halife olacak Velid'i doğurmuş olan onun bir yeğeni ile evlenmişti; bu hanımın ilk ve erken ölmüş oğlu Haccâc adını taşımaktaydı. Bu vakaya uygun olarak Yezîd, Irak valisi sıfatıyla Haccâc'ın ailesine fena muamelede bulunmuş olan Süleyman'ın gözde adamı Yezîd b. Muhelleb'e karşı düşmanca hisler beslemekte idi. Yezîd hilâfet tahtına geçtiği sırada Muhelleb'in oğlu onu iyi nazarla karşılamadı. Bu ricalarından dolayı tutulduğu yerden kaçtı. Bu kaçış Vâkidi'ye göre Ömer'in ölümünden sonra, Taberî'nin baş râvisi olan Ebû Mihnef'e göre ise daha Ömer'in ağır hastalandığı haberi üzerine vaki oldu. Hedefi ailesi olan Mahâlibe'nin ve mensup olduğu Ezd Uman kabilesinin yurdu olan Basra idi. Kendisini takip eden Kaysîlerden ve yolunu kesip onu yakalamak isteyen Kûfelîlerden kurtularak küçük bir maiyyetle, bu arada ele geçirilebilen kardeş ve yeğenlerinin kalesinde haps olundukları Basra önünde göründü. Vali Adî b. Ertât onun şehre girmesini men etmek üzere Basra birlikleri ile beraber şehir haricine çıktı. Fakat Yezîd b. Muhelleb gelir gelmez herkes yer verdi. Ona karşı harekete geçmek isteyen Haccâc ailesine mensup bir süvari birliği kumandanı yavaşça kenara itildi. Yezîd kimse kendine mani olmadan şehre girip karargâhına varmağa muvaffak oldu. Herhalde yeni halifeyi hiç de iyi bir şöhrat takip etmemiş olmalı idi.

---

1) O zamanlar asıl bir anneden doğmuş olmaya çok daha büyük önem verilirdi. Çok kabiliyetli ve Emevî ailesi içinde pek nüfuzlu olmasına rağmen bir cariyeden doğmuş olan Mesleme b. Abdülmelik hilâfet için hesaba katılmıyordu.

Ne Basra'da ne Vâsıt'ta kâfi derecede Suriyeli birlik mevcut değilmiş gibi görünüyor; bunları belki de Ömer II geri çekmişti.

Muhelleb'in oğlu evvelâ, kulede mevkuf tutulanları serbest bırakmağa ikna için vali ile müzakereye girişti. Bunda bir başarı sağlayamayınca işi zora döktü. Yemen, yani Basra'da olduğu gibi Horasan'da da ittifak halinde bulunan Ezd ve Rebia onun tarafını tutuyordu. Zengin hediyelerle bunların sadakatini takviye etti. Eskidenberi Yemen'de rekabet halinde bulunan Temim ve Kays valinin tarafını tuttular. Fakat titizliği yüzünden devlet hazinesine cömertçe dalmaktan çekinen vali birkaç parayı tasarruf ettiği cihetle bunlar pek iştihâl değildiler ve partilerin daha ilk müsademesinde dağıldılar. Vali kaçarak kulede muhasara edildi. Orada mevkuf bulunan Muhellebiler bulundukları zindanı sürgülediklerinden vali onlara bir şey yapacak durumda değildi. Birkaç gün sonra kule düştü ve vali esir edildi. «Allah'ın birlikleri»nin Suriyeli devlet ordularından duyulan korku ile kendisinin kılna bile dokunulmayacağını ümit ederek Adî b. Ertât maneviyatını bozmadan kısmetine boyun eğdi.

Halifeden Yezid b. Muhelleb için kopartılan bir aman-nâme çok geç kalmıştı. Yezid b. Muhelleb çok ileri gitmiş bulunuyordu. Artık açıkça Allah'ın kitabı ve Peygamberin sünneti namına, Suriyelilere karşı, Türk ve Deylemlilere karşı yapılacak olanlardan çok daha lüzumlu ve sevap getirecek bir mücadeleye davet etmekteydi. İslâmı arabasına koşmak istiyordu. Bu arada Basra'da, sesini bu davete karşı yükseltmeğe cesaret eden bir adam vardı: Ömer II'nin dostu olan ihtiyar Hasan. Hasan-ı Basrî, bu vatandaş arası harplerin Allah'la değil dünya ve onun kazanılmasıyla alâkalı olduğunu beyan ediyordu. Kendisi bir Suriyeli dostu, hain ve münafık olmakla itham edildi: «Bir komşusu kulübesinden bir saz koparsa ⁽¹⁾, vuracağı yumrukla onun yüzünü kanatır; fakat şimdi her şeyimizi ortaya koyup haksızlığa karşı korunmamızla bizi itham ediyor!» Buna benzer durumda bir zamanlar Eremias'in yaptığı gibi, Hasan Basra'da bu sözlere kanmadan, kendisine inananları isyana iştirakten alıkoymağa devam etti. Bilhassa Basra yakınındaki bazı köylerde bulunan gayrı Arap sekene üzerinde nüfuz sahibi idi. Fakat o din ve siyasetten teokrasi sahasında ayrılmış olmasıyla hususî bir duruma malikti ve taraftarları da ehemmiyetli bir miktara balığ değildi. Yoksa dokunulmadan kalması pek mümkün olamazdı. Başlarında kurra olduğu halde Basra'nın orta karar dindarları Yezid'in attığı zokayı yuttular ve bunları büyük miktarda mevâlî takip etti. Bu suretle Yezid'in taraftarları muazzam miktarda arttı, fakat kitlenin büyüklüğü askerî kabiliyetle alâkalı olmayıp, İslâm'da ele avuca sığmaz bir müttefik olduğunu gösterdi.

Basra'ya bağlı olan bölgeler, Ehvaz, Faris ve Kirman'da âsinin tarafına geçtiler; sadece onun eski asıl eyaleti olan Horasan, burada Ezdliler Temim

1) Basra evleri mutaden sazdan idiler.

tarafından tehdit edildikleri cihetle Yezid b. Muhelleb'e katılmadılar. Yezid'e en büyük kolaylıkla tutunabileceği Faris'te yerleşmesi tavsiye edildi. Fakat o Irak'ı üzerine yürümekte olan Suriyelilere bırakmak istemediği gibi hattâ onlardan önce Kûfe'ye varmak arzusunda idi. 101 yılı sonlarına doğru (720 yazı) eline geçirdiği Vâsıt ve Nil kanalı üzerinden Kûfe'ye yöneldi. Bu kanalın Fıratla birleştiği yerde, çok sık kullanılan Akr (kale) adını taşıyan ve eski Babil'e yakın olan bir mahalde tavakkuf etti (1). Ona karşı Kûfe yolunu, diğer sahilde Nuhayle yanında mevzi almış bulunan Kûfe valisi kesmeğe çalıştı; fakat aralarında sadece Yemenli ve Rebialı değil hattâ Temimlilerden de en meşhur adların vârislerinin bulunduğu birçok Kûfelinin Yezid tarafına geçmesine mani olamadı.

Çok geçmeden Küçükasya ve Ermeniyeye seferlerinin uzun yıllar kumandanlığını yapmış olan Mesleme b. Abdilmelik de Suriye'nin ana ordusu ile sahnede göründü. Yezid onun Fırat'ı geçerek yaklaşmasına ve sükkunetle yakınında ordugâh kurmasına ses çıkarmadı. Çünkü kitle üzerinde büyük nüfuza sahip bulunan iki tarikat reisi Samaida ve Ebû Ruba, onun, ne de olsa müslüman olan Suriyelileri, Kur'an ve sünnete davet ederek doğru yolu bulmalarına imkân vermeksizin habersizce ve belki de hattâ geceleyin başına uğratmasına itiraz etmişlerdi (2). Yezid bir zamanlar Sıff'in'de Ali'nin

1) Tenbîh 322, 1 deki mısraa göre savaş Babil ile Akr arasında cereyan etti. Şu halde kastedilen Akr, Babil gibi Fırat'ın doğu sahilinde bulunuyordu ve Hindiya'nın batısında aranılması gereken Kerbelâ Akr'ı değildi. Burada güçlük çıkaran sadece Tab. 1395'deki Mesleme'nin takip ettiği yolun tasviridir: "Mesleme Fırat boyunca ilerleyerek Anbar yanında durdu, sonra Fârit köyü karşısında nehir üzerine (alayhî) köprü kurarak Yezid'in karşısında Akr yanında duruncaya kadar ilerledi". İmdi Anbâr doğu sahilde bulunduğuna göre Mesleme bu tasvire göre önce Fârit yanında nehrin batı sahiline geçmiş ve oradan da tekrar geri doğu kıyısına geçmiş oluyor; sonradan Kahtaba'nın yaptığına benzer şekilde. Fakat nehri yeniden bir geçiş hakkında hiç bir haber yoktur. Fakat yine de Suriye'lilerin üzerinden geçerek Akr'a geldikleri ve arkalarında yaptıkları bir köprüden bahsediliyor. Nöldeke Akr (Ἀκρα) ı Kasr (Casra) ile identifiye ediyor. Bunda haklı olmalıdır. Çünkü eski Nil Kasr ile Babil arasında munsab olmakta olup savaş meydanı da Akr ile Babil arasındaki Nîl munsabında bulunmaktaydı. Tab. 1397 deki topoğrafik malumat vuzuhsuz olup İbn Serapion ile de açıklanmış olmamaktadır.

2) Meslemenin akl muhtemelen böyle idi: Ebu Mihnef, Mesleme'nin Fırat'ı geçmek zorunda olduğunu söylemez, krş. bundan evvelki not. Mürcifler daha eski firkaların şiddetini atarak Cemâ'a'te, sünni inanaşa yaklaşmağa çalıştılar. Emevî saltanatına bunlar da muarız idiler. Fakat «Ali veya Osman» sualinin cevabını Allah'a bırakmışlardı. Bunlar sahte bir İmam'ı takip edenlerin de iyi müslüman olabileceği fikrinde idiler. Haricilerin yalnız kendilerini müslüman addetmelerini, bunların herkesin inanç durumu hakkında kesin hüküm vermelerini ve bu suretle Allah'ın hükmüne müdahale etmelerini protesto etmekte idiler. «Biz müslümanlar, putperestlerin aksine hepimiz bir olan Allah'a inanırız ve İslâm ile birleşmişiz: ne kadar dindar ve ciddî olurlarsa olsunlar Haricîler buna aykırı nazariyelerinde hataya düşmüşlerdir. Ali ile Osman arasındaki mücadele hakkında bir hükmün herhangi bir Kur'an âyetinde tebliğ edildiğini bilmiyorum. Bunların her ikisi de Allah'ın kullarıdır ve Allah kıyamet gününde onları fiillerine göre hükme bağlayacaktır». Bu Vloten tarafından DMZ 1891, s. 163 de doğru olarak tercüme edilmeyen bir mürcü'nün imanının hakiki mânâsıdır.

yapmış olduğu gibi boyun eğdi, fakat birliklerine karşı duyduğu bütün itimadı kaybederek yüksek sesle bu sayısız kalabalık yerine Horasan'daki Ezdlilerin yanında bulunmadığına ümitsizce teessüf etti.

14 Safer 102 (24 Ağustos 720) Cuma (Cumartesi) günü Mesleme arkasındaki köprüyü yaktıktan sonra taarruza geçti. Iraklılar mukavemet etmediler; Kûfe Temim'i kaçıranların ilki oldu. Sanki koyun sürüsüne kurt saldırmış gibi idi. Yezid buna hayret etmedi; sadık adamları ile birlikte yolu açık olan Vâsıt'a çekilmek tavsiyesine kulak asmadı. Ölümü harpte aradı ve buldu. Onunla birlikte iki kardeşi ve dindar Samaida da maktul düştüler. Bilhassa karargâhına yapılan hücumda birkaç yüz kişi esir edildi. Bunların büyük kısmı sonradan, firarları ile Suriyelilere zaferi kolaylaştırdıklarından dolayı beyhude yere teşekkür bekleyen birkaç Tamimli ile birlikte idam edildi. Buna mukabil de Yezid'in oğullarından birisi Vâsıt'ta vali Adî b. Ertât'ı elinde bulunan mukabil partiye mensup otuz Basralı ile birlikte kılıçtan geçirdi.

Kaçan kitle toz olup her tarafa dağıldı. Takip edilenler sadece Muhellebilerdi, bunlar av hayvanları gibi takip olundular. Evvelâ yanlarında Eş'as ve Malik el-Eşter'in ahlâfından birkaç Kûfe Yemenlisi olduğu halde Basra'da toplandılar. Oradan gemilere binerek Hindistan'da Kandabil'de kendilerine bir melce aradılarsa da muvaffak olamadılar. İçlerinde bütün silâh taşıyabilen erkekler, iki istisnası ile takip edenler tarafından kılıçtan geçirildi; kesilmiş kafaları Suriye'ye gönderilerek Haleb'te teşhir olundu. Esir edilen 11 genç çocuk halifeye getirilerek idam olundu. Diğer esirler kadınlar ve çocuklar, bütün İslâm âdetine muhalif olarak Basra pazarında satışa çıkarıldılar; fakat Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî, Emevîlerin en muktedir ve sadık memurlarından birisi, ne yapılması icabettiğini takdir ederek bunları kurtardı. Ailenin emlâki tabiatıyla müsadere edildi (1).

Irak önce, Akr galibi Mesleme b. Abdilmelik'e verildi. Mesleme Kûfe, Basra ve Horasan'a yeni memurlar tâyin etti. Fakat eyalet hazinelerinin artan varidatını Dimaşk'a yollamadığı için (2) kısa bir müddet sonra azledildi. Yerine Irak ve bütün şarka vali olarak Ömer II. devrinde Elcezire'yi idare etmiş olan Kinnesrin'den Ömer b. Hubeyre el-Fezâri geçti. Bu zat su katılmamış bir Kayslı olup buna uygun şekilde de hükûmet sürdü (3). Ezdliler ve umumiyetle Yemenliler, bilhassa Horasan'da bulunanlar, bu idare altında

1) Reiske'nin Ebulfida 1, not 207 sindeki Cerîr'in misralarını krş. 1313 tarihli Mısır neşrinde bunlar yoktur.

2) Mısır'daki Abdülaziz b. Mervân da bunu yapmamış ve mecbur tutulmamıştı. Belki Mesleme de zaferine mükâfat olarak aynı imtiyaz ile tayin olunmuştu.

3) Bizzat kendisi de Yemen'e değil Mudar'a mensup olmasına rağmen şair Farazdak, kala kala Irak'ı bir Eşca'nın idare etmesi kaldı, diyerek alay etmekten kendisini alamamıştı. Kayslı Gatafan gurubunun başı Fezâre, kuyruğu ise Eşca idi.

ıstırap çektiler; bunlar arka plâna atılıp izzeti nefislerine dokunuldu. Muhelleb taraftarları veya bu taraftarlıkla şüpheli olanlar işkenceye tâbi tutularak malları ellerinden alındı. Kayslılar ise muzaffer olmuşlardı; bütün şarkta kendilerini efendi addetmekte hakları vardı. Bunlar kendi aralarında birbirlerine kötü oyunlar oynamakla beraber yabancı kabilelere karşı sadıkane bir şekilde ittifak ediyorlardı. Bu hususta, Taberî 1453 v.dd. da bulunup pek itimada şayan olmayan bir hikâye öğretici mahiyet arzeder. Horasan valisi olan Kays'a mensup Saïd b. Amr el-Haraşî, kendisi tarafından değil de doğrudan doğruya İbn Hubeyre tarafından tâyin olunduğu cihetle ona itaat etmek mecburiyetinde olmadığını zanneden diğer bir Kayslı, Ma'kil b. Urva'yı cezalandırmıştı. İbn Hubeyre Haraşî'ye karşı cephe alıp onu, ölünceye kadar işkenceye tâbi tutması için düşmanın intikamına teslim etti. Bir kere Ömer b. Hubeyre, carî âdete uygun olarak akşamları yanında toplanan cemiyete, Kays'ın en asil adamı kim olduğu sualini sorup, bunun kendisi olduğu cevabını alınca şöyle dedi: Yok canım! En asil Kayslı Kevser b. Zufer b. Haris'tir; düdüğünü öttürünce 20.000 kişi koşar gelir ve neden çağırdığımı bile sormaz (1). Ben ise elbette Kays'ın en büyük hayırseveriyim, bütün gayretim Kays'a faydalı olmaktır; Kays'ın en seçii ise öldürülmesini emretmiş olduğum şu eşektir. Bunun üzerine bir bedevî: En seçiini öldürdüğün halde sen nasıl Kays'ın en hayırseveri olabilirsin, demiş ve bu söz üzerine Ömer b. Haraşî'yi hayatta bırakmak emrini vermişti. Daha sonraları iş ber akis oldu. İbn Hubeyre Halid el-Kasrî önünden kaçmak zorunda kaldı ve düşmanı olan el-Haraşî onu takip ile vazifelendirildi. Firariyi kaçtığı gemi üzerinde yakaladığı zaman el-Haraşî ona: Seni ne yapacağımı düşünüyor musun? dedi. Cevap şu idi: Düşünüyorum ki, bir Kayslı olmak sıfatıyla beni bir Kasrî'ye teslim etmezsin. El-Haraşî: Haklısın, dedi, haydi kaç!

Haccâc'ın gölgesi, herhalde kendisini de memnun etmiyecek bir şekil ve heybette, mezarını aşip müessir olmakta devam ediyordu. Onun İbn Eş'as ve İbn Muhelleb'e karşı düşmanlığı ile zehirlenmiş olan Kays ve Yemen arasındaki zıddiyet onun ölümünden sonra daha da artmıştı. Bunu, hangi tarafı tercih ederlerse etsinler halifelerin fırkalarından birisini tutması meydana getirmişti. Aynı bir görüş zaviyesinden olmakla beraber Yezid II aradaki Ömer rejimi ile pek az kabuk bağlamış aynı yarayı deşti. Yezid II Haccâc'ın tesirinde kalarak Muhelleb oğullarından şüphe ediyor ve kalbinde onlara karşı kızgınlık duyuyordu. Bunların devletin şarkındaki hareket tarzlarına karşı duyduğu emniyetsizlik haklı idi; öfkenin patlak vermesine ise isyanlarıyla bizzat Muhelleb oğulları sebebiyet vermişlerdi. Fakat bu asıl ve kudretli ailenin, o vakte kadar Emevî tarihinde eşi görülmemiş bir

1) Elcezire Kayslarının reisi olan Zufer b. Haris umumiyetle bilhassa asil ve bütün siyasi münazaaların fevkinde bir zat olarak tasvir olunur. Oğulları Huzeyl ve Kevser onun nüfuzunu tevaris ederek halifelerden de büyük itibar gördüler. Krş. Tab. 1300, 1360 v.d. Ag. 16, 42 ve şimdi Barth tarafından neşredilen Kutâmi'nin şiihleri.

tedbir olarak kanun harici ilân edilmesi Yemen'e karşı harp ilânı demekti ve neticesi devletin Kaysh bir fırka devleti halinde dejenere olması oldu. Bunda suç halifede idi; İbn Hubeyre'yi tâyin eden ve onu bu büyük bölgede istediği gibi harekete serbest bırakan o idi. Gayesi filvaki herhalde sadece intikam idi; devlet adamı değildi ve icraat şeklinin neticelerini ölçüye vurmamıştı. Suriye de Kays'ı Kudaa'ya tercih etmiş değildi. Akr'da galip gelen ordunun çekirdeğini Kudaa teşkil etmişti. Mesleme'ye saldırırken Yezid b. Muhelleb'i öldüren bir Kelbli idi ve kaçan Muhellebileri takip ve imha edenler Kelbliler idi.

Yezid II yakın selefinin barıştırma politikasından çok ayrılmıştı. İbn el-Esir V, 50'ye göre, Ömer II'nin icraatından hoşuna gitmeyenleri meriyetten kaldırmıştı. Umumi ve sistematik bir değişiklik yapmasına rağmen halife olur olmaz Medine ve Afrika'ya yeni memurlar tâyin etmişti. Vergiden muafiyet vaadi üzerine İslâmı kabul etmiş olan Sogd'lulardan yeniden vergi tahsil ettirmiş ve valisi Yezid b. Müslim Berberilere karşı benzer şekilde muamele etmişti. Fakat bu zatı öldürerek selefini yerine geçirip bunu tamamiyle usulüne uygun bir şekilde halifeye bildirdiler ⁽¹⁾. Halife vaziyeti kabul etti. O emrettiğinden daha fazlasının vukuuna müsaade ediyordu; zayıf ve alâkasızdı. Siyaset veya muayyen bir gaye ile Ömer II'ye karşı tezada düşmemişti; iyi niyete kapıldığı zamanlar, Ömer II'yi hattâ örnek edindiği rivâyet olunur (Ag. 13, 157). Fakat o Ömer'e nazaran tamamiyle başka bir tabiatte idi. Benliğinin temel çizgisini ciddiyet değil aristokratik bir hafifmeşreblilik teşkil ediyordu; hükümdar olmaktan ziyade şövalye idi. Eyaletleri valilere terk etmişti; zamanını işlere değil asilzâde heves ve iptilâlarına hasrediyordu. Selefî zamanında kovulmuş olan bir takım serseriler onun yanında tekrar itibara kavuştu. Temsil durumunda olduğu fırkanın şerefini korumağa pek kıymet vermezdi. Zevahiri kurtarmak için gayret sarf etmezdi. İki muganniye, Selâme ve Hebâbe sarayında büyük bir rol oynamakta idiler. Bir şey elde etmek isteyen onların arkasına gizlenirdi. Hattâ İbn Hubeyre bile yüksek mevkiine bu yoldan erişmiş imiş (İbn el-Esir 5, 75 v.d.; Ag. 13, 157). Hebâbe'nin ölümü üzerine kendisinden o derecede geçmişti ki, Mesleme, kendisinden bu yakışksız vaziyette hiç olmazsa umuma görünmemesini rica etmişti. Bundan yedi gün sonra, zannedildiğine göre bir sevdiği kızın kaybindan duyduğu kederle, öldü. Onun içinde bir miktar romantiklik vardı; şiir ve musikiden anlardı; ve bununla da Süleyman'dan ayrılıyordu.

Theophanes, Ömer II'nin imparator Leo'yu ihtida ettirmeyi ümit ettiğini yazar. O ayrıca Yezid II'ye Fenike'deki Laodikea'lı bir Yahudinin,

1) Tab. 2, 1435. Belâzuri 231'e göre vali berberi muhafızları tarafından, bunların ellerine «harasiyyun (nöbetçi)» kelimesini dağlattığı için katledilmişti.

devletinin hristiyan kiliselerindeki resimleri tahrip ettiği taktirde kırk yıl hilâfette kalacağını kehânet olarak bildirdiğini söylemektedir. Theophanes'e göre o bunun üzerine aziz resimleri aleyhine umumî bir emirnâme ısdar etmiş ve fakat pek kısa bir müddet sonra öldüğü cihetle bu emirnâme tatbik edilmediği gibi hattâ birçok muhitlerce öğrenilememiş; fakat imparator Leo bu fena ve yanlış imanda onunla müşterek ve bu fikrinde, Suriye'de Arapların eline esir düştükten sonra İslâmı kabul etmiş ve kurtuluşundan sonra da bu dini üzerinden tamamiyle sıyrıp atamamış olan Arapça Bışr adında bir hristiyan tarafından tekid ve takviye edilmişmiş. Halifenin bu şeytanî emirnâmenin mevcudiyeti hakkında, pek az kimseye malûm olması, büyük bir şüphe uyandırıyor. Bir Yahudinin kendisine kırk yıllık hilâfet tebşir etmiş olduğu hakkında basit bir haber Taberî'de de vardır. Fakat bu kehânet doğru çıkmadı. Yezid II sadece 4 yıl hüküm sürerek 24 Şaban 105 (26 Ocak 724) Çarşamba günü Şarkî Ürdün'de Arbad'da öldü. Öldüğü zamanki yaş hakkındaki rivayetler 33 ile 44 arasında tehalûf ederler.

2 - Yezid II veliahdlığe önce kardeşi Hişam'ı ve ondan sonra da kendi oğlu Velîd'i tâyin etmişti. Talis enim inter Arabes tenetur perpetim norma, ut nonnisi cunctas regum successiones prerogative a principe percipient nomina, ut eo decedente absque scandala adeant regiminis gubernacula(*). Isidor'un İspanyol zeylcisi böyle demektedir. Veliahdlık silsilesinin vasiyet-nâme ile tanzimi hususu hakikatte dikkate şayandır.

Hişam b. Abdilmelik, annesinin babası olan Mahzum ailesinden Hişam b. İsmail'e nisbetle adlandırılmış olup annesinin kardeşlerini himaye etmiş ve onlara tercihlî muamele etmişti. Hükümrânlık alâmetlerini, asâ ve yüzüğü, Rakka'dan pek uzak olmayan bir yerde Suriye çölü kenarında bir Roma tesisi olup kendisinin inşa ettirdiği ve Dımaşk'ı sıhhate gayrı müsait addettiği cihetle halife olarak da kalmak üzere tercih ettiği Rusâfe'de (1) aldı. Bi'ati ise devletin baş şehrinde kabul etti. Müteveffa kardeşine pek az benziyordu. O dikkatli, namuslu ve her şeyden evvel sapna kadar iş adamı idi. Fakat Ömer II'den de daha az ayrı değildi, idealizmin zerresi onda yoktu.

İlk icraatı, devletin şarkındaki edepsiz Kays idaresine, Ömer b. Hubeyre'yi azletmek suretiyle son vermek oldu. Onun yerine 105 Şevvalinde (Mart 724) Halid b. Abdullah el-Kasrî geldi. Bununla Irak, bir defa daha, Ziyâd ve Haccâc yanında bir dereceye kadar anılmağa lâayık bir valiye kavuşmuş bulunuyordu. Bu zatın şahsiyeti onun idarî faaliyetinden ziyade ağır neticeler doğuran sukutu hakkında bilgiye sahip olmamıza rağmen, alâkâmızı bizzat halifeninkinden daha fazla çekmektedir.

*) [Terc.: Zira Araplar arasında devamlı bir âdete göre tahta namzet olanların adlarını hükümdarlar tayin ederler, öyle ki hükümdar ölünce dedikoduya sebebiyet vermeden bunlar tahta geçerler.]

1) Buna mukabil Tab. 1463, 16'ya göre Hıms'da (Emesa).

Kariyerine Haccâc'ın emrinde başlamış ve onun teşviki ile, Irak'ın siyasi mücrimlerinin orada bir barınak bulmalarının önüne geçmek üzere 91 yılında Mekke'ye gelmişti. Ev sahiplerini evinde oturanlardan mesul tutmak suretiyle bir bu vazifeyi halletti. Ayrıca mukaddes şehire, yaptırdığı bir su yolu ile faydalı oldu ise de bundan dolayı kazandığı teşekkür, bir zamanlar Kudüs su yolunun Pilatus'a kazandırdığının aynı oldu. Bir Haccâc yarattığı sıfatıyla sonra Süleyman tarafından azledildi ve o zamandanberi Hişam ona devletin en mühim memuriyetlerini emniyet edinceye kadar bir daha hizmete alınmadı. Halid de Haccâc gibi Vâsıt'ta otururdu. Kendisini muslihane işlere vakfetti. Enerjisi eksik olmamakla beraber tabiaten yumuşak huylu imiş gibi görünüyor (1). Kendisi bir harp adamı addedilmezdi, korkak olduğu kabul olunur ve minberde iken, sonradan meydana çıktığı gibi Kûfe'de sadece sekiz iranlının birleşmesinden mütevellid bir şii isyanı çıktığı haberini alınca korku içerisinde kendisine bir bardak su verilmesi için feryad etmesiyle alay edilirdi. Mamafih kılıcı kınından çıkarmak için pek az sebep vardı. Memuriyetinin sonlarına doğru birkaç şii ve haricî isyanı olduysa da bunlardan sadece birisi büyükçe bir muhiti kavramıştır (2). Fakat Irak bütünüyle onun idaresinde alışılmamış derecede uzun bir sükûnet devresi geçirmiş ve iktisaden parlamıştır (Tab. 1778, 13 v.dd.). Buna rağmen sevilmemiş ve bilâkis en muannid düşmanlıklara hedef olmuştur. Kötü dedikodulardan bir miktarı Kitab el-Agânî'nin ona müteallik maddesinde toplanmıştır (19, 52 v.dd.). Fakat Taberî'de de bunlardan kâfi miktarda mevcuttur.

Halid'in mensup olduğu Kaşr ailesi Becile'nin bir koluydu. Becileliler Câhiliyye devrinde ağır dahili ayrılıklar yüzünden parçalanmış, ehemmiyetini kaybetmiş ve ancak İslâm ile bir dereceye kadar kalkınmışlardı. Şu halde Halid'in dayanacağı kuvvetli bir ailesi, kudretli ve itibarlı bir kabilesi

1) Weil (I, 620) Taberî'ye dayanarak Halid'in selefini işkenceye tabi tutup öldürttüğünü yazmaktadır. Fakat Leiden neşrinde buna dair bir şey yoktur. Buna göre İbn Hubeyre bilâkis Halid'in takibinden kurtulmuş, sonradan kendi yurdu olan Kinnesria'da halifenin eline düşmüş; halife kendisine yüz sopa vurdurmuş ve buna rağmen sonra Yezid b. İbn Hubeyre'nin kızını oğluna vermek istememesine içerlemişti. Aynı şekilde Halid bazı âsilere yumuşak muamelede bulunmuş ve bunları ancak yukarıdan aldığı emirle yapmıştır (Tab. 1628). Mamafih şair Kumeyt'i göya, Hişam yanında yağmurdan kaçarken doluya tutulması için kaçırılmış.

2) Halid'in rivayete göre korkularından su istemiş olduğu sekiz İranlı Kûfe'deki tabiri marufu ile Vusafâ idiler. Bunlar belki de Abbasi propagandası ile münasebettar idiler. Maiyeti ile Kûfe civarını izaç eden Vezir el-Sahtiyani (krş. Yahya b. Âdem 34, 18) de İranlı bir mevlâ ve şii bir tarikata mensup imiş gibi görünüyor. Buna mukabil Sahâri ve Behlûl Arap haricisi idiler. Meşhur Şebib'in oğlu olan birincisi yanında 30 Bekrli bulunduğu halde Dicle kenarındaki Cabbul'dan Halid'in malikânesi olan Mubârek'e bir akın yapmıştı. Behlûl b. Bişr Musul'da mühim bir isyan çıkararak kendisine karşı gönderilen bir birliği iki defa bozguna uğratmış ve sonra Kuhayl savaşında mağlûp olmuştu. Taberî'de bu âsiler hakkındaki hikâyeler Ebu Ubeyde'dendir.

yoktu. Bu eğer bir mahzur teşkil ediyorduyrsa, Becile'nin ne Mudarlılara ne de Yemenlilere mensup olmamaları onun için memuriyetin ifasında bir kazanç sayılabilir. Ona daha menşinden, kabile guruplarının dualizminde muayyen bir mevki empoze edilmemiş bulunuyordu. Fakat, hayırhâhları İbn Hubeyre'yi yerinden atmak ve hâkimiyetlerini ortadan kaldırmak üzere gönderilmiş olduğu cihetle Kayslılar onu tabiatıyla düşmanları addedeceklerdi. Görünüşe göre Mudar'ın diğer gurupları da onu isteyerek kabul etmediler. Onun Basra'daki valisi olan, Ebû Musa el-Eş'ari'nin torunlarından birisine karşı âsi davranan bir Temîmli bu hareketini hayatıyla ödemeğe mecbur olmuştu. Halid şu halde bitaraflığı muhafaza etmek gayesiyle de gelmiş olsa yine de fırka kavgaları uçuruma çekilmiş olacaktı. Mudar'ın düşmanlığı onu ister istemez Yemen tarafına çekti. Rivayette, o başlangıçtan itibaren kalbi Mudar'a ve bunlara mensup Kureys'e hatta bunların en yüksek mevkiinde bulunanlarına karşı kin ve küçük görme hisleriyle meşbu, bütün kanı ve canıyla yemenli olarak görünmektedir. O, söylemesi gülünç olmakla beraber, mağrur bir Becileli sıfatıyla bu hislerine açık bir ifade vermişmiş. Bu herhalde 'mübalâğalı' olacaktır. O bu hususta, Ezdlerin hakiki ve tanınmış reisi olan Yezid b. Muhelleb ile, hiçbir surette mukayese edilemez. Yemenliler onu ancak azlinden ve daha ziyade ölümünden sonra gürültü ile öne sürmüşler, arzu ve iradesi hilâfına isyanlarına bahane yapmışlardır. O, bizzat, Emevîlere tam mânasıyla bağlı olduğunu müdrikti (Tab. 1656) ve kendisini bir kabile veya gurup reisi olarak değil, Emevîlerin hizmetkârı olarak hissediyordu. Hanedana karşı sadakatini, kendisine ne umabileceği aşikâr olmamakla beraber, Hişam'a katî surette, Yezid II 'nin vasiyetnâmesini hükümsüz bırakarak oğlunu veliahdlikten azletmemesi aleyhinde tavsiyede bulunmak suretiyle göstermişti. Sukutundan sonra da namuskârane kanuna bağlılığını muhafaza etmiş ve bu hususu bilhassa o devirde en parlak bir ışıktaki görünmüştür.

Kays'ın düşmanlığı yanında Halid İslâmın düşmanlığını da üzerine çekti. Annesi bir hristiyan idi ve hristiyan kaldı; Halid onun için Kûfe'de bir kilise inşa ettirdi. Umumiyetle hristiyanlara yeniden kilise inşa etmek müsaadesini verdiği gibi (1) Yahudilere karşı da benzer şekilde müsamahalı harekette bulundu. Birçok zerdüştiyi maliye ve idare memuru olarak hizmete aldı. Haricî Behlûl onu camileri tahrip, kilise ve havralar inşa etmek, zerdüştilere müminler üzerinde hüküm sürdürmek, hristiyan ve yahudilere müslüman kadınlarına sahip olmak müsaadesini vermekle itham etmişti. Hakkında tüyler ürpertecek hikâyeler anlatılıyordu. Onun yahudi ve hattâ Hacer kölelerinden neş'et ettiği, Medine'de en fena bir muhitte büyümüş ve zampara şair İbn Ebî Rebia'ya aşk postacılığı etmiş, zındık, imansız ve

1) Fakat Kûfe yanındaki Hristiyan şehri olan Hire'de Hristiyanlar onun sukutu sırasında şevk ve gayretle onun aleyhine durum takındılar (Tab. 1653).

kötü âdetli olduğu rivayet ediliyordu. Mekke’de yeni yaptırdığı su mecrasıyla lüzumsuz hale getirmek cüretinde bulunduğu Zemzem kuyusuna acı ve böcekli su demiş ve Kâbe, Peygamber ve ailesi ve hattâ Allah’ın kitabı hakkında bile buna benzer saçmalamalarda bulunmuştu. Mutaassıflar sınıfının kalın kafalılığı muvacehesinde, aklı başında hiçbir kimsenin Kur’an’ı ezberliye-miş olduğu şeklindeki sözünü sarfetmiş olabilir. Akli üstünlüğünü müdrik olup aleyhine kullanılabilecek vesileler verecek şekilde dilini her zaman pek tutmamış gibi görünüyor.

Halid başka türlü açıklar da verdi. Ziraat hususunda gösterdiği gayretle tebarüz ediyor ve bu hususta Hişamla yarışlıyordu. Haccac’ın başlamış olduğu işi devam ettirmekte idi; zamanında Vâsıt bölgesinde aşağı Dicle bataklıklarının kurutulması işini idare eden mühendis, önce Haccac’a da hizmet etmiş olan aynı Hassân el-Nebatî idi. Fakat Halid bu suretle lüzumundan fazla kendisi için çalışlıyordu. Bataklıkları kurutmak sayesinde gayet geniş ve verimli araziye sahip olmuştu; ana emlakı Taberî 1655 de adlarıyla zikredilmektedir. Bu arazinin mahsulünden muazzam iradı vardı. Fakat parayı görmezdi bile; bilhassa para sayesinde kendisine bağladığı adamları ve mahremlerine karşı müsrifane bir cömertlikle meluftu. Bir Grandseigneur olarak görünmek hoşuna gidiyordu. Mamafih yemekler esnasında hoşlanmadığı misafirlerin oburluğunu kâfi derecede tatmin etmezdi (Agânî 19, 62).

Anlaşılabileceği gibi bu hususlar üzerinde homurdanılıyordu. Esasen umumiyetle kanallar inşa edilmesine, yani bâkir topraktan büyük parçaların, bunları işlenebilir hale getirmek müsaade ve imkânına sahip olan tercihli kimseler tarafından işgal edilmesine kızılıyordu. Bu iş o sıralarda iktidarda bulunan hanedanın şehzadeleri ve bilhassa bizzat Hişam tarafından büyük ölçüde ve hahişle yapılmakta idi. Bu arada halifeye sataşmağa da pek cesaret edilemiyordu. Zaten geniş çevrelerde nefret edilen valisi ile yetiniliyordu. Meselenin aslı, yani makamının kudretini şahsî menfaati için istismar etmesile belki de açıkça itham ediliyordu. Çünkü bu, sadece şahsî mülkiyet hakkına riayet olunduğu ve vergilerden artan para kâfi miktarda Dimaşk’a sevk edildiği taktirde zaten mutad idi. Fakat o, buğdayının satışını bekletmek suretiyle fiatları yükseltmekle itham olunuyordu. Ayrıca dört tarafa savurduğu paramın, yalnız emlakının gelirinden sağlanmadığı da söyleniyordu; onun bilâkis devlet hazinesinden büyük miktarları zimmetine geçirdiği rivayet edilmekteydi. Parası, serveti hasedi tahrik ve onun bununla dost kazanmak hususunda kullandığı tarz kendisine daha ziyade düşman kazandırılıyordu.

Buna rağmen Halid hemen hemen on beş yıl müddetle, sadece Haccac istisna edilecek olursa bütün diğer valilerden daha uzun bir müddet Irak’ın başında kaldı. Onu bu kadar uzun bir zaman tutmuş olması halife için iyi bir not kabul edilmek gerekir. Fakat o da en sonunda Halid düşmanlarının

ısrarına boyun eğdi. Halid'in hatırlarını kırdığı asil kişiler ve Emevîler onun aleyhine Kayşlılarla işbirliği yaptılar (Tab. 1642. 1655 v.d.); onun hakkında çok iyi bilgisi olması gereken Hassân el-Nebati onun aleyhine yapılan bir entrika için kazanıldı. Filvaki Hişam onu esasında siyasi bakımdan şüpheli görmemekte idi. Fakat ona karşı bir nevi kıskançlık duymakta olup hakikatte onu iktisadî mânada rakibi olarak görebilirdi. Ayrıca onun mağrur ve açık sözlü karakterine ve ihbar edilmiş olan, bizzat kendi hakkında hümete uygun olmayan bazı ifadelerine içerlemişti. Böylelikle onu azlederek yerine uzun yıllardanberi Yemen'i idare etmiş olan, Haccâc'ın akrabasından Sakifli Yusuf b. Ömer'in şahsında bir Kayşlıyı getirmeğe karar verdi. Bu neviden memuriyet değiştirmelerinde, azledilenin emr-i vakiyle sürprize uğraması ve azlinden ancak halefi kendisini takdim edip ondan hesap sormağa başlaması ile haberdar olması çok zaman bulan bir şekil idi; hazırlık yapmağa vakit bulamamalı idi. Fakat Hişam'ın bu meselede muhafaza ettiği gizlilik fevkalâde idi; bu hususta Tab. 1640 v.dd. da eğlendirici bir hikâye anlatılmaktadır. Halifenin emri üzerine Yusuf b. Ömer küçük bir maiyetle 120 yıl Cumada I (Mayıs 738) inde birdenbire Kûfe'de göründü. Hire'deki hristiyanlar ve Kûfe'deki diğer Mudarlılarla birlikte Sakifliler onun emrine girdiler, kendisine kimse mukavemet etmedi. Bizzat Halid Vâsıt'ta idi; tevkif ve hapsedilmesine sükûnetle razı oldu. Hapsedildiği yer Kûfe'de idi. Yusuf merkez olarak Vâsıt'ı değil Hire'yi seçti. Küçük hristiyan şehri garnizon olarak, civarındaki bol nüfuslu müslüman şehri Kûfe'den daha uygun görmüş olmalıdır; zaten Hişam Yusuf'u, Suriyeli askerleri Kûfeliler yanında yerleştirmekten katî olarak menetmişti.

Halid on sekiz ay oğulları ile birlikte zindanda kaldı. Hiçbir Yemenli ağzını açmadı; sadece Kays'a mensup Abs'li bir zat bir şiirle ona acıdığını bildirdi (Tab. 1816). Halid'den devlet parasını hesabını vermesi, yani büyük bir miktarı zimmetine geçirmiş olduğunu itiraf ederek bunun tazminini tekabbül etmesi isteniyordu. Bunu elde etmek için en mücerred çare işkenceydi. Fakat Hişam ancak uzun ricalardan sonra ve bazı şartlarla buna müsaade etti. Kurbanı işkenceye tahammül edemeyip öldüğü taktirde işkence yapanı da öldürmekle tehdit etti; bizzat şahsî muhafızlarından birisini, işkence esnasında hazır bulunmak üzere gönderdi. 121 Şevvalinde (Eylül 739) tazyikle bir şey elde edilemediği cihetle mevkufun serbest bırakılmasını emretti. Halid bunun üzerine Rusâfe'ye halifenin yanına gitti, fakat huzura kabul olunmadı ve halifenin en mahrem adamlarından Kelbli el-Abrâş ile mükâtebe ile iktifa zorunda kaldı. Safer 122 de (Ocak 740) Dimaşk'a giderek bundan sonra orada ikamet etti. Bu arada Yusuf b. Ömer, pençesinden kurtulmuş olan avını takipten fariğ olmamış ve nihayet bu hususta isteksiz olan halifeyi hiç olmazsa kendisine Halid'in oğlu Yezîd'in teslim edilmesi emrini vermeğe ikna etmişti. Bu arada Yezîd firar ederek tevkiftten kurtuldu. Yusuf ile birlikte, onunla aynı fikirde olması lâzım gelmemekle beraber

Dımaşk valisi Külsüm b. İyaz el-Kasrî'de aynı ipe sarılmıştı. Bu zat Halid'in yeğenlerinden olup herhalde memuriyeti icabı olarak ona nezaret etmekle vazifeli idi. Belki de hakikaten inanarak, gayretkeşlik saikasıyla Halid'i, onun 122 yazında (740) Anadolu seferine iştirak ettiği sırada, Dımaşk'ta birçok mahallenin kül haline gelmesine sebep olan yangınları çıkartmış olanlara iştirakle suçlandırıldı⁽¹⁾. Hişam, onun akrabasına karşı bir fenalık isteyeceğine ihtimal vermediğinden, buna inandı ve Halid'in bütün hane halkını tevkif ettirdi; fakat pek az sonra bunların filvaki Iraklı olan yangın çıkarıcılarla hiçbir münasebette bulunmadığı anlaşıldı. Halid evine dönünce hiddetinden kendinden geçti ve gayet tehlikeli sözler sarf ederek bunların müteveccih bulunduğu şahsa söylenmesini de ilâve etti. Başka bir fırsatla da, Hişam kendisini el-Abrâş vasıtasıyla, büyük bir mecliste bir meddah tarafından güya kendisine Allah'ın gücüne gidecek derecede dalkavukluk ettirmiş olması hakkında sorguya çekince Halid fena halde köpürerek hükümdara karşı her türlü hürmet hissini bir kenara bıraktı. Halife bütün bu hakaretleri sineye çekerek, onun aklını kaçırdığını ve ne söylediğini bilmediğini ifade etmekle yetindi. Halife gittikçe ve istemiyerek sadakatinden şahsan şüphelenmediği eski adamına karşı intikamcı adımlar atmak hususunda zorlandı ve sonradan her seferinde bundan dolayı da pişman olmak durumuna düştü. Kendisini utanmış hissetmesi ve Halid'in açıkça izhar olunan hiddetini onun kendi haklılığından şüphe etmediğine bir delil olarak kabul ederek içerlememesi bu halife için bir şeref addolunmalıdır. Hilâfetinin son yıllarında, Halid'in kazandığı umumî teveccühten herhalde memnun kalmaması icabetmesine rağmen yine de onu Dımaşk'ta rahat bıraktı.

Halid'in idaresinde Irak'ta uzun sükûn yılları hüküm sürmesine mukabil bölge merkezinde onun halefi zamanında pek kısa bir zamanda ürkütücü bir manzara alan bir isyan çıktı. Ali oğullarından Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali ailenin yurdu olan Medine'den istemiyerek Kûfe'ye düşmüş, fakat orada kendisini alıkoyan şüilerin elinde takılıp kalmıştı. Bunlar ona, zamanın geldiğini, Ümeyyelilerin Kûfe üzerindeki hâkimiyetlerinin yüz bin Kûfeli muharibe kafa tutamayacak olan az miktarda Suriyeli askere istinad ettiğini söylemişlerdi. Bunlara kandı; sadece karargâhını mütemadiyen değiştirmek hususunda teyakkuz gösterdi. Kûfe'deki ikameti takriben on ay sürdü. Bu zaman zarfında isyan hazırlıkları ile meşgul olarak Basra ve Musul'da da halkı davet etti. Kûfe'de on beş bin kişi onun ordu listesine kaydolundu. Bi'at formülünde Allah'ın kitabı ve Peygamberin sünneti üzerine hareket edileceği, haksız iktidardakilerle mücadele ve zayıfların himaye olunacağı, maaşların, ellerinden alınan kimselere tekrar verileceği, devlet gelirlerinin (Fay) buna istihkakı olanlar arasında müsavi şekilde taksim edileceği, haksız

1) Bu hadise Theophanes tarafından da 6232 Hilkât yılı vekayinde zikredilmektedir; şu halde epeyce heyecan uyandırmış olmalıdır.

muamele görenlere bunun tazmin edilerek, uzak diyarlardaki seferlere gönderilenlerin geri çağırılıp Peygamber ailesinin, ona karşı hareket edip haklarını inkâr etmiş olan herkese karşı müdafaa ve himaye edileceği zikrolunuyordu. Yusuf b. Ömer uzunca bir müddet hareket hakkında vazih bir fikre sahip olamadı. Fakat nihayet tevkif ettiği iki ihtilâlciden Zeyd'in hareketi hakkında tam ve doğru bilgi almağa muvaffak oldu. Ayrıca Zeyd'in, vuku bulan tevkifler yüzünden isyanı tacil ve ayaklanma zamanını 1 Safer 122 (6 Ocak 740) Çarşamba olarak tesbit ettiğini de öğrendi. Bunun üzerine onun emriyle mezkûr günden bir evvelki Salı günü Kûfe muhاریpleri mescidin avlusunda toplantıya çağırılarak burada hapis ve birkaç Suriyeli tarafından nezaret altına alındılar. Bu Kûfeliler yapacakları bir ihtiyatsızlıktan kendilerini korumuş olan bu himayeden memnun olmuş görünüyörler. Zeyd Çarşambaya varan gece karanlığında büyük soğukta bir araya getirmeğe muvaffak olduğu 218 kişi ile onları kurtarmak teşebbüsünde bulununca parmaklarını bile kıpırdatmadılar ve Zeyd, Hire'den üzerine 2000 Suriyeli sevk edildiği cihetle mescid önünden çekilmek zorunda kaldı. Çarşamba günü üzerine gelenlere karşı mücadele etti, hattâ Perşembe günü de tutunabildi. Fakat akşam üzeri miktarı az olan sadık adamları Suriyeli keskin nişancılar önünden şehre çekilmeğe mecbur oldular; bizzat Zeyd bir ok isabetiyle ölüp cesedi Suriyelilerin eline geçti. Vücudu Kûfe'de çarınha gerildi, başı Dimaşk ve Medine'de teşhir edildi. Henüz pek genç olan oğlu Yahya Horasan'a kaçtı, yıllarca Belh'de saklandı. Fakat sonra barındığı yer keşfolunarak bir yerden bir yere, Velid II devrinde takipçiler ile bir mücadelede maktul düşünceye kadar kovalanıp durdu.

Bu isyan, bu kadar acınacak bir şekilde son bulmasına rağmen, yine de, Dimaşk devletinin sonunda boyun eğdiği müteakip şiî ayaklanmaları bununla alâkalı ve bağlı olduğu cihetle mühimdir. Yahya'nın katlinden hemen sonra Ebû Müslim onun intikamını almak üzere ortaya atılarak katillerini öldürmüştür.

3 - Sadece idare ve dahili işlerle alâkalı addetmekle halife Hişam hakkında yanlış bir tasavvur kazanılmış olurdu. Hişam filvaki asker değildi, fakat hiçbir suretle harpten çekinmez ve savaşları enerjik bir surette bütün vasıtalarla başvurarak yürütür, büyük ordular teçhiz eder ve bu hususta ne para ne de can tasarrufuna kalkışır. Muhtelif yerlerde yapılan askeri teşebbüslerle daimi surette uğraşmak durumunda idi.

Daha hilâfetin başlangıcında, 98/99 (716/717) yılında İstanbul'a yapılan taarruzun bütün kuvvetlerini tüketmiş ve hiçbir neticeye varmamış olmasından sonra durmuş olan Bizans'a karşı savaşı tekrar ele aldı. Hudut istihkâmlarını yeniden ileri sürerek (Bel. 165-167) her yaz mevsiminde, aynı zamanda iki veya üç birbirine yakın istikamette büyük akınlar yaptırdı.

Her ikisi de istekli harp adamları olan oğulları Muâviye ve Süleyman umumiyetle kumandayı haiz idiler. Bunlardan, İspanya Emevîlerinin cediti olan birincisi; 118 veya 119 (736 veya 737) da, av esnasında attan düşmek suretiyle, düşman ülkesinde öldü; babası: onu halife olmak üzere yetiştiriyordum, bir tilki peşinden koştu, diyerek feryad etmekte idi. Fakat bu savaşların baş kahramanı olarak rivayette ve efsanede el-Battal görünmektedir. Büyük gayretler sarfedildi ve filvaki kış aylarında elde tutulması pek mümkün olmayan birkaç şehir ve kalenin fethi müyesser oldu. Nonnulla prospera per duces exercitus a se missos in Romania terra et pelago gessit(*). Fakat Rumlar başarısızca mukavemet etmediler. 122 (740) yılında Phrygia'daki Akroinos yanında bir Arap ordusunu imha ettiler, bu arada Battal şehit oldu. Ertesi yıl bu sefer Rumlar Malatya bölgesi baş şehrine taarruz ettiler, fakat bizzat Hişam kuşatılanların yardım feryadı üzerine Rusâfe'den hareketle üzerlerine yürüyünce tekrar geri çekildiler. Rumlarla yapılan savaşların yanında daha kuzey doğuda Hazer denizinin bu tarafındaki Türklere karşı yapılan mücadele de devam ediyor ve bunda harp talih her zaman Araplara gülmüyordu. 112 (730) yılında Araplar ağır bir bozguna uğradılar; fakat bundan sonra Mesleme'nin ve bilhassa Mervân b. Muhammed'in gayretiyle vaziyet müsait şekle girdi.

Müslümanlar aynı zamanda belki şarktakinden daha büyük bir hamle ile batıdan Avrupa'ya saldırdılar⁽¹⁾ ve bu suretle hristiyan dinini iki ateş arasına aldılar. Hişam'dan daha birkaç yıl evvel bunlar İspanya'dan hareketle Franklara taarruz etmişlerdi. İlk olarak Emir el-Hurr, belki de daha Süleyman zamanında Pirene'leri aşmıştı. Ömer II devrinde Semh Narbonne şehrini fethetti. Bu şehir uzun müddet Arapların hareket üssü ve lüzumunda melce olarak kaldı. Fakat Semh daha ileri, Toulouse'a kadar ilerleyince Eudo kumandasındaki Franklara karşı 102 Zilkadesinde (Mayıs 721) mağlûp oldu. Onun halefi Anbasa, birçok ve hepsi de bizzat kendisi tarafından idare edilmiş olan akınlardan sonra, 108 (726) yılında, devamı sırasında vefat ettiği büyük bir sefere çıktı. Bu artık Hişam devrine düşmekte idi. Bundan sonra araya fasıla girdi. Emirler sık sık değişmekte ve yurtlarında birçok işlerle uğraşmakta idiler; ordulara büyük miktarda iştirak eden Berberiler Araplar tarafından kenara bırakılmış, müslüman ve muharip olarak haklarının çiğ-

*) [Terc.: Ordu, kendisi tarafından gönderilen kumandanlar sayesinde Rum diyarında karada ve denizde bazı başarılar kazandı.]

1) Bu husustaki en iyi haberler Continuatio Isid. Hispana'da bulunmaktadır, fakat bunlar barbar Lâtincesi yüzünden çok güç anlaşılabilir. Bu haberler Dr. Ludolf Schwenkow tarafından 1894 yılında Göttingen'de yapılmış bir doktora tezi olan «Kritische Betrachtung der lateinischen Quellen zur Geschichte der Eroberung Spaniens durch die Araber» adı altında birleştirilmiş ve tanzim edilmiştir. Müellifin ashında şarka ait meselelerde sık sık yanlış tasayvurlara takılmış olması, mümkün olan bu büyük ihtimamla yapılmış bu çalışmanın kıymetini azaltamaz.

nenmemiş olduğu hissinde idiler. Bizzat Araplar da gizli fırkalar tesiriyle parçalanmışlardı. Bu hususta müsait bir değişiklik ancak Hişam, haris ve nefret uyandırmış Heysem yerine Abdurrahman b. Abdullah'ı vali tayin edince tahaddüs etti. Bu zat önce kendi bünyesindeki bozukluğu ortadan kaldırmak zorunda kaldı. Berberi Munuza, Eudo ile sulh aktedip onun kızıyla evlenmek suretiyle Araplara ihanet ve İspanya'nın kuzey bölgesinde istiklâl ilân etmişti. Önce onun işini bitirdikten sonra Abdurrahman Eudo'ya teveccüh ederek onu Garonne ve Dordogne arasında mağlûp ederek Loire istikametinde takibe başladı. Bu esnada 114 Ramazanında (Ekim 732) Tours ile Poitiers arasında, Eudo'nun yardımına çağırılmış olduğu Charles Martell ile karşılaştı. Birkaç gün süren çarpışmalardan sonra Araplar şiddetli bir umumî taarruzda bulundular. Fakat Austrasia Frankları bütün gün bu hamlelere mukavemet ettikten sonra, ertesi sabah hayretle, reisleri öldüğü cihetle düşmanlarının harp meydanını kendilerine bırakmış olduğunu gördüler. Gibbon, eğer Araplar muzaffer olmuş olsalardı neler olacağını şöyle tasavvur etmektedir: O zaman belki şimdi Oxford'da Kur'an tefsir edilecek ve sünnet edilmiş milletin önünde minberlerde Muhammed'in dininin kudsiyeti ve doğruluğu isbat olunacaktı. Frankların hristiyan Avrupa için gördükleri iş büyüktü. Fakat ne olursa olsun Bizanslılar doğuda onlardan çok daha ağır işler görmüşlerdir.

Araplar Tours yanında sonuncu ve katî olarak püskürtülmüş değildi. Bizzat halife Franklara karşı savaşı hırs ve gayretle destekliyordu. Abdurrahman'ın halefi, Abdülmelik b. Katan (733 = H. 115) Franklara niçin taarruz etmediği hususunda sorguya çekilmişti. Abdülmelik buna uygun olarak yürüyüşe geçti, fakat çok ilerliyemedi. Pirene'lerdeki hristiyanlar onun geçmesine mani olarak kendisini ovalara geri sürdüler. Bunun üzerine Hişam onun yerine, adı İspanyol kroniklerinde Aucupa şeklinde lâtinceleştirilmiş olan Ukbe b. Haccâc'ı tâyin etti (117). Fakat bu zat da evvel emirde uzunca bir müddet iç işlerle meşgul oldu. Nihayet Gallia'ya doğru harekete geçince, Saragossa'da eline kendisini berberiler tarafından çıkarılan bir isyanın bastırılmasına yardım etmesi için Afrika'ya çağırın mektuplar geldi. Bunun üzerine geriye dönerek Transductin silsilesinin ilk tepeleri yanında (1) İspanyol-Arap ordusuyla boğazı geçti. Afrika'da vazifesini ikmal ettiğine kani olunca Ukbe tekrar İspanya'ya döndü ve 122 (740) yılında öldü.

Berberiler, istemeksizin, Frankların kıymetli müttefikleri oldular. Bunlar, iyi müslüman ve gayretli mücahid olmalarına rağmen Arap memurlar tarafından Ömer II öldükten sonra haraçla mükellef köle muamelesi görmelerine hiddet ediyorlardı. Bunlar, reisleri olarak Sufri Meyser'e'nin zikredil-

---

1) İspanyol Continunatio'ya göre, Got kralı Roderich'in maktul düştüğü savaş da burada vukubulmuştu; burası Cebelütartık'ın yakınında imiş gibi görünüyor.

diğini, bazı Iraklı haricî dâileri için tohumlarını ekecekleri müsait bir zemin arz ediyorlardı. Taberî 1, 2815 de Seyf'e nazaran bunlar önce, meşru yoldan, şikâyet mevzularını bertaraf etmesi için Hişam'a müracaat ettiler; fakat gönderdikleri murahhaslar halife tarafından huzura kabul edilmedi. Onlar da paraları tükendiği için, adlarını deftere kaydettikten, yani bir nevi kart vizit bıraktıktan sonra, sukut-u hayale uğramış bir halde bir müddet sonra çekilip gittiler. Artık Haricilerin, memurların yaptığı tazyiklerin, para hırsıyla tebaanın kanını emmeğe zorlayan halifenin emriyle vukubulduğunu haklı olarak iddia ettiklerine kani olmuşlardı. Bunun neticesinde haricî idaresinde, Fas'tan Kayrevan'a kadar uzayan korkunç bir isyan ile ayaklandılar. Afrika emirleri bunlara karşı çaresiz kaldı. Ukbe'nin İspanya'dan yaptığı yardım da ehemmiyetsiz idi. İş başa düşmüştü; Suriyeli devlet kuvvetleri Irak'ta olduğu gibi burada da işe müdahaleye mecbur kaldılar. Hişam'ın yolladığı bu kuvvetler 123 (1) (741) yılında, büyük miktarda ve Dimaşk valisi Külsüm b. İyaz el-Kasrî (2) kumandasında olduğu halde Fas'ta mücadele sahasında göründü. Fakat hatta bu iyi techizatlı ve savaşa alışkın Suriyeliler bile yarı çıplak berberî süvarilerine mağlup oldular. İspanyol kronisti tarafından çok iyi tasvir edilen, Nauam suyu kenarındaki büyük savaşta Külsüm mak-tul düştü ve ancak ordunun üçte biri ile yeğeni Balç Septe'ye ve oradan da İspanya'ya kaçıp kurtulmağa muvaffak oldu. Bu arapların şimdiye kadar uğradıkları bozgunların en fenası idi; Tours yanındakiyle mukayese edilemeyecek kadar fena. Berberîler islâm adına, batıda, bunların müteakip yıl içinde bir zafer kazanarak bunun neticesinde Kayrevan'ı ellerinde tutmuş olmalarına rağmen, araplara en ağır darbeyi indirmişlerdir.

Daimî olarak sükûnetsiz olan Maveraünnehir'de devletin tamamıyla öte tarafında da Hişam devrinde mutad olduğu üzere fırtınalar esmekteydi. Sogdlular, krallarına uyarak, Ömer II devrinde, müslüman sıfatıyla vergi vermeğe mecbur olmayacakları vaadine mukabil islâmî kabul etmişlerdi. Fakat sonradan valiler bu şarta riayet etmediler; istedikleri gibi davrandılar ve sık sık değiştirildikleri için birisi şöyle, birisi böyle hareket ettiler. Fakat hepsi için iktidar haktan daha önde geliyordu; eğer birisi bir defa için vergi muafiyetini merî addetmişse bu hususî bir sebebe müstenid bir atıfet mahiyetini taşıyor ve kısa bir zamanda geri almıyordu. Buna kızan Sogdlu-

1) Bu şekilde doğru olarak Belâzurî 232 de. Fakat Tab. 1716 (Theophanes Hilkat Yılı 6231)ye göre daha 122 yılında; fakat Halid el-Kasrî'nin Anadolu seferine iştirak ettiği bu yıl içinde Külsüm daha Dimaşk valisi idi. Theophanes 6231 de ona Δαμασκηνός denilmektedir.

2) Ona umumiyetle el-Kuşeyrî denilmektedir. Belâzurî ve İbn el-Esir'de hep böyledir; Tab. 1716'1871'de de. Fakat Tab. 1814 v.dd. de adlandırıldığı şekil olan el-Kasrî doğrusudur; çünkü o Halid'in bir yeğeni idi. Müllers (1, 449) Arap halk psikolojisi ve Hişam'ın devlet idaresi prensiplerine vukufuna (1, 445 v.dd.) dayanarak, sanki önceden biliyormuş gibi «tabii bir Kayış» demektedir. Hakikatte Külsüm, Malik el-Eşter'den daha az Kayışlı değildi (1, 325). قيسى nin قيسى ve قريشى ile karıştırılması çok zaman vaki olur; krg. meselâ Tab. 1456, 7.

lar eski düşmanları olan Türklerin kucağına atılarak onları yurtlarına davet ettiler; Sogdlular, dindar müslümanların da sadece sözden ibaret kalmayan sempatilerine sahip bulunuyorlardı. Bu koalisyona karşı mukavemet, hüküm süren araplar için, çok güç oluyordu; orduları bir defadan fazla en tehlikeli duruma düşmüş ve büyük kayıplarla paçayı kurtarmış, olayı cana minnet bilmişlerdi. Halifenin Horasan'dan gelen meşum haberlere ne kadar alışımsı olduğu, onun bir defa hakiki bir zafer haberi gelince buna inanmamış olmasından anlaşılmaktadır. Durumu düzeltmek için kullandığı baş çare olan kumanda mevkiinde değişiklik yapmak, ekseriyetle yanlış netice veriyor ve hemen daima fena tâli tesirler bırakıyordu. Fakat nihayet iyi bir harekette bulundu. Halid'in azlinden sonra onun Irak'taki halefi olan Yusuf b. Ömer, Horasan'ın da kendi emrine verileceğini ümit etmişti. Oraya su katılmamış bir Kayslı tayin edecek ve zaten kâfi derecede berbat olan fırka münazaasını daha da teşdid edecekti. Hişam, kendi inisiyatifi ile Horasan'daki kudretli kabilelerden hiç birisine mensup olmayan tecrübeli bir asker ve memuru ihtiyar Nasr b. Seyyar el-Kenani'yi buraya vali tayin etmekle bunu anlamış oldu. Nasr, önceden kaybedilmiş olan bu mevkide, liyakatini mükemmel surette gösterdi.

Hişam Rusâfe'de 6 Rebiülâhır 125 (6 Şubat 743) Çarşamba günü öldü. Henüz elli altmış ortalarında olup ihtiyar değildi; fakat hiç bir zaman da genç olmamıştı. Görünüşü câzip değildi; şaşı idi. Kendisine hürmet ettirmesini bilmesine rağmen, insanlar üzerine vasıtasız tesir eden, onları kazanan, üzerlerinde müessir olan vasıfları yoktu. Üzerinden biraz âdilik akardı. Fakat akıllı ve düşünceli idi. Dindarları şahsan rencide edecek bir hali yoktu; eski istikamete uygun ciddi bir müslümandı. Hadisçi el-Zuhrî ve Ebû Zinâd'ın dostu ve yeni moda olan, doğmatik problemler ortaya atıp iradenin serbestisini iddia eden (Tab. 1777; krş. 1733) Kaderiye'nin düşmanı idi. Hristiyan tebasına karşı müsamahasız da değildi; onlara (Melhîlere?) kırk yıldanberi ellerinden alınmış olan Antakya patrikliğine tayin yapmaları hususunda, mamafih buraya âlim ve asil bir zatı değil de basit bir keşişi, dostu Stephanus'u getirmeleri şartıyla müsaade etmiş ve sonunda onlar da buna yanaşmışlardı ⁽¹⁾. Oğlu Muhammed'i, kendisini tahkir ettiğini zanneden bir hristiyanı kadiya şikâyet edeceği yerde döğdürmüş olmasından dolayı azarlamıştı. Hükümdar olarak partilerin arasında kalmağa gayret ederdi; arapların ve valilerinin kalbini değiştirmeye muvaffak olabilseydi! Kalabalıktan bir nevi çekingenlik de duyar, تنها Rusâfe'de arka plâna çekilmeği ve kendisini orada ziyaret eden insanlarla münasebatında, kendisine güvенеbileceği, nâip seçtiği Kelbli Abraş'ın tavassutunu tercih ederdi (Tab. 1, 2816. 2, 1813). Buna rağmen işin ipleri elinde idi; işinden anlardı

1) Theophanes H.Y. 6234; krş. 6236. Fidyesi verilmeyen ve İslâmı kabul etmeyen Bizanslı esirlerin idamı (H.Y. 6232) hususi bir hal olmayıp eski harp hukuku idi.

ve bütün zamanın çalışmağa hasr ederdi. Divanı, yani maliye dairesi örnek bir intizam arz ederdi; Abbasoğlu Mansur ona bu yüzden hayrandı. Askerî maaşların asıl kimselere vakıf olarak tahsisi bid'atine karşı harekete geçmişti; hiç kimseye, bir Emevi prensi bile olsa, bizzat savaşa iştikak etmediği veya yerine bir vekil göndermediği takdirde buna istihkak kesb edemezdi; kendi hissesine düşeni, onun yerine savaşa giden azadlı kölesi Yakut'a verirdi. Ömer I, Muaviye ve Abdülmelik hakkında olduğu kadar çok olan kendi hakkındaki anlatılan hikâyelerde o bilhassa çok muktesid ve idareli olarak görünmektedir.

Bu, bilhassa tamamıyla aksi istikamette hareket etmiş olan selefleri muvacehesinde haklı görülebilecek olan muktesid tutumu onda kötü neticeler doğuran bir hata halinde tereddi etmişti. Bütün derdi gücü hazinesini doldurmaktı. Theophanes onu şu kelimelerle karakterize etmektedir:

ἡρξάτο κτίζειν κατὰ πόλιν καὶ πόλιν παλάτια καὶ κατασποράς ποιεῖν καὶ παραδείσους, καὶ ὕδατα ἐκβάλλειν. (*)

Bunu kendi menfaatine yapmakta idi. Bu suretle o kadar memnuniyet-sizlik uyandırıyor ki Abbasiler, hükümet programlarında, hiç bir saray ve kanal inşa etmeyecekleri vaadiyle tebalarına kendilerini en iyi şekilde tavsiye edecekleri kanaatine varmışlardı: Kanal çiftlik idi ve saray da çiftliğe bağlı idi. Büyük arazi sahibi sıfatıyla Halid ile rekabet halinde bulunuyor ve fiatlerin düşmesini önlemek için, ona hububatını kendisinden önce satmağı yasak ederdi. Bundan daha da kötüsü bizzat devleti mümkün olduğu kadar para getirecek bir çiftlik addetmesi idi. Bütün aklı ve düşüncesi nihayet bir nevi hazine düşüncesine saplanıp kaldı. Valileri ona mümkün olduğu kadar yüksek meblâğlar göndermek zorunda idiler, bunları elde etmek için kullandıkları usullere Hişam bigâne kaldı. Kıbrıs haracını yükseltmiş, İskenderiye haracını iki misline çıkartmış, Maveraünnehr, Afrika ve İspanya'daki tebayı ümitsizliğe, çaresizliğe düşürmüştü. Cupiditate praeceptus tanta collectio pecuniarum per duces Oriente et Occidente ab ipso missis est facta, quanta nulla umquam tempore in reges qui ante eum fuerant extitit congregata: unde non modicae populorum katervae cernentes in eo improbam manere cupiditatem ab eius dicione dividunt mentes (**). İspanyol Continuatio §94 de toplanan paraların takdirinde yapılan mutad mübalâğa ile onun hakkında böyle denilmektedir. Alfred von Kremer ve

*) [Terc.: Memlekette bir şehir kurmaya, saraylar inşa etmeye, araziyi ekmeğe, parklar yapmaya ve suları kanallı etmeye başladı].

**) [Terc.: Hırsla kapılarak doğuda ve batıda bizzat kendisi tarafından gönderilmiş olan komutanlar sayesinde kendisinden önceki hükümdarlarda hiçbir zaman toplanmamış kadar çok para elde etti. Bundan dolayı halkın büyük bir kısmı onda kötü arzusunun devam ettiğini fark ederek onun iktidarından soğudular].

muakkipleri istedikleri kadar, devlet bütçesinin güya Ömer II tarafından sarsılmasından sonra onun Emevîlerin eski ve sıhhatli prensiplerine avdet etmiş olduğu hükmüne varırlar. Onun nisbeten uzun ve çalışma içinde geçen hükümlanlık devresinin sonu her halde âzamî nisbette bahtsız oldu. Hiç bir yerde sevlmemiştî ve her tarafta ağır başarısızlıklara uğramıştı. Bu geniş devleti teslim aldığı zamandan çok daha ümitsiz bir durumda terk etti. Abbâsî propagandasının onun zamanında alevlenmesi tesadüf değildir.

4- Yezîd II, hilâfeti kardeşi Hişâm'a devr ettiğî vasiyetnâmesinde kendi oğlu Velîd'i ona veliaht tayin etmişti. Velîd II babasına benzemekte olup onu sadece ölçü bakımından aşmakta idi. İspanyol zeylciye ona "Güzel" lâkabı verilmiştir. Güzel vücutlu, fevkalâde kuvvetli, buna ilâveten hayat dolu ve hocası filozof Abdüssamed tarafından uyandırılıp istikamet verilen büyük fikrî ve ruhî kabiliyete malik bir kimse idi. Amcasının sarayında yetişti. Fakat gençliğı saadet içinde geçmedi. Sadece canının istediğini yapar, başka şeye kulak asmazdı. Elbette, istikbali temin olunmuştu. Çok erkenden kendisini iktidarın vârisi olarak hissetmiş ve bu duygusunda hafif-meşrep muhiti tarafından takviye olunmuştu. Hişâm onda ciddiyet ve vakar eksikliği müşahede ediyordu; zamanını evde gayrı ciddi maiyet ortasında şarapla geçirmesi, musiki ve şiirin onun için Kur'andan daha sevgili olması karşısında kaşları çatılıyor, alnı kırışıyordu. Onu doğru yola sevk etmek istedi, fakat işe yanlış tarafından başlayıp gayesine varamadı. Velîd çatık suratlı ihtiyarın tutumunda kendisi lehinde bir maksat görmüyor, bunu onun kendisine veliahdlığı lâıyk görmediğı şeklinde izah ediyordu. Belki bu hususta pek de yanılmıyordu; böyle bir şey pek tabii idi. Her ne ise, bu yola getirilmez çocuğun tavrı nihayet halifeye onun veliahdlikten azl edilerek bunun kendi oğullarından Mesleme b. Hişâm'a tevcihi esbabını aramak bahanesi oldu.

Fakat Hişâm bir hususta, hele bizzat Mesleme de neşeli ve yaramaz bir delikanlı olduğu cihetle, baba tarafından akrabaların ve asil yüksek memurların katî muhalefeti ile karşılaştı. Her şeyden önce Velîd, hakkından feragate ikna edilemedi. Bunun neticesinde Hişâm ve saray halkı tarafından bir çok kırıcı muameleye hedef olan Velîd daha ziyade hırçınlaştı, inatçılaştı ve kinlendi. Nihayet sarayda kalmağa tahammül edemedi. Sarayda bir dereceye kadar onun tarafını tutan ihtiyar ve nüfuzlu Mesleme b. Abdilmelik'in vefatından sonra Rusâfe'yi (1) terk ederek Filistin doğusunda تنها bir çöl mevkiine çekildi (2). Orada eski hareketlerine, fakat bu sefer evvelkinden

1) Bu Agâni 6, 103 den anlaşılmaktadır; bunun ancak Hişâm'ın son yıllarında vuku bulduğu başka şeylerden de beliriyor. Mesleme 122 yılında ölmüştü.

2) Ammân'da (Tab. 1795, 11) Belkayn ve Fezâre bölgeleri arasındaki el-Agdaf suyu kenarında bulunan el-Abrak veya el-Azrak'a (Ag. 6, 104. Tab. 1743). Tab. 1754, 11'e göre bu mevkiin Ziza yakınında olduğu düşünülebilir; fakat bu çok güneydedir.

daha serbest olarak devamla başladı. Cömertliği ve istikbali üzerinde hesaplar yaparak kendisine gelenler ve arzularına kavuşanlar hiç de az değildi. Hişam'ın ölümünü bekliyor ve bunu da saklamıyordu. Esasen hislerine hiç gem vurmaz ve bunları gizli tutmadığı mısralarında ifade ederdi.

Bir kaç yıl beklemek zorunda kaldı; fakat sonra sadece onun tarafından öğrenilmeyen hadiseler nihayet vuku buldu. Hişam halkın düşüncesine göre lüzumundan fazla hüküm sürmüştü; gözlerini yumunca nefes aldılar. Daha henüz ölmüştü ki, o zamana kadar Rusâfe'de mevkuf tutulmuş olan Velid'in taraftarları serbestiye ve geçici olarak iktidara kavuştular. Ölen halifenin mirasını öyle esaslı surette mühürlediler ki, emri üzerine derhal ölüm yatağından kaldırılıp götürülen Hişam'ı ne yıkamak için kazan, ne de cesedini sarmak için kefen bulunamadı. Velid olup bitenlerden haberi, hükümdarlık alâmetleri ile birlikte aldı (1). Bu onu mutadı olduğu üzere içki ile tesid ederek, buna duyduğu zevkin tuzu ve biberi olarak müteveffanın kızlarının feryatlarını tasavvur ettiğini belirten bir gına da ilâve etti. Bundan sonra Hişam'ın Rusâfe'deki servetini kayıt ve tesbit ve onun maiyet ve memurlarını, Mesleme b. Hişam'ın istisnasıyla tevkif etmek emrini verdi; çünkü Mesleme, aslında onun rakibi ve kendisi tarafından evvelce müstear bir adla korkunç ve zalimâne bir hieve maruz kalmış olmakla beraber Velid'e karşı daima iyi kalpli ve dürüst davranmıştı. Velid bizzat bir müddet için, biati baş şehirde kabul etmek üzere Dımaşk'a gitti (Ag. III, 12). Bütün eyaletlerden murahhas heyetler geldiler, valiler mektupla itaatlerini ve bulundukları yerlerde onun namına aldıkları biatı bildirerek hilâfet tahtında vuku bulan değişikliğin ne büyük sevinç uyandırdığını belirttiler. Her taraf cûş-u hurûş içinde idi. Yeni halife bunu takdir ettiğini de gösterdi. Kendisinden bekleneni, selevinin biriktirdikleri ile tatmin etmeğe muktedir idi. Her yerde maaşları 10, Suriye'de 20 dirhem yükseltti ve Medine ve Mekke ahalisinden, Hişam'ın Ali oğullarından Zeyd'e karşı duydukları sempatiyi cezalandırmak gayesiyle niza ettiği maaşları bunlara tazmin etti. Kendisini ziyarete gelen Ümeyye ailesi efradı için misafirlik hediyesini iki misline çıkarttı. Suriye'deki cüzzamlı ve âmâların ıaşesi için cömertçe sarfiyatta bulunup bunlara iyi bakılmasını temin etti. Ahalinin kadın ve çocuklarına güzel kokular ve elbiseler hediye etti.

Düşmanlarına gelince, onlardan da intikam aldı. Bu intikamını, Emevîleri kızdıracağı cihetle, doğrudan doğruya selevinin ailesine tevcih etmedi. Sadece Süleyman b. Hişam'ı kırbaçlatarak müteakiben Ammân'da mevkuf tuttu. Fakat Mahzum oğullarından İbrahim ve Muhammed, ona karşı kendi hemşirelerinden olan Hişam'ın oğlunun tarafını tutmuş olmanın cezasını

1) O bizzat Ag. 109, 1 de (6. cild) sadece yüzükten bahsediyor; daha sonra (109, 18) yüzük, asâ ve vesika zikrediliyor; vesika (tomar) hiç şüphesiz ölümü tevsik eden yazıdır.

gördüler. Bunlar önce, nefret uyandırmış oldukları Medine'de zincire vurulup herkesin tahkirine hedef tutuldular (17 Şaban 125= 14 Haziran Cumartesi). Bundan sonra ölünceye kadar işkence edilmek üzere Kûfe'ye Yusuf b. Ömer'e gönderildiler; Yusuf bu işi mükemmel başardı. Aynı şekilde Hişam'ı oğlu lehine yeğenini veliahdlikten çıkarmak hususunda takviye etmiş olan Abs kabilesinden Kakâ oğullarının başına da buna benzer bir hal geldi (İbn el-Esir 5, 198). Bunlar Kinnesrin ve Hims üzerindeki hâkimiyetleri ref edilerek kendileri, babası, Hişam'ın emriyle yirmi yıl önce onlar tarafından kırbaçlanmış olan Fezârelî Yezîd b. Ömer b. Hübeyre'nin intikamına terk edildiler. Abs ile Fezâre arasındaki eski kardeş kavgası burada kanlı bir zeyl bulmuş oldu. Hims ve Kinnesrin'de olduğu gibi Velîd Medine ve Dimaşk'da da Hişam'ın valilerini azlederek yerlerine yenilerini tayin etti. Medine'ye annesi Ümmü Haccâc'ın bir kardeşi olan Yusuf b. Muhammed b. Yusuf el-Sakafî'yi; Dimaşk'a yine aynı aileden ve doğrudan doğruya Haccâc'tan gelen bir zatı, Abdülmelik b. Muhammed b. Haccâc b. Yusuf'u yolladı. Annesinin akrabaları yoluyla Kayıslara bağlı idi.

Bu arada en mühim iki memuriyette, Irak ve Horasan'da, mevcut valileri, Yusuf b. Ömer ve Nasr b. Seyyar'ı mevkilerinde bıraktı. Hattâ Abrahâ el-Kelbî'yi bile, bu zatı Hişam yanında haiz olduğu mutemed mevkiinde sonuna kadar tuttu. Hişam'a karşı zıddiyeti ancak şahsî bakımdan idi. Din bakımından da şahsî için onun örneğinden çok ayrılmakla beraber prensip itibarıyla pek uzaklaşmadı. Hişam'ın dinî iki dostundan kendisinden hoşlanmadığını ifade etmiş olan birisinden nefret etmekle beraber, akıllı davranarak sükûtu muhafaza etmiş olan ikincisine karşı yakınlık duyuyordu. Doğru yoldan ayrılan Kaderiye'ye karşı o da Hişam gibi düşman tavır almıştı; bunların reislerinin Dahlak adasına (Massaua yanında) nefy edilmiş olmalarıyla mutabıktı ve kararı değiştirmede. Din mutad anane hilâfına düşünceye atlamamalıydı. Onun hristiyanları takibata duçar etmiş olduğu Theophanes'in bazı kayıtlarından istihraç olunabilir; fakat bu onun yapacağı şeye benzememektedir. Filvaki onun Dimaşk metropolidi Petrus ile Maiuma maliye memuru Petrus hakkında alınan tedbirlere müdahalesi bulunmadığı görülmektedir. Bunların her ikisi de İslâm ve Peygamberi kötülemek suretiyle akibetlerini çağırışlardı. Kıbrıslıların Suriye'ye tehciri ise dinle hiç alakalı değildi.

Velîd II bütününüyle, elinde bulunan iktidarla sadece oynadı. İdari faaliyeti bir nevi spor addediyor, bununla ciddî ve devamlı şekilde meşgul olmuyordu. Halife sıfatı ile de Şarkî Ürdün'deki çölde ikametini muhafaza etti (Tab. 1795 ,11). Gençliğinde iktisap ettiği acı ve insanları istihkar eden huy kendisini terk etmiyordu. Hişam'ın ölümünden sonra da, aslında ait olduğu muhitten uzak kalarak akraba ve hemâyârlarına gittikçe yabancı bir hale gelmişti (Ag. 137, 6). Umumi efkâra hiç ehemmiyet vermediği gibi

bundan haberdar olmak bile istemiyordu. Sarayda şimdi tabiatıyla bir divanı vardı; fakat önce olduğu gibi şimdi de içinde kendisini mesut hissettiği muhiti atlar, av köpekleri, muganni ve muganniyeler, şair ve edipler teşkil ediyorlardı. Gündüzleri çölde dolaşırdı; vücut faaliyeti onun için hem ihtiyaç hem de kolay idi: Eğere sıçrarken ayağına bağlanmış ve yere çakılmış bir kazığı sökebiliyordu. Geceleri içki ile geçirirdi. Taşan, delice bir kuvvet hissi onun alâmet-i farikasıydı; sadece kuvvetli ve cesurların yanlarına gitmeğe cesaret edebilmesi için bütün kadınların dişi aslanlar olmalarını isterdi. Fakat âdi vahşilikler içinde boğulmuş değildi. Onun için âdi kadınlarla münasebette bulunmak, elde etmek için uzun müddet beyhude yere uğraştığı ve kazandıktan sonra ölümle hemen kaybediverdiği asil bir kadına karşı duymuş olduğu romantik aşk ile kabil-i telif idi. Her fırsat onu, zarif ve hafif, orijinal bir şekilde yaşanan anın hislerini zabteden küçük gınalar yazmağa teşvik ve tergib ederdi. Bunlar elimize tam olarak geçselerdi, biyografisini bunlardan istihraç etmek mümkün olurdu; fakat her şeye rağmen bir halife olduğu cihetle şiirleri toplanıp neşredilemez, ancak çalınabilirdi. Arada sırada hattâ manzum olarak vaaz da ederdi. Her şeye iktidarı vardı, fakat her şey onun için sadece bir hevesten ibaretti ve bu heves de onda mütemadiyen bir daldan bir dala atlardı. Âlimane bir dinî musahebeye iyice dalar, fakat sonra yeni kadehler devirir ve mukaddes olan şeylerle alay ederdi. Kimsenin bir ricasını reddedemez, fakat sadece çabuk hiddetlenmekle kalmaz, bir çocuk kadar da zalim olabilirdi. Onun iktidarı elinde tutuşu bir lânet, bir beddua idi (1).

Hişam'ın parasını, düşündüğünden çabuk tüketti. Muntazam ve muayyen gelirleri ona yetmiyordu; hususî ve fevkalâde gelirlere muhtaçtı. Yusuf b. Ömer bu durumdan, kendisinden müstakil hale getirilmiş olan Nasr b. Seyyar'ı satın almak hususunda istifade etti. Horasan tekrar emrine verildiği taktirde büyük bir meblâğ göndermeyi teklif etti ve kabul olundu. Halife Nasr'a, bütün ailesi ile yanına gelmesini ve beraberinde birçok şeyler, av atmacaları [şahinler] ve atlar, musiki âletleri, altın ve gümüş avâni getirmesini emretti. Arzu edileni ve ilâveten birçok güzel kız ve iyi techiz edilmiş köleler temin etmek için Nasr hiçbir masraftan kaçınmadı, fakat zaman geçirmeyi de ihmal etmedi. Nihayet yola çıktığı zaman da ise Velîd'in katlini haber alarak tekrar geri döndü.

Buna mukabil şeytanî Yusuf, nihayet uzun gayretlerden sonra, Halid el-Kasrî'yi eline geçirmeğe muvaffak oldu. Velîd'in bu zata müteşekkik olması gerekirdi; çünkü Hişam zamanında onun lehine davranmış ve onun ölümünden sonra da Velîd'e karşı sadakatini bozmak hususunda vuku bulan

1) Ag. 6, 101 v.dd. deki onun hakkındaki kısmı krş. Bunda bulunan pek çok şey itimada lâyık değildir. Halifeye karşı kışkırtılmak istendiği zaman Halid el-Kasrî, onun hakkındaki dedikoduların doğru olup olmadığını bilmediğini söylemişti (Tab. 1776 v.d.).

teşviklerin hiçbirine kapılmamıştı. Fakat Velid ona, söylemeğe selâhiyetli olduğundan daha çok şey bildiği için, itimad edemiyordu. Halid'i tevkiif ederek ondan, başkalarını felâkete sürüklememek için ifşa etmek istemediği esrarı zorla öğrenmek istedi. Fakat onu hiçbir zor şekliyle yola getiremediği, mukavemetini kıramadığı için nihayet birçok milyon mukabilinde affetmez düşmanına sattı. Yusuf onu en zalimâne bir şekilde Kûfe'ye naklederek, gururunu kırmağa, ve hattâ feryad ettirmeğe ve acıdan yüzünü buruşturmasını temine muvaffak olamadan öldürünceye kadar işkenceye tâbi tuttu. Halid işkenceden 126 Muharrem'inde (Kasım 743) ölecek Hire'ye defnolundu.

Bundan biraz evvel (Tab. 1820) Yahya b. Zeyd b. Ali katledilmişti; halife onun kendisine gönderilen başını, bu hususta suret-i mahsusada davet olunan bir mecliste teşhir ederek, tutumunun doğunun geniş çevrelerinde uyandırdığı acı tesiri, Irak danasını bir zamanlar İbranîlerin putuna yapılan muameleye tabi tutmak, yani yakmak ve külünü suya atmak emriyle daha da pekleştirdi. Fakat tahmin edilebileceği gibi, Halid'in zâlimâne bir şekilde tedricen idamının doğurduğu tesir bu an için daha fena idi. Bu, Yemen'e karşı küfür ve tahrik addolunmaktaydı, Halid'e karşı Yusuf Yemen'e karşı Kays mânası taşımakta ve halife Yusuf ile ve diğer Haccâcîlerle bir addolunuyordu. Bu hadisenin hakikaten böyle itibar edilmesi sahte ve hakiki mısralarla sağlanmakta idi. İlk defa olarak Irak ve Suriye'de müşterek siyâsî bir heyecan meydana geldi ve her iki taraftaki Yemenlileri birbirine bağladı. Suriyeli Yemenliler, bilhassa Kelblîler, Halid son yıllarını onlar arasında Dimaşk'ta geçirip aralarında birçok dost kazandığı cihetle, bu heyecana kapıldılar. Fakat bu heyecan umumî olarak Kayslara karşı daha az kabarıncı bilhassa halife aleyhine teveccüh etmekte bulundu. Halifenin şahsî düşmanları tarafından körükleniyor ve hususî gayelerine âlet ediliyordu. Bunun neticesinde çıkan partiler arası isyana iştirak hemen hemen umumî idi; bu isyan isterse Yemenlilerden başlamış olsun bir tarafta sadece Yemenliler, diğer tarafta sadece Kayslar bulunmuyordu. Kaysa mensup Abslîler, Beni Kakâ'ya karşı yaptıklarına kızmış oldukları cihetle halifeye karşı cephe almışlardı; diğer taraftan halifeye sadece Hıms Bahranîleri değil (ki A. Müller haksız olarak bunları Kayslı yapmıştır), Amir kabilesine ve Süleym b. Kaysan ailesine mensup Kelblîler de yardıma geldiler. Ateş birdenbire ve fırtına gibi patlamadı; bilâkis asıl Velid'in katlinden sonra geniş çevreleri kapladı. Her bahane uyuklamakta olan tehlikeyi uyandırmaya ve hasta bünyeyi patlatmaya kifayet ediyordu; her küçük münazaa umumî bir kabileler arası kan dâvası şeklinde tereddidi temayülü arz ediyordu. Bunda tabiatıyla İslâm da işe karıştı. Dindarlar ve buna en büyük mucip sebebe malik olan Kaderîler Allah'sız halifeye karşı hiddet içinde idiler (Tab. 1837).

Velid'e karşı bir suikast hazırlanması, daha çok önceki, Halid el-Kasrî'nin daha Dimaşk'ta yaşadığı devre kadar geri gider. Bu hareketin başına belki de

bu hareketin fikrî kışkırtıcıları olmamakla beraber halifenin baba tarafından akrabaları, Emevî prensleri geçtiler. Bunlar aslında halifenin tabîî ve fitrî müşavirleri idiler, fakat Velîd onların meclisinden, nüfuzundan ve kontrolünden çıkmış olup, kendilerinin de hakları bulunduğu babalarının mirasını israf etmekle tehdit ediyordu. Ayrıca onları, oğullarından ikisini, aralarına kimseyi katmadan –ki bu şekilden gençliğinde hoşla gitmez tecrübeler elde etmiş bulunmakta idi–, henüz gayrî reşid ve bundan başka bir cariyeden doğmuş olmalarına ve bu iki sebepten Arap ve İslâm düşüncesine göre devlet idaresine ehliyetli bulunmamalarına rağmen kendisine halef ve veliahd tâyin etmek suretiyle kırmış, rencide etmişti⁽¹⁾. Bu hareketle bilhassa Velîd I'ın çok sayıdaki oğulları (Tab. 1794) kendilerini ağır bir darbeye uğramış sayıyorlardı. Babaları Abdülmelik'in ilk oğlu olduğu gibi onlar daha Süleyman'ın ölümü sırasında hilâfete geçmeyi ümit etmişler (Tab. 1345), fakat bir türlü sıraları gelmemişti; şimdi de Yezîd II'nin evlâdı tarafından bir kenara atılıyorlardı. Hişam'ın oğulları ve diğer Mervanîler onlarla hem fikir idiler; hüküm süren yeğenlerinin gözünde değildiler ve onun kendileri için boyunlarına takılmak üzere yüz adet zinciri hazır bulundurduğunu söylüyorlardı. Yardımcıları ve belki de teşvikçileri Dımaşk'taki asil Kelbîler⁽²⁾, daha Halid el-Kasrî zamanında onu kışkırtmak üzere harekete geçtikleri rivayet olunan gayrî memnun, kenarda kalmış askerler ve memurlar idiler. Bunların adları Tab. 1778 de sayılmakta olup kendisinden en çok Mansur b. Cumhur bahsettirmektedir. Tabiatıyla Halid el-Kasrî'nin oğulları da bu partiye dahil idiler; Yezîd b. Halis saklandığı yerden çıkmış, mühim bir rol oynuyordu. Buna mukabil, büyük anası yoluyla Yezîd b. Muâviye b. Ebî Süfyan'dan neş'et etmiş olmak dolayısıyla ne de olsa kendilerine mensup olduğu cihetle Süfyanîler Velîd II'nin tarafını tutmakta idiler. Bunlar arasında Ebû Muhammed (Ziyad b. Abdullah b. Yezîd b. Muâviye) el-Süfyanî en ziyade tebarüz edendir. Bir Mervânî, Abbas b. Velîd b. Abdilmelik'de onun tarafını tutuyor ve onun itimatına mazhar bulunuyordu.

Mukabil halife olarak, kardeşlerinin en harîsî ve esir edilmiş bir Sogd prensesinden doğmuş olan Yezîd b. Velîd b. Abdilmelik kendisini öne sürdürtü.

Etrafa çok para dağıtmak suretiyle adam kazanmağa çalıştı (Theoph. 6235). Nutukları ve takındığı tavır ve hareketlerle dindarları da kendisine çekmeğe muvaffak oldu (Tab. 1837. 1867). Tâyin edilen zamanda elbiselerini değiştirmiş olduğu halde bir eşek üstünde az bir maiyetle Dımaşk'a gitti ve oradan ekseriyeti şehirde değil de civarda köylerde oturmakta olan

1) Velîd'in Taberî 1755–64 de bulunan Nasr'a yazmış olduğu 22 Recep 125 (21 Mayıs 743) Salı ve 15 Şaban 125 (13 Haziran 743) Perşembe tarihli Samâl ve Nadr tarafından yazılmış iki yazınan krş. Halid el-Kasrî, iki çocuğa önceden biat etmek teklifini reddetmişti (Tab. 1776).

2) Kelbîlerle, Dımaşk civarında ikamet eden birkaç hakikî cenubî Arabistanlı aileler bağılı idiler.

tarafatları ile temasa geçti. Onların yardımıyla ana ibadet günü olup ter-
cihen böyle hareketler için seçilen bir cuma günü (1) içinde büyük miktarda
silâh depo edilmiş bulunan camiye girdi. Şehirdeki memurları hapsedtiği
gibi, camide bulunmayan valiye (2) ve Baalbek emirini tevkif ettirdi. Açılan
kapılardan, Mizza'dan gelen 1500 Kelbli ve diğer civar mevkilerde bulunan
Lahm, Kinde ve saire, bilhassa Cenubi Arabistan kabilelerine mensup kim-
seler kendisine iltihak ettiler. Hiçbir yerde ciddi bir mukavemet olmadı.
Anlaşılan devlet Suriye'de hatırı sayılır bir askeri kuvveti hazır bulundur-
mamakta idi; asıl kuvvetler dışarıda eyaletlerde idiler. Daha hemen ertesi
gün öğleden evvel Yezîd III Dımaşklılarını bi'atını kabul etti. Keyfi yerinde
idi ve dindar refakatçilerinin hayretleri arasında bir şarkı mırıldanmağa
başlamıştı; halbuki her zaman ağzından düşürmediği yalnız Kur'an idi.

Fakat meşru halife ile mücadele için gönüllü davetinde bulununca,
buna az kimse icabet etti. 2000 kişiyi bir araya getirebilmek için teklif ettiği
ücreti çok yükseltmek zorunda kaldı. Bunların kumandasını yeğeni Abdül-
aziz'e verdi.

Velîd II kendisine isyan hakkında ilk haberi getiren sâiye, teşekkür
olarak yüz kırbaç vurdurdu. Sadık adamlarının, Hıms veya Tedmür veya
daha yakınında bulunan kalelerden birisine kaçmak teklifini önce reddetti.
Ancak son anda, Abdülaziz'in ordusu yolda iken Agdaf'ı terk ederek çok
uzak olmayan müstahkem Bahrâ sarayına kaçtı. Yanında 200 kişi vardı.
Birçok küçük süvari birlikleri, Tedmür Kelblileri (Abraş'ın yeğenlerinden
biri kumandasında) ve Hıms Bahranîleri ve diğerleri uzaktan ve yakından
sûratle ona kavuşmak üzere harekete geçtiler. Abbas b. Velîd de otuz oğlu
ile birlikte ona yardım etmek üzere yola çıktı, fakat zamanında Abdülaziz
tarafından yakalanarak onun ordusuna iltihaka zorlandı.

Haberci üstüne haberci düşmanların gittikçe yaklaştığını Velîd'e bildir-
mekte idi; fakat onları bizzat karşısında görünceye kadar bu haberlerle
alâkadar olmadı. Yanındaki az miktarda kuvvet Arap âdeti üzerine kale
önünde karargâh kurmuştu. Velîd'in nakit mevcudu tükenmiş olduğu için
bunlar ondan sadece istikbalde ödenecek bir senet alabildiler ve bu yüzden
hali hazır ümitsiz görmeğe başladılar. Abbas'ın öteki tarafa geçmiş olması
onlara tehlikeli bir örnek teşkil etmişti. Buna Tedmür Kelblilerinin Dımaşk
Kelblilerine karşı savaşmak istememeleri de eklendi. Bu şartlar altında
Abdülaziz'in işi, sabah güneşi doğarken giriştiği taarruz da çok kolay oldu.
Bizzat mücadeleye iştirak edip en büyük şecaatle savaşan Velîd pek az bir
müddette herkes tarafından terk edilmiş olduğunu gördü. Bunun üzerine
kaleye çekilip bir iç odaya oturdu ve Osman'ın öldüğü gibi ölmek için Kur'an

---

1) Tam bir tarih verilmemektedir.

2) Bu zat Dımaşk'ın kötü havasından korkuyor ve Katan'da oturuyordu.

okumağa başladı. Bu vaziyette iken öldürücü darbeye maruz kaldı (1). Derisinden koparılmış el büyüklüğünde bir parça, icra edilmiş intikamın sübut delili olarak Halid el-Kasrî'nin vârislerine verildi. Baş vücutundan ayrılarak Yezid'e takdim olundu. Yezid bu başı teşhir ettirerek her tarafta dolaştırdı, ancak bir ay sonra bunu maktulün kardeşine teslim etti. Fakat bu zat korkusundan bazı dinî mülâhazalar ileri sürerek maktul halifenin başım gömmeğe cesaret edemedi. Facianın cereyan tarihi 27 Cumada II 126 = 17 Nisan 744 Perşembe idi (2). Eğer Yezid III'e inanmak icabederse, bu zat ahalinin arzusu ile hilâfete geçirilmiş ve Velid II de, ortada mevcut münazaanın hallini bir şûraya terketmek muslihane teklifine kılıç ile cevap vermek ve kan dökmeğe önce başlamak yüzünden müdafaa-i nefis zaruretiyle öldürülmüştür (Tab. 1843, v.dd.).

Vukua gelen hadise Hıms'ta şayi olunca, bu şehir sakinleri hıyanetine hükmettikleri Abbas b. Velid'in sarayını tahrip ederek, başlarına geçirmiş oldukları Süfyânî Ebu Muhammed görünür görünmez onun tarafına geçeceği zannıyla Dımaşk üzerine yürüdüler. Fakat iş başka türlü oldu. Bunlar Dımaşk yakınında Süleyman b. Hişam tarafından bozguna uğratıldılar; eğer Yezid b. Halid el-Kasrî ve Kelbliler arabuluculuk etmeselerdi imha olunacaklardı. Ebû Muhammed, diğer iki Süfyaninin ve Velid II'nin iki oğlunun da içinde bulunduğu şehrin zindanı Hadra'ya girmek zorunda kaldı. Filistin köylerinde çıkan isyanlar da çok zorluk çekilmeden kuvvetle veya iyilikle bastırıldı.

5 - Dımaşk'ta resmi bi'at esnasında Yezid III içinde Emevîlerin mukaddes adamı Ömer II'yi örnek aldığını belirttiği, zengin muhtevah bir giriş nutku söyledi. İnşaat yapmamayı, kanal yaptırmamayı, servet biriktirmemeyi, bir eyalette elde edilen parayı sadece bu eyalet ihtiyaçları için sarfetmeyi, ne kendilerinin ne de karılarının fena yollara sapmamalarını sağlamak için askerlik mükelleflerini lüzumundan fazla savaş yerlerinde tutmamayı, gayrı müslim arazi sahiplerine ümitsizlik ve perişanlıkla evlerini ve arazilerini terk etmemeleri için ağır yükler tahmil etmemeyi ve her zaman için zayıfların kuvvetlilerden ettiği şikâyetleri dinlemeyi tekellüf etti. "Eğer bunu yapmazsam, beni azledebilir veya cezalandırabilirsiniz; benden daha lâyıf bir kimse varsa, başımıza geçirin, ona ilk bi'at edecek ben olacağım; kayıtsız şartsız itaat, hiçbir insana değil sadece Allah'a karşıdır» dedi. Halife bununla, siyasi prensiplerinde onun aynı şekilde kur yaptığı mercilerle aynı fikirde bulunmuş olmaları lâzım gelen Kaderilerin ağzından ve gönlünden konuşmuş olmalı idi (Tab. 1867, 1874). Yezid, kendisinden sonra söz alan dindar de-

1) Onun yanına girip üzerine saldıranların adları Tab. 1830 da sayılmaktadır, krş. Tab. 1778.

2) Tab. 1810, 6 (Tenbîh 324) de 27 Cumada olarak Perşembe, 1836, 14 de ise Çarşamba verilmektedir. Theophanes H. Y. 6235 de 16 Nisan Perşembe, Elias Nisibenus 25 Cumada II Perşembe demektedirler.

magog Kays b. Hânî el-Absî tarafından, hilâfet makamı hakkında böyle doğru bir düşünüşe sahip olduğundan dolayı medh ve aynı zamanda, sözünü tutmak ve kendi isteğiyle azledilmeğe hazır bulunmak hususunda ikaz olundu. Halife bundan ayrı olarak, maaşları yıl başında, iâşe bedelini her ay zamanında ödemeği vaad etti: Bu ise o zamanlar, bugün Türkiye’de olduğu gibi (*), hiç de tabii ve mutad değildi. Fakat selefinin yükseltmiş olduğu maaşın miktarını tekrar indirdi. Bu yüzden nâkıs, ó λειψός lâkabını kazandı.

Yezîd tam mânasıyla Yemen’e bilhassa Kelbe istinad etti. Muhitinde hiçbir Kayslı yoktu (Tab. 1837). Irak valiliğine gözünü daldan budaktan sakınmaz, hatır gönül tanımaz bir kimse olan Mansur b. Cumhur tâyin olundu. Bu zat Velîd II ’nin katlini hemen müteakip eyaletine gitti. Yolunu kesmek ile vazifelendirilmiş olan beş yüz Kayslı, Mansur’un yanında sadece 30 veya sadece 7 kişi bulunmasına rağmen, onun tarafından silâhlarının alınmasına sükûnetle razı oldu. Yusuf b. Ömer, Hire ve Kûfe’deki Suriye ordu birliklerinden yardım görmedi; yerli muhâripler ise artık bu zamanda hiçbir kıymet ifade etmiyorlardı. Kayslıları Kelblilerden ayırmağa teşebbüs de akîm kaldı. Bunlar ona: Bizler de Suriyeliyiz ve onların bi’at ettikleri halifeye bi’at ederiz, demişlerdi. Bunların Velîd II ’nin ölümündenberi bir imamları yoktu ve kimin için mücadele edeceklerini bilmiyorlardı. Küçük, sakallı maskara inad ile boyun eğmek arasında mütehayyir idi; bir an için parmaklarının ucuna basıp yükseliyor, müteakiben tabanı üzerine çöküyordu. Eğer Hire’deki Suriyelilerin kumandanı Kelbli Süleyman b. Süleym onu kaçmağa teşvik etmese ve firarını mümkün kılmasa idi, onun şahsını ele geçirmek maksadım güden Mansur’un eline düşecekti. Şarkî Ürdün’de Balka’da bir yere sığındı. Mamafih burada uzun müddet gizlenemedi; bir Kelbli tarafından saklandığı harem odasından çekilip çıkarılarak Dımaşk’taki Hadra’ya atıldı. Bu küçük adamcık orada duyduğu korku ile herkesin istihzasını celp edip uzun sakalı ile tatbiki şakalara hedef oldu. Böcek bacağından bağlanmıştı.

Mansur b. Cumhur Recep 126 başında (744 Nisan sonu) Hire ve Kûfe’ye giderek hazineye el koydu; tediyesi gecikmiş maaşları vererek mahbusları serbest bıraktı. Vâsıt ve Basra şehirleri mukavemetsizce onun tâyin ettiği memurları kabul ettiler. Mamafih Mansur Irak’ta iktidarı uzun müddet muhafaza edemedi; daha 126 yılı Ramazan veya Şevvalinde (Temmuz 744) Yezîd onun yerine, babasının Ömer II ’nin oğlu sıfatıyla Iraklıların bilhassa hoşuna gideceği zannıyla Abdullah b. Ömer’i tâyin etti.

Sicistan ve Sind eyaletleri de aynı şekilde halifeyi tanıdı ve buraya vali olarak bir Kelbli gönderildi. Theophanes’e göre, aynı şekilde Mısır da Yezîd III ’e itaat etti. Fakat İspanyol Continuator’unun şu şekildeki iddiası

*) [Eserin telif edildiği Osmanlı İmparatorluğu devrinde].

doğru değildir: Omnes suae patriae (eum) ocius recognoscunt(*). Horasan'da Nasr b. Seyyar, Ermeniye ve Azerbaycan'da Mervân b. Muhammed kendilerini onun memurları olarak hissetmeyip vaziyetin inkişafını bekleyen bir tavır takındılar. Çok beklemeye de lüzum kalmadı. Yezîd 12 Zilhicce 126 (25 Eylül 744) de hilâfete geçişinin 162. gününde vefat etti (1). Kendisine halef olarak rivayetin tebarüz ettirdiği gibi üzerinde sadece dinî mahiyette müessir olmadıkları anlaşılan Kaderiye'nin ilkasiyle kardeşi İbrahim b. Velîd'i tâyin etmişti.

---

*) [Terc.: Kendisinin bütün memleketi (onu) daha çabuk tanırlar..]

1) Elias Nisibenus'da doğru olarak böyle kaydedilmiştir.

Yedinci Kısım

MERVAN VE ÜÇÜNCÜ İÇ SAVAŞ

1 - Velîd II 'ye karşı yapılan zorbalık Emevî hanedanının sukutu için bir işaret oldu. Hükümdar olan aile siyasî mânada intihar etmişti. Meşrû selâhiyetleri ve hilâfetlerinin kudsiyeti artık Şuriye için de bitmişti. Mevcut nizamın köşe direğini teşkil etmiş olan Suriye de şimdi ihtilâlin anaforuna çekilmiş bulunuyordu. Orada da ihtilâlcî taassup yerleşerek kuvvet kazandı. Bu zamana kadar kanuna muti olanların başında gelen ve hükûmetin çekirdek ordusunu teşkil etmiş olan bizzat Kelblîler sadakatten yüz çevirerek, meşrû hükümdara karşı isyana kışkırtılmağa müsait bir tavır aldılar. Devletin merkezindeki bu sarsıntının etrafa ne tesir yapmış olduğu düşünülebilir. Umumî olarak her yerde santrifuj kuvvetlerin tutmuş olduğu bağlar çözüldü; her yerde muhalefetin türlü türlü kımıldadı, harekete geçti. Bu karışıklıktan mütemadiyen değişen manzaralar zuhur ediyordu. Anasır herhangi bir nokta üzerinde süratle birleşiyor, sonra tekrar ayrılarak ayrı birleşimler vücuda getiriyordu. Bu maceraperestler ve fırsatçılar için tam müsait bir zamandı; bunlar göz açıp kapayıncaya kadar muazzam bir kudrete sahip oluyor ve sonra tekrar hiçlik içine gömülüyorlardı.

Abdûlmelik soyuna, bilhassa Velîd II 'nin katline sebep olup bu vakadan istifade etmiş bulunan Velîd I ve Hişam'ın oğullarına karşı, hükümler ailenin yan kolundan bir melez⁽¹⁾, o zamanlar elli ile altmış yaşları arasında olan (Taberî 940) Mervân b. Muhammed b. Mervân ayaklandı. Eşek gülü tesmiye edilen şekayıkı sevmesine kinaye olarak istihza makamında Eşek telkib edilmişti⁽²⁾. Babası Muhammed, Abdûlmelik'in kardeşi, uzun yıllar Elcezire ve Ermeniyeye'yi idare etmiş ve bu mevkii dolayısıyla Bizanslılara karşı yapılan savaşları sevk ve idaresinde tutmuştu. Sonra onun yerini Mesleme b. Abdûlmelik ve diğerleri almıştı. Mervân ancak 115 yılında kendisini göstermiş ve hiç olmazsa Ermeniyeye ve Azerbaycan'ı elde etmişti. Bu

1) Anon. Ahlw., s. 26.

2) Süryani kronistlerine göre böyledir. A. Müller (I, 453) bu lâkabı, serbest bir tefsir ile bir Elogium olarak izah ederek Elias 11, 558'e işaret etmektedir. Mervân'a aynı zamanda el-Ca'dî de tesmiye olunmaktadır; bunun sebebini izah edemem. Krş. Tab. 1912.

mevki bir askere ihtiyaç göstermekte idi; Mervân, Kafkas cephe eyaletini ısrarla Türklere karşı muhafaza ve bunların arazisine başarılı akınlar icra etmek suretiyle bu husustaki kıymetini isbat etmişti. On iki yıl muhafaza ettiği bu mevki onun için askerî bir mektep oldu. O zamanlarda ordu mahiyet itibariyle yavaş yavaş değişmekte ve daha ziyade teknik mânada gelişmekte idi. Eski gönüllü ordu Mukatile'nin uzun ve uzak seferler ve kendilerini alâkadar etmeyen menfaatler bakımından oldukça kullanışsız, işe yaramaz oldukları meydana çıkmıştı; bunların yeri Suriye devlet orduları tarafından alınmış ikinci plâna atılmıştı. Her savaşmağa muktedir Arap için devam edegelen maaşların askerî gayelere hizmeti pek az ve meşkûktü. Emre itaat eden ve gönderildikleri her yere giden kimseler isteniyorsa, bunları ücretle toplamak iktiza ediyordu. Daha Yezid I Medine ve Mekke üzerine yürümeğe hazır olan herkese, yılğının tamamından başkaca 100 dinar ödemişti. Yezid III, Velid II'ye karşı mücadele için müracaat edenlerin her birine 2000, buna mukabil olarak Velid II de kendisini müdafaa edeceklerine 500 dirhem teklif etmişlerdi. 130 (748) yılında güney Arabistan Haricilerine karşı sefer eden Suriyeliler adam başına 100 dinar, bir binek bir de yük hayvanı almışlardı (Tab. 1939). Ordunun eski kadrosunu teşkil eden kabilelerin yerine çekirdek kuvvet olarak hakiki alaylar, kabile reisleri yerine, Vaddâh ve (Müslim) İbn Zakvân'a nisbetle Vaddahiye ve Zakvaniye misalinde görüldüğü gibi birliklerin kısmen adlarına göre isimlendirildiği muvazzaf subaylar (Kâid) geçmekte idi. Önceleri Peygamberin verdiği örnekle bizzat anane haline gelmiş olan eski Arap usulü Sufûf, yani uzun saflar halinde savaşılırdı; birbirine mukabil saflar arasındaki yerde, neticesine göre, ekseriyetle kitlelerin taarruza geçtikleri veya kaçtıkları düellolar cereyan ederdi. Şimdi ise bu hareket kabiliyetinden mahrum eski saflar kaldırılarak yerine daha kapalı ve hareketli olan küçük birlikler, Karâdis kâim oldu. Bu Karâdis'in tesisi Mervân b. Muhammed'e izafe olunur ve bu bölgede başlangıcından daha eskiye irca olunmak lâzım gelirse de, bunu tatbik eden yine de odur. Onu bunun mucidi addetmek hususu da, kendisinin askerî organizatör olarak şöhretinin ne kadar büyük olduğunu göstermektedir.

Mervân bunun yanında politika oyunlarına da vâkıf bulunuyordu. Her tarafla münasebet kurmuş olup, herhangi bir yerde plânlanan her şeyi mükemmelen bilmekte idi. Velid II hilâfete geçtiği zaman onu bütün kabile tebrik etmiş ve ne de olsa mevkiini borçlu bulunduğu Hişam'ı kötölemişti. Velid'e karşı yapılan suikasıdî ciddî bir mektupla telin etmiş, fakat bunun yanında hislerini tamamiyle ayrı bir istikamette açıklamıştı (Tab. 1853). Ne olursa olsun Velid'in katli işine yaramıştı; bu fîli icra edenlere karşı onun intikamcısı olarak ortaya atılabilir ve bu bahane ile avlarını ellerinden alabilirdi. Hadise hakkında aldığı haber üzerine Yezid III'e, Ermeniyeye'den Elcezire'ye hareket etmek suretiyle isyan etti; oğla Abdülmelik bu eyaleti, valisi halife değişimi dolayısıyla terk etmek zorunda kaldığı cihetle, bahası

Mervân namına emri altına almıştı. Fakat Mervân'ın gerisinde, kendilerine tamamiyle itimad etmediği için Türklere karşı müdafaa etmeleri emriyle Kafkas derbendinde bırakmış olduğu Suriyeli Yemenliler Sâbit b. Nuaym el-Cuzâmî idaresinde isyan ettiler; bunlar Suriye'deki kardeşlerinin bi'at ettiği balifeden başkasını tanımak istemiyorlar ve yurtlarına gönderilmelerini talep ediyorlardı. Mervân bu yüzden tekrar geri dönmek zorunda kaldı. Bunlar Mervân'a itaat ederek Sâbit'i de ona teslim ettiler, fakat talepleri de kabul edildi. Mervân bunları, ordusunun çekirdeğini teşkil eden Elcezire Kayışları ile birlikte Harran'a kadar götürdü ve orada serbest bıraktı. Kendisi ise, hassaten, bir zamanlar Abdülmelik devrinde babasının emrine verilmiş olan bütün Elcezire, Musul, Ermeniyeye ve Azerbaycan bölgesini kendisine bırakmaya hazır olmasından dolayı Yezid III'e bi'at etmeyi münasip addederek Harran'da kaldı.

Yezid III ise hilâfete geçişinden hemen altı ay sonra öldü ve Mervân, onun tarafından tâyin edilip sadece Suriye'nin güneyinde tanınmış bulunan halefi İbrahim b. Velîd'e karşı derhal ilk plânını tekrar ele aldı. Fırat üzerinden Suriye üzerine yürüdü; Kınnesrin Kayışları, b. Ömer b. Hubeyre'nin reisliğinde ona iltihak ettiler, Hıms Arapları da ⁽¹⁾ kendisine katıldılar. Ancak Lita suyu ile birleşen Antilübnan ırmaklarından Ayn el-Carr yanında mukavemete rastladı; burada güney Suriye ordusu, halife Hişam'ın oğlu Süleyman kumandasında olduğu halde bulunmaktaydı ⁽²⁾. Bu Süleyman b. Hişam bütün gençliğini Bizanslılara karşı yapılan savaşlarda geçirmiş olup, kendisini en memnun hissettiği yer savaş meydanlarında ordusunun başı idi. Çekirdek kuvvetini Zakvaniye teşkil ediyordu. Süleyman şimdi ilk defa çarpıştığı, sonraları ise sık sık savaşacağı Mervân avarında değildi; mağlûp edildi ve Dımaşk'a kaçtı. Büyük ordusu dağıldı; savaşın galibi bunlara mülâyim muamelede bulundu; sadece Velîd'in katline iştirak etmiş olup şimdi eline düşmüş iki Kelbliyi idam ettirdi. Diğer emirlere de hediyeler vererek serbest bıraktı; fakat bunlar önceden Dımaşk zindanında mahbus bulunan Velîd'in her iki oğluna bi'at zorunda kaldılar. Mervân akıllıca bir düşünüş ile kendi namına değil, Velîd II'nin varislerinin müddeisi olarak ortaya atılıyordu. Bu hareket, düşmanların elinde bulunan bunların hayatına mal oldu. Çünkü iktidara geldikleri taktirde, babalarının katillerinden en zalimane bir şekilde intikam alacakları ve bu hususta Abdülmelik'in oğullarını da müstesna tutmayacakları kesin olarak düşünülebilirdi. Bundan dolayı Süleyman Dımaşk'a gelir gelmez bunları idam ettirdi. Bu husustaki emri Yezid b. Halid el-Kasrî icra ederek, Ebû Muhammed el-Süfyanî kaçıp

1) Theophanes H. Y. 6235 de tabiatıyla *Edesa* yerine *Emesa* okunmalıdır.

2) Mevki Theophanes tarafından tasvir edilmektedir; o mevkie Garis demektedir ve *Lita*'yı «telin edilmiş» adını taşıyormuş gibi tercüme etmektedir. Süryanice mevkiin adı *En Gara*'dır, krş. DMZ. 1897, s. 581. Ayn el-Carr Baalbek'den Dımaşk'a giden yol üzerindedir, Tab. 3, 48.

saklanmak imkânını bulurken, Yusuf b. Ömer'i de zindanda öldürdü. Bundan sonra Süleyman, tam zamanında, Mervân yetişmeden, acele ile toplayabildiği servetle ortadan kaybolmağa muvaffak oldu. İbrahim ile birlikte Kelblilerin merkezi olan Tedmür'e gitti.

Böylece Velîd II'nin her iki oğlu da kolayca ortadan kaldırıldıktan sonra, şimdi Mervân II Dımaşk'da 26 Safer 127 = 7 Aralık 844 ⁽¹⁾ Pazartesi günü bizzat kendisine bi'at ettirdi. Kendisine ilk bi'at eden Ebû Muhammed el-Süfyanî oldu; bu zat Velîd II 'nin oğullarının ölürken Mervân lehine vasiyette bulunduklarını iddia ve acı acı, kendisini ana tarafından bu müstekreh Kelblilerle akraba olduğu cihetle bu yüzden hilâfet hakkını kaybetmiş olmasına teessüf ediyordu. Theophanes'e göre Mervân, Dımaşk'ı aldıktan sonra Velîd ve oğullarının katlinden suçlu birçok kimseyi ve asilzadeyi öldürmüş ve birçok kimseyi de işkence ederek uzuvlarını kesmiştir. Bunun doğru olması pek muhtemel değildir. Herhalde Velîd'in hakikî katillerinden birkaç kişiyi, eğer eline geçmişlerse cezalandırmış olacaktır. O aynı zamanda dinî ihtilâlcilere karşı da şiddetli davranmış gibi görünmektedir. Yezîd III'e bi'at esnasında o kadar serbest bir dil kullanmış olan mezkûr Kays b. Hânî el-Absî'yi idam ettirmiş ve selefî tarafından yüz verilmiş olan Kaderileri takibata uğratmıştır ⁽²⁾. Fakat Arap rivayetine göre o, birinci defasında hiç kılıç sallamadan Dımaşk'a girmiş ve hiç de bir intikamcı gibi davranmamıştır. Yezîd'in cesedinin mezarından çıkarılarak açılması onun emri ile olmamıştır. O hattâ dört büyük Suriye bölgesi ⁽³⁾ Araplarına, valilerini kendileri seçmek müsaadesini bahşetmiş ve bu suretle, Kafkasya'da kendisine karşı vuku bulan Suriyeli askerler isyanını idare etmiş olan Sâbit b. Nuaym'ın Filistin valiliğine seçilmesine göz yummuştur. İtimad uyandırmak ve efkârî teskin etmek istiyordu. İşini ikmalden sonra Harran'a döndüğü zaman hattâ iki baş düşmanı Süleyman b. Hişam ve halife İbrahim bile onun yanına gelerek af ve müsamaha ile kabul olundular.

Mervân'ın Abdülmelik oğullarına karşı mücadelesi, Kelb ve Kudaa'ya karşı bir mücadele idi. Kayşlılar ona bağlı idiler ve onun tarafında savaşıyorlardı. İmdi kendisi de Kayşlıların ortasım, Elcezire'nin Harran şehrini merkez edindi. Babası orada oturmuş, kendisi orada büyümüştü, kendisini orada yurdunda hissediyordu ⁽⁴⁾. Tenbih'de, onun bütün seleflerinin Dımaşk'da oturdukları, mamafih bazılarının çölde ikameti tercih ettikleri kaydedil-

1) Elias Nisibenus'da bu şekilde doğru olarak verilmiştir; sadece onun gün adı olarak verdiği Salı, yine ay gününü yanlış vermiş olan Tenbih'e göre Pazartesi olarak tashih edilmelidir.

2) Serbest irade doktrininin muarızı olarak Mervân Theophanes 6241'e göre fatalist idi. Hakikatte ise o tabiatıyla doğmatik değil, siyasî mülâhazalarla hareket etmekteydi.

3) Filistin, Ürdün, Dımaşk ve Hıms. Kunnesrin Kayşlı olmak dolayısıyla Mezopotamya (Elcezire) ile birleştirilir ve Suriye'den ayrılırdı.

4) Theophanes onun fatalizmini putperest kalmış Harran Ârâmileri ile sıkı münasebe-i ile izah etmektedir.

mektedir. Ne olursa olsun, bunlar Dımaşk'dan uzakta kaldıkları hallerde bu, siyasi sebeplerle ve şehri merkezlikten çıkarmak gayesiyle vaki olmuyordu. Fakat bu maksadı Mervân hakikî olarak gütmüş gibi görünüyor. O hükûmetin merkezini Harran'a götürmüş ve Theophanes'in söylediğine göre bütün hazineleri ve her şeyi Dımaşk'dan oraya nakletmişti. Bu onun için tehlikeli neticeler doğurdu. Belki şimal kısmının istisnası ile bütün Suriye, Dımaşk ile birlikte hâkimiyetin ellerinden zorla alındığı hissinde idi. Fırkalar arasında tezdad bu his içinde gittikçe kayboldu. Tekrar eski zamanın avdeti özenir oldu. Tabiatıyla, tahttan iskat edilen ve her yerle münasebetler ve bağlara malik bulunan meşru aileye karşı duyulan sempati kolaylıkla ortadan kaldırılıp annesi bir esire olan yabancı zorbaya bölge tevcih edilemezdi.

Daha 127 yılında Suriye Mervân'a karşı ayaklandı (1). İsyan Filistin'de başlamış görünmektedir; çünkü ruhu Sâbit b. Nuaym idi. Fakat her tarafa yayıldı ve hattâ o zamana kadar Velid II ve Mervân tarafını tutmuş olan Hıms'a da sirayet etti. 2 Şevval 127 = 7 Temmuz 745 (2) de Mervân Hıms önünde göründü. Bunun üzerine şehir sakinlerinin cesareti kırıldı; onu şehre bırakarak Tedmür'den kendilerine yardıma gelmiş olan bin Kelbli süvariye ihanet ettiler (3). Mervân bundan sonra, Yezid b. Halid el-Kasrî kumandasındaki bölge arapları tarafından kuşatılmış olan şehri kurtarmak üzere Dımaşk'a kuvvetli bir birlik gönderdi. Muhasırlar yarılıp Yezid öldürüldü. Kelb yuvası Mizza yakıldı. Bundan sonra Ürdün'ün merkezi olan Taberiye üzerine yüründü. Burayı muhasara eden Sâbit b. Nuaym geri atıldı. Tekrar Filistin'de bozguna uğratıldı ve nihayet esir edildi (4). Kendisi ve oğulları önce elleri ve ayakları kesildikten sonra idam olundular; parçalanmış cesedleri Dımaşk'ta teşhir olundu. En son olarak sıra hâlâ isyan halinde kalmış

1) Vâkidî (Tab. 1742) 128, Elias Nisibenus hattâ 129 yılını vermektedirler. Ben Theophanes'i (H. Y. 6236) ve Taberî'deki ana rivayeti (1890 v.dd.) takip ediyorum; bunun sebebi müteakip tasvir ile anlaşılacaktır. Hıms 127 ve 128 de Mervân tarafından iki defa kuşatıldığı için bu karıştırma kolayca mümkün idi.

2) 127 Ramazan bayramından iki gün sonra (Tab. 1893).

3) Theophanes 6236'ya göre 120 Kelbliyi (χαλβεῖνοι) astırdı, fakat bunlar Taberî'ye göre sadece maktul düşmüş olanların cesetleri idi. Hıms'da Abbas b. Velid I oturmakta idi. Hımslılar 128 yılında, bu zat Velid II düşmanları tarafından geçtiği için onun sarayını tahrip etmişlerdi. Fakat o sonradan yine nüfuz kazanmış, Hımslıları siyasi düşüncelerini değiştirerek onları Mervân'a karşı ayaklanmağa sevk etmiş görünüyor. Çünkü Mervân Hıms'ı aldıktan sonra onu tevkif ve zindanda katlettiğiştir; bir zenci onun başını kızdırılmış bir sönmüş kireç torbasına sokturmuştu. Mutaassib bir müslüman olarak kızdırmış olduğu hristiyanlar buna çok sevin-diler. Bu sıralarda Hıms'da Hristiyanlar adetçe çok olup, mutaassib İslâm'dan uzak olan Mervân'a şehri teslim hususunda ellerinden geleni yapmış olabilirler. Krş. Theophanes H. Y. 6236; onun verdiği bilgi Tab. 3, 43 deki hülâsaya tercihe şayandır.

4) Vâkidî (Tab. 1942)'ye göre ancak 128 Şevval ayında, Nuaym b. Sâbit'in Sâbit b. Nuaym'dan başka bir şahıs olmadığı el-Cuzâmî nisbesinden anlaşılacaktır.

olan Kelblilerin merkezi Tedmür'e geldi; bizzat Mervân buraya yürüdü. Fakat Abraş, işin felâketle neticelenmesinin önüne geçmeğe ve arada sulh yapılması hususunda tavassuta muvaffak oldu. Şehrin reisleri Mervân'ın huzuruna çıktılar, sadece ona itimad etmiyen birkaç kişi çöle kaçtılar.

Mervân iki oğluna Dimaşk'da biat ettirerek bunları Hişam'ın kızları ile evlendirdi; bütün Ümeyye ailesini düğünde topladı. Bu resmî bir devlet töreni idi. Hâlâ aileyi kendisiyle barıştırmak ve kendisi ile ittifak ettirmek ümidini taşıyordu. Kendisine hâlâ itaat etmemiş olan Irak'a karşı tasarladığı sefere de Suriyeli birlikleri tavzif etti; bunlardan 10.000 kişi toplayarak silâh ve atla techiz ettikten sonra Kinnesrin'de (Yezid) İbn (Ömer b.) Hübeyre kumandasında 128 başında (745 sonbaharı) Fırat'tan aşağı yürüyen 20.000 Elcezireli ile birleşmelerini emretti. Bu on bin kişi Rusâfe yanından geçtikleri sırada, burada babasının sarayında oturmakta olan Süleyman b. Hişam'ı, halife sıfatıyla başlarına geçmeğe ikna ettiler. Mervân tarafından iyi muamele görmüş olup ona sadakatini muhafaza etmek hususunda bir çok sebebe malik olmasına rağmen bu sükûnetsiz, harp ve mücadele meraklısı zat, eline geçen fırsattan istifadeden feragat edemedi. Askerden boşalmış olan Kinnesrin şehrini eline geçirdi. Her taraftan Suriyeliler ona iltihak için koşuştular, öyle ki rivayete göre bayrağı etrafında sonunda 70.000 kişi toplanmış oldu. Mervân bunun üzerine Kûfe yolunda olan ordunun küçük bir kısmını İbn Hübeyre kumandasında Durin'de bırakarak büyük kısmıyla bizzat, arkasında isyan etmiş olan âsi üzerine yürüdü. Süleyman'a Kinnesrin'e yakın Hufaf karargâhında taarruz ederek onu bozguna uğrattı. Esir düşen Arapları affetmedi; bunlardan köleliği kabul etmiyenler ve bu sıfatla istisna edilenlerden hariç kalanlar kılıçtan geçirildi. Taberî öldürülen 30.000 esirden bahsetmektedir. Theophanes ise hepsi beraber maktulleri 7000 olarak zikreder. Süleyman ordusunun arta kalanı ile Hıms'a atıldı, fakat düşmanın yaklaşması üzerine Tedmür'e ve oradan Kûfe'ye kaçtı. Ordu kardeşi Saîd'in kumandasında Hıms'da kaldı. Bu şehir şimdi ikinci defa olarak Mervân tarafından kuşatıldı ve bu kerre ancak 4 ay 22 gün sonra⁽¹⁾ teslimi icbar olundu. Mervân en şiddetli düşmanlarından bir kaçını idam ettirdi; Saîd b. Hişam ve oğullarını tevkiif ettirerek zindana attırdı⁽²⁾. Onun Ebu Muhammed el-Süfyani'yi ne zaman tevkiif edip zindana attırdığı bildirilmemektedir; fakat bu vaka Tab. 3, 43 ile kesindir ve bu Ümeyyelinin de umumî cereyana kapıldığını

1) Elias böyle; krş. Theophanes 6237. Taberî (1912) on ay demektedir; fakat bu yersizdir; belki de 128 yıl seferi bütünü ile bu kadar sürmüştür.

2) Theophanes'e göre o Hişam'ın bütün akraba ve mevalisini öldürmüştür; fakat bu doğru değildir, krş. Tab. 3, 43, 2, 1912. Suriyelilerin en koyusu itibar edilen Saksaki'nin katli Tab. 2, 1912'de aynı ravi tarafından iki defa ayrı ayrı şekillerde belirtilmiştir. Muhtemelen Muaviye el-Saksaki ile Ebu İläka el-Saksaki birbirinden tefrik edilmelidir; sonuncusuna, Saksaklılar Kudaahlara sadece iltihak etmiş ve aslından bunlardan olmadıkları halde, el-Kudât de denilmektedir.

göstermesi bakımından alâka çekicidir. Hıms ve aynı şekilde Baalbek, Dimaşk, Kudüs ve içinde daha ziyade hristiyanların oturduğu Antakya'nın⁽¹⁾ istisnasıyla diğer mühim Suriye şehirlerinin surları yıkıldı. Buna nazaran Mervân bu sırada bu şehirlerde de mukavemete tesadüf etmiş görünmektedir⁽²⁾. 128 yazında (746) Suriye işini bitirmişti; Suriye parçalanmış olarak ayakları dibinde yatmakta idi.

2 – Bu arada devletin doğusunda her şey alt üst olmuştu. Irak'ta Yezîd III 126 yılı Ramazan veya Şevvalinde (Temmuz 744) dindar halife Ömer II'nin bir oğlunu Kelbli Mansur b. Cumhur'un yerine vali yapmış, Mansur ise Kûfe'de nüfuzlu mevkiini muhafaza etmekte bulunmuştu. Hire idarenin merkezi ve Suriyeli askerlerin karargâhı olmakta eskisi gibi devam ediyordu. Burası bir bakımdan Kûfe'ye hâkim müstahkem bir mevki rolü oynuyordu; ayrıca bölgenin başşehri, merkez kumandanının içinde Şurta'sını emrinde tuttuğu kale tarafından gemlenmiş bulunmakta idi. Kûfeliler, anlaşılır bir keyfiyet olacağı gibi, yabancı askerî kuvvete karşı dostane münasebat idame etmemekte idiler. İbn Ömer bunların teveccühlerini kazanmağa gayret etti. Belki de şehir kumandanlık makamında yaptığı sık sık değişiklikler (Tab. 1902) kısmen de bir gayeye hizmet için idi. Fakat baş tedbiri para idi. Filhakika hiç savaş hizmeti görmedikleri ve silâhlara ancak isyan etmek için sarıldıkları için kesilmiş olan maaşını onlara tekrar iade etti. Yezîd III'ün ölümünden sonra, İbrahim'in cülûsunda maaş miktarını daha da arttırdı. Suriyeliler buna homurdanmakta idiler: «Bizim Fay'ımızı düşmanlarımız olan kimselere dağıtıyorsun» diyorlardı. Fakat Kûfeliler onun bu zahiri iyiliği altında sadece zaafını görmekte idiler. Yezîd III ölünce onun durumunu o kadar sarsılmış addettiler ki, ona karşı isyana teşebbüs ettiler.

Bu sırada onların arasında, Peygamberin ailesinden itibar edilebilecek bir zat, Ali'nin kardeşi Cafer'in neslinden, Abdullah b. Muâviye b. Abdullah b. Cafer, yaşamakta idi. Bu zat kardeşleri ile birlikte yardım rica etmek üzere İbn Ömer'in yanına gelmiş, sonra Kûfe'de takılı kalarak asil bir aileye izdivaç yolu ile intisab etmişti. Nesebi sayesinde hilâfet müddeisi olmağa uygun görünüyor ve bu yolda çalışanlara müsait davranıyordu. Birkaç yıl evvel Zeyd b. Ali emrinde Hışam devletine karşı isyan etmiş olan şiiiler, Zeydiye, onun taraftarlarının çekirdeğini teşkil etmekte idiler; bunlar kendisini kaleye götürerek kumandam oradan sürüp çıkardılar. Bunlar arasında birçok da mevali bulunuyordu. Mamafih diğer Kûfeliler de İbn Muâviye'ye bi'at ettiler. Bundan sonra hep beraber İbn Ömer'e karşı, Hire üzerine yürüdüler. İbn Ömer faal ve müteşebbis olmaktan başka her şey idi; fakat

1) Theophanes 6237. 6241.

2) Şu halde Vâkıdî, Sabit b. Nuaym'ın esir edilerek cezalandırılmasını ancak bu zamana vaz etmekte belki haksız değildir.

hiçbir şey de onun sükûnetini bozamazdı. Sular mecrasını değiştirdiği takdirde kendisini akıntıya bırakırdı ve böylece de muvaffak olunacağını tecrübe etmişti. Kendisi bizzat yemek içmek ile meşgulken, taarruz karşılamayı Suriyeli askerlerine havale etti. İş esasen güç değildi. İş çarpışmaya dökülünce 127 Muharreminde (Ekim-Kasım 744) Kûfeliler kaçıp gittiler. Sadece Zeydiye şecaatle savaşarak Kûfe kalesinde ve sokaklarında gerek kendilerine ve gerekse İbn Muâviye'ye serbestçe çıkıp gitmek müsaadesi verilinceye kadar birkaç gün daha mücadeleyle devam etti.

İmdi, İbn Muâviye Medâin üzerinden Medya'ya gitti. Rolünü henüz bitirmiş değildi. Taraftarları azalmıyor, bilâkis artıyordu. Kûfe ve diğer yerlerden birçok kimse, bilhassa mevalî ve köleler, yani İranlılar koşup ona iltihak ediyorlardı. İbn Muaviye evvelâ İsfahan'da yerleşti, fakat 128 yılında (745/46) Fars'da bulunan İstahr'a gitti. Medya, Ehvaz, Fars ve Kirman'ın büyük kısımları, doğuşu itibariyle tabii olarak hilâfete hak sahibi olarak görüldüğü için, ona itaat ettiler. Aynı zamanda, aynı civarda meydana atılan diğer iktidar müddeâleri, meşruiyetlerini tasdik ettirmek için onu tanıdılar; meselâ Muhârib b. Musa ve Süleyman b. Habib⁽¹⁾. Yurtlarında kendilerini emniyette hissetmeyen Emevi ve Abbasiler onun kanatları altına sığınarak ondan, memuriyet veya bir hediye koparmağa çalışıyorlardı. Sayesinde yükseldiği şiflik artık onun için doğrudan doğruya ikinci derecede kaldı. Etrafını en karışık en renkli bir cemiyet sardı. Bu suretle birdenbire efendisiz kalmış doğuda muazzam ve geçici bir devlet meydana gelmiş oldu: Devrin karakteristik bir âlâmeti.

İbn Ömer, İbn Muâviye'yi kolayca başından savmış (Muharrem 127) idi; Mervân II'yi (Safer 127) tanımadı. Bilâkis eski hükûmet Suriye'de iskat edildikten sonra, kendisini bizzat halife ilân etmeden eski idareyi yürütmeğe devam etti. Onun dayanakları ise, daha iyisini bulamadıklarından onu tutmakta olan Suriye Yemenlileri (Kudaa ve Kelb) idiler. Bunlar esasen çoktanberi devlet birliklerinin ana kısmı olarak Kûfe ve Hire'de bir nevi koloni teşkil etmekte olup, asıl yurtları hoşlarına gitmeyecek hale geldiği veya onlara kapandığındanheri daha ziyade tebarüz ediyorlardı. Bunlar Mervân ile anlaşmak istemeyen veya anlaşamıyan muhacirler, Halid el-Kasri'nin kardeş ve oğulları, Mansur b. Cumhur nevinden Kelbli subaylar ve tabiatıyla adamlarını da birlikte getiren Suriye'de mağlûp olan partinin diğer reisleri ile takviye olunmuşlardı. Taberî'de bu zamanın savaş hadiselerinde bir rol oynayan Yemenlilerle, umumiyetle Kûfe'deki bu Suriyeli Yemenliler anlaşılmalıdır.

Mervân evvel emirde İbn Ömer aleyhinde, ona karşı bunun kendi subaylarından Nadr b. Said el-Haraşi'yi dikmekten başka bir şey yapamadı. Bu

1) Bu hiç şüphesiz Velîd I, Süleyman ve Hişam devrinde Suriye'de vazife gören aynı addaki kadı değildir.

zat Kayslı ve Haccâc mektebine mensup mühim bir subay ve memurun oğlu olup Suriye ordusundaki Mudarlıları kendisine çekmeğe muvaffak oldu. Fakat Yemenliler ve her şeyden evvel adet bakımından üstün olup kuvvetlerin en büyük kumandanı ve Velîd II'nin katillerinden biri olan Asbag b. Zuala'nın da kendilerine mensup bulunduğu Kelbliler valiye sadık kaldılar ve İbn Ömer, İbn el-Haraşî Deyr Hind'de yerleşirken Hire'de tutunmağa muvaffak oldu. Dört ay müddetle bu iki rakip Hire ile Kûfe arasında, her halde hakikî ve kanlı bir müsademe şeklini almamış olması lâzım gelen, müteaddid çatışmalarda bulundular. Fakat bu müddetten sonra müşterek bir tehlike yüzünden birbirleriyle anlaşmağa mecbur kaldılar.

Çünkü şimdi sahneye ve bir müddet için de ön plâna hariciler çıkmışlardı. Bunlar evvelce daha adet bakımından az olup, küçük çarpışmalarla iktifaya mecbur kalmışlardı. Bu müsademelerle filvaki Haccâc çapında bir valiyi bile müşkül duruma düşürmüşlerdi. fakat ciddî olarak devleti ele geçirmeyi düşünmemişler, bilâkis tam mânasıyla gayri siyasî bir siyaset gütmüşlerdi; gayeleri kendisiyle müşterek hiçbir şeye malik olmak istemedikleri İslâmî dünyayı kazanmak değil, vicdanlarını, ruhlarını kurtarmaktı. Şimdi ise küçük birlikleri muazzam kitleler haline gelmekteydi; inatçı yalnızlığı terk etmişlerdi, her türlü yardımı kabul ediyorlardı. Filvaki kendilerine iltihak edenler kendi iman formüllerini kabulü şart koşmakta idiler; fakat kendi taraflarında mücadele etmek isteyen hiçbir müttefiki de reddetmiyorlardı. Erişmek istedikleri gaye hakikatte artık cennet değil, dünyevî devlet idi. Bunlar yağmaya arz edilmiş iktidar için yapılan kavgada diğerleriyle aynı silâhlarla rekabet ediyorlardı. Kazanmalarına da ramak kaldı ve fakat bu vuku bulsa idi bile onlar o zaman Haricî olarak kalmıyacaklardı.

Haricî hareketi Elcezire'de, Mervân'ın yurdunda, filvaki güneydeki Kayslar arasında değil fakat kuzeydeki Rebia arasında başladı. Rebia daima, diğer müslüman Araplardan, bilhassa Peygamberlik ve hilâfete sahip bulunduklarını kıskandıkları ve önlerinde eski yurtlarını boşaltmak zorunda kalmış oldukları eski rakipleri Mudar'dan bir az ayrı dururdu. Bilhassa Musul civarında Dicle'nin her iki sahilinde oturan Bekrî Şeybanlılar Şebîb zamanından beri Haricîliğin ön plândaki mücahidleri idiler. Bunların arasında, Velîd II'nin katlini müteakip Said b. Bahdal Haricî halifesi olarak ayaklandı. Yurdunda bir rakibini ortadan kaldırdıktan sonra Saîd, kendisine Mervân'a tâbi bölgeden daha müsait imkânların gözüktüğü Kûfe'ye tevaccüh etti. Bu zat yolda ölünce yerine, Şebîb'in de mensup olmuş bulunduğu asıl Murra ailesinden Dahhak b. Kays adında diğer bir Şeybanlı geçti. Şehrizor, Ermeniye ve Azerbaycan Haricîleri ona katıldılar; Dahhak'in bayrağı altına böylece birkaç bin kişi birikti, o da bunlarla birlikte Kûfe üzerine yürüdü. Orada birbirinin gözünü oymakta olan iki vali ona karşı birleştiler. Fakat mukavemet edemediler. Bunlar 127 Recebinde (Nisan 745) o kadar kesin bir

yenilgiye uğradılar ki, Kûfe'yi boşaltmak zorunda kaldılar. İbn Haraşî Suriye'ye Mervân'ın yanına gitti; İbn Ömer ise maiyetindeki Kelblilerin kısmen ondan evvel gitmiş oldukları Vâsıt'a kaçtı⁽¹⁾. 127 Şabanında (Mayıs 745) Dahhak b. Kays onu takip ederek kuşattı. Haricîlere karşı yapılan savaşta Mansur b. Cumhur temayüz etti; fakat bunların tarafına geçip, İslâmı kabul⁽²⁾ ve Allah'ın sözüne itaat ettiğini söylemek suretiyle bunların iman imtihanını ilk kazanan kimse de o oldu. Bir müddet tereddütten sonra, 127 Şevvali sonunda (745 Ağustos başı) İbn Ömer de teslim olarak Dahhak b. Kays'a bi'at etti. «Allah'ın dinini muzaffer kıldığını görmüyor musun?». Emevî İbn Ömer'in Şeyban Haricisini imam olarak tanımasından mütevellid hayretini bir şair bu sözlerle ifade etmektedir. Çünkü siyasi iltihak aynı zamanda dinî mahiyette idi. Değişme filvaki hayret uyandıracak gibi idi. Buna ilâve olarak İbn Ömer, Haricîlerin Kesker, Mesene, Ehvaz, Fars valisi olarak Vâsıt'ta kalmayı reddetmemiş ve bu mevkiinde doğudaki komşusu İbn Muâviye ile çatışmağa başlamıştı.

Bizzat Dahhak Kûfe'ye dönerek devletin batı kısmını buradan idareye başladı. Güya 20 aylık bir ayrılıktan sonra⁽³⁾, hiç şüphesiz 128 ortasından evvel olmuyarak (746 ilkbaharı), Mervân'ın bütün gücü ile Suriye'de uğraşmağa mecbur olduğu bir devrede yurdu olan Elcezire'den çağırıldı. Dahhak buraya gelerek Musul şehrini eline geçirip buradaki devlet memurlarını sürüp çıkardı. Hele yüksek ücret ödediği cihetle herkes ona iltihak ediyordu. Ordusu güya 120.000 kişiyi bulmuştu. Bu adet tabiatıyla avamî takdire dayanmaktadır; fakat Theophanes'e göre de Dahhak'ın muazzam askeri kuvveti mevcuttu. Kelbli muhacirler ve maceraperestler hep onunla birlikti. Bunlar arasında esas birliği olan Zakvaniye'yi Hufâf mağlûbiyeti sırasında kurtarıp 4.000 kişi ile Haricîlere iltihak etmiş olan Emevî Süleyman b. Hişam'ı da saymalıdır.

---

1) Tab. 1899'a göre böyle. Ebû Ubeyde'ye göre (Tab. 1902) her ikisi de yani sade İbn Ömer değil İbn Haraşî de Vâsıt'a kaçmış, burada aralarındaki eski kavga alevlenmiş, fakat Haricîler görününce yeniden anlaşmışlardır. Bu arada, Ebû Ubeyde'ye göre İbn Haraşî Vâsıt'da Haricîlere karşı ne savaşmış, ne de teslim anlaşmasına iştirak etmiştir. Buna göre çabucak ortadan kaybolmuş ve Vâsıt'dan Suriye'ye gitmiş olmalıdır (Tab. 1913). O bu fırsatla Ebu Ubeyde'nin Tab. 1903, 1914 de anlattığı gibi Kûfe'nin haricî valisini öldürmüş olabilir. Fakat Tab. 1899 v.d. 1938'e göre bu işi daha ziyade yanında 70 veya 80 kişi ile Vâsıt'dan Kûfe üzerinden Suriye'ye kaçan Tağlibli Ebû Atiye yazmış olmalıdır.

2) Haricîler *Müslim* adını kendilerine tahsis ediyorlar ve diğer sünî müslümanları müşrik addediyorlardı.

3) Tab. 1938 de böyle. Ebû Ubeyde'ye göre (Tab. 1914) Dahhak daha 127 Zilkadesinde (Ağustos-Eylül 745) Elcezire'ye çekildi; yine aynı 127 Zilkadesinde ona göre (Tab. 1913) Mervân Hüms işini bitirdi. ve Dahhak'a karşı elleri serbest kaldı. Her iki tarihleme birbiriyle alâkâhdır; her ikisinde yıl yanlışır, ikincisinde ay doğru olacaktır.

Mervan Suriye'yi itaat altına alırken, Elcezire'yi, kudretinin istinad ettiği üssü kaybetmek tehlikesiyle karşılaşmıştı. Fakat meşgul olduğu Hims muhasarasını bırakmadı, bir müddet için, merkezi olan Harran'da bırakmış olduğu oğlu Abdullah'ı, Dahhak'ın karşısına çıkarak onun Musul'dan daha ziyade ilerlemesini önlemekle tavgif etti. Abdullah Nusaybin'e kadar geldi. Burada başarısız bir çarpışmayı müteakip durmak ve şehrin surları gerisine çekilmek zorunda kaldı. Burada muhasara edildi; Dahhak'ın bir taarruzla Rakka yanındaki Fırat geçidini ele geçirmek üzere yaptığı bir teşebbüs akim kaldı. Bu arada Mervân nihayet Hims'i arzusunı ram etmiş olup bizzat Rakka üzerinden Haricilere karşı yürümeğe başlamıştı. Ordular Kefertusa yanında karşılaştı. Şahsa ehemmiyet vermeden ortaya atılmayı itiyad edinmiş olan Dahhak bir öncü savaşında maktul düştü. Onun halefi olan Hayberî, bir fasıladan sonra taarruzu yenileyerek düşman karargâhına kadar girdi ise de cenahlardan sınırlarak karargâhtaki ağırlıklara bakan köleler tarafından sopa ile öldürüldü. Bu, 128 yılı sonuna doğru, takriben 746 Eylûlünde vuku bulmuştur (1).

Fakat Hariciler ancak müteakip yıl içinde (Theophanes'de 6239 Hilkat Yılı, Hicrî 129) itaat altına alındılar. Bunlar hâlâ 40 000 kişi olup halifeliklerine Yaşkurlu Şeyban b. Abdilaziz (Ebû Dulaf)'ı geçirmişlerdi. Süleyman'ın tavsiyesi üzerine bu zat Haricileri Dicle'nin doğu sahilinde Musul karşısına geçirdi. Mamafih bunlar şehri ellerinde tutuyorlar ve bununla gemilerden teşkil ettikleri bir köprü ile bağlı bulunuyorlardı. Mervân bunların karşı sağ sahilinde karargâh kurmuştu. Böylece 129 (746/7) yılının uzun aylarım, fakat bir başarı sağlayamadan burada geçirdi. Ancak bu arada Irak bunların hareketinden kurtulduktan sonra Hariciler artık Dicle sahilinde tutunamadılar. Kûfe'den Mervân'a yardıma gelen orduya mani olamadılar ve iki ateş arasında kalmamak için Musul yanındaki mevkielelerini takriben 129 yılı sonunda (Ağustos 747) terk ederek dağlık bölgeden doğuya çekildiler.

Irak'ı Haricilerden koparıp alan ve bu suretle onun Dicle yanında durmalarını imkânsız kılan Mervân'ın memuru, babası Yezîd II devrinde Kûfe valiliğinde bulunmuş olan Kayşlı Yezîd b. Ömer b. Hubeyre idi. O, daha 128 başında Irak'a doğru yola çıkmış, fakat sonra Karkisiye yanındaki hudutta uzun müddet tevakkuf zorunda kalarak ancak 129 başında taarruza geçmiştir. Emri altında Mansur b. Cumhur'un da savaştığı harici vali Musennâ b. İmran'a karşı verdiği bir kaç başarılı müsademedi sonra 129 Rama-

---

1) Taberî'deki esas rivayetin (Abdülvahhab) tasviri ile Theophanes umumî olarak tevafuk etmektedir. Ona göre Dahhak 127 (H.Y. 6236) yılında Persis yani Irak'ta isyan etmişti; 128 yılında Elcezire'de görüldü. Mervân ona önce oğlunu karşı gönderdi, Hims'in zaptından sonra bizzat gelerek âsiyi öldürdü.

zanında (Mayıs veya Haziran 747) Kûfe'ye girmeğe muvaffak oldu. (1) Bundan sonra Vâsıt şehrini ele geçirerek İbn Ömer'i esir etti. Mansur b. Cumhur Kelblileri ile birlikte İbn Muaviye'nin bölgesine kaçtı. O vakte kadar Dicle kenarında Mervân ile mücadele etmiş olan Hariciler de oraya çekildiler. Aslında hiç bir ehemmiyet taşımayan İbn Muaviye, bir an için bu şerait altında yükseldi. Önceden bunu rüyasında bile görmediği muhakkaktır. Şiiler, Hariciler, Kelbliler, Abbasiler, Emeviler onun yanında birleşmişlerdi; bütün zıddiyetler, Mervân'a karşı duyulan hudutsuz düşmanlıkla erimiş gibi görünüyordular. Fakat çok devam etmeden, zaruret dolayısı ile bir araya gelmiş bu artıklar birbirine tahammül edemez oldular.

Mervân merkezi olan Harran'a döndü. Kendisine bir az olsun istirahat vermek hakkı yoktu. (2) Devletin en mühim eyaletleri, Elcezire, Irak, Suriye ve Mısır şimdi ona itaat etmiş bulunuyordu; Arabistan'da da, San'a, Mekke ve Medine'yi işgal etmiş olan Hadramut Haricileri 130 (748) yılında imha olunmuşlardı. Üç yıl müddetle hemen hemen daimî olarak savaş meydanında kalmış ve düşmanlardan mürekkep bir dünya karşısında fevkâlade işler görmüştü. Şahsî faaliyet icraat kabiliyeti ile bütün seleflerine üstün idi.

Doğuda Haricilere İbn Muaviye'ye karşı savaşı Irak valisi İbn Hubeyre'ye bıraktı. Onun Haricilere karşı bunlar henüz Dicle kenarında iken kendisine yardımcı olarak göndermiş olduğu orduya Âmir b. Dubârâ kumanda etmekte idi. Bu zat şimdi Haricilerin takibi ile tavzif olundu ve İbn Muaviye'nin arazisine girdi. Onunla İbn Hubeyre'nin diğer bir birlik kumandanı, Nubâta b. Hanzala iş birliği yapıyordu. İbn Muaviye, İbn Dubârâ'ya karşı 130 yılında Merv el-Şazân yanında bir savaşta mağlup olup devletini olduğu gibi bırakarak düşmanlarının önünden Horasan'a kaçtı; orada dostları tarafından öldürüldü. Haricî reisi Şeyban b. Abdilaziz el-Yaşkuri Arabistan'ın doğu sahiline gitti ve sonunda Umman hakimleri, eski Beni Calanda ile mücadelede 134 yılında maktul düştü; (3) Süleyman b. Hişam ve Mansur b. Cumhur deniz yoluyla Sind'e gittiler. (4) .

1) Filvaki Vâkıdî gibi âlim bir kronolog olmamakla beraber bu meselede, o zamanlar ihtiyar yaşında bizzat Kûfe'de yaşamış bulunması dolayısıyla, tam bilgi sahibi olması gereken Ebû Mihnef'e göre (Tab. 1946) böyle, Ebû Ubeyde (Tab. 1914 v.dd.) ayrı tarihler vermekte ise de itimada şayan değildir. O enteresan tafsîlât vermekte ve güzel hikâye etmekte ise de tarihçi olarak Ebû Mihnef ile hiçbir şekilde mukayese edilemez.

2) Mamafih bunu istemiş olması da şüphelidir. Bizanslılar Araplar arası dahillî savaştan istifade ederek hudutlarını şarka doğru ilerletmişlerdi. Mervân belki de şimdi onlara dönmek istiyordu. Mısır'dan, filvaki beyhûde yere, Kıbrıs'a taarruz ettirmişti.

3) Tab. 3, 74'e göre böyle, krş. 2, 1945, 1949, 1979. Ebû Mihnef (Tab. 2, 1948) Şeybân b. Abdilaziz'in daha 130 yılında Sicistan'da maktul düştüğünü söyler. Muhtemelen onu, aynı zamanda Horasan'da bir rol oynayan ve filhakika 130 yılında ve fakat Sicistan'da değil, Serahs'da maktul düşen Şeybân b. Seleme ile karıştırmaktadır.

4) Bunların âkıbeti hakkında bk. Agânî 4, 96. Yâkubî 2, 430, Taberî 3, 72, 80.

Fakat İbn Hubeyre'nin kumandanları bu maceracı koalisyonu dağıtıp, batı İran'ı tamamiyle Mervân'ın itaatına almak hususunda en müsait durumu elde etmiş bulunurlarken karşılarına tamamiyle yeni ve meş'um düşmanlar, Abbasilerin siyah bayrakları altındaki Horasanlılar dikildi. Emevilerin kuzey doğudaki hudut eyaletinin uzun yıllar valisi olan Nasr b. Seyyar beyhûde yere buradan gelecek tehlikeden onları uyarmağa çalışmış ve bu tehlikeyi ortadan kaldırmak için ısrarla yardım dilemişti. Mervân'ın merkezde pek çok yapılacak işi vardı ve orada muzafferane tutunabildiği için sevinçli idi. İşte bu anda, başlarının zirvesinde ehemmiyet vermemiş olduğu siyah hayalet birdenbire karşısına dikildi. Horasanlılar onun tam da gayesine ulaşmış gibi görüldüğü anda o kadar gayrete mal olmuş işini beyhûde hale getirdiler; Ebû Müslim'in şahsında üzerine daha kuvvetli birisi gelmişti.

SEKİZİNCİ KISIM

HORASAN'DAKİ ARAP KABİLELERİ

1- Emevîlerin kat'i olarak iktidardan düşürülmesi Horasan'daki şii İranlıların bir isyanı sayesinde sağlandı. Bu ayaklanma ise mezkûr eyaletin daha önceki tarihi ile, bilhassa oradaki Arabların Basra'da başlayan ve sürüp giden kabile düşmanlıkları ve mücadeleleri ile hazırlanmıştır: çünkü Horasan Basra'nın kolonilerinden birisi idi. Şu halde Horasan'daki vaziyeti anlamak için, daha evvelce Basra'da mevcut olan veya orada teşekkül eden duruma avdet etmek lâzımdır.

Kûfe'de Emevî hakimiyetinin başlangıç devrinde kabilelerin birbirine karşı duydukları kıskançlık her ne kadar gerginliklere sebep olmuş idi ise de silâhlı mücadele halini almamıştı. Kûfe'de birbirini yiyenler siyasi partilerdi. Buna mukabil durum Basra'da başlangıçta hemen hemen İslâm'dan önceki devri hatırlatmakta idi. Burada için için ve açıkça kabile mücadeleleri hüküm sürmekte idi, yalnız bu mücadele teker teker kabileler arasında olmaktan ziyade kabile grupları arasında vuku bulmakta idi. En kudretli grupu Basra'da Ribâb ile birlikte Temîm teşkil ediyordu. İranlı Asâvire bunlara katıldığı gibi Hind menşeli Zutt'lar ve Sayâbice'ler de, en kudretli olarak bunları gördükleri için, onların himayesine sığınmışlardı (1). Temîm'e karşı çok eskiden beri Rebi'a grupu düşmanca davranmakta idi; Basra'da Bekrîlere, Kûfe'de pek az sayıda temsil edilen Abdülkays katılmıştı. Yemenliler Basra'da Ezd tarafından temsil edilmekte idiler. Halbuki Kûfe'de daha asil ve daha hakiki Arab olan Mezhic, Hemdân ve Kinde kabileleri hakimiyeti ellerinde tutuyorlardı (2).

Basra Ezdlileri ancak Muaviye'nin son zamanlarında ve Yezîd I devrinde vuku bulan bir hicretle kuvvetlendiler (Tab. 450, Belâzurî 373). Ömer

1) Belâzurî 372 v.dd.; Kâmil 82, 16 v.d.

2) Kûfe'deki Erbâ'ya mukabil Basra ve Horasan'da Ahmâs teşekkül etmişti: 1) Bekr, 2) Abdülkays, 3) Temim, 4) Ezd ve 5) Ehl el-Âliye (=Ehl el-Medine, daha ziyade Kayıslar, Tab. 461, 21. 1382). Kûfe'de Erbâa hakikaten dördte bir, Basra'da Ahmâs hakikaten beşte bir teşkil ediyorlardı; yoksa bu tesmiye şekilleri, bizim [Garbın] Quartier'si gibi ayrı taksim şekilleri için de kullanılır. Ahmâs'ın adlarına göre tesmiye olunduğu büyük kabilelere küçük kabilelerin parçacıkları da iltihak etmişlerdi, meselâ Basra'daki Bekr'e Kinde ve Tayy katılmıştı.

ve Osman devrindeki büyük fetihlere iştirak etmemiş olan bu yeni muhacirlerin, eski kabilelerin aynı olan haklara sahip çıkmaları hiç de iyi gözle görülmüyordu (Tab. 779). Bunlar her ne kadar ancak Muhelleb ve oğulları yolu ile en büyük kudrete sahip olmuşlarsa da, yine de o vakte kadar cari olan kudret muvazenesini bozdular. Evvel emirde Temîm kabilesi bunları kendi hesabına kazanmak ve onlarla yeminleşmek istemişti, fakat ilk adımı atmak istemedi; çünkü Temîm'in en büyük ve en nüfuzlu şefi Ahnef b. Kays, ilk birleşme teklifi yapanın daima ikinci plânda kalacağını iddia etmişti. Bu yüzden Rebî'a kabilesi onlardan evvel davrandı ve Ezd ile yeminleşti (Tab. 450; 1497). Temîm Ehl el-Âliye, yani Kays ile müttehid hareket ettiği için kabileler arasında böyle bir ikileşme husule geldi. Birleşik Ezd (Yemen) ve Rebî'a'ya karşı Mudarlılar (Temîm ve Kays) cephe almış oldular. Mamafih bütün Ezd'in 60 yılı sıralarında Basra'ya geldiğini kabul etmek de doğru değildir. Burada evvelce de, umumiyetle Ezdlilerin batı koluna, Serât dağlarında yerleşmiş olanlarına, bilhassa Devs'lere mensup olan Ezdliler mevcut idiler. Fakat bunlar çok sayıdaki takviye ile kuvvetleninceye kadar büyük bir ehemmiyet taşımıyorlardı. Bu takviye doğu Arabistan sahil memleketi olan Ummân'dan akmakta idi. Bunlara Serât Ezdlilerinden ayırmak için, hoşlarına gitmeyen bir isimle, Maz'ûn denilmekte idi. Bu kelimedede onların karışık olan asıllarına bir telmih olduğu anlaşılıyor; çünkü, Ummân bölgesinde büyük sayıda gayr-ı Arab unsur oturmakta idi. Bunları, batı Ezdlilerini eski zenaatları olan örücülükle olduğu gibi, önceki iştilal mevzuları olan bahkçılıkla da kızdırırlardı.

38 veya 39 yılında Muaviye, İbn Hadramî'yi, Temîm'in yardımı ile Ali'nin hakimiyetine karşı isyan çıkarmak üzere Basra'ya yolladı. Bu zatın Temîm'in büyük bir kısmını kazanmaya muvaffak olduğu anlaşılıyor. Basra'nın vali vekili olan genç Ziyâd b. Ebi Bekrlilerden yardım rica etti, fakat iki taraf anlaşamadı. Bunun üzerine Ziyâd Ezd (Serât)'e baş vurdu ve gerek kendisi ve gerekse devlet hazinesi için bunların reisi olan Sabire b. Şeymân el-Huddânî'nin (Devs'dendir) yanında emin bir barınak buldu. Bu arada Ali kendisine bağlı olan Temîmliler vasıtası ile Basra Temîmlilerini İbn Hadramî'den ayırmaya çalışıyordu. Bu münasebetle gönderdiği ilk elçi katledildi. Cârîye b. Kudâme adında olan ikincisi başarıya ulaştı. İbn Hadramî Yemenliler tarafından terk olundu ve Cârîye tarafından Dâr Zunbîl denilen mahalde kuşatılarak tarafdarları ile birlikte yakıldı. Bu hadise üzerine Ezdli Arandas'ın yazdığı hicviye zamanımıza intikal etmiştir. Bu hadise uzun müddet Temîm için bir leke olarak kalmıştır (Medâinî, Tab.1, 3414 v.dd.).

İşte bu hadise Ezd kabilesinin Ziyâd ve ailesi ile dostluğunun başlangıcıdır. Ziyâd onlara daima minnetdar kalmış (Tab. 2, 80) ve oğullarına da müşkül durumda kalınca onlara dayanmağa tavsiye etmiştir (2, 440),

Bunlar filvaki birbirine rakip olan Temim ve Bekr arasında tarafsız bir unsur teşkil ettikleri için devletin dayanağı olmaya müsait idiler.

Basra'da kabileler arasındaki hakiki büyük mücadele Ezd Ummân'ın muhaceretinden sonra ve halife Yezid I'n ölümünü müteakip bütün Emevî hâkimiyetinin sallanmaya başlaması ile zuhur etti. Tab. 2. 433 v.dd. de bu hususta verilen rivayet çok tafsilâtli olmakla beraber pek karışıktır da. Bu mühim neticeli vukuat hakkında başka yerde hemen hiçbir kelimeye rastlanmadığı ve hiçbir doğru bilgi bulunamadığı için bu düğümü çözerek iplikleri düzgün bir halde gözönüne sermek zahmete değer. Bu konuda Taberî'nin baş ravisi, Arap kabile hikâyelerinin büyük toplayıcısı Ebû Ubeyde'dir. Bunun hikâyesi her ne kadar tam olarak mevcut değil ise de itmam edilebiliyor. Vehb b. Cerir de bununla önemli noktalarda tevafuk etmektedir.

Ebû Ubeyde 435, 17. 436, 15 (1). Irak valisi Ubeydullah b. Ziyâd'ın, Hüseyin b. Ali'nin katlinin kendisine fayda değil bilâkis zarar getirdiği fikrinde olan Yezid I ile arası gergin idi. Vaziyet bu merkezde iken, Ubeydullah'ın daimî olarak Şam sarayında bulundurduğu haberci (sâi) Basra'ya gelerek halifenin anı ölümünü haber verdi. Ubeydullah bunun üzerine Basra mescidinde olağanüstü bir toplantı tertip ederek hadiseyi ahaliye bildirdi, müteveffa halifeye çattı ve kendisinin Basra için yaptıklarını belirtti. Emarete geçişinde Basra divanında 70.000 muharip (Arap) ve 90.000 zenaatkâr- (Mevâli) kayıtlı iken bu miktar şimdi 80.000 muharibe ve 150.000 zenaatkâra yükselmişti. Bütün şüpheli şahıslar -ki bununla bilhassa haricileri kasdediyordu- zindanda idiler. «Devletin en kudretlileri sizsiniz, Suriyeliler aralarında birleşmiş degillerdir, şu halde kendinize bir emir seçin ve Suriyeliler hilâfet hususunda bir şahıs üzerinde birleşince ister ona itaat edin, ister etmeyin, zira siz onlardan feragat edebilirsiniz ama, onlar sizden değil» dedi. Maksudı kendisini bu ara devre için emir seçtirmek idi, çünkü halifenin ölümü ile, pek şahsî addedilen hükümete itaat vecibesi ortadan kalkmış oluyordu. Filvaki Basralılar onu emir seçtiler ve kendisine emir olarak bi'at ettiler, fakat mescitten çıkar çıkmaz hepsi ellerini kapılara veya duvara sürtmek suretiyle biatı sildiren ve onunla asayiş ve nizam zamanlarında olduğu gibi karışıklık ve ayrılık zamanlarında da kendisine itaat edeceklerini zannettiği için alay ettiler. Pek kısa bir müddet sonra ona artık kimse itaat etmez oldu (2)

1) Buna muvazi olarak Vehb 433, 12.

2) Ubeydullah önce, Taberî'nin bir rivayetine göre 8, diğer bir rivayetine göre ise 19 milyonluk olan hazinesini gece gündüz maliye memurları eli ile kabilelere ve muhariplere dağıtmak suretiyle halkı kazanmağa çalıştı. Aslında fütuhât yolu ile elde edilen iradın (Fay) muhariplere ait olması da lâzımdı; fakat devlet bu iradı topluyor ve maaşları ödedikten sonra geri kalanı muhafaza ediyordu. Ubeydullah halkın buna rağmen yine âsi tavrını bozmadığını görünce para dağıtmaktan vazgeçti ve kaçarken hazinenin geri kalan kısmını yanında götürdü. Bu hazineye ait olan mücevherler bilâhare de ailesinin tasarrufunda bulunmuştur. Ebû Ubeyde 439, 10.

Ebû Ubeyde 437, 15. Açıkça isyan işaretini Temîm kabilesinden Seleme b. Zu'eyb verdi. Bu zat günün birinde atının üzerinde tepeden tırnağa kadar müsellâh olduğu ve elinde bir bayrak bulundurduğu halde deve pazarında görünerek halkı Abdullah b. el-Zübeyr'e itaate ve biate, dâvet etti⁽¹⁾. Ubeydullah bunun üzerine Basrahlıları toplayarak onları kendisini arzularıyla emîr seçmiş olmalarına rağmen idaresinin emirlerini tatbik ettirmemek ve açıkça isyana davet edilmesine müsamaha etmekle itham etti. Temîm reisi Ahnef bunun üzerine Seleme'yi yakalayıp getireceğini vadetti; fakat Seleme'nin etrafı çok kuvvetlenmiş bulunduğundan, bir daha görünmedi.

Ebû Ubeyde 439, 10 ⁽²⁾. Ubeydullah fena durumda bulunmakta idi; çünkü hattâ polisleri bile ⁽³⁾ onun değil, ancak kendi subaylarının emriyle harekete geçmek fikrinde idiler. Kardeşleri kendisine şöyle söylediler: «Ortada kendisi için mücadele edeceğin ve icabında kendisine dayanabileceğin bir halife yok. Biz Basra'daki bütün mal ve mülkümüzü, hatta hayatımızı kaybetmek tehlikesi ile karşı karşıya bulunuyoruz». Ubeydullah bunun üzerine babasının ölmezden önceki tavsiyesine uyarak âsi Temîmlilere karşı Ezd'in himayesine sığınmaya karar verdi. Karanlık basınca hazineleri ile birlikte Ezd reisi olan, bütün Ezdlilerin itaat ettiği Mes'ud b. Amr el-Ateki'nin⁽⁴⁾ evine yollandı. Bu hareketi gündüzün yapamazdı. Geceleyin bile Haricilere karşı tesis edilmiş karakol postalarının okları ile öldürülmek tehlikesi atlattı; bunların attıkları bir ok Ubeydullah'ın sarığına saplandı. Nihayet Mes'ud'un evine varınca bu zat telâşa düştü; çünkü onun yüzünden diğer Basrahlılarla arasının açılmasını arzu etmiyordu. Fakat kendisini ikna ettiler, emîrin yalnız bir müddet yanında kalmak istediğini ve kendisinden onu Basra haricinde emin bir yere nakletmesinden başka bir arzusu olmadığını söylediler ⁽⁵⁾.

Ebû Ubeyde 446, 3 ⁽⁶⁾. Basrahlılar bunun üzerine iki mutemed kimseyi kendilerine yeni bir emîr teklif etmekle tavzif ettiler. Teklif edilen iki Kureyşliden birisi, hem Peygamber hem de Muâviye ile akraba olmak dolayısıyla

1) Brünnow onu hayalhanesinde İbn Zübeyr'in elçisi, A. Müller ise hattâ onun mutemed adamı addetmektedir. Rivayetin böyle bir şeyden haberi olmadığı gibi bunu gayrı iradî bir şekilde süslemek de caiz değildir. Muhalefetin İbn Zübeyr'e tarafdar bir durum takınmış olması tabii idi. Bir Dâ'i de at üstünde, elinde bayrak pazar meydanına gelmez. Krş. 452, 15. 465, 2.

2) Buna muvazi olarak Vehb 441, 20.

3) Bunlara Tab. 443 de Buhârilî (krş. 464 ve bilhassa Belâzurî 411), umumiyetle ise, milis teşkilâtına, muhariplere mukabil Hassat el-Sultân, yani devletin hususi birlikleri denilmektedir.

4) Atik eski merkezleri Dabâ olan Ezd Ummân'ın en asil soyudur; Muhelleb de Atik'den idi.

5) Değişik şekli Ebû Ubeyde 445, 7 v.dd. dc. Vehb 441, 10 v.dd. ye göre Mes'ud onunla derhal anlaşmıştı.

6) Vehb 444, 6. 444, 17.

tercih edilerek seçildi. Bu zatın adı Abdullah b. Hâris b. Nevfel b. Hâris b. Abd el-Muttalib olup lâkabı Babba idi. Bu zat 1 Cumadelâhire 65 (25 Ocak 684) de emîrlik binasına taşındı.

Ebû Ubeyde 447, 12. 449, 20. Bu sırada camide Bekrlî birisi, kendi kabilesinden birisinin nüfuzlu bir Kureyşliye attığı bir tokat ve tokatı yiyenin bunu olduğu gibi kabullenmiş olması ile öğündü. Orada hazır bulunan ve Mudar gurubuna mensup olduğu cihetle Kureyşliler tarafım tutan Dabbeliler (Temîm'in koludur) bu adamı fena halde hırpaladılar. Bunun üzerine bütün Bekrliler silâhlanarak Temîm'e karşı cephe aldılar. Başlarına, asıl reisleri olan Eşyem b. Şakik istemediği için, Mâlik b. Misma' geçti⁽¹⁾. Bu zat Temîm'e taarruz edebilmek için, Ezd ile daha evvel aktedilmiş olan ahidnâmeyi tazeledi. Bu hususta Ubeydullah b. Ziyad onu para ile bol bol destekledi⁽²⁾. Bu ahidnâmeye göre Ezdlilerin reisi Mes'ud b. Amr bunların hepsinin birden kumandasını ele alacaktı. Mes'ud bunun üzerine Ubeydullah'a: «Haydi gel, seni kaleye (emîrlik binasına) götürerim» dedi. Fakat Ubeydullah Mes'ud'un evinin önünde kaldı; develerini hazırlamış, olup bitenler hakkında her an malûmat almakta idi. Mes'ud mescide giderek minbere çıktı. Babba buna şimdilik hiç sesini çıkarmadı. Bu arada Mâlik b. Misma' Temîm'e ait bazı mahallelerde harekâta başladı, fakat bu arada Mes'ud'un öldürüldüğü haberini aldı.

Ebû Ubeyde 452, 6. Temîmliler Ahnef'e şu haberi verdiler: Rebialılar ve Yemenliler camiye girdiler. Bir müddet sonra şunu ilâve ettiler: Şimdi de valilik konağına zorla girdiler. Fakat o kılını bile kıpırdatmadı; yalnızca «Temîm'in kurtları» Seleme b. Zu'eyb kumandasında harekete geçtiler. Bunlara Mâh Afridûn kumandasında birkaç yüz kadar mevâlî katıldı. Buna rağmen gittikçe daha fena haberler gelmeye başlayınca Ahnef zor kullanmaya nihayet razı oldu. «Yumuşak huylu teyze harekete geçti!» nidası yükseldi. Temîm bayrağını Abbâs b. Hüseyin bu sırada orada bulunmadığından Abs b. Talk'a verdi, fakat birkaç dakika sonra Abbâd çıkageldi, fakat Abs'ın emrinde savaşmak istemediğinden, yanında bulunan 60 atlı ile ordudan ayrıldı.

İshak b. Suveyd 454, 6 ⁽³⁾. Temîm tarafında en büyük şiddetle kumandasındaki mevâlidenden her biri beş oku birden atmakta olan Mâh Afridûn

1) Reisler arasındaki bu kötürlümleştirici ikilik daha 1, 3414 de kendini göstermektedir. Krş. 2, 448. 455, 5 v.dd. ye göre ise Mâlik değil bilâkis Eşyem reis oldu.

2) İki vesikadan bir tanesi Salt b. Hureys el-Hanefî'ye verildi (Tab. 449, 17; krş. Kâmil 627, 10).

3) Çarpışma hakkındaki Ebû Ubeyde hikâyesi Taberî'de yoktur. Bundan sadece (455, 9 da) Hasan el-Basrî'nin şu müstehzi sözleri kaydedilmiştir: «Mes'ud, sünnet'i va'zederek fitneyi yasak etti; sünnet ise senin kendini zor kullanmaktan men etmen değil midir? Fakat çok geçmeden onu minberden alacağı ederek öldürdüler». Aradaki boşluğu, işin esasına (tariklemede de) uyarak, teferruatta bazı ayrıntılarla İshak b. Suveyd doldurmaktadır. Meselâ onda Bekrlilerin reisi Mâlik değil Eşyem'dir.

çarpmakta idi. Böylesine bir ok yağmuruna düşmanlar dayanamadı. Temimliler camie girdiler, Mes'ud'u, minberden aşağı ederek öldürdüler. Bekrlilerden Eşyem b. Şakik canını kurtarmaya muvaffak oldu. Bu hadise 64 Şevvali başında oldu. Aynı tarihi Ebû Ubeyde (455, 16) de Ubeydullah b. Ziyâd'ın firarı için vermiştir ki, ona göre bu firar (439, 10) Mes'ud'un ölümünü müteakip cereyan etmişti.

Ebû Ubeyde (Kamil 81 de) (1). Mes'ud'un intikamını kardeşi Ziyâd b. Amr el-Atekî üzerine aldı. Ziyâd henüz pek genç idi. Ertesi günü ordusu ile Basra'nın ana meydanı olan Mirbed'e gelerek sağ kanada Bekrlileri, sola Abdülkayslileri, merkeze de Ezdlileri yerleştirdi. Ahnef de Temimlileri tanzim etti. Ezdlilerin karşısına Abs b. Talk kumandasında Sa'd ve Ribâb, Bekrlilere mukabil Hârise b. Bedr kumandasında Hanzalalılar ,Abdülkayslilerin karşısına ise Amr b. Temim dizildi. Fakat herhangi bir çarpışma olmadı. Çünkü Ahnef Ezdlilere ve Rebîahlılara şu mesajı göndermişti: «Sizler Basra'da vatandaşımız olarak bize Kûfe'deki Temimli kabiledaşlarımızdan daha yakınsınız. Bu işe dün başlayan da sizsiniz. Sulhu bozdunuz ve yangın çıkarttınız. Biz ancak kendimizi müdafaa ettik. Şimdi de bir hal çaresi bulmak için elimizden geleni yapmak istiyoruz». Ziyâd, içinden birisi seçilmek üzere üç sulh teklifi yapınca ordular birbirinden ayrıldılar. Bunun ertesi günü Ahnef karşı tarafın, dökülen Temim kanını dâva etmemek, buna mukabil Ezd ve Rebîa'dan ölenler için ve bilhassa Mes'ud için büyük miktarda fidye tediye etmek şeklindeki teklifini kabul etti. Tesbit edilen miktarı ödeyinceye kadar Temimliler karşı tarafa rehineler verdiler. Farazdak ve Cerir'in mısraları bunu teyid ediyorlar. Ahnef bu suretle, her zaman olduğu gibi, bir Arap Seyyidi'nin en esash vazifesini, yani sulhu muhafaza etmeyi, en fedakârane bir şekilde yerine getirmiş oluyordu(2). Onun yanında Temim'in diğer bir büyüğü, İyâs b. Katâde, fidyenin büyük kısmını üzerine aldığı cihetle büyük şöhret kazandı (Anon. Ahlw. 187).

Ebû Ubeyde bazı noktalarında başka râvilerin bize intikal eden rivâyet parçaları ile tashih edilebilmektedir. Ubeydullah'ın firarı 64 Şevvalinde, (455, 18) Mes'ud'un ölümünden sonra vaki olmamıştı. Bilâkis 463, 5'deki bir mısradan onu bizzat Mes'ud'un Suriye'ye gönderdiği ve yanına muhafızlar kattığı anlaşılıyor. Vehb b. Cerir (456) de bunu söylemektedir. Ubeydullah'ın Yezid'in ölümünden 90 gün sonra, daha 64 Cumadelâhiresinin ortalarında Suriye'ye gittiğini bildiren Avâne de (461) böyledir. Şu halde o bu kanlı hadiselerin sakın bir şahidi değildir, yani bunlar vuku bulduğu sırada Basra'da bulunmamakta idi. Ayrıca yeni bir emir seçilmesi de onun henüz Basra'da

1) Ebû Ubeyde hikâyesinin son kısmı da Taberî'de mevcut değildir. Bunun yerine Taberî Avâne'nin bir varyantını koymuştur (461, 18).

2) Mamafih Ahnef'in bu işte göstermiş olduğu maharet biraz mübalâğalıdır. Medâint'ye göre (465, 5. 6.) sulhe aracılık eden iki Kureyşli idi.

bulunduğu sırada vukubulmadı. Çünkü o Basra'da iken böyle bir fikir etrafında birleşmek mümkün olamazdı. Bu seçim ancak sulhü tehdit eden hadiseden sonra, kabileler arası anlaşmaya varılmasını müteakip yapılmış olmalıdır. Avâne (463) de şöyle diyor: Mes'ud'un ölümünü ve kabile arası anlaşmazlığın ortadan kaldırılmasını müteakip Basrahlılar önce Abdülmelik b. Abdullah b. Âmir'i, sonradan Babba'yı emir seçtiler. Üç ay sonra da İbn Zübeyr onlara yeni bir vali tâyin etti. Bu suretle, Ezdlilerin camiye ve saraya hücumlarında neden Babba'nın hiçbir şey yapmadığı da anlaşılmış oluyor: O daha henüz emir seçilmiş değildi.

Avâne ayrıca (461) Ubeydullah'ın Basra'dan kaçarken yerine Mes'ud'u vekil bıraktığını rivayet eder. Herhalde Mes'ud'un hareketi, Ubeydullah'ın firarından sonraki fetret devresinde vukubulmuş olmalıdır. O herhalde emîrin boş kalan mevkiini zorla ele geçirmek istiyordu (456, 16). O Temim'e karşı hareket etmemiştir; yalnızca cami ve saraya yönelmişti ve camide de emîre mahsus olan yere, yani minbere yerleşmiştir. Kendisini buradan indirip katlettiler. Temimliler Ubeydullah'ı kaçırmışlardı, fakat Ezd iktidarı onlara bırakmak istemiyordu; bilâkis erken davranıp emr-i vaki yapmak düşüncesinde idi. Bu yüzden mücadele zuhur etti. Bütün bunlardan Mes'ud'un kendi hesabına harekete geçtiği ve önce Rebia tarafından lânce edilmediği anlaşılıyor. Camideki tokatlama hadisesi tamamiyle ehemmiyetsizdir.

Avâne'nin incelenmesinden bütün olayın ahlâkî motifi ortaya çıkıyor: Bir kabilenin ve bunun belki de kaçan emir tarafından vekâletle tanzif edilen reisinin şehrin hâkimiyetini ele geçirme teşebbüsü, rakip kabilenin mukavemeti yüzünden tamamiyle akamete uğramış bulunuyordu. Emir olarak seçilebilmek kabiliyeti ancak kabile statüsü dışında kalan Kureyşliler için mevcuttu. Fakat Avâne (461) Mes'ud'u minberden indirip öldürenlerin, Temim ile işbirliği yapan birkaç Haricî olduğunu iddia ederken yanılıyor. Diğer râvilere göre katiller daha ziyade Mâh Afridûn emrindeki İranlılar, daha doğru bir deyimle, çok eskiden beri Temim ile bağlı olan Asâvire (465) idi. Haricîler bütün Basra kabileleri ve bu arada Temimliler için de müşterek düşman idiler ve bunların arzettiği tehlikedir ki kabileleri, düşmanlığı ileri götürmemeye ve bir emir üzerinde ittifaka zorlamıştır. Seçilen emir de, seçilmesine sebep olan gayeyi temin edemediği ve Haricîleri ciddiyetle tedibe muvaffak olamadığı için kısa bir müddet içinde istifa zorunda kalmıştır. Medâini'nin (465) Ezdlilerin tarihi bir sahtekârlığı neticesinde Haricîlerin bu meseleye sokulduğunu ima eden bir rivayeti bu hususta kat'i bir ehemmiyet taşıyor: Ezdliler, Temimlilerin kendi reislerini öldürmüş ve intikamdan fidyeye ödeyerek kendilerini kurtarmış olmaları lekesini üzerlerine almak istemiyorlardı. Avâne'nin (461, 10) Mes'ud'u öldüren Havâric'in Asâvire'nin kanalı civarında ikamet ettikleri mealindeki ifadesi huzursuz bir vicdana delâlet eder.

2 - Ezd ile Temîm, Yemen ile Mudar arasındaki düşmanlık işte böyle muayyen ve yukarıda anlatılan hikâyeye gibi tarihlenmesi mümkün ve bu sebeple o kadar ehemmiyet taşıyan bir hadiseden zuhur etti. Vuku bulan anlaşma gerginliği gidermedi. Bundan iki yıl sonra ihtilâf, Muhtar Basra'da karışıklık çıkarmaya teşebbüs edince yeniden patlak vermeye hazır idi (Tab. 680 v.dd.). Fakat aklı başa getirici bir tesir yapan Haricilere karşı yapılan savaşta, bu bir rekabet haline inkılâb etti. Temîmliler, Muhelleb kumandasındaki Ezdlilerden geri kalmak istemediler. Fakat Basra'da kabile mücadelesinin yumuşamasına mukabil bu düşmanlık, Basra'daki durumun, fethin buradan yapılması dolayısıyla, olduğu gibi intikal ettiği Horasan'da çok daha tehlikeli bir hal aldı. Horasan Arapları Iraklı ve ekseriyetleri ile Basralı idiler ve bu sonuncular gibi askerî bakımdan beş fırkaya ayrılmışlardı. Horasan valileri mutaden Irak valilerine tâbi olmakla beraber, birçok kere de doğrudan doğruya halife tarafından tâyin ediliyor ve bazan da doğrudan doğruya onun emrine tabi kınıyorlardı.

Horasan devletin, merkez üzerinde meselâ Afrika veya İspanya'nunkinden çok daha fazla tesiri olan bir barometresi vaziyetinde idi. Bu eyalet hiçbir zaman sükûnete kavuşmamıştı ve hiçbir sabit hududu yoktu. Araplar burada Türkler ve İranlılarla mütemadi bir savaş halinde bulunuyorlardı. Aradaki fasilaları da bizzat birbirlerini didiklemek için kullanmaktaydılar. Büyük tehlikelere maruz olmalarına rağmen, bir zaman eski ana vatanlarında olduğu kadar gayr-ı siyasî hareket ediyorlardı. Uçsuz bucaksız ve hattâ bazı kısımları ile harap bu büyük diyarda, kısmen de buraya kendi istekleri ile gelmemiş olmalarına rağmen, kendilerini serbest ve iyi hissediyorlardı. Haricî tehlike onları birleştirmiyor, bilâkis kızdırıyor, vahşileştiriyordu ve İslâm da huzursuzluk ve heyecan faktörlerini arttırmakta bulunuyordu. Horasan, düşman diyarı ortasında bulunmak, daha mudil ve daha büyük problemlere malik olmak ve anarşist temayüllere daha serbest ve saygısız imkân sağlamak farkıyla ikinci bir Arabistan haline gelmişti. Taberî'nin Horasan vekayii hakkında hemen hemen sadece onun rivayetlerini naklettiği Medâini'nin hikâyeleri bize Kitâb el-Agânî ile malûm olan İslâmdan önceki Arap devrinin epik hikâyelerini hatırlatmaktadır. O bize ekseriyetle kabile ananelerinden gevşekçe örülmüş bir dokuma, alâkası daha ziyade kahramanlığa veya eşkiyalığa dayanan bir «Yevmler koleksiyonu» (1516, 16) arz etmektedir. Horasan Arapları ve bilhassa Temîmliler kavmiyetlerine gurur ve asabiyetle bağlı bulunuyorlar ve bu uzak doğu diyarında eski kabile hayatlarını, başlarından geçen veya faaliyetleri üzerinde eski alışılmış gına'larını ve hikâyelerini devam ettiriyorlardı. Mamafih eski hakikî Araplığın bakiyelerine damgasını silinmez şekilde vuran iç ve uyanık realizm bunlarda yoktur.

İran şarkının fethi, Basra cihetinden, Emevî asıllı vali Abdullah b. Âmir zamanında, halife Osman devrinde vuku buldu. Bu muhtelif istika-

metlerden aynı zamanda yapılan birçok teşebbüsler silsilesi idi. Fetih bir darbe ile ve aynı sene içinde yapılmadı. Mutad olarak İranlı Merzubân'lara, biraz değişik ve sınırlı şekilde eski mevkilerini muhafazaya imkân veren muahedeler akdolundu. İsimleri verilen kumandanlar emrinde, ilk darbelerin vurulduğu büyükçe seferler yanında, anonim küçük savaşlar silsilesi devam edip gidiyordu. Bunlarla kabileler kendi hesaplarına ilk fırsatta yerleşmek üzere fetih mücadeleleri yapmakta idiler. Abarşehr (Nisabur)'ın merkez olduğu, bölgenin batı kısmında, bilhassa muahhar devrede (Tab. 1929) Kayslılar ekseriyeti teşkil etmekte idiler. Doğuda Bekrlilere ve Temimlilere ait olan arazi birbiri içine girmişti. Bazı arazi parçaları için her iki gurup da, ilk fatihe ait olan hukuku talep etmekte idiler. Bunlar yalnız Horasan'da değil, Sicistan'da da rekabet halinde bulunuyorlardı. Bu iki komşu cyalet, ekseriyetle ayrı ayrı idare edilmekle beraber, birbirine bağlı idiler. Önceleri Sicistan'da bulunan ağırlık merkezi sonraları Horasan'a intikal etti. Sicistan'ın merkezi Zerenc, Horasan'ın başşehri ise Merv idi.

Ordu kumandanları eski adete uyularak fethine muvaffak oldukları bölgenin idaresi ile taltif olunuyorlardı. Ahnef o zamanlar askerî mânada da parlak bir rol oynamakta idi; fakat fethettiği eyalette uzun müddet vali olarak kalmadı. Basra Temimlilerinin reisi olmak sıfatı ile belki de bu vazifeyi küçümsüyordu. Horasan'ın (veya buranın bazı kısımlarının) en eski valileri, bilgimize göre, her ikisi de Kays'a bağlı Süleym kabilesinden olan Kays b. Heysem ve Abdullah b. Hâzım idiler. Halife Osman'ın ölümünü takip eden karışıklıklar devletin en doğudaki eyaletinde de bir aksi sada yarattılar. Merv Merzbânı ve son Şehenşaha ihanet etmiş olan Mâhûye, Ali'den Dihkanların haracı önce kendisine vermeleri hakkını koparmıştı. Kendisine verilen bu tavize rağmen o Ali'nin otoritesini ayakta tutmadı⁽¹⁾. Arap idaresinin yeniden nasıl kurulduğunu kaynaklardan öğrenemiyoruz (krş. Belâzuri 409). Muâviye devrinde yeniden Kays b. Heysem, sonradan onun rakibi Abdullah b. Hâzım vali oldular⁽²⁾. Ziyâd b. Ebîh 45 yılında Basra'ya gelince Horasan ve Sicistan da onun emrine verildi; oradaki memurları artık o tâyin edecekti. Ziyâd Horasan'ı bağımsız dört bölgeye ayırdı: Merv, Abarşehr (Nisabur), Mervrûd (Fâryâb ve Tâlekan ile birlikte) ve Herat (Bâdgis, Kâdis ve Bûşenc); fakat bunların hepsini 47 yılında Hakem b. Amr el-Gifârî emrinde birleştirdi ki bu zat 50 yılında ölmüştür. Bunu Rebî b. Ziyâd el-Hârisî adında uzun boylu, kızıl saçlı, ağzı kalabalık bir adam takip etti. Bu zat Sicistan'ı fethetmiş ve Zerenc kapıları önünde yapılan bir savaşı müteakip teslim şartlarını görüşmek üzere Merzbânları, maiye-

1) Aynı zamanda Osmanî (yani bitaraf) olduklarını iddia eden Arap Habatât'ı Sicistan'ın merkezini ele geçirdiler. Bunlar ancak iki yıl sonra Ali'nin gönderdiği kumandan Hüseyin b. Mâlik tarafından itaat altına alındılar. Meşhur Feyrûz Hüseyin, mevlân, ona nisbetle böyle tesmiye edilmiştir.

2) Belâzuri 408'e mukabil krş. Tab. 2, 65 v.d.

tindeki Arapları ile birlikte maktul düşmanların cesetleri üzerinde keyifle oturduğu halde, harp meydanında kabul etmişti. Mutaassıp bir müslüman idi. Hücr b. Adî'nin idamının kendisini çok müteessir ettiği, ölümüne sebep olduğu iddia olunur. Bu zamanda 25.000 Basralı ve 25.000 Kûfeli Horasan'a naklolundular; bunlar belki de bu şehirler halkının en uslu akıllıları değildiler. Ziyâd'ın ölümünden sonra (sene 53) Şark eyaleti bir müddet için onun oğullarının çiftliği imiş manzarasını verdi. Muâviye ve Yezid I zamanında Horasan'da Ubeydullah b. Ziyâd, sonra bir fasılayı müteakip Abdurrahman b. Ziyâd ve nihayet Selm b. Ziyâd; Sicistan'da Abbâd b. Ziyâd ve Yezid b. Ziyâd hüküm sürdüler. Bunların hepsi de genç adamlardı. İdare işleri Kays b. Haysam el-Sülemî, Eslem b. Zur'a el-Kilâbî ve diğerleri gibi, birbirinden hoşlanmayan ve ellerine kuvvet geçince birbirlerine fena oyun oynayan memleket işlerine aşına eski kumandanlar ve memurlar tarafından idare edilmekte idi.

Yezid I'in ölümü ile burada da kabile düşmanlıkları başladı. Kâbil Zübîl'i ayaklanarak Sicistan âmili Yezid b. Ziyâd'ı mağlûp ve kardeşi Ebû Ubeyde'yi esir etti. Bunun üzerine Yezid'in yerine, zengin bir Huzâal olan Talha el-Talahât geçti. Bu zat Zübîl ile sulh akdederek Ebû Ubeyde'yi büyük bir fidiye mukabilinde kurtardı. Fakat Talha pek az bir zaman sonra öldü ve yerine bıraktığı Bekr kabilesinden bir zata Temîmliler itaat etmediler ve onu kaçırttılar. Bunun üzerine Mudar ile Rebîa arasında kan dâvası patlak verdi ve bundan istifade eden Zübîl oldu (İbn el-Esir 4, 84; Belâzûrî 397). Bu hadise Horasan'a da tesir etti. Orada hüküm süren Selm b. Ziyâd halifenin ölümünü, Sicistan ve Basra'daki kardeşlerinin başlarına gelen felâketleri etrafından saklamağa çalıştı. Fakat bu da mümkün olmayacak hale gelince Araplardan, saltanat fasılası esnasında kendisine emîr sıfatı ile bi'at etmelerini istedi. Araplar filvaki bunu yaptılar, fakat kısa bir müddet sonra onu terk ettiler. Bunun üzerine Selm, Merv'de yerine, Basra'dan beraberinde getirdiği Ezdli Muhelleb b. Ebî Sufra'yı kendisine nâip olarak bıraktıktan sonra çekilip gitti. Fakat Arap reisleri işlerin bu hali alması ile memnun olmadılar. Bekr kabilesinden Süleyman b. Mersed Selm'den zorla Mervrûd hâkimiyetini kopardı; Evs b. Abdullah b. Zufer adlı diğer bir Bekrliye Selm Herat'ı teslim etmek zorunda kaldı. Nisabur'a vardığı sırada ise orada Abdullah b. Hâzım el-Sülemî'ye rastlayınca bu zat ona Horasan'ı Bekrliler ve Maz'ûn (=Ezd Ummân) arasında taksim ettiği için çıkışarak elinden bütün Horasan valiliği için bir ferman aldı. Muhelleb, kendisini takviye edecek bir kabile olmadığı için Merv'den kaçmak zorunda kaldı; çünkü Ezdliler bu sırada Horasan'da kâfi derecede, bol miktarda mevcut değildiler. Muhelleb, yerine vekil olarak Temimli bir zatı bırakmıştı; bu kimse Abdullah b. Hâzım'a karşı her ne kadar mukavemet etmek istemişse de savaşta mağlûp ve aldığı yaraların tesiri ile telef oldu (Tab. 4988-90).

Umumiyetle Temimliler, kendilerinden olmamakla beraber yine de Mudar'a mensup olan ve Bekrlilere düşman bulunan Abdullah b. Hâzım'ı tutmakta idiler⁽¹⁾. İbn Hâzım bunların yardımı ile Bekr'e karşı mücadeleye başladı. Evvelâ Merv'den Süleyman b. Mersed'e karşı Mervrûd üzerine yürüyerek onu öldürdü, sonra onun kardeşi olan Tâlekan'daki Amr üzerine vardı ve onu da öldürdü. Kaçabilenler Herat'a Evs b. Sa'lebe'nin yanına kaçtılar. Artık bütün Bekrliler bu zatın yanında toplanmışlardı; Herat'ın elden çıkması bunları kızdırmıştı ve bunlar bütün Mudarlıları Horasan'dan çıkarmak istiyorlardı. Temim'in ısrarı üzerine İbn Hâzım'ın girişmek zorunda kaldığı anlaşma müzakereleri onun tahmini veçhile akim kaldılar: «Rebâîliler, Peygamberini Mudar'dan çıkardığından beri Allah'a bile kızgındılar». Herat önündeki mücadelenin bir yıldan fazla sürmüş olduğu mervidir⁽²⁾. Bekrliler arkalarını şehire vermişlerdi ve cepheden de bir hendek ile korunuyorlardı. Bu suretle İbn Hâzım onları şereflerine dokunacak şekilde: «Bütün Horasan'ı kendiniz için istiyorsunuz, acaba bu hendek bütün Horasan mı?» diyerek kızdırıncaya kadar bütün hücumlara başarı ile karşı koydular. Bu sözden alınarak kuvvetli müstahkem mevkiilerini bıraktılar, açık sahrada vuku bulan savaşta ise mağlûp olarak büyük zayıat verdiler. Gün batıncaya kadar yakalanan bütün Bekr esirleri kılıçtan geçirildi. Evs b. Sa'lebe o sırada Zunbil'in elinde bulunan Sicistan'a kaçtı. Fakat burada yaralarının neticesinde öldü. Şarkta Temim ile Bekr arasındaki bu kabile kavgası garptaki Kelb-Kays mücadelesi ile aynı zamana, 64/65 yılına (Taberî 490-96) düşmüştü. Bunun neticesi Bekr'in devamlı şekilde zayıflaması oldu.

Temim'in yardımı ile İbn Hâzım Herat'ı itaat altına almıştı. Fakat o bunların orada fatih sıfatıyla da yerleşmelerini arzu etmemekteydi. Şehri genç oğlu Muhammed'e bıraktı, onun yanına daimi orduya kumanda etmek üzere Bukeyr b. Vişâh'ı⁽³⁾ tâyin ederek bu sonuncuya Temim'i şehre bırakmaması emrini verdi. Bukeyr Temimlilere çekilmeleri şartıyla çok para teklif etti. Fakat onlardan kurtulmak hususunda yapılan bu teşebbüs onları kızdırdı. Bunlar zor kullanarak şehre girdiler, Muhammed'i iplerle bağlayıp bütün gece üzerine işediler. Bu arada içki içiyorlardı. Sabah olunca da onu öldürdüler. Bu suretle de babasına harp ilân etmiş oluyorlardı. Bundan sonra Merv'e gittiler, orada bulunan kabiledaşları ile takviye edildikten sonra Harîş b. Hilâl el-Kuray'î'yi İbn Hâzım ile yapacakları kan dâvası mücadelesinde kendilerine reis seçtiler. Çünkü bu eski stilde bir kan dâvası

1) Belâzuri 414 'ye göre o, İbn Zübeyr tarafından makamında tastik edilmiştir.

2) Taberî 493, 6-494, 17 arasındaki epizod (Ebu Mihnef tarafından ekseri zikredilen, onun muasırlarından Süleyman b. Mücalid'in rivayeti) bu yere değil çok daha muabhar bir devreye aittir. Buna mukabil Ebu'l-Hasan el-Horasanî rivayeti (494, 18-495, 7) Medâin'in ana rivayetindeki bir boşluğu doldurmaktadır.

3) Bu zat herhalde Temim'li ve Sa'dlı idi. Taberî 495, 7 de Sakafî olarak bildirilmesi bir zühâl eseri olmalıdır. Krş. 860, 10 v.d.d., 1022, 1; 1030, 13. 20 v.d., 1047, 18.

mücadelesi idi. Arada savaş cereyan etmiyor, her biri bir bölüğe değer kahramanlar birbirine baskın yaparak maceralar yaşıyorlardı. Temim'den Zuhayr b. Zu'ayb el-'Adavî, kardeşi Eş'as açık kurşunu renk bir ata binmiş meçhul bir şahıs tarafından öldürüldüğü için, bu cinsten ata binmiş kime rastlarsa öldürüyordu. Bu renk bu yüzden sevilmez oldu. Bu gibi haller bu savaş hadiselerini karakterize eder. Harp hali uzadıkça Temimliler dağıldılar ve bu suretle zayıfladılar. Şammâs b. Disâr el-Utâridî Sicistan'a (Taberî 546. 1026), Harîş b. Hilâl Mervrûd'a gitti. Bu sonuncusu bir müddet Mervrûd'da vaziyetini muhafaza etti⁽¹⁾, fakat nihayet Horasan'dan çekilmeğe mecbur kaldı (Tab. 593-98). Zuhayr b. Zu'ayb idaresinde diğer Temimliler Mervrûd'dan pek uzak olmayan Fartana kalesine kapandılar. İbn Hâzım bunları orada muhasara ederek teslimi icbar ve hiç affetmiyerek hepsini idam etti (Tab. 696-700). Bundan sonra İbn Hâzım bir müddet için sakin olarak Merv'de hüküm sürmüş görünüyor; fakat birkaç yıl sonra Abarşehr (Nisabur)-de patlak veren yeni bir Temim isyanını bastırmak zorunda kaldı. Bu isyanın başında Bahîr b. Varkâ el-Sarîmî (596, 9) bulunuyordu. İbn Hâzım Merv'i Bukeyr b. Vişâh'a bıraktı, fakat oğlu Musa'yı, oradaki Temimlilerden korkarak, baş şehirde tutmadı, ona hazineleri ile Ceyhun'u geçerek oradaki kırıallardan birinin yanında veya bir kalede melce aramasını emretti. Bundan sonra Abarşehr (Nisabur) üzerine yürüdü. Orada Bahîr ile mücadele ederken 72 yılı içinde⁽²⁾ Abdülmelik'ten eğer kendisini halife olarak tanıyacak olursa yedi yıl müddetle Horasan valiliğinde bırakacağı vaadini ihtiva eden bir mektup geldi. Kendi kudretine dayanarak hüküm sürmek istediği için bu teklifi bir hakaret 'addetti ve gelen elçiyi bu mektubu yemeğe icbar etti. Bunun üzerine onun Merv'de bıraktığı nâibi Bukeyr b. Vişâh, Emevî halifesinden valilik teklifini alıp kabul etti. Bu vaziyette İbn Hâzım hem Bahîr, hem de Bukeyr'e karşı tutunamazdı. Tirmiz'de bulunan oğlu Musa'nın yanına varmağa çalıştı. Fakat Bahîr kendisine yetiştii. İbn Hâzım kanlı bir mukavemetten sonra öldürüldü. Ölümleri bile kendisinin başını kesmekte olan Vekî' b. el-Davrakiye'nin⁽³⁾ yüzüne tükürmüştü. Onun kesik kellesini Bukeyr zorla Bahîr'in elinden alıp zorba âsiyi bizzat mağlûp edip öldürdüğü haberiyle halife Abdülmelik'e gönderdi. Hakiki muzaffer Bahîr'e ise fena muamele ederek onu bir müddet için tevkif etti (Taberî 831-35).

Bu hadise ise bizzat Temim arasında bir kardeş kavgasına münceer oldu. Bu bilhassa Bukeyr ve Bahîr'in mensup oldukları ve Horasan'da, bilhassa Merv'de Basra'da olduğundan daha ziyade çoğunlukta bulunan Sa'd-Temim içinde koptu. Mukâis ve Butûn Bahîr'in, Evs ve Ebnâ Bukeyr'in tarafını tuttular. Fakat Horasan Arapları nihayet aralarındaki iktidar mücadelesinden vaz geçmez ve daha yüksek bir otoriteye itaat etmezlerse bölge üzerindeki

1) Daha geç bir tarih Taberî 834 v.d. da.

2) Horasan'daki Davrak'dan alınan bir esireden doğduğu için bu ismi taşımakta idi.

hâkimiyetlerini kaybedeceklerini anlayınca kendiliklerinden 74 yılında halife Abdülmelik'e müracaat ederek kabile arası kıskançlık ve kinlerin üstünde kalacak bir Kureyşî'yi kendilerine vali göndermesini rica ettiler. Abdülmelik onlara kendi ailesinden Ümeyye b. Abdullah b. Halid b. Esîd adında şen ve şatır bir zatı vali olarak gönderdi. Ümeyye Abarşehr'e gelir gelmez Bahîr kendisini görerek Bukeyr aleyhine kazanmak istedi. Fakat muvaffak olamadı. Ümeyye Bukeyr'in bütün memurlarını tasdik ederek Bukeyr'e bizzat daimî ordunun kumandanlığını teklif etti. Ancak Bukeyr vali nâipliğini de ihtiva eden bu mevkiyi reddedince bunu onun rakibi Bahîr'e verdi (Taberî 859-62).

Bukeyr bu Kureyşlinin mevkiini elinden almasına kızmıştı. Bu yüzden o bir sefer münasebetiyle şehirden uzaktayken fırsatı Merv'de onun arkasından isyan etmek üzere kullandı⁽¹⁾. Seferde bulunan askerlerin aileleri elinde bulunduğu için acele geri dönen Ümeyye onunla anlaşmağa çalıştı. Onun borçlarını ödedi ve kendisine 40 gün içinde istediği taktirde Horasan şehirlerinden birisine çekilmek üzere mühlet verdi. Bu arada Bukeyr Merv'de ikamete ve isyana teşvike devam etmekteydi. Bahîr'in onu şikâyet eden sözlerine, başkaları tarafından teyid edilinceye kadar kulak asmadı. Fakat bundan sonra Bukeyr tevkif olundu, bütün inkârlarına rağmen suçu anlaşıldı. Çünkü aleyhine şahadet edenler muteber kimselerdi. Bir Cuma günü bizzat kendi kılıcı ile idam edildi; başka kimse bu işi görmek istemediği için Bahîr onu öldürmüş ve bu arada: «Benû Sa'd'ın sükûnete kavuşması icabediyorsa ikimizden birinin ölmesi lâzım» demişti (Taberî 1022-31).

Benû Sad arasındaki kardeş mücadelesinin son sahnesi ise ancak 81 yılında kapandı. Bukeyr'in mensup olduğu Ebnâ'dan on yedi kişi Bahîr'e suikasd için anlaşmışlardı. Fakat bunlar beraberce hareket etmediler, herkes bildiği şekilde davrandı. Bunlardan Sa'sa'a b. Harb adında birisi suikastte muvaffak oldu. Bu zat Bahîr'in Sicistan'da bulunan akrabalarından bir tavsiye mektubu almak suretiyle onun itimadını kazandı ve sonra eşek sütüyle su verilmiş hançerini, bir kahramana yakışır şekilde, alenen ve: «Bu Bukeyr'in intikamıdır!» sözünü haykırarak Bahîr'e sapladı. Kendisi tevkif edildi ve ölüme sevinçle katlandı. Ebnâ onun âdet olduğu üzere başını öpmek için zindana gelmişlerdi. Yalnız vazifesini yapmış ve kan dâvasının intikamını almış olduğu için idam edilmesine fena halde kızdılar. Bunlar ile Butûn arasında mücadele yeniden patlıyacakmış gibi görünürken nihayet onun kan bahasını almak suretiyle iddialarından vaz geçtiler (Taberî 1047-51).

Kayışlı Abdullah b. Hâzım'ın bir bakıyyesi de hâlâ söndürülmemiş bulunmaktaydı. Onun ölümünden sonra halefi 12 yıl daha tutunabildi. Sakalsız lâkabını taşıyan oğlu Musa tam zamanında Merv'den kurtularak

3) Ümeyye'nin son yılı olan 77 senesinde olması şüphelidir. Taberî 1023 ile krş. 1028, 4 v.d. ve Belâzurî 416.

birkaç yüz kişi ile birlikte Ceyhun'u geçmeğe muvaffak oldu. Her hangi bir yere yerleşmek hususunda yaptığı muhtelif teşebbüsler bir netice vermedi. Nihayet Belh'in aşağısında, Ceyhun'un öteki sahilinde bir kaya üzerine kurulmuş olan Tirmiz kalesine yerleşti. Kayışlılar onun etrafında toplandılar, öyleki maiyyeti 1100 kişiye bâliğ oldu. Musa bunlarla her istikamette akınlar yapmaktaydı. Komşuları kendisinden ve şeytana benzettikleri süvarilerinden büyük korku duymakta idiler. Horasan valisi Ümeyye'nin üzerine sevkettiği bir kuvvet muvaffak olamadı. Bu zatın halefi olan Muhelleb ile oğlu Yezîd ise onu rahat bıraktılar. Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as ordusunun bakiyyelerinin iltihakı üzerine kuvveti 8000'i bulunca Musa yeniden taarruza geçti. Bu arada onu, Arap ordusundan kendi tarafına geçen iki İranlı reis, Hurays b. Kutbe ve Sâbit b. Kutbe adında iki kardeş, takviye etmekteydiler. Bunlar eskiden beri yerli hanedan, bilhassa Semerkand Tarhunu ile tanıştıkları için bunların yardımıyla, hâkim Araplara karşı Musa ile birlikte mücadele etmek üzere kuvvetli bir ordu vücuda getirdiler. Bu arada Musa Horasan'da bulunan Yezîd'e karşı yapılacak bir taarruza karışmak istemiyor, yalnızca Maverâünnehir'den onun memurlarını kovmayı arzu ediyordu. Filvaki Maverâünnehir'i son Arap hâkimiyeti bakiyyelerinden tamamiyle temizlemeğe muvaffak olundu. Fakat bu işte Hurays ve Sâbit en mühim rolü oynayarak neticede o kadar büyük nüfuz kazandılar ki, Musa onları kıskanmağa başladı. Bu sırada Haytal ve Tubbat'larla birlikte Türklerin Maverâünnehir'e taarruzları başladı. Musa daha evvelce bunların bir taarruzuna başarı ile karşı koymuştu; bu sefer de onları Tirmiz önünden kuvvetle sürdü, kendisi taarruza geçti ve onları Kafyân yanında bozguna uğratarak dağıttı. Bu mücadelede Hurays b. Kutbe maktul düştü. Musa bundan dolayı müteessir değildi, bunun kardeşi olan Sâbit'ten de kurtulmak daha iyi olacaktı. Bu gaye ile kancıkça yapılan bir suikasd hazırlığı Sâbit'e bir casus tarafından ihbar edildi. Sâbit Huşvarâğ'a⁽¹⁾ kaçtı. Bir çok arap ve iranlı onun etrafına toplandılar. Semerkand Tarhunu da büyük bir ordu ile onun yardımına koştu. Bunlar birleşerek Tirmiz'e sefer yaptılar ve Musa'yı fena halde sıkıştırdılar. Fakat bir arap fedâisi Sâbit'in yanına sokularak onu katle muvaffak oldu. Bunun üzerine Musa bir gece bir huruç hareketi yaparak bunların çekilmesini temin etti. Fakat aradan çok zaman geçmeden Yezîd'in kardeşi ve Horasan valiliğinde halefi olan el-Mufaddal Sogd Tarhunu ve Huttal Sabal'ı ile ona karşı birleşti. Bu ittifaka karşı Musa tutunamadı ve firar etmek isterken öldürüldü. Tirmiz teslim oldu, ele geçen esirler öldürüldü. Bu hadise 85 yılında vâki olmuştu.

3 — Horasan araplarının kuvvet ve kudreti bu kanlı ihtilâflar neticesinde tükenirken Maverâünnehir'de evvelce yapılmış fetihler tamamiyle kayb

1) Taberi 1594, 9 böyle okunmalıdır.

olmuş, elden çıkmıştır⁽¹⁾. Buna mukabil Türkler Horasan'a akın etmeğe cüret ediyorlar ve bu yağma seferlerini Nişabur'a kadar uzatıyorlardı (Belâzuri 415). Sükûnet avdet ettikten sonra eski taarruzlara yeniden devam olundu. Ümeyye uzun bir fasiladan sonra ilk olarak tekrar Ceyhun ötesine geçen vali oldu. Fakat bu zat aslında büyük bir asker değildi. Haricî Ebû Fudayk önünden vuku bulan utandırıcı firarı onun Irak'ta kalmasını imkânsız kılmişti, itibarını Horasan'da da yeniden tesis edemedi. İlk adımda elde edilen başarılarından sonra (Belâzuri 426, 10) kat'i bir hezimete uğradı. Kendisini ve ordusunu ancak büyük bir güçlkle Ceyhun gerisine atabildi ve «kendisine küçük kız (Ümeyye) adını veren amma da isabet etmiş» mealindeki hicviyeye muhatap oldu. Bu yüzden 78 yılında istifaya mecbur kaldı. Onun yerine Haccâc, Irakla birlikte Horasan ve Sicistan da kendisine verildikten sonra, Ezdli Muhelleb'i tâyin etti. Muhelleb 78 yılı ortalarında Kirman haricileri işini ikmal etmişti. Fakat ancak 79 yılında bizzat Merv'e geldi. Maverâünnehir'de selefinden fazla bir şey yapamadı. Valiliğinin son yılında Kış şehrini beyhude yere kuşattı⁽²⁾. Şehir sakinleri, geri çekildiği takdirde vergi vermeğe razı oldukları için büyük ferahlık duydu. Geri dönerken Merv-rud yanında Zagul mevkiinde 82 yılı Zilhiccesinde (702 Ocak) vefat etti. Askerlik şöhretini Horasan'da hiç de fazlalaştırmış değildi. Mamafih onun Horasan'a gelişi yine de büyük ehemmiyeti haiz olmuştur. O vakte kadar emrinde Havâric'e karşı savaşmış olan kabilesini beraberinde getirmişti⁽³⁾. Ezdliler Horasan'da da Bekr ve Rebia ile ittifak ettiler⁽⁴⁾, bu suretle Mudarlılar (Temim ve Kays) hiç olmazsa vali nüfuz ve iktidarını terazinin diğer kesesine attığı müddetçe üstünlüklerini kaybetmiş oluyorlardı.

Muhelleb karışık heterojen ailesinin riyasetine ve kendisinin memuriyetinde geçici olarak halefiğine oğlu Yezîd'i tâyin etmiş ve Haccâc da bu tâyini tasdik etmişti.

1) Daha İbn Âmir zamanında Ceyhun ötesine seferler tertip olunmuştu. Bu seferler Baasra'ya birçok Buharalı esir götürün Ubeydullah b. Ziyad tarafından da tekrar edilmişti. Bunun halefi olan Said b. Osman -ki Sogdlu köleleri tarafından öldürülmüştür- ve karısı Semerkand'ta bir oğlan doğuran Selm b. Ziyad da bu neviden seferler yapmışlardır.

2) Medâinî Kış muhasarasını aynı kelimelerle 80 ve 82 yılları için hikâye ediyor (Tab. 1040 v.d., 1077 v.d.). Muhasaranın iki yıl sürmüş olması rivayetinden (80 ortasından 82'ye kadar) bu kronolojik farkların kapatılmak istendiği anlaşılıyor.

3) Şair Sâbit Kutna ve Ka'b el-Aşkari -her ikisi de Ezd'den- Fars ve Kirman'dan, haricilerle mücadele sahnesinden Horasan'a gelmişlerdi. Münferit Ezdliler belki de daha evvel buraya yerleşmişlerdi; fakat kabile ancak Muhelleb ile orada kuvvetlendi ve nüfuz kazandı. Bundan evvel vaki olan Temim-Bekr mücadelesinde Ezd ile Bekr arasında bir ittifaktan hiçbir şey hissedilmemektedir.

4) Ahmâs'ın adedi nisbetleri hakkında bk. Taberî, 1291. Orduya; Temim 10.000, Ezd 10.000, Kays (Ehl el-Âliye) 9.000, Bekr 7.000, Abd el-Kays 4.000 kişi veriyordu. Ortalama asker nüfusu 40.000 dir. Buna göre Horasan'daki bütün Arapların miktarı 200.000'i pek geçmemiş olmalıdır.

Yezid Fergana, Hârezm ve Ceyhun'un bu tarafında Badgis civarında devamlı bir kazanç sağlayamadan birçok savaşlar yaptı. Vücudunun şişmanlığına ve oldukça müteşebbis olmasına mukabil netice alıcı olmaktan ziyade haris ve hiddetli idi. Haccâc'a tabi olması, kendisi Ezd'in reisi, sonradan görmenin ise bir Kayşlı bulunması sebebiyle ona hüsbütün acı geliyordu. Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ın mağlûbiyetinden sonra eyaletine iltica eden Iraklı âsileri ancak istemeye istemeye imha etti. Eline geçen âsi reislerinden Yemenli olanları serbest bırakıyor, ancak Mudarlıları Haccâc'a teslim ediyordu. Haccâc ise onun bu düşüncesini pek âlâ bilmekteydi. 85 yılı Rebiülâhbirinde (Nisan 704) onu azlederek yerine üvey kardeşi Yezid aleyhine entrikalar yapan Mufaddal b. Muhelleb'i getirdi. Haccâc ashında bu eyaleti Muhelleb oğullarının ve umumiyetle Ezdlilerin hükmünden derhal kurtarmak istiyordu; fakat Musa b. İbn Hâzım Maverâünnehir'de Tirmiz'de tutunduğu müddetçe buna cesaret edemiyordu. Hiç olmazsa bu hususu, pek de haksız olmadan, kabul olunmaktaydı. Muhelleb ve Yezid, Musa bizzat Kayşlı olduğu için ve bu gurupun sempatisine mazhar bulunduğundan, buna karşı Kayşlı bir valinin kullanılamıyacağından emindiler. Bu yüzden onu ortadan kaldırıp kendilerini lüzumsuz hale getirmemek için, Musa'yı faydalı bir düşman sıfatıyla rahat bırakmışlardı. Fakat Mufaddal bu aile politikasından ayrılarak Musa aleyhine ciddi harekâta girişti: bu suretle de üzerinde oturduğu dalı kesmiş oluyordu. Musa'nın işini bitirir bitirmez dokuz ay muhafaza ettiği valilikten uzaklaştırıldı. Habîb ve Abdülmelik b. Muhelleb de vazifelerinden alındılar, bizzat Yezid tevkif edildi. Horasan valiliğine ise, Emevî hilâfetine sadık olan Basralı Müslim b. Amr'ın oğlu Kuteybe getirildi (85 veya 86 da). Bu suretle umumiyetle Yemen kabâili adı altında toplanan Ezd-Rebia'nın Horasan'daki üstünlüğü kırılmış oluyordu; Kuteybe zamanında Araplara umumiyetle Mudarlı denilmiştir (Taberî 1185, 5). Bizzat Kuteybe parçalanmış ve itibarını kaybetmiş olan Bâhile kabilesine mensuptu. Bu kabile büyük gurupların haricinde olduğu gibi hangi tarafa mensup olduğu da pek malûm değildi, fakat vaziyete göre Kayşlara iltihak etmişti ⁽¹⁾. Kuteybe'nin arkasında kuvvetli bir aileye dayanmaması Haccâc'ın işine gelmekteydi. Çünkü o bu yüzden hükûmete istinat etmek zorunda bulunuyordu.

Kuteybe b. Müslim'den evvel Horasan'ın şimalinde ve şarkında bulunan ülkeler, Musa b. İbn Hâzım zamanından da bildiğimiz gibi, ancak kısmen istilâya hedef tutulmuş ve ancak geçici olarak itaat altına alınabilmişti. İşte Kuteybe eliyle hakiki bir feth hiç olmazsa başlamış oldu. Onun seferlerini daha iyi anlamak için burada bir parça coğrafi ve etnografik malûmat ilâve edelim. Mevzuubahis olan bölge Sagrân yani Horasan'ın iki hudut bölgesidir.

1) Meselâ Elcezire'de de böyle idi; krş. Taberî 1300, İbn el-Esir 4, 256 v.dd.

Bunlardan birisi Toharistan yani eski Baktriya idi. Burası aslında Ceyhun nehrinin orta kısmında Bedaşa'n'a kadar her iki tarafındaki dağlık bölgedir; Taberî (1180, 7) Şûmân ve Âhrun'u da buna katmaktadır. Fakat umumiyetle bu ad altında yalnız Ceyhun'un güneyinde kalan arazi anlaşılır. Araplar burasını en doğudaki ordugâh şehirleri olan Mervrud'a ait addediyorlardı. Belh (Baktra)'i devamlı olarak henüz fethetmemişlerdi ve bu şehir halâ bütün bölgenin hakiki başşehri mevkiinde bulunuyordu. Belh bölgesinde daha doğuda Faryâb, Hulm ve Talkân şehirleri bulunmakta idi. Daha güneyde, Paropamisus (Gur) silsilesine doğru Cüzcan veya Cuzistan ve Garşistan veya Garcistan (geçide hâkim olan Bamyân ile birlikte) bölgeleri gelmekteydi. Bunun batısında Mergâb ve Harîrud vâdileri arasında Badgis bulunuyordu. Güney-doğuda bulunan Gaznin ve Velistan daha ziyade Kabulistan ve Sicistan'a ait idiler.

Horasan'ın ikinci ve çok mühim olan hudut bölgesi Maveraünnehir idi. Geniş mânasıyla alınacak olursa, Bedaşa'dan batıya doğru Vahşâb suyunu⁽¹⁾ kadar varan dağlık (Tuz dağı silsilesi 1596) Huttalan bölgesi en doğu bölgesi olarak bu mintakaya ait addolunuyor. Bundan sonra Sagânların memleketi olan⁽²⁾ Sagâniyân gelir. Daha batıda Ceyhun kenarındaki Tirmiz ile Polytimetus kenarındaki Semerkand arasında Şûmân ve Âhrun şehirleri ile Kiş ve Nesef bulunmaktadır. Bu son iki şehir Makdisî 267. 282 v.dd.ye göre Sagâniyân'a bağlı idiler. Fakat umumiyetle bunlar Sogdiyana'dan addedilirlerdi. Sogdiyana, Ceyhun'a varmadan Buhara vâdisinde kaybolan «Sogdların ırmağı» Polytimetus'ün⁽³⁾ her iki sahilindeki Sogdlar arazisidir. Eski başşehir Semerkand'tır. Sogd adı altında Semerkand ve bölgesi ahali anlaşılır. Sogdiyana'nın doğusunda bir taraftan Polytimetus'un yukarı dar mecrasındaki dağlık Uşrusana, diğer taraftan silsilenin kuzeyinde Seyhun kenarında, Türklerin diyarına geçit teşkil eden Şaş ve Fergana vardır. Ceyhun'un aşağı mecrası, kuzeye döndükten sonra çöller içinden geçer ve nihayet Hârezm vahasını teşkil eder. Bu mesaha içinde esas geçit yeri ahşap bir köprüsü olan Amul'dur.

Bu bütün geniş arazide halk, dil ve kültür ⁽⁴⁾ İran'a aitti. Siyasî mânada, herhalde ancak Sasanî devletinin sukûtu ile başlamış olması mümkün olmayan, büyük bir parçalanma vardı. Dihkan'ların teşkil ettiği asalet sınıfı arasında hükûmet süren beyler, küçük asiller, arazi sahipleri ve köy kâhyaları üzerinde

1) Şimdi Surgâb. Vahş-âb adında, ana nehir tarafından artık kullanılmayan Oxus ismi kendisini muhafaza etmiştir.

2) Kırâhn adı Sagân-Hudâ'dır, Taberî 1596, 1600 v.dd.

3) Şimdi Zereşan deniliyor. Polytimetus adı anlaşılır gibi değil. Nehir birçok kanala ayrıldığı için Polytimetus daha uygun olurdu. Bu bölgenin çok eski olan sulama sistemi herhangi meşhur bir diğeriyle boy ölçüşebilecek bir mahiyet taşır.

4) Rasyonel su iktisadiyatına dayanan ziraat yanında ticaret de (kürk, ipek, su, köle) Çin'e giden yol üzerinde çok büyük ehemmiyeti haizdi.

temayüz etmekteydiler. Münferit bölgeler ve daha büyükçe şehirlerde kendilerine mahsus unvanlara sahip ⁽¹⁾ babadan oğula intikal eden prensliklere tesadüf etmekteyiz. Bu unvanlar ancak kısmen ârîdir, birçok ârî olmayan unvanlar da vardır. Çünkü bu kadar çok parçalanmış olan İranlılar kendilerini müstakil ve katıksız muhafaza edememişlerdi. Paratacene'de bunlara Huttallar hâkim olmuştu. Bunların kiralına Sabal deniyor⁽²⁾. Bunlar, Eftalitler, Haytal ile aynı gibi görünüyor. Eftalitler bir müddet için bütün Maveraünnehir'e hâkim olmuşlardı, bu yüzden ki Makdisi bu bölgeyi Eftalitler diyarı olarak zikreder. Mevzuumuzu teşkil eden zaman için ise bunlar ön plândaki mevkilerini Türklere terk etmiş bulunuyorlardı. Türklerin asıl ikamet mahalleri Seyhun'un (Jaxartes) doğusunda idi. Fakat bunlar bu bölgeden giriştikleri ve çok uzaklara kadar sevk eden akınlar sırasında birçok yerlerde İran şehirlerine yerleşmişler, orada hanedanlar kurarak bölgeden vergi almağa başlamışlardı. Bir Türk unvanı olan Tarhun veya Tarhan Ceyhun'un hem doğusunda, hem de batısında mevcuttur ve hakanın emrinde bir hükümdar demektir ⁽³⁾.

Maveraünnehir ve Toharistan'da hâkim millet o zamanlar Türklerdi. Araplar bunlarla mücadele zorunda idiler. Bunları Horasan'dan sürüp çıkardılar ve akınlarına bir nihayet verdiler. Araplar Maveraünnehir ve Toharistan'da, İranlı unsur üzerinde hâkimiyet bakımından Türklerle başarılı bir rekabete girdiler. Mamafih ancak pek sathî bir itaat altına alma ile iktifaya mecbur kaldılar. Bunlar mahalli iktidarı her yerde yerinde bıraktılar ve yalnızca bir vergi almakla yetindiler, ki bu vergiye Fidyeye, yani harp ve akından kurtulma parası denilmekte idi. Çok ekseriyetle vaki olduğu gibi vergi verilmediği taktirde muhasemat yeniden başlıyordu.

Vaziyetin sistemli bir şekilde değişmesi Kuteybe'nin tayini ile başladı. Buna mukabil ise o Arap nüfuz ve iktidarını o zamana kadar vaki olduğundan çok daha müessir bir şekilde hudut ötesine kadar uzattı. Kuteybe her yıl gazaya çıkıyordu. Her ilkbaharda o davet etmeğe mecbur kalmadan Abarşehr, Ebiverd, Serahs, Herat ve Mervrud'tan sefere çıkmak üzere birçok birlikler Merv'e geliyordu. 86 yılında Ahrun ve Şuman'a karşı daha selefi tarafından (Tirmiz'in fethinden sonra) hazırlanmış olan bir sefer yaptı. Bura hükümdarı vergi vermeğe razı oldu. Bunu takip eden yıllarda Buhara vahasında bulunan şehirler üzerine yürüdü. 87 ve 88 de Beykend, Tumuşkes ve Rami-

1) Sık sık Huda, Hârizm 'de Şah, Belh'te İspahbad, Fergana'da İhsid, Garşistan'da Şer. Buna mukabil Kiş'te İhrîd ve Vik; Nesef'te Aşkend, Uğrusana'da Afşin aslında has isimlerdir.

2) Eğer bu da has bir isim değilse. Krş. Cayş (Hanaş) b. Sabal.

3) Taberi 3, 647: Hakan ve Tarhanları. Krş.: Rub'dan Rubhan, Faryab'dan Tusik (Tarsal), Talkan'dan Sahrak (Sahrab) ve Şad -bunların hepsi Toharistan'dadır-. Türklerin en büyük reisi daima Hakan ünvanını taşıyor, sanki bu yalnız bir tek imiş gibidir.

sane'yi zaptetti. Büyük eşya depolarına malik⁽¹⁾ bir ticaret şehri olan Beykend'de büyük miktarda cslia ihtinam ederek o vakte kadar çok fena bir şekilde teslih edilmiş olup ancak üç yüz zırha malik olan Araplarını iyice silâhlandırdı (1180, 15). 89 ve 90 da bizzat Buhara'yı ele geçirdi, çünkü bölgenin bir haritasını yaptırmış olup sefer plânlarını bizzat tanzim eden Haccâc tarafından bu hususta sıkıştırılmaktaydı. 91 yılında, ruhunu Tarhan Neyzek'in teşkil ettiği çok dal budak salmış bir isyanı bastırmak için Toharistan'da uğraşmağa mecbur oldu. Neyzek'i iltica etmiş olduğu İskemişt⁽²⁾ kalesinden çıkıp teslim olmağa kandırdı ve verdiği sözü tutmayarak onu diğer tarhan ve dihkânlarla birlikte idam ettirdi. Bundan sonra Ceyhun'u geçerek, hükümdarı Toharistan isyanına iştirak etmiş olan Şuman şehrini zaptetti. Bundan sonra Demirkapı'yı⁽³⁾ geçerek Kiş ve Nesef'i⁽⁴⁾ itaat altına aldı ve lüzumlu idamları tatbik ettikten sonra Buhara'da yeni bir rejim kurdu. Kuteybe 92 yılında Sicistan'da idi. Kâbil Zunbilini bu arada vergi vermeğe zorladığı mervidir. 93 yılında hiç beklenmediği halde Harezmi'e tecavüz etti, gizlice bizzat şah tarafından çağırılmıştı ve işin başında genç kardeşine karşı bu zatın tarafını tuttu; fakat sonradan şahı da koğup memlekette Arapları iktidara getirdi. Harezmi'den birliklerine hedefini mümkün olduğu kadar gizliyerek Semerkand üzerine yürüdü. Semerkand Tarhunı 91 yılında vergi vermek suretiyle Kuteybe'den sulhu satın almış, fakat bu utanılacak işten dolayı teb'ası tarafından ıskat edilerek intihar etmeğe zorlanmıştı. Bu zatın yerine İhsid Guzak geçmişti. Bu hal Kuteybe için mükemmel bir müdahale sebebi oldu. Uzun bir muhasaradan sonra teslim için anlaşıldı. Guzak vergi vermeyi kabul etti; Kuteybe filvaki Semerkand'e girip yeni yapılan bir camide namaz kılacak fakat şehri bundan sonra hemen terk edecekti. Fakat o bir kere içeri girdikten sonra bir daha çıkmadı, şehri bir Arap garnizonu ve müteakip fetihler için bir üs haline getirdi. Valiliğinin son üç yılında Kuteybe (94-96) yukarı Zerefsân vadisi ile Şaş ve Fergana'ya hep buradan sefer yaptı. Rivayete göre Kaşgâr'a kadar vararak Çinlilerle temasa bile geçmişti⁽⁵⁾. Medâinî'nin Taberî'de kayıtlı rivayetleri Belâzuri'nin verdiği rivayetlerle hemen büyük mikyasta tetabuk halindedir. Yalnız. Medâinî Sicistan ve Kaşgâr'dan bahsetmiyor; bu rivayetler muasır 'gına'larla takviye edilmektedir⁽⁶⁾.

1) Elias Nisibenus (87 yılı vekayinde) bu şehri kasdetmiş olmalıdır.

2) İstahri 275. Bu şehir 36. tul dairesinin biraz kuzeyinde 69. arz dairesinin biraz doğusundadır ve İngiliz haritalarında İşkemiş adıyla kayıtlıdır. Krş. Marquart, Eranschahr (1901), 219.

3) Şimdi Kaşka adını taşıyan nehrin kollarından biri üzerindeki geçide bu ad verilip Reclus 6, 502 de tersim edilmiştir.

4) Taberî 1229, 3 deki Faryab ile Firyâb kaadedilmiştir, kr. 1566, 3.

5) Krş. Taberî 1379 v.d. 1302, 8 deki mısralar ve Belâzuri 426, 18.

6) En mühim Horasan şairleri Sâbit Kutna el-Ezdi (Agâni 13, 49 v.dd.), Ka'b el-Aşkari el-Ezdi (Agâni 13, 56 v.dd.), Nahâr b. Tavsi'a el-Bekri (Agâni 14, 115), Ziyâd el-A'cem Abdül-

Umumiyetle mahalli hanedan âzası Kuteybe tarafından da vergi mukabilinde yerlerinde bırakılmışlardır; yalnız bunların yanına Arap müfettişler veya kâhyalar verilmiştir. Yalnız pek mühim bazı noktalar eğer Romalı ağzıyla konuşmak lâzım gelirse, kolonize edilmiş, yani eski sekenesi yerlerinden çıkarılmamış ve vergileri teslim ve toplamakla mükellef yerli otoriteler dokunulmamış olmasına rağmen buraları Araplığın ve İslâmın makarrı haline getirilmiştir. Bilhassa Semerkand bir Arap karargâhı olacaktı. Her türlü silâhla mücehhez kuvvetli bir birlik buraya yerleştirildi. Ateşgedeler ve diğer tapınaklar tahrip olundu Rivayete göre burada hiçbir putperest geceleliymiyecekti. Buna benzer fakat bu kadar sıkı olmayan tedbirler Harezm ve Buhara'da tatbik olundu. Buhara'da da putperestlik ortadan kaldırıldı; çünkü orada bir ateşgede ve içinde tavus kuşları bulunan mukaddes bir mahal bulunduğu hakkındaki rivayet herhalde bunun bu tarihten sonra kaybolduğu şeklinde ikmal olunmalıdır⁽¹⁾. Bu şehirler muhitleri için, Horasan'da Arap ordugâh şehirleri olan Nisabur, Merv, Mervrud ve Herat'ın oynadığı rolü oynayacaklardı. Bunların kolonizasyonu hiç şüphesiz bu bölgede o zamana kadar hedef alınan ve elde edileni çok geçen bir adım teşkil etmekte idi. Bunun devam eden neticesi, Buhara, Semerkand ve hattâ Harezm'in İslâmın en belli başlı ana şehirleri ve Arap âleminin merkezleri olması olmuştur.

Birçok gınalarda makes bulan, Arapların bu başarıları üzerinde duydukları gurur haksız değildi. Bütün bunları kolay elde etmemişlerdi. Adetleri azdı ve işin başlangıcında iyi silâhları yoktu. Uzak mesafeleri, geçilmesi güç arazi ve iklim şartları onlara büyük manîler teşkil ediyordu. Yanlarında erzak ve sıcak tutan elbiseler taşımak mecburiyetindeydiler ve ancak havaların iyi olduğu mevsimlerde savaşabiliyorlardı. Düşmanlar istihkar edilecek cinsten değildi. Muhasara edilen şehirlere ekseriyetle çok uzaklardan büyük ordular yardıma geliyordu. Bu ordulara Türkler kumanda ediyorlardı ve orduların büyük kısmı da Türklerdendi. Aslında Araplar bu bölge hâkimiyeti için Türklerle mücadele etmiş ve hâkimiyeti onlardan zorla koparıp almışlardı. Bu büyük bir başarı olduğu gibi, Türklerle karşı tutunamamış olan İranlılar üzerinde hâkimiyetlerinin meşruiyetini de göstermekteydi. Bu başarının büyük bir kısmını, bu işleri idare edene, Kuteybe'ye izafe etmek

1) Buna rağmen İranlı teb'anın ihtidasının umumiyetle hiçbir suretle talep edilmediği, bunların serbestçe dinlerinin icabını yerine getirmelerine müsaade olunduğu batırda tutulmalıdır.

kays'ın Mevlâsı (Agâni 14, 102 v.dd.), Mugire b. Habuâ el-Temimî (Agâni 11, 162 v.dd.)dir. Meşhur olmayan birçok diğer şair yalnız Taberî'de mevcuttur. Farazdak, Kumayt ve Tirrimâh da bazan Horasan işlerine temas ederler. Şairler daima kabilelerini tutarlar, Nahâr b. Tavsiâ (Kâmil 538, 15)e rağmen, âlâka ve hükümleri kabileleri menfaatine uygundur. Bundan dolayı ancak büyük dikkatle kullanılmalıdırlar. Buna rağmen sadece hadiseler için muteber birer şahittirler.

lâzımdır. Kuteybe seleflerinden çok daha büyük olup İranlı nüfuzlu şahsiyetler ona yerinde ve Muhelleb'e ettiklerinden daha fazla hürmet ve itibar ediyorlardı. O filvaki harpte zalimâne ve hainâne hareket ediyordu. Allah için, yani İslâm menfaatine hattâ ahde vefâ etmekten de çekinmiyordu. Başarılarını çok zaman vicdansızlığına medyundu. Mamafih bu haliyle o umumiyetle Arap reislerinin karakterinden pek ayrılmış addolunamaz.

Kuteybe şeref ve âktidarının zirvesindeyken düştü. Bu hadise İslâm dünyasında büyük bir heyecan uyandırdı. Medâinî bu husustaki mufassal rivayetinde Ebû Mihnef'in hikâyesinden parçalar da almıştır. Halife Velid I 96 Cumadalâhiresinin ortasında (715 Şubat sonu) vefat etti. Onu takip eden Süleyman, kendisini veliahdlıktan atmak isteyen Haccâc ve taraftarlarından nefret ediyordu. Haccâc ölmek suretiyle onun intikamından kurtulmuştu; fakat bu hevesini Kuteybe'de tatbik edebilirdi. Kuteybe'ye karşı Yezîd' b. Muhelleb ve Abdullah b. Ahtam tarafından bilhassa tahrik edilmekteydi. Kuteybe tahtta vuku bulan değişmeyi Fergana'da ordu ile seferde iken haber almıştı. Kendisini yalnız azlin değil daha fena şeylerin beklediğini biliyor, fakat bunları sükûnetle telâkki etmek, boyun eğmek istiyordu. Buna rağmen kat'i karara varmak için epeyce bir zaman geçirdi⁽¹⁾. Semerkand'e geri giderek orada tutunmak ve yalnız kendi istekleriyle iltihak edecek muhâripleri yanında tutmak plânını kabul etmedi. Bütün orduyu halifeye karşı isyana sürüklemeye karar verdi. Fergana camiinde ordu mümessillerine, kendisinin kim olduğunu, Süleyman ve Yezîd'in nasıl adamlar olduklarını izah ederek onlardan kendi tarafına geçmelerini talep etti. Ordu bu yılki seferin sonunda bulunuyordu⁽²⁾. Çoluk ve çocuğunu özlemişti ve bu kadar geniş ve tehlikeli bir teşebbüs için arzulu değildi. Ordu mümessilleri bundan dolayı hiçbir şey söylemediler. Kuteybe bunu beklemiyordu, derhal büyük bir hiddete kapıldı. Daha minberden inmeden muhtelif kabilelere hakaret etti ve istisnasız hepsi hakkında söylenilen hakaretimiz sözleri tekrarladı. Minberden indikten sonra da akrabalarının kendisini teskin etmelerine aldırarak hakaretlerini en şiddetli bir şekilde tekrarladı.

Kuteybe bu suretle orduda bulunan bütün Arapları son derecede kırmış bulunuyordu; onlar böyle hakareti çok kanlı bir şekilde cevaplandırmağa alışkınlardı. Hâine karşı isyan etmek üzere aralarında gizli müzakerelere başladılar. Muhelleb oğullarının yerine geçtiği için kendisine evveldenberi

1) Rivayete göre Süleyman üç mektup göndermişmiş; fakat cevap beklemedi. Süleyman'ın elçisi daha Hulvan'da iken onun isyanını haber aldı. Weil 1, 555 v.d. da zikredilen Süleyman'ın iki mektubundan Taberî'de bahis yoktur; burada Kuteybe yanlış olarak Merv'de imiş gibi tasavvur olunmakta ve Fergana'ya hareketi emrolunmaktadır. Burada Medâinî'de ekseriyetle hususî bir rivayetin mümessilleri olarak görülen Bâhililer, kabiledaşları olan Kuteybe'yi temizle çıkarmak istiyorlar; meselâ Taberî 1311.

2) Velid'in vefatı haberi Temmuzdan evvel Fergana'ya zor ulaşabilir. Bundan sonra da Kuteybe plânı ile ortaya atıluncaya kadar bir müddet geçmiştir.

dargın olan ve şimdi en büyük hakarete hedef tutulmuş olan Ezdliler kendilerine müttefik olan Rebialılarla görüştüler ve Bekrlî Hudayn b. Münzir'e riyaset tevdi ettiler. Fakat bu zat büyük iktidara sahip olan Temîm ile bozuşmaktan korkuyordu. «Bunlar, eğer isyan bizim tarafımızdan başlayacak olursa, ne pahasına olursa olsun Kuteybe tarafını tutacaklardır» diyorlardı. Bundan dolayı riyaset Temîm'e bırakıldı. Bunlar kendilerinden olan Benû Ahtam'a karşı muamelesinden dolayı Kuteybe'ye kızmakta idiler. Kuteybe senelerce evvel, Buhara seferi esnasında, Abdullah b. Ahtam'ı nâibi sıfatıyla Merv'de bırakmıştı. Bu zat fırsattan istifade ile onun aleyhine Haccâc nezinde entrika yapmak istemiş, fakat yüz bulamamış ve Suriye'ye Süleyman'ın yanına kaçmağa mecbur kalmıştı. Süleyman o sıralarda gayrı memnun veliahd bulunuyordu. Kuteybe bunun üzerine onun yerine bu zatın kardeşi ve yeğenlerini cezalandırmış ve bu yüzden Temîm'in intikam hislerini uyardırmıştı⁽¹⁾. Kuteybe bundan başka bunların reisi Vekî b. Hasan b. Ebî Sûd'u⁽²⁾, Türklere karşı kazanılan ve bu zata ait olan başarının şerefini resmî tamiminde kendi kardeşine bağışlamak ve her şeyden evvel de Temîm fırkasının kumandasını ondan alıp Dabbeli birisine vermek suretiyle, şahsan tahkir etmiş bulunuyordu. Vekî isyanın başına geçti. Onu, anlaşılır sebeplerle (Taberî 1253) Kuteybe'ye karşı kalbinde büyük bir hiddet hissi besleyen, İranlı Hayyân el-Nabatî⁽³⁾ desteklemekteydi. Hayyân nüfuzlu ve tehlikeli şahsiyet idi. İranlı hizmetkârlar yoluyla bütün Arap reislerinin hallerine vakıf olup her şeyi biliyor ve entrika hususunda Araplara çok fâik bulunuyordu. O ayrıca Arap ordusunda kendilerine mahsus bir birlik halinde vazife gören, ihtida etmiş İranlılardan mürekkep mevâlinin reisi olmak sıfatıyla da büyük bir ehemmiyet arz ediyordu. Mevâlî Kuteybe'nin şahsına bağlı idiler. Fakat Hayyân bunları, Arapların iç mücadelesinin, İslâm için yapılmadığı cihetle, kendilerini alâkadar etmediğini ileri sürerek isyana hazırlamağa muvaffak oldu.

Kuteybe kendisine yapılan ikazları evvelâ kıskançlıkla yapılmış ihbarlar telâkki etti. Nihayet Vekî'nin artık hiç yanına gelmediğinin farkına vararak onu çağırtdı. Fakat bu zat temaruz ettiğİ ve ayağını kırmızıya boyayıp baldırlarına muskalar sardığı cihetle onu zorla yanına getirmelerini emretti. Fakat bu emir icra edileceğİ sırada Vekî baldırını bağlayan sihirli bağı kestiğİ gibi yatağandan derhal atın eğerine sıçradı. Tek başına ilerlemeğİ başladı. Fakat etrafı bir an içinde Kuteybe'ye hücum edebilecek kadar insanla doldu. Kuteybe'nin yanına yalnız kardeşleri, sayıları az olan kabile reisleri Bâhileliler ve diğİer birkaç sadık adamı toplanmıştı. Sadakatlerine

1) Belâzürî 425 v.d.; Agânî 13, 61. Taberî 817, 1309 v.d., 1312.

2) Bu İbn Hâzım'ın aynı addaki, Temimî olmakla beraber ayrı bir aileye mensup olan, katili ile karıştırılmamalıdır.

3) Arapçaya iyi vakıf olmadığı için kendisine Nabatî denilmekte idi (Taberî 1291).

itimat ettiği, Hayyân adındaki mevâli de mütearrızların tarafına geçti. Kuteybe inatçılığı yüzünden şaşırıp kalmıştı, kötürümleşmiş gibiydi. Atı şaha kalkmış binmesine müsaade etmiyordu. Fergana kalesi önünde bir iskemlede mücadelenin kaçınılmaz neticesini bekledi. Kardeşleri ve yardımcıları birbiri arkasına maktul düştüler, kendisi de öldürüldü. Ezd kabilesinden bir kişi kafasını kesti. Kuteybe orduyu arkasından sürüklemek ümidinde aldanmıştı. Eğer bir kabilesi, dayanabileceği kuvvetli bir ailesi olsa idi, işler belki ayrı bir istikamet alırdı (1659, 4 v.dd.). Fakat bu mümkün değildi, kabilesi Bâhile çok zayıftı ve güvendiği, katılmış olduğu Kays ise İranlılar gibi onu yalnız bıraktılar. Ayrıca kendisine taraftar toplayacak kütleyi sürükleyici bir ideali de yoktu. O yalnız kendisini ve mevkiini korumak istemişti. Araplar, ne kadar kudretli ve mahir olursa olsun, yalnız mevki dolayısıyla kendilerine bağlı bir şahsa, onu meşru yapan kuvvete karşı mücadelesinde kolay kolay yardım etmezlerdi. Ubeydullah b. Ziyâd Basra'da ve kardeşi Selim b. Ziyâd Horasan'da aynı tecrübeyi yapmışlardı. Bunlar hilâfetten müstakil olarak eyaletlerde hâkimiyeti yürütebilmek hususunda yanlış zanlara, hesaplara kapılmışlardı. Aynı zamanda kabile reisi olmayan bir vali halifeye karşı hiçbir şey yapamıyordu. Şahsî prestij kâfi gelmiyordu. Mamafih İranlı büyükler, Arapların Kuteybe'ye karşı hareketini anlayamamışlar, bunu bir nevi intihar addetmişlerdi. Bunlar haklı idiler de. Çünkü onun sukutu ile, Kuteybe'nin tesis ettiği, hudutlar üzerindeki Arap hâkimiyeti ağır bir darbe yemiş bulunuyordu.

Felâket Taberî'ye göre daha 96 da, İbn Kuteybe'ye göre ise ancak 97 başında vuku bulmuştu. Kabileler tarafından, Kuteybe'nin geçici halefi olarak tâyin edilmiş olan Vekî selefinin kesik başını talep etti ve buna sebep olan Ezdli kabilesi tarafından kışkırtılarak vermekten imtina edince bir direğe işaret ederek: «Bu at bir süvari istiyor» dedi. Bununla dar ağacı kastediliyordu. Bu hemen tesirini gösterdi. Vekî bundan sonra bu kanlı zafer nişanını halifeye gönderdi. Fakat bu işe bir Temîmliyi memur etmedi, zira böyle bir iş için Temîmliler onca çok kıymetli idiler. Camide⁽¹⁾ ilk hutbesi birkaç acaib ata sözü ve mısradan ibaret kaldı. Fakat onun düşüncesini meydana vurmak hususunda bunlar kâfi idiler. Hutbenin sonunda: «Merzuban buğday fiatlarını yükseltmişti, yarın pazarda bir kile buğday dört dirhem olacaktı, fazla isteyen idam edilecektir» dedi. Merzuban sözüyle İran modasına göre karakterini kaybetmiş olarak Kuteybe'yi kasdetmiş görünüyor⁽²⁾. Kendisi ise tam mânasıyla Arap olan karakterini gösterdi. İslâmı cediti olarak alıyor, fakat Kuran'ın bazı suçlar için emrettiği «dayak» cezasından nefret ettiği için meselâ sarhoş olan birini hemen ölüme mahkûm ediyordu. Kuteybe ile beraber maktul düşmüş bir Bâhilelinin elbisesini

1) Herhalde Merv camii olmalı, Fergane camii değil.

2) Filvaki Merv'de, belki de pazar polisine kumanda eden, hakiki bir Merzuban da vardı.

soyan bir Arabı da idam ettirdi ve bu neviden olan hareketleri şiddetle menetti. Bu adam üslûp sahibiydi. Halife Süleyman evvelâ onu makamında tasdik etti; fakat 9 veya 10 ay sonra Yezîd b. Muhelleb'i, valisi olduğu Irak'a ilâveten, buraya vali tâyin etti. Yezîd'in Kuteybe'nin aksine arkasında bir kabile vardı ve bu derhal hissedildi. Onunla Ezdliler tekrar iktidara ve yem torbasının başına geldiler. Temîm arka plâna atıldı ve Vekî'ye fena muamele edildi. Yezîd ayrıca buraya Suriye'den ordu kuvveti de getirmiş ve Horasan'a yerleştirmişti. Halbuki Haccâc maksad-ı mahsus ile bunları Horasan'dan uzak tutmuş (1257) ve ancak Hindistan'da kullanmıştı. Mutad olduğu üzere Yezîd bütün memuriyetlere oğullarını ve akrabalarını tâyin etti. Horasan'da kendisini evindeymiş gibi hissediyordu. Irak'ta olduğundan daha serbest hareket ediyor, gasb ve şantaj için daha büyük imkânlarla sahip bulunuyordu. Çok masraflı ihtiyaçları için, meselâ güzel cariyeler almak için çok paraya ihtiyacı vardı. Büyük bir saltanat sürüyordu.

Evvelce Süleyman'ın yanında Kuteybe'nin gördüğü büyük işlerden bahsolunurken Yezîd'in her seferinde Horasan yolunu kapamasına rağmen Curcan bölgesinin hâlâ zaptolunmamış olduğunu ileri sürdüğü rivayet olunuyor. Hazer denizinin güney-doğusunda bulunan dağlık bölge filvaki rahatsız edecek bir şekilde İslâm bölgesi içine sarkmış bulunuyordu. Mamafih Yezîd, bunu bir şeref meselesi olmaktan ziyade önüne çıkan bir fırsattan istifade için taarruzuna hedef yaptı. Curcan'da taht kavgası hüküm sürüyordu. Hükümdar Firuz, Dehistan'daki Türk Sul'u ile temasta bulunan yeğeni merzubanın önünden kaçarak Yezîd'e iltica etmiş ve ondan yardım dilemişti. 98 yılı ilkbaharında⁽¹⁾ Yezîd, mutaddan daha büyük bir ordu ile harekete geçti. Bu ordunun pek cüzî bir kısmı Horasanlılardan diğer büyük kısımları Iraklı ve Suriyelilerden mürekkepti. Hiç kılıç sallamadan Firuz'u Curcan'da tekrar mevkiine iade etti ve sonra onun tavsiyesine uyarak Sul'u yanındaki Türklerle dağlardan bataklığa inmeğe kandırdı ve onu eline geçirdi. 14.000 esiri bu arada öldürtmüş ve hadsiz hesapsız ganimet elde etmiş olduğu rivayet olunur. Dehistan ve Bayâsan'ın itaat altına alınmasından sonra Taberistan İspahbaz'ına teveccüh etti, onun sulh için müracaatlarını reddetti. Çünkü zorla fethettiği taktirde daha büyük bir kazanç elde edeceğini zannediyordu. Fakat büyük bir bozguna uğradı, aynı zamanda Curcan'da patlayan bir isyan da onu arkadan tehdit etmeğe başladı. Ara bulucu olarak Hayyân el-Nabatî ortaya atıldı. Kendisini İspahbaz'a bir vatandaş olarak takdim edip onu önünde bulunan zafere mukabil daha basiretli ve ileriye gören bir

---

1) 98 yılı rivayetle bildirilmiştir, seferin, bu yılın ikinci yarısına düşen ilkbaharda başlamış olması tabiidir. Sefer sonbahardan sonraya kadar devam etmiş olamaz ve sonbaharda da Yezîd'in sukûtunu intaç eden hilâfet değişmesi vukubulmuştur. Bu kat'i ise, Sul'un muhasarası 6 ve Merzuban'ın kuşatılması 7 ay devam etmiş olamaz. Buna mukabil Yezîd'in Horasan'a gelişinden 3-4 ay sonra sefere çıkmış olması doğru olmalıdır. Bu 98 yılının ortasına tesadüf eder; fakat o oğlu Muhalled'i öncü olarak göndermişti.

siyaset takibine, mücadeleden vazgeçerek evvelce sulh için teklif etmiş olduğu vergiyi vermeğe ikna etti. Bu suretle fena vaziyetten kurtulan Yezid Curcan'a geri döndü. Burada merzuban yeniden isyan etmişti. Yezid uzun muhasaradan sonra bu zatın kapandığı dağ kalelerini fethetti. İntikam hususunda verdiği bir yemini yerine getirmek için idam ettirdiği esirlerin kanını bir ırmağa akıttı ve bu suyun çevirdiği bir değirmenin unundan pişirilmiş ekmek yedi. Bundan sonra hakikatte o kadar parlak olmayan ve geçici olan bu başarısını Süleyman'a bildirdi. Bu arada halifeye gönderilmesi lâzım gelen ganimetin beşte birini 4 veya 6 milyon dirhem olarak göstermiştir. Bununla hak etmiş olduğu âkibetini hazırlamış oluyordu. Çünkü Süleyman 99 Safe-rinde, daha bu seferin yapıldığı yaz içinde⁽¹⁾ öldü. Halife olan Ömer II bu iğrenç adamı azlederek borçlarından dolayı hapsedti, çünkü öğünmek için attığı miktarı, ganimetin beşte birini ödemekten âciz bulunuyordu.

4 - Ezd, Muhelleb oğulları ile Horasan'da iktidara gelmişti. Onunla beraber düştü. Arka plâna atıldı ve tabii muhalefete geçti. Mamafih Ömer b. Abdilaziz sefelinin tarafgirane politikasına bütün kabilelere karşı tam bir bîtaraflıkla mukabele etmiş ve reislerini azletmek suretiyle hâkimiyetlerine son vermiş olmasına rağmen Ezd'e karşı düşmanlık göstermemişti. Fakat onun ölümünden sonra Süleyman'ın tarafgir siyasetinin aksülameli, bilhassa Muhelleb-oğullarının Irak'ta çıkardıkları büyük isyanın bastırıl-masından sonra, yeni bir taraf tutma siyaseti halinde kendisini gösterdi. İkinci Yezid, Muhelleb-oğulları ve tarafdarlarından intikam almak hususunu idaresinin baş vazifesi, parolası olarak gördü. Bu siyasetin neticesini, Muhelleb-oğulları isyanına iştirak etmemiş olmalarına rağmen Horazan Ezdlileri de hissetmeğe başladılar. Bütün memuriyetlerden uzaklaştırıldılar, reisleri fena muamelelere duçar oldu. Bâhileliler onlardan Kuteybe'nin intikamını almak hakkına sahip oldular. Mudarlılar, başlarında Temim kabilesi olmak üzere yeniden iktidarı ele geçirdi. Mamafih bunlar vali olmadılar, daha ziyade daimî ordunun kumandasını elinde bulunduran vali muavinliği vazifesiyle yetindiler. Valilik Haccâc zamanındanberi âdet olduğu üzere daha ziyade Kayslılarda kaldı. Kayslı valiler ise mensup oldukları kabileler ve parti zihniyeti içinde birbirlerine düşmanlık ve kötülük etmekten de geri kal-mıyorlardı. Her yeni vali sefelinin hesap vermeğe dâvet etmek suretiyle tâzib etmeyi ve ondan para koparmayı ihmal etmez olmuştu. Sefelinin memur-larına da aynı muameleyi tatbik etmek âdet halini almıştı. Valilik mesuliyet duygusunun Araplara mahsus tezahür şekli işte buydu. Hükûmet ve rejimin mütemadiyen değişmesine memuriyet ve idarede devamlılığa mani oluyor, her yeni vali veya memuru, kısa süreceği muhakkak olan hâkimiyet devre-sinde etrafını istismarda aceleye sevk ediyordu. Bu hal filvaki yalnız Hora-san'da mevcut denilemezdi. İmparatorluğun her tarafı aynı halde idi. Fakat

1) Eylül 717. 98 den 99'a geçiş 717 Ağustosunda ortasındaydı.

bu en doğudaki hudut bölgesinde, her yerden fazla disiplin ve devamlılığa muhtaç olan eyalette, birbirini ve teb'ayı istismar diğer yerlerden daha edepsizce ve daha tehlikeli bir şekilde yapılmaktaydı. Bu şerait altında Kuteybe'nin fetihleri emniyet altında tutulamaz oldu. Her bölgeyi zaman zaman yeniden fethetmek lâzım geldi. Sogdiana'da tesis edilmiş olan müstahkem Arap kaleleri, bilhassa Semerkand ve Buhara ise sağlamca elde kaldı ve burada İslâmlaştırma hareketi terakki etmeğe devam etti. Fakat bu vaziyet de Arap hâkimiyeti için yeni bir tehlike doğurdu ki, bu tehlike mütemadiyen etrafa sirayet etmekteydi.

Ömer b. Abdilaziz tarafından Yezîd b. Muhelleb yerine Horasan'a vali tayin edilmiş olan Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî Haccâc stilinde bir zat idi. Huttal bölgesine bir akın yapan Cerrâh bu seferinin hikâyesini halifeye gönderdi. Elçiler arasında mutaassıp Ebû Saydâ el-Dabbî de bulunmaktaydı. Bu zat Arap olmasına rağmen⁽¹⁾ dinî düşüncelerle, İslâmı kabul eden İranlılar hakkında halifeye iyi sözler söyledi: Bunlar büyük miktarda orduya iştirak etmekle beraber maaş almıyorlar ve mutaassıp müslüman olmalarına rağmen cizye ödüyorlardı. Ömer bu vaziyeti değiştirmeye karar verdi. Bunun üzerine Cerrâh İslâmı kabul hususunda gösterilen tehalükü önlemek için sünnet olmayı şart koşunca bir buçuk yıllık bir valilikten sonra 100 yıl Ramazanında (Nisan 719) Ömer onu azletti. Ömer bunun yerine mülâyim tabiatlı Abdurrahman b. Nuaym el-Gamidi'yi vali tayin etti. Bu zat filvaki Ezdli idi; fakat Ezd-Umman'a, yani Horasan'daki Ezdli partisine mensup değildi. Bunun yanına vergilere nezaret için Kayslı, enerjik Abdurrahman b. Abdullah el-Kuşeyrî katıldı. İbn Nuaym Ömer'in ölümünden sonra da bir müddet valilikte kaldı; fakat 102 yılında yerine Emevî prenslerinden Said Huzeyne⁽²⁾ getirildi. Said, II. Yezîd'in emriyle Ezdlere karşı başka türlü ve düşmanca muamele etmeğe başladı. Fakat İranlılara karşı mülâyim davrandı. Bilhassa o sırada Semerkand civarında Araplara karşı isyan ederek yeniden etrafa saldırmağa başlayan Türklere iltihak etmiş olan Sogdlulara karşı yaptığı sefer esnasında İranlılara karşı iyi muamele etti. Fakat Araplar onun İranlılara karşı bu müşfik muamelesinden hoşlanmadıkları için azlolundu ve yerine 103 yılında Kayslı Saîd el-Haraşî⁽³⁾ getirildi. Bu zat âsilere karşı çok sert davrandı. Ondan korkan İranlılar o sırada Arapların elinden çıkmış olan Fergana'ye hicret etmeğe karar verdiler. Bu karara varanlar bilhassa Ki, İştihân, Bayârkes, Buncikes ve Buzmacân⁽⁴⁾ şehirleri ahali idiler. Bun-

1) Farsça konuşulanı anlamıyordu (1507). Mevlâ olması mutlaka iranlı olması mânasına gelmez.

2) Taberi 1357, 1421, 1867. Belâzuri 427, Agâni 13, 52.

3) Haraş b. Amir ailesinden.

4) İştihân ve Buzmacân Semerkand'e pek uzak değillerdir. Buncikes adı altında da Uşrusana değil yine aynı addaki Semerkand yakınındaki mevki düşünölmelidir. Ki de Semerkand yanında idi (1422, 16. 41, 4) ve Zereşân kanallarından biri üzerinde bulunuyordu. Bayârkes için Bayar şahıs adını karşılaştır (1446, 10). Kes [=Ket], şehir adları sufiksaidir.

ların başlarında diğer bazı Sogd sülâleleri gibi aslında Türk olan Ki Karzanc'ı bulunuyordu⁽¹⁾. Muhacirler büyük kısımları ile⁽²⁾ Seyhun kenarındaki Hocend (Hokend) şehrine yöneldiler. Fakat Saïd bunları takip ederek Hocend'de muhasara etti. Türk hükümdarlarının yardım edeceği ümidinde aldanan mahsurlar teslim olarak yeniden haraç vermeyi ve eski diyarlarına avdeti vaad ettiler. Bu vaadlerine pek kısa zamanda pişman oldular. Bir bahane icat ederek Saïd İştihân melikini idam ettirdi. Karzanc da aynı âkibete uğrayacağını anlayınca, yanında mevkuf bulunduğu arab'a: «Eskimiş pantolonumla ölüme gitmek bana yakışmaz, yeğenim Calanc'a bana bir elbise göndermesi için haber gönder» dedi. Bu ise, ya memleketinde kalmış veya Fergane'de herhangi bir mahalde bulunan yeğeni için, kendisine yardım etmesi için bir parola teşkil etmekteydi. Calanc gelerek müslüman ordusuna baskın vermeyi denedi. Fakat muvaffak olamadı. Bunun üzerine, Saïd, melikleri ve maiyyetleri başta olmak üzere bütün Sogdlu muharipleri kılıçtan geçirmek emrini verdi. Bunlar kendilerini sopalarla korumağa çalıştılsa da muvaffak olamadılar. Ertesi gün yeniden birkaç köylü idam olundu, yalnız 400 tüccarın hayatı bağışlandı. Buna rağmen, hepsi de Hocend'de yerleşmiş olmadıkları için (1617 v.d. 1717) Fergane bölgesinde birçok Sogdlu hayatta kaldı. Geri dönüş esnasında Saïd daha birçok âsi şehirleri de, ekserisi sulhen olmak üzere, itaat altına aldı. Fakat işine daha ziyade yarar addettiği hallere Saïd teslim olan meliklere verdiği aman vaadini tutmuyor ve bunları sonradan idam ettiriyordu. Bu vaziyetten onun âmiri olan Irak valisi Ömer b. Hubeyre el-Fezârî, aslında sebebi başka olan kinini ve gazabını teskin etmek hususunda istifade etti. Çünkü Saïd ona birkaç defa hiç ehemmiyet vermemiş, Horasan'daki Muhelleb taraftarı Araplardan şantajla para sızdırmak hakkındaki emrini ifa etmemiş ve doğrudan doğruya İbn Hubeyre tarafından tâyin edilmiş olan Herat valisinin, kendisine kafa tuttuğu için, sakallarını yoldurmuş ve falakaya yatırmıştı. Bu sebeple Saïd azledilerek zincirler içinde Merv'den Kûfe'ye gönderildi ve orada hemen hemen ölüm derecesinde işkenceye tabi tutuldu. Bu hadise, halife ikinci Yezîd zamanında tam mânasıyla hâkim durumda olan Kayşlıların kendi aralarında cereyan eden hususî bir mücadele olup -çünkü gerek Saïd, gerekse düşmanları, bilhassa İbn Hubeyre Kayşlıydılar- mevki ve para mevzubahis olunca bunların birbirlerine nasıl oyun oynadıkları hakkında mükemmel bir misal teşkil etmekteydi. Mamafih Kayşlı olmayanlara karşı bunlar yine de müşterek bir cephe teşkil ediyorlardı.

Saïd el-Haraşî'yi [Horasan valiliğinde], Haccâc tarafından yetiştirilmiş yine Kaystan Müslim b. Saïd el-Kilâbî takip etti. Müslim, İbn Hubeyre'nin

1) Ait olduğu yerden evvel 1281, 5 deki mürada geçen Kâzarank bu şekilde zuhul eseri olarak Kârazank yerine verilmiştir; krs. 1446, 10. Taberî 1423, 25'e göre Ki kırak, ki burada Türk hakani ünvanını taşır, aslında Araplara mütemayil idi.

2) Buna mukabil 1441, 7. 1446 v.dd., krs. 1418, 1.

bazı malûm Araplardan tahsil edilmesini istediği paraları birkaç zengin İrânlıdan aldı. Aslında İbn Hubeyre'ye de, para gelsin de nereden gelirse gelsin müsavi idi. Müslim Sogdîlara ve Türklere karşı mücadeleye devam etti. 105 (724) yılı ilkbaharında Fergane'ye karşı bir sefer hazırladı⁽¹⁾. Fakat Toharistan'da bulunan Ezd ve Rebiahlılar isyan ederek orduya katılmayı reddettiler; başlarına Kuteybe'nin kardeşlerinden birisi olan Amr b. Müslim el-Bâhilî geçti⁽²⁾. Müslim bunlara karşı yardımcılarından Nasr b. Seyyâr el-Kenânî'yi gönderdi. Bu zat âsileri Bârukân -Belh Arap garnizonunun karargâhı- yanında mağlûp etti. Bu hadise elbette Yemen-Mudar arasındaki kırgınlığı giderecek değildi. Müslim bundan sonra yola çıktı. Buhara bölgesine geldiği sırada, 105 Şabanında (Ocak 724) İkinci Yezid'i istihlâf eden halife Hişam'ın Kayısı İbn Hubeyre yerine, Kasr'dan (Bacile) Halid b. Abdullah'ı Irak valisi tâyin ettiği haberi ahındı. Bunun üzerine Müslim'in yanındaki muhâriplerden birçoğu ordudan kaçtılar. Buna rağmen o yürüyüşüne devam ederek Hocend üzerinden Türk diyarına kadar ilerledi. Fakat burada baskına uğratarak mağlûp edildi, kendisi de binbir güçlüklerle Seyhun üzerinden kaçarak Hocend'e dönebildi⁽³⁾. Burada azlolunduğu haberini aldı (106 yılı = 724 yaz veya sonbaharı). Onu Irak valisinin kardeşi ve çok genç bir zat olan Esed b. Abdullah el-Kasrî istihlâf etti.

Esed, ağabeyisi gibi, kabilesine göre aslında guruplarına mensup olmadığı Yemenlilere mütemayıl idi. Çünkü Bacile de Bâhile gibi büyük guruplar haricinde bir kabile teşkil etmekteydi. Esed büyük mevkilerde bulunan Horasan Araplarından bir kısmını kamçı ile dövdürdü: Bekr kabilesinden Bahtari b. Ebî Dirham (Hâris b. Ubâd'dan) yediği dayağı sevinçle karşıladı, zira Bârukân hadisesinde bir meseleden dolayı kinlendiği Nasr b. Seyyar da aynı muameleye maruz kalmıştı⁽⁴⁾. Esed'in memuriyete tâyin ettiği kimselerin bir kısmı Ezdlîydi. Fakat gölgeden yeniden güneşe çıkmış olmak sevinci Ezdlîler için çok devam etmedi. Çünkü halifenin isteğiyle Esed 109 da azlolundu. Kendilerine dostane muamele etmiş olduğu Horasan dihkânları ona Irak'a kadar refakat ettiler⁽⁵⁾.

1) Onun bu münasebetle mi, yoksa daha evvelce' mi Afşina'yı zapt ettiği belli değildir. Bu, Semerkand bölgesine ait bir şehirdi (1462, 9, 63, 1, 1517, 8), Belâzuri (428, 3) bu yere şahıs adı olan Afşin'i koyuyor.

2) Bâhileliler aslında hiçbirine mensup olmadıkları için kabile gurupları ile münasebetlerini duruma göre ayarlıyor ve değiştiriyorlardı.

3) Tab. 1462 de hadiselerle takaddüm eden bir rivayette (aslında bu Tab. 1477 v.dd. rivayeti aynıdır), ancak Seyhun olması mümkün olan nehir Oxus (Ceyhun) olarak veriliyor. Araplar ekseriyetle yalnız "nehir" diyerek, hangisinin azzolunduğunun tayinini okuyucuların coğrafi zekâlarına bırakırlar.

4) Krş. ayrıca Taberî 1530.

5) O sonradan bir defa daha Horasan'a geldi. Onun içi valilik devresi Belâzuri tarafından hararetle kaydedilmiş ve Taberî'deki Medâini rivayetiyle muhtevaya göre karşılaştırılmıştır. Horasan başşehirinin Belh'e götürülmesi herhalde onun ikinci valiliğine tesadüf etmiş

Bunun halefi olan Eşras b. Abdullah el-Sülemî yine bir Kayshydı. Bu zat hâlâ hoşnutsuzlukları devam eden Sogdluları, rivayete göre İranlı kâtibi Umayra'nın tavsiyesi ile vaktiyle Ömer b. Abdilaziz'in başvurduğu usulle teskine çalıştı. Bir zaman önce İslâmı kabul ettikleri taktirde İranlıları Arapla müsavi tutmak hususunda halifeyi ikna etmiş olduğu rivayet edilen Ebû Saydâ Salih b. Tarîf el-Dabbî'yi yanına çağırarak, onu İslâmı kabul edenlere cizyeyi affetmek şartıyla, Sogdluları İslâma davet etmek işini havale etti. Ebû Saydâ, kendi gibi düşünen birkaç Arapla birlikte Semerkand'e hareket etti. Semerkand âmilî olan İbn Ebi Amarrata el-Kindî, -ilk defa Hucr b. Adî için kılıcım çeken Kûfeli şüinin oğlu- Ebû Saydâ'ya yardım etti ve Ebû Saydâ bu suretle büyük bir muvaffakiyet kazandı. Yeni birçok cami inşa edildi. Dinsizler büyük kütleler halinde İslâma katılmağa başladılar. Fakat ne gariptir ki, Arapların yerlerinde hırakmış oldukları yerli reisler bundan hiç memnun değillerdi. Bunlar haraç ve cizyelerin mesuliyetini taşıyorlardı. Şimdiye kadar cizye ile mükellef olan birçok kimsenin bu vergiden kurtulmaları halinde, sabit kalmış olan vergi miktarını toplayamaz hale gelmişlerdi. Bu yüzden Eşras'a, herkesin Arap olduğunu veya olmak istediğini bildirerek şikâyet ettiler. Bu şikâyetçiler arasında Buhara dihkânları ile Semerkand İhşidi olup evvelce Kuteybe zamanında kendisine rastlamış olduğumuz Guzek zikredilmektedir. Eşras şimdi davet etmiş olduğu habîs ruhlardan kurtulmağa çalıştı. İslâma girme kapısını evvelâ, sünnet olmağı ve bazı dinî bilgilere sahip bulunmayı şart koşarak darlattı. Bu da kâfi gelmeyince İbn Ebi Amarrata yerine başka memurlar tâyin ederek bunlardan vergiyi, eskisi gibi, bütün eskiden vergi ödeyenlerden tahsil etmelerini talep etti. Bunun üzerine yeni mühtedilerden birkaç bin kişi Semerkand'i terkederek şehirden uzakta karargâh kurdular. Bunlar Ebû Saydâ ve ideal arkadaşları olan Temîm, Ezd ve Bekr'e mensup muhtelif Arap kabilelerinden, aralarında Sâbit Kutna, Ebû Fâtîme ve Bişr b. Curmuz gibi zatlar bulunan kimseler tarafından tahrik edilmekteydiler. Fakat bu Arapları kısmen tehdit kısmen ikna yoluyla, taraftar oldukları bu hareketten vazgeçirmeğe muvaffak olundu. Bunun üzerine Semerkand'den çıkanlar istinadgâhlarını kaybetmiş oldukları cihetle yeniden eski teb'ahk haline irca edildiler. Vergiler zorla tahsil olunduğu gibi İranlı asilzadelere de fena muamelede bulunuldu.

Fakat mesele bu suretle yatışmış olmuyordu. Barışma tedbirleri, geri alındıkları için, bütün memleketteki Sogdluların son derecede kızmasını ve kinlenmesini intac etti. Bunlar Araplardan kurtulmak için Türklerle birleştiler. Son Sasanî hükümdarı Yazdecerd'in bir torunu da bunlar arasında imiş. İsyanın ocağı Buhara vahası oldu. Hakan Türk ve İranlılardan müteşekkil

olmalıdır -çünkü bundan sonra Merv yeniden merkez olmuş ve bundan sonra değiştirilme hususunda hiçbir kayıt mevcut değildir- belki de Nasr'ın kırbaçlanması da bu ikinci valiliği devresine tesadüf eder. İlk valiliği hakkında pek fazla bir malûmat yoktur.

büyük bir ordu ile oraya geldi. Hicrî 110 yılında, muhtemelen bu yılın sonunda⁽¹⁾, yani 729 ilkbaharında, Eşras Arap ordusuyla, bu tehlikeyi önlemek üzere Merv'den hareket etti. Fakat Amul yanında Türkler onun Ceyhun'u geçmesine mani oldular. Ancak uzun müddet uğraştıktan sonra Eşras nehri geçmeğe ve Beykend'e kadar ilerlemeğe muvaffak oldu. Burada ordugâh kurdu. Burada da Türkler Arapların su ile irtibatını kestiler. Eşras'ın askerlerinden 700'ü öldü, diğerleri meşakkat ve susuzluktan ilerleyemez oldular. Nihayet birkaç fedayinin bilhassa Hâris b. Surayc'ın fedakârlıkları sayesinde suya kavuşuldu. Bu arada Sâbit Kutna şehit oldu. Bundan sonra Araplar yürüyüşlerine devam ettiler ve Semerkand Guzek'inin Türkler tarafına geçtiği şiddetli bir savaştan sonra Buhara'ya kadar yürüyüp orada karargâh kurdular ve buradan muhtelif istikametlere (meselâ Harezm'e) seferler ve akınlar tertip etmeğe başladılar. Fakat Arap birliklerinden bir kısmı ana kuvvetten ayrılmıştı. Bunlar bir gurup Kamarca'ya (Beykend yanında) kapanmışlardı. Hakan evvelâ bütün kuvvetiyle bu birliğin üzerine yürüyerek Kamarca'yı kuşattı. Fakat mahsurlar o kadar şiddetle savaştılar ki, hakan bunlara serbestçe çekilip gitmek müsaadesi verdi; bunlar yalnızca Buhara'daki ana kuvvete iltihaka mezun değillerdi; Dabûsiye'ye çekileceklerdi.

Hakanın kuvveti Buhara'da bulunan Eşras'a karşı bu suretle serbest kalmış oluyordu. Eşras anladığımızı göre hareket edecek halde bulunmuyordu. Bu sebeple halife ona kendisini bu durumdan kurtarmakla tavzif ettiği, bir halef gönderdi. Bu Cüneyd b. Abdurrahman el-Murri⁽²⁾ olup o zamana kadar Hindistan'da vazife görmüş ve beraberinde 500 Suriyeli getirmişti. Yeni vilâyetine vusulünü⁽³⁾ hemen müteakip Cüneyd Eşras'a yardıma koştu ve bazı güçlükleri yendikten sonra onunla Buhara'da birleşti. Cüneyd, Türkleri Zarman yanında bozmağa ve onlar tarafından kuşatılmış olan Semerkand'ı kurtarmağa muvaffak oldu. Sonra orduyu başarı ile Horasan'a geri götürdü ki asıl matlûp olan da bu iş olmalıdır.

112 yılı sonunda, 731 ilkbaharında⁽⁴⁾ Cüneyd Arap birliklerini muhtelif seferlere, bilhassa Toharistan'a sevk etmişti. Bu sırada kendisine hakan ve müttetikleri olan İranlı melikler tarafından taarruza uğrayan Semerkand âmili Savra b. Hurr'un yardım feryadı vasıl oldu. Yanında kâfi miktarda

---

1) Esed ancak 109 sonunda (Ramazan) gitmişti ve Ebû Saydâ'nın hareketi de bir miktar zamana ihtiyaç göstermiş olmalıdır.

2) Ekseriya istinsah hatası olarak el-Muzanî şeklinde verilmiştir.

3) 111 yılında fakat herhalde yılın sonundan evvel değil. Çünkü Buhara'dan Suriye'ye, Suriye'den Hindistan'a ve Hindistan'dan Horasan'a yol çetin ve uzun idi. Eşras (111 yılı) kışında Buhara'da saplanıp kalmış olmalıdır.

4) 112 ilkbaharı aştında yılın sonu veya başı addolunabilir. Fakat vaziyet gözönünde alınca yılın sonu daha muhtemel görünüyor. Bunu takip eden rivayetlerde tarihlleme, 112,113 ve 114 arasında bir yıl oynamaktadır. Ben büyük rakamları daha doğru addediyorum.

kuvvet bulunmamasına rağmen Cüneyd derhal harekete geçerek Ceyhun üzerinden Kiş'e kadar yürüdü. Buradan Semerkand'e iki yol vardı. Mevsim yaz olduğu ve düşmanın kuru ot ve çalılıkları ateşe vermesinden korktuğu için istep yolundan vazgeçti, dağlar arasından geçen yolu tercih etti. Fakat Semerkand'e pek uzak olmayan bir vâdi içinde baskına uğradı. İmha edilmemesi ancak Nasr b. Seyyar'ın fedakârane gayretine ve bilhassa ağaçlardan kestikleri sopalarla mücadeleye katılan, Arap ağırlıkları yanında bulunan İranlı kölelerin kahramanca çarpışmasına medyun kaldı. Fakat buna rağmen vaziyet vehametini muhafaza etmekteydi. Kendisini bu durumdan kurtarmak için, Savra'ya Semerkand'den çıkarak yardımına gelmesini emretti. Bu arada Savra ve Semerkand garnizonu ınahvoldu, fakat Cüneyd kurtularak Semerkand'e girmeye muvaffak oldu. Hakan bundan sonra içinde Kuteybe'nin oğullarından birisinin kumanda ettiği Buhara üzerine yürüyerek şehri kuşattı. Cüneyd en kısa yoldan onun üzerine yürüyerek hakanı Ramazan ayı içinde Tavâvis yanında mağlûp etti ve Mihrican bayramı gününde Buhara'ya girdi⁽¹⁾. Buhara ve Semerkand'i kurtarmış olmanın verdiği itminan ile Cüneyd kış gelmeden geri döndü. Hişam'ın ona yardımcı olan Kûfe ve Basra'dan gönderdiği ve kendisine dönüşü esnasında Saganiyan'da mülâkî olan yeni birlikleri Semerkand'e gönderdi. Cüneyd hakkında 114 ve 115 yılı rivayetlerinde hiçbir kayıt yoktur. 116 yılı başında (734 ilkbaharı) Cüneyd azlolunarak yerine Âsım b. Abdullah el-Hilâlî tâyin edildi. Bu zat da Kayslı olmakla beraber Cüneyd'in düşmanı idi ve zaten ona işkence ettirmek maksadıyla Horasan valiliğinde kendisine halef olarak intihap edilmişti. Çünkü Cüneyd, âsilerin başı Yezîd b. Muhelleb'in bir kızı ile evlendiği için Hişam'ın kızıydı (krş. 1633). Fakat Âsım daha Merv'e vasil olmadan Cüneyd ödem hastalığından öldü ve Âsım bu yüzden ancak onun akraba ve memurlarına işkence edebilmek imkânını buldu.

5 - Maverâünnehir'deki Arap hâkimiyeti, mülâyemet ile sertlik arasında prensipsiz bir tenâvüb yüzünden ağır bir şekilde sarsılmış bulunuyordu. İkinci Ömer, İslâmı kabul edenlere siyasi haklarda müsavat ve cizyeden kurtuluş vermek suretiyle İranlı teb'ayı Araplarla kaynaştırmağa teşebbüs etmişti. Onun halefleri zamanında bu tedbirler pek kısa bir müddet sonra terkedilmiş görünüyordu. Bu hususu resmen zikretmemekle beraber, onun ölümünden sonra Sogdluların, herhalde İslâmı kabulden sonra vermediği yanaşmadıkları cizyeyi zorla cibayet etmek için tazyik edildikleri ve bun-

1) Herhalde, rivayet edildiği gibi 112 yılında değil, ancak 113 (Kasım 731) de. Mihrican bayramı (1552, 7 krş. 1550, 13 v.dd.) şu halde o zaman sonbahar gün ve gece müsavileşmesinden sonra tes'îd edilmiş olmalıdır. Nevruz bayramı da 1846, 16'ya nazaran ilkbahar tesavi-i leyli ve'n-neharından sonraya düşüyordu. Buna mukabil 1635, 18 deki kayıt yanlış olmalıdır. Bayram tarihleri Abbasiler zamanında tanzim edilmiş görünüyor. 239 yılında Nevruz Palmaram ile bir araya düşmüştür (Tab. 3, 1420), 245 yılında daha da geriye atılmıştı (Tab. 3, 1448). Krş. Taberî, 3, 2024. 2143 v.d. 2163.

lardan birçoğunun reislerinin idaresinde memleketi terkederek Türklerin himayesine sığındıkları haberiyle tahakkuk etmektedir. Burada dikkat edilmesi icabeden husus, Ömer b. Abdilaziz'in bu mânadaki emirnâmesinin bütün bölgeler için isdar edilmiş olması iddiasına mukabil, Horasan'daki müslümanların, bu hükümler ortadan kaldırıldığı zaman, isyan etmemiş olmalarıdır. Bunlar siyasi mânada aldıkları ikinci mevkie yıllardanberi alışmış ve Araplarla İslâmiyet hususundaki müşterek alâkaları sebebiyle sıkı sıkıya bağlanmışlar ve kollarını kımılatacak halde değillerdi. Bunu Arapların kuvvetle yerleştikleri Semerkand ve Buhara şehirleri için de tekrar etmek mümkündür. Âsiler daha ziyade ana şehirler haricinde bulunan, ancak gevşek bir şekilde itaat altına alınmış olup son zamanlarda maddi menfaatleri bakımından İslâma dahil olan ve bu hususta reislerini takip etmiş bulunan Sogdlulardı. Bunlar herhalde içlerinde esasen kökleşmemiş olan İslâmı da terketmişler. Ömer b. Abdilaziz'in tecrübesinin müessir olamadığı husus aynı tecrübenin Eşras tarafından da tekrar edilmesinden anlaşılır. Bunda da her şey aynen birinci tecrübeye olduğu gibi tekerrür etti. Ömer b. Abdilaziz de teşvik etmiş olan Ebû Saydâ ve ideal arkadaşları Eşras zamanında da reformun mahrekleri idiler. Bu reform da iktisadi sebepler yüzünden muvaffak olamadı. Birinci defada da herhalde aynı sebepler başarısızlığın âmili olmuşlardı. Yeniden bu hale isyan edenler Horasanlılar değil Sogdlulardı. Eşras zamanında cizyeden af teklifi zaten bütün mevâliye değil sadece Sogdiana'daki yeni mühtedilere yapılmış görünüyor. Yalnız bu devirdeki Sogd isyanı, Ömer b. Abdilaziz'in ölümünden sonra kopan ihtilâle nazaran, daha şümüllü ve daha tehlikeli oldu, bu da bilhassa Türklerin memlekete gelişleri ve isyanın idaresini ellerine alışları yüzünden böyle oldu. Araplar ancak ana şehirlerde ve bazı müstahkem mevkillerde tutunabildiler; Semerkand'daki ayaklanma güçlük çekilmeden bastırıldı⁽¹⁾.

İranlı müslümanlara teokratik devlet içinde tam vatandaş hukuku bahşetmek için yapılan üçüncü teşebbüs yukarıdan değil, bilâkis aşağıdan yukarıya, yani, evvelce kendisine kahraman bir muharip olarak tesadüf etmiş olduğumuz Temümlüler ve Dabusiyeli⁽²⁾ Hâris b. Surayc tarafından vaki oldu. Daha evvelki devirlerde harekete geçmiş olsaydı ona bu mutaassıp inkılâpçı sıfatıyla haricî denilecekti. Fakat o haricîlerin ısrarla üzerinde durdukları müfrit fikirlere saplanmamıştı. Ne kendisine halife sıfatıyla bi'at ettiriyor, ne de başka birisi için bi'at topluyordu. Mürci olarak ortaya çıkmıştı. Kâtibi olan Cehm b. Safvan bu mezhebin en tanınmış simasıydı. O da nutukları ve münakaşaları ile dâvalarının ana prensiplerini anlatmaktaydı.

1) Bu ve müteakip hadiseler için kş. G. von Vloten, *Recherches sur la domination arabe, Verhandlungen der Amsterdamer Akademie* 1894, *Letterkunde* I, 3.

2) 1923, 3. 27, 12; kş. buna mukabil 1890, 7.

oldu. Bu akıllı zat idaresi altında, o vakte kadar Ezd ile muhalefet halinde bulunan Berkliler, Arapların umumî olarak malî menfaati böyle icabettirdiği için, tavırlarını değiştirdiler. Hâris ile yapılan savaşlarda da diğerleri yanında temayüz ettiler. Hâris bir defa daha mağlûp edildi ve Ceyhun'dan geçerek orada büyük ehemmiyeti olan Tirmiz şehrini muhasara etti.

Rivayete göre Horasan bu sırada doğrudan doğruya Suriye'deki halifenin emrinde bulunuyordu. Âsım, rivayete göre, 117 başında (735) vuku bulan azlını, istinat etmek ihtiyacını duyduğu Irak'ın emrine verilmek hususunda ricada bulunması ile davet etmişti. Halid el-Kasrî bu fırsatı, kardeşini Horasan valiliğine getirmek hususunda kullanmıştı. Mamafih Horasan'da Kays hâkimiyetinin ortadan kaldırılması için tam zamandı. Diğer bir rivayete göre ise Hişam bizzat Halid'e, kardeşini Âsım'ın yerine tâyin etmesini emretmişti. Esed, ikinci defa olarak ve bu kadar güç şerait altında Horasan'a gönderilmiş olmasını büyük bir şeref addedebilirdi. O filvaki kendisine gösterilen itimada lâıyk olduğunu isbat etti. Yardımcılığına (Adlatus) Ezdli olan Cuday el-Kirmani'yi getirdi; fakat bununla Yemenlilerin menfaatine de âlet olmadı. Âsım zindana attığı Cüneyd'in memurlarım, Kayslı olmaları dolayısıyla kendisine düşman bulunmalarına rağmen, serbest bıraktı (1581, 15).

Esed Hâris'e karşı harekâta Maverâünnehr'de başladı ve Hâris'e iltihak etmiş olan birçok şehri ve bu arada belki de Semerkand'ı⁽¹⁾, iyilikle veya zorla itaat altına aldı. Esed filvaki Tirmiz şehri önünde bulunan Hâris'e karşı harekette bulunmadı. Fakat, herhalde İranlı olan şehir halkı o kadar şecaatle kendilerini müdafaa ediyorlardı ki, Hâris Toharistan'a geri çekilmeyi tercih etti. Taraftarları ve müttetikleri erimekte, günden güne azalmakta idi.

Esed bunun üzerine Toharistan'a teveccüh etti. Burası her ne kadar evvelce Kuteybe tarafından fethedilmiş idiyse de Mervrud'dan başka yalnız hölgenin merkezi olan Belh, Arap hâkimiyetinin nisbeten kuvvetle yerleştiği bir yer olarak kalmıştı. Esed Belh'e girdi ve memleketin merkez idaresini de Merv'den buraya nakletti. Bu, Toharistan'ın onun tarafından ne kadar ehemmiyetli addedildiğinin bir delilidir. Esed, o vakte kadar İranlı ahaliye karışmadan Belh'e yakın Bârukan adlı bir mahalde ikamet eden Arap garnizonlarını da Belh'e yerleştirdi. Fakat bu arada Arapların kabile asabiyetlerinin ve kıskançlıklarının önüne geçmek için bunları kabile kabile ayrı yerlere değil birbiri ile herberce iskân etti. Her muharebe Bârukan'da malik olduğu arazi kadar bir yeri Belh'te temellük etti. Kendisini evveldenberi seven di-

1) Filvaki ne Semerkand'ın Hâris tarafından geçtiği, ne de Esed'in burasını tekrar aldığı kaydedilmemiştir. Sadece Esed'in buraya yürüyerek şehrin suyunu kestiği zikrolunuyor. Fakat bu hareket ancak düşmanca bir tedbir olarak anlaşılabilir. Su Varagsar'dan geliyordu. Kanal sisteminin merkezi burasıydı. Varag baraj demektir. Sar ise (Sami lisanlarında reis gibi) barajlardan su taksiminin başladığı yer mânasına gelir.

kanlarla dostane münasebetler devam ettirerek daha aşağı halk tabakaları üzerine nüfuz sağladı. Belh'de yapılan yeni inşaatı filvaki İranlı teb'a yapmağa mecburdular, fakat bunların yaptıkları işin bedeli vergilerinden tenzil olundu. Bu işlere nezareti Esed, Nevbahar dihkamı Bermek'e tevdi etti. Bu zat sonradan o kadar büyük şöhrat kazanacak olan Bermek ailesinin ceddidir. Esed makul bir nisbet dahilinde birbirine düşman unsurların barışıp birbirine karışması hususunda gayret sarf etmekteydi.

Hâris b. Sureyc yukarı Toharistan bölgesine, Tabuşkan kalesinde bulunan akrabaları yanına kaçmıştı. Fakat bu akrabaları kendilerini onun için feda etmek istemedikleri için onu maiyetiyle birlikte kendilerini terke zorladılar, Esed ile de müzakerelere giriştiler. Fakat Esed bu müzakerelerde kalenin teslimatının iyi olmadığını ve iyi müdafaa edilemeyeceğini anladığı için Kirmani'yi buraya taarruz etmek üzere yolladı. Kale müdafileri susuz bırakılarak teslim zorlandılar. Esir edilen muharıpler kılıçtan geçirildi. Kadınları ve çocukları ise, Arab olmalarına rağmen Belh pazarında sattılar,

118 (736) yılında Esed, Ceyhun'un kuzeyinde, Belh karşısında bulunan, halâ itaat altına alınmamış olup Hâris ile ittifak etmiş olan Huttal'lilere karşı bir sefer yaptı. Nevâkiz'de hüküm süren Huttal reisi yardım etmesi için Türk Hakanına müracaat etti. Fakat hakan Suyât'tan hareketle Huşvarâg üzerinden yürüyüşe geçince Huttal reisi Esed'e bunu haber vererek onu ikaz etti. Çünkü o Türklerin muzaffer olmasına değil Arablarla Türkler arasında bir müvazene teessüs etmesini arzu ediyordu. Bir müddet tereddütten sonra Esed geri dönmeği tercih etti. Ceyhun'u geçtiği sırada düşmanlar karşı sahile varmış bulunuyorlardı. Bunlar trampet çalarak atlarını suya sürüp Ceyhun'u geçtiler. Fakat Esed'in asıl kuvvetine saldırmayarak daha aşağıda Esed'in önden gönderdiği ağırlıklarına ve iğtinam ettiği sürülere hücum ettiler. Ağırlıkları filvaki Türklerin eline geçti. Fakat askerleri son anda Esed'i kurtarmağa muvaffak oldu. Buh adise 118 Ramazanının son gününde (1) vaki olmuştu. Canını kurtararak Belh'e geri gelmesini muvaffakiyet addetmesi icap ediyordu, sokaklarda çocuklar onunla alay eden şarkılar okuyorlardı.

Fakat Hakan onu rahat bırakmadı. Doğu Toharistan'da bulunan Karluk Yabgusunun (2) yanına gitti. Rivayete göre orada bulunan Hâris b. Sureyc'in daveti üzerine oraya gitmişti. Hakan kışın tam ortasında yanında tâbi hükümdarlar ve müttelikleri olduğu halde batıya doğru harekete geçti. 10 Zulhicce 118 (19 Aralık 736) da Esed bunu haber aldı. Tepelerde yakılan

1) 11 Ekim 736. Tarihler burada bir yıl oynuyor. "Ağırlıklar günü" için 119 yıl verilmiştir. Fakat gerilerden hesaplamak suretiyle 118 in doğru olduğu meydana çıkıyor.

2) Karluk bir Türk kabilesidir (İbn Hurdadbeh 31). Yabgu daha Kuteybe devrinde Şâd'ın veya bunun seviyesinde veya daha aşağı derecede bulunan Tarhan Neyzek'in metbun olarak zikredilmektedir. Krş. Taberi 1615 de Halife Hişum'a verilen haber.

ateşlerle bölge ahalisine Belh şehrine kaçmak emrini verdi. Yaveri el-Kirmanî'yi şehirde bıraktı; bizzat kendisi emrinde bulunan garnizon kuvvetiyle-çünkü diğer askerlerini kış başında terhis ederek memleketlerine yollamıştı-hakana karşı yürüdü. Hakan ise burada Curcan bölgesinin başşehri yanında karargâh kurmuş bulunuyordu. Buradan her tarafa akıncılar çıkartmıştı ve yanında yalnız 4000 kişi bulunuyordu. Esed onun üzerine saldırdı.⁽¹⁾ Cüzcan melikinin gizli yollardan sevk ettiği bir birlik vasıtasıyla Esed, hakana aynı zamanda geriden de saldırdı ve onu bu suretle acele firara icbar etti; hakan karısını da geri bıraktı ve hunun namusunu kurtarmak için yanında bulunan harem ağası onu öldürdü. Henüz yemek kazanlarının kaynadığı zapt olunan karargâhta hakanın elinde bulunan müslüman esirler kurtarıldı. Bir çok türk kadını ve sayısız hayvandan müteşekkil bir ganimet galiplerin eline düştü. Dihkan bunlardan kendisine dost Horasan dihkanlarına hediyeler gönderdi. ⁽²⁾ Bir tanesi ta Mervrud kilisesine kadar ilerlemiş olan türk akıncı kabileleri esir edildiler.

Hakanın takibine kış müsaade etmedi. Hakan bir müddet Toharistan'da Yabgunun yanında kaldı. Sonra Uşrusana üzerinden, Hâris b. Surayc tarafından refakat edildiği halde, kendi memleketine gitti. Bundan pek az sonra da kendi devleti erkânından, adı çok geçen Kursul el-Türkeşi ⁽³⁾ tarafından öldürüldü. Bunun neticesinde Türkler birbirlerine düştüler ve Arabları bir müddet için rahat bıraktılar.

Esed Belh'de bu zafer için Allah'a teşekkür etmek üzere oruç tutulmasını emr etti. Bu garip hadisenin haberi Suriye'ye gelince Hişam, sarayında bulunan Kayşlıların da teşvikiyle, hadiseye inanmak istemedi, aslında Horasan'dan daha fena haberler almağa alışmıştı. Fakat Esed'in elçisi olan Mukatil b. Hayyan el-Nabatî gözüyle gördüğü hadiseyi anlatmak suretiyle halifenin şüphelerini giderdi.

119 yazında (737) Esed Huttallere karşı harbi yeniden ele aldı. Türkler artık bunlara yardım edecek vaziyette değillerdi. Bizzat Huttaller arasında

1) Esed'in sağ cenahı Ezd, Temim Araplarından, Cüzcan'lılardan, Filistin ve Kınnesrin ordugâhına mensup Araplardan mürekkepti. Sol kanadı Rebiahlar, Hıms ve Ürdün ordugâhına mensup Suriyelilerden müteşekkildi. Öncüleri (merkez?) Dimaşk Suriyelileri ve Esed'in Şurtası yani köleleri ve muhafızları teşkil etmekteydi. Suriyeli birlikler herhalde daimi olarak valinin yanında kahyorlar ve Horasanlı Araplar gibi memleketlerine gitmiyorlardı. Hakanın yanında Sogdlu ve Bâbi maiyyetiyle Hâris b. Surayc, ayrıca Sogd kralı, Şaş bölgesi reisi, Uşrusana'dan Kara-bugra (meşhur Afşin b. Kâvus'un büyük babası) ve Yabgu bulunuyorlardı. Sogd kralı belki de Neseף Aşkendi ile birlikte hakana Huttalan'a giderken refakat eden İştîlân meliki idi. Buna mukabil Sagan-Huda Esed tarafında çarpşıyordu. İranlılar her iki tarafta da vardı. 1613, 2 v.dd.nu göre Kara-bugra Uşrusana'da kalmış görünüyor, o içinden hakana düşmüştü.

2) Van Vloten bu basit notu yanlış anlamıştır (Tab. 1611), aynı eser, s. 25 n. 2.

3) Krş. İbn Hurdadbeh 31.

da, anlaşıldığına göre anlaşmazlıklar hüküm sürmekteydi. Bamyân'lı bir zorba, Bedertarhan, iktidarı eline geçirmişti (Krs. 1694). Verdiği sözü alçakça bozmak suretiyle Esed bu zatı eline geçirip onu kendisinden kan davası olan bir Ezdliye idam edilmek üzere teslim etti. ⁽¹⁾ Buna rağmen Esed fazla bir şey yapamadı ve Huttal vadilerine yaptığı baskınlarla iktifa etti. Ertesi kış, 120 yılı başında, ani olarak öldü. Bu ölüm onu ağabeyisi Halid'in sukûtu dolayısıyla başına gelecek olanlardan kurtarmış oluyordu. ⁽²⁾ Arab ve İranlı erkân kendisine kıymetli hediyeler verdiği ve Herat dihkânı Horasan'da irad ettiği nutukta onu yedinci kat cennete çıkaracak derecede medh ederken Esed ona sevinçle bir elma fırlatmış, bu arada içinde mevcut olan bir tümör patlamıştı. Esed bu suretle öldü. Rivayet böyledir, fakat bu hadise için verilen Mîhrîcan bayramı tarihi doğru değildir ve esasen efsanevî olan rivayeti şüpheli bir hale koymaktadır.

6- Irak'ta uzun zaman valilik eden Halid el-Kasrî'nin sukûtu Emevî hakimiyetinin son devresine başlangıçtı. Halid'in yerine mutaassıp bir Kayshlı olan, Haccac ailesinden Yusuf b. Ömer geçti. Eğer Hîşam müdahale edip, bu devre tarihinde karşımıza çıkan pek az ihtiyar kişiden birisi olan Nasr b. Seyyar'ı Esed'in yerine tayin etmemiş olsaydı, Yusuf her halde burda da bir Kayshlı getirirdi. Yalnız yaptığı işlerin değil, hayatının sonuna kadar fikirlerini içinde neşr ettiği gınâ'larında isbat ettiği gibi, büyük yaşı, Nasr'ın ruhunun ve fikrinin tazeliğine hâlel vermemişti. Zaten Horasan'da büyümüş ve saçlarını devlet hizmetinde ağartmıştı. Büyük bir aileye sahip olmaması ve halifeye dayanmak mecburiyetinde bulunması Hîşam için bir tercih sebebi idi. Çünkü Horasan'daki büyük kabilelerden birisine değil, orada miktarları pek az olan Kinâne'ye mensup bulunuyordu. Kinâneli olarak, bu kabile ile birlikte Hindîf'ten neş'et eden Temîmlilere mütemayil bulunuyordu. Kendisine düşman olan selefinin memurlarını, kendilerine fena bir muamelede bulunmadan azlederek yerlerine Hindîfilileri, yani tercihan Temîmlileri getirdi. Bölgenin ana şehirleri eski dört şehir yanında o zaman Belh, Harezm ve Semerkand (1664) idiler. Nasr cyalet merkezini Belh'ten tekrar Merv'e yani huduttan tekrar Arap hâkimiyetinin merkezine nakletti.

Valiliği devrinde Nasr Türklere karşı seferler yaptı ve onlara taarruz etti. Demirkapı'dan Varagsar üzerinden Semerkand'e gitti. Burada önüne,

1) Esed ona Allah'ın, Peygamberin, Halifenin ve Müslümanların himayesini vaad etmişti. Sözünu tutmayınca Bedertarhan havaya bir taş atarak "işte" dedi "Allah'ın himayesi" ve sonra üç küçük taş daha havaya atarak: "bu da Peygamberin, halifenin ve Müslümanların himayesi!" dedi.

2) Halid 120 Cumadülhâsında (Mayıs 738) azledilmişti, fakat kardeşinin ölümünü haber aldığı sırada henüz mevkîni muhafaza etmekteydi (1650, 12). 120 Recebinde Nasr Esed'e halef oldu. Bu arada dört aylık bir fasıla vardır (1638). Şu halde Esed 120 Saferinde (Şubat 738) ölmüştü. Bu hadisenin Mîhrîcan bayramında vuku bulmuş olduğu hakkındaki haber ayakta duramaz, çünkü bu bayram sonbahara düşmekteydi. Ne 119, ne de 120 sonbaharı muhtemel bir tarih olamaz.

kendilerine haksız muamele edildiği bahanesiyle Buhara'daki Arap ve yerli hâkimiyetine karşı isyan etmiş olan esir düşmüş iki dihkân getirildi. Nasr bunları mahkûm etti, fakat her ikisi de zincirlerini kırarak etrafa saldırdılar; birisi Buhara ânulini yaraladı ve onun tarafından kafası ikiye bölündü. Diğeri Buhara Hudasını hançerledi ve Curcan meliki tarafından katledildi. Bu iki şahsın şikâyetlerini mucip olan haksızlık muhtemeldir ki kendilerinden cizye talep edilmesiydi. Çünkü her ikisi de müslümandılar. Nasr Semerkand'den, İranlı yardımcı kuvvetler tarafından takviye olunduğu halde Uşrusana ve oradan Şaş'a yürüdü. Şaş'da bu sırada hakanın katili olup 4000 çadır halkından mürekkep bir yurd'un meliki olan Kursul bulunmaktaydı. Bu zat bir çarpışma esnasında Arapların eline düşerek çarımha gerildi. Hâris b. Surayc da Türklerle birlikte Araplara karşı savaşmış, fakat yanında bulunan iki mancınık ile kendi kabiledaşları olan Temime karşı taş atmak istememişti. Neticede Hâris'i yanlarından kovmaları şartıyla, Nasr Şaş bölgesi halkı ile musalâhaya razı oldu. Nasr bunun üzerine Fergane üzerine yürüdü, fakat orada da bir sulh akdetmekle yetindi ve Seyhun'u geçmeden geri döndü. Bu sefer bir yıldan fazla bir zamana ihtiyaç göstermiş olabilir. Fakat Medâinî, bunu anlaşılabilir bir şekilde parçalara bölmekte⁽¹⁾ ve muhtelif safhaları birbirinden ayırmaktadır. O bu arada saman çöplerini bir araya getirmekte ve tercihan masalı andıran hikâyelerle alâkalanmaktadır. Belâzuri Nasr'ın muvaffakiyetsizlikle biten, Uşrusana'ya yalnız bir seferinden haberdardır⁽²⁾. A. Müller'in (1, 412) Weil (1, 632) 'e dayanarak hayalhânesinden ona atfettiği parlak muvaffakiyetleri Nasr elde etmemiş, fakat Şaş bölgesi Türklerinin, kendisini teslim etmemelerine rağmen tahrikçi Hâris b. Surayc'dan ayrılmasını sağlayabilmişti. Nasr Fârâb'a çekilerek, halife ikinci Velid'in ölümünden sonra dahili savaş başlayıncaya kadar istirahat etti. Nasr aynı zamanda, hakanın katli sırasında çıkan karışıklıklar esnasında Şaş ve Fergane bölgelerinde kendilerini emniyette bissetmeyen Sogdlulara eski diyarlarına dönmek müsaadesini vermiş ve Horasan Arapları halife Hişam'ı bu hususta müsaade vermek için zorlamışlardır.

Nasr'ın dahili siyaseti üzerine, Medâinî'nin (Taberi 1688 v.dd.) onun yaptığı vergi reformu üzerinde verdiği malûmat ışıktır. Buna göre o, programını Merv mescidinde irad ettiği bir nutukta açıklamışmış: «Bahrâmsis Mecûsileri korudu ve onların sırtından aldığı yükü müslümanlara yükledi; Gregor⁽³⁾ un oğlu İşudâd bu şekilde hristiyanları ve Akîba yahudilerini himaye etti. Ben müslümanlar namına hareket edeceğim, onların

1) Ona nazaran Nasr, a) Demirkapı'ya sefer yapmış ve geri dönmüş, b) Semerkand'e yürümüş ve tekrar dönmüş, c) Seyhun bölgesine yürümüştür. Fakat a ve b aslında c'nin merhaleleridir.

2) Bunun Mervan II devrine ait gösterilmesi çok gayrı muhtemeldir.

3) Arap harfleri ile güç okunan isim böyle deşifre edilmelidir.

yükünü alıp kâfirlere yükleyeceğim; ancak Haraç, bir defa kat'î olarak tesbit edildiği miktarda ödenmek mecburiyetindedir⁽¹⁾. Mansur b. Ömer'i vergi memuru nasbediyorum; bir müslüman cizye veya haddinden fazla vergi vermeğe icbar edilince ve bir kâfir buna mümasil bir vergiye tâbi tutulmadığı hallerde şikâyetler ona yapılmalıdır». Rivayete göre, daha hafta sona ermeden cizye ödemek zorunda kalmış 30.000 müslüman müracaat etmiş ve cizye ödemeyen 80.000 kâfir meydana çıkarılmıştır. Bu haksızlık giderildi. Bundan sonra arazi vergisi nizama sokuldu ve mükelleflerin, tesbit edilmiş bulunan miktarda verecekleri vergi miktarı tekrar tâyin edildi. Merv'den Emevî devrinde, arazi vergisi hariç, vergi olarak 100.000 dirhem istifa olunuyordu.

Dini cemaatlerle, vergi mükellefi bölgeler şu halde işbirliği halindeydiler; baş haham yahudilerden, piskopos hristiyanlardan, merzuban⁽²⁾ mecûsilerden veya zerdüştilerden vergileri topluyorlardı. Bu sonuncular, hristiyanların miktarı da herhalde pek az olmamasına rağmen⁽³⁾, elbette büyük çoğunluğu teşkil etmekteydiler. Fakat bu bölge şefleri, Arap hükûmetin gözleri önünde, vergiyi mecûsi, hristiyan veya yahudilerin üzerinden alıp nasıl müslümanlara tahmil ediyorlardı? Medâini'de verildiği şekilde, bu mealdeki haberler anlaşılabilir bir mahiyet taşıyorlar? 80.000 mükellefin yüklerinden kurtarılmış ve 30.000 mükellefin bunların yerine vergi vermiş olması tamamiyle inanılmaz bir şeydir. Bununla herhalde, gayrı Arap teb'anın İslâmı kabulleri halinde bunları ait oldukları vergi cemaatinden kurtarmadığı şeklinde bir analoji neticesine varılabilir. Cizye vergisi, tarihi bir teslim muahe-desiyle miktarı kat'î olarak tesbit edilmiş bir vergiydi. Çok adetteki mühtediler bu vergiye iştirak etmediği takdirde, mütebaki gayrı müslimler bu azalan kısmı da ödemek zorunda idi ve nihayet tesbit edilen miktar toplanamaz hale gelmişti. Şu halde cizye mükellefiyeti ecdadın teslim esnasında yüklen-diği bir mükellefiyet olarak, bunlar İslâmı kabul dahi etmiş olsalar, babadan oğula intikal etmekteydi. Yerli makamlar, Arap hükûmetinin müsaadesiyle tatbikatta buna göre muamelede bulunuyorlardı; çünkü Ömer II. zamanında bu işin cezri olarak değiştirilmesi hakkında yapılan teşebbüsün başarı sağ-laması gayrı mümkün olduğu sabit olmuştu. Fakat teokrasinin yeni aha-lisinin kendilerine kerhen tahmil olunan gayrı müslim teb'a ile aynı mikyasta

1) Doğru okunmuş şekli Taberî 1688 not r dedir (توفر).

2) Burada başrahib değil, krş. 1462, 13.

3) Bilindiği gibi Suriyeli Nastûriler şarka doğru yayılmışlardı. Merv Metropoliten'i son Sasanî hükümdarı olan Yazdecerd'in nâşını bir Naûs'da defnetmişti (Taberî 1, 2874 v.d., 2883, krş. 2, 1448, 5; 1543, 1). Taberî 2, 1572, 2, 1925, 13. 1957, 14 de Keşiş ikametgâhları ve Merv yanında St. Sergius adında bir nevki zikrediliyor. 1569, 14 de Merv'de bir kilise, 1612, 11 de Mevrud yanında bir kilise zikrediliyor. Nasr Merv'den firarı esnasında karısı Marzbana'yı "Nasrâniya" köyünde bırakır (1995, 10, krş. 1889, 6). Toharistan'da mühim bir mahal Yahudiye denilen şehir idi.

vergi yüküne tahammül etmesi yakışksız bir hal olarak görünüyordu. İki sınıf arasında, fakat alınacak vergiden hiçbir şey feda etmeden, bir fark yapılması lâzım geliyordu. Nasr bu meseleyi evvelce olduğu gibi, aynı şekilde halletmişti. Eskiden heri verginin umumî yekûnu muhtelif cins vergilerle elde olunuyordu; gerek arazi sahiplerinin, gerekse kiracıların (ortakçı) verdikleri hep hazineye giriyordu ve bütün bunların hepsi de «vergi»ye dahil oldukları için yalnızca «haraç» veya «cizye» denilen bir tek vergiden bahsolunuyordu. Bu adların mânası aynı idi (1507 v.dd.). İmdi, verginin, tek tek şehirlere ve bölgelere evvelce tahmil edildiği yükseklikte olmak üzere, sadece araziden tahsil edilmesi şeklinde bir nizam tesis edildi. Arazi vergisi bu esasa uygun olarak yeniden tesbit edildi ve bütün arazi sahiplerinden, bunlar ister müslim ister reayâya mensup olsun, sahip oldukları arazi nisbetinde tahsil edilmeğe başlandı (1); bu vergi şahıslara değil, mallara tahmil edildiği için hakaret addedilemezdi. Bu nizam ile, şimdi artık sadece haraç tesmiye edilen arazi vergisi ile, cizye adını taşıyan baş vergisinin birbirinden tamamıyla ayrılması da vuku bulmuş oldu. Baş vergisi, muayyen miktarda tesbit edilmiş olan haraç için, feragat edilebilir bir mahiyet aldı. Bunun tutarı seneden seneye, ihtidaların çoğalması nisbetinde değişiyor ve azalıyordu. Çünkü bu vergi müslümanlardan tamamıyla kaldırıldı ve sadece, kıymetsiz şahıslarını hakaretâmiz bir yükte tahmil maksadıyla, gayri müslimlerden talep olunur oldu. Müslümanların arazi vergisinden de muaf tutulmalarını derpiş eden, daha önceki devrelerde meşru olarak kabul olunan usule nazaran, Nasr tarafından Horasan'da mevki-i fiile konulan organizasyonun mantıklılığı açıktır. Müslim ve gayri müslimlere yapılan muameledeki fark baki kalıyordu; buna mukabil ister Arap ister mevâliden olsun müslümanlar aynı hizada kalmaktaydılar(2). Bu arada esasen o kadar mühim olmayan baş vergisinin dalgalanması ve yavaş yavaş azalması büyük bir mâna taşımadığı cihetle, muayyen devlet gelirlerinin düşmesi de önlenmiş oluyordu. Nasr'ın bu husustaki mukarreratının sadece Merv bölgesi için değil, bilâkis Ceyhun'un iki sahilindeki bütün eyalet için ittihaz edilmiş olması çok mühimdir. Çünkü bunlar hiç hususiyet taşımamaktaydılar ve İslâm imparatorluğu içinde benzer şartları haiz her yerde tatbik sahası buldular. Bu mukarrerat, hukuk sistematikçilerinin sonraları başlangıçtanberi mevcut olan mütearifeler olarak kabul ettikleri merî hukuk kaideleri haline geldiler; aslında ise bu hukuk ancak yavaş yavaş tesis edilmiştir. Medâini'nin, bu husustaki muahhar düşüncelerin tesirinde kalması yüzünden, Nasr'ın Horasan'da karşılaştığı

1) Arazi Müslüman mülklüğüne sadece sahiplerinin İslâmî kabulleri yolu ile değil, Araplar tarafından satın alınmak suretiyle de intikal etmekteydi. Taberî 1029, 6'ya göre, arazi sahibi olmuş Arapların Nasr'dan evvel de ve İranlı cemaat reisine tediye etmek şartıyla, vergi ödemek zorunda oldukları anlaşılmaktadır. Bunu istiyerek yapmadıkları tabiidir.

2) Hakikatte, daha çok araziye sahip oldukları için İranlılar tabiatıyla çok daha fazla vergi ödemektedirler; hassaten, köylülere istismar eden Dihkanlar. Fakat bu bir haksızlık değildi.

durumu ve buna aldığı tedbirleri anlıyamaması ve güya yapılmış olan haksız tasarruflar hakkında hayret edilecek hayali düşüncelere sapması bundandır. Mamafih o işin müsbet cephesini doğru olarak bildirmektedir: Muayyen haraç yekûnu, müslümanlar da dahil olmak üzere bütün arâzi sahiplerine tahmil edilmiş, buna mukabil cizye müslümanlardan kaldırılmış ve sadece gayrı müslimlere yüklenmiştir.

İmdi bu, İslâm içinde müsavat temeli üzerinde Araplar ve İranlılar arasında belki de sürekli bir müvazene teessüs edebilecekti. Fakat artık buna vakit kalmamıştı. Horasan'da Arapların birbirlerini didiklemesi yeniden başladı. Bu sefer buna, Velid II devrindeki gemi azıya almış Kays hâkimiyetine karşı mukabil partinin bir reaksiyonu halinde patlak vermiş olan Suriye'deki revolüsyon âmil oldu. Velid II Hişam'ı 125 yılı Rebîyülâhiri başında (Şubat 743) istihlâf etmişti. Halife evvelce Nasr'ın makamını tasdik etti. Fakat pek az sonra, Kayşlıların reisi, Irak valisi Yusuf b. Ömer'in⁽¹⁾ teşvikiyle onu azlederek, yanına, saraya gelmesini ve kendisine birçok musiki âletleri ve diğer kıymetli eşya getirmesini emretti. Nasr maksath olarak hazırlıklarla uzun bir müddet geçirdi; öyleki 126 yılı Nevruz gününde halifenin katli haberi vasıl olduğu sırada o hâlâ Horasan'da bulunmaktaydı⁽²⁾. Âsi Yezid III'ü ve onun Irak valisini, hiç olmazsa fiilî olarak, tanımadı. Bilâkis kabileleri, dahilî mücadele bitip umûmun tanıyacağı bir halife ortaya çıkıncaya kadar, Horasan'ın muvakkat emiri olarak kendisine bi'ata davet etti. O vakte kadar kendisiyle geçinemiyen Ezd ve Rebia da bunu kabul etti. Nasr da onları o vakte kadar yaptığı gibi, memuriyetlere tâyininde ikinci plâna atmadı. Horasan Araplarını, idareyi bir mücadele mevzuu olarak değil kendi müşterek hükûmetleri olarak mütalâa edecek bir birliğe sevk etmeğe gayret ediyordu. Bir Kinâneli olarak büyük gurupların hiçbirisine mensup olmaması hususu, onun almak istediği bitaraf durumu kolaylaştırmaktaydı. Mamafih başında bulunduğu cihetle hükûmet ve idare kendisini şiddetle alâkadar etmekteydi ve kendisine mutî bir şair onun ağzından: «Kays'ı Rabia, Temîm'i Ezd ile müvazenede tutuyoruz. Bu suretle hükûm Kinâne'de kalıyor» demişti. Düşmanlarının değirmenine su yetiştiren bu her türlü siyasî anlayıştan mahrum oyun bozana Nasr fena halde içermişti.

Filvaki çok geçmeden Ezdliler ve bunlarla birlikte Rebiahlılar tekrar ona karşı cephe aldılar; Yemenli olmak dolayısıyla ne olursa olsun Yezid III. ve onunla müttefik Kelbliler tarafında olmaları icabettiğini hatırlamışlardı.

1) Bu zat daha Hişam devrinde Kayşlılarla birlikte Nasr aleyhinde beyhude olarak entrikalar çevirmişti (123 yıl).

2) Velid II, 126 yılı Cumada II sonlarında (744 Nisan ortası) öldürülmüştü. Nasr resmi olarak tasdikinden 10 gün evvel buna bir postacıdan öğrenmişti; çünkü 1845, 21 (1849, 10)daki Sikkâ herhalde Sikkat el-Barid (1709, 5, Lisân 4, 53) olmalıdır. Fakat haber ona bir aydan daha az bir müddette herhalde varmış olamaz; şu halde Nevruz o sıralarda Mayıs ortalarından evvel olamaz; krş., s. 219 n. 1.

Nasr bunların ücretlerini para ile değil Velid II için hazırlamış olduğu gümüş ve altın eşyalarla ödemek isteyince açıkça isyan ettiler. Başlarına Ezd kabilesinden Cuday el-Kirmânî geçti. Bu zat Emevîler tarafından büyük bir şiddetle takibata uğratılan Benû Muhelleb'in intikamını almak için kabileleri davet ederek (1858, 11) bütün Ezdlilerin kalbinde makes bulan bir parola ortaya atmış oldu: Muhelleb ve oğlu Yezid devrinde Horasan'ı soyup soğana çevirebilmişler ve o zamandanberi hattâ Esed zamanında bile arzu ettikleri gibi çapulculuğa imkân bulamamışlardı. Nasr her ne kadar el-Kirmânî'yi ele geçirerek Merv Kandahaz'ında 126 Ramazanı sonunda (744 Temmuz ortaları) hapsettiyse de bu zat bir ay sonra hapisten kaçarak Merv civarında bir yere gitti, burada etrafında Ezd ve Rebia'dan bir ordu toplandı. Nasr onun üzerine yürüdü. Mamafih her iki taraf da birbirinden çekindiği için iş harbe dökülmedi, fakat başlanılan sulh müzakereleri de netice vermedi; el-Kirmânî Nasr'a karşı şiddetli kin güdüyor ve onunla şahsen anlaşmak istemiyordu.

Bütün bunlara ilâve olarak Hâris b. Surayc da Türkler yanındaki menfasından geri döndü. Bu hadise belki de 126 yılının sonundan evvel vukua gelmiş olmalıdır, çünkü rivayete göre kendisini bu barekete teşvik etmiş olan Yezid III bu senenin sonundan evvel ölmüştür⁽¹⁾. Hâris el-Kirmânî'nin düşmanlarından olduğu için Nasr onu, evvel emirde yerleşmiş olduğu Semerkand'dan Merv'e davet etti. Hâris 127 yılı Ramazan sonlarında (745 Temmuz başı) burada görüldü. Fakat Nasr'ın bütün gösterdiği hürmetler ve verdiği hediyelere rağmen ona bağlanmadı; mürciliğin icablarını, kendi anlayışına göre, Nasr'a karşı yerine getirmeğe devam etti. Temimli kabiledaşlarından 3000 kadarı ona katıldılar. Nasr kendi kendine başına belâ ettiği bu tehlikeli rakibe karşı en yüksek derecede müsamaha gösterdi. Hâris'in eskidenberi müdafaa ettiği Sugur'daki İranlılara hak ve adalet bakımından mürci düşüncelerine uygun tahriri bir imtiyaznâme vermeyi, oraya dindar memurlar göndermeği ve bizzat bölge, âmüllüğünü Hâris'e vermeyi kabul etti. Fakat bütün bunlar işe yaramadı Hâris ona emniyet etmiyor, kendisinin ve siyah bayrağı altında toplanan tarafdarlarının yüreklerini dolduran Emevî hâkimiyeti düşmanlığına iştirakinden şüpheleniyor ve hiç şüphesiz egoistlik sebebiyle onun kendi yanında mevkiine tahammül edemiyordu. Buna mukabil Nasr da, Hâris tarafından kabul edilen bir hakem heyetinin kendisini azleden kararını kabul etmedi. Bu suretle araları açıkça bozuldu. Hâris Merv önünde karargâh kurarak 128 Cumadelâhiresi sonunda (746 Mart sonu) buradan şehri bir baskınla ele geçirmeğe çalıştı. Filvaki bu teşebbüs akâm kaldı; mürci dâisi olan, Hâris ve programı üzerine bu sonuncunun okumağı itiyad edindiği bir kitap yazmış bulunan Cehm b. Safvan bu arada esir

1) Yezid III bir Sogd prensesinden doğmuştu (1874) ve belki de bu sebepten Sogdlulara mütemayildi.

ve idam edildi. Fakat Hâris bunun üzerine el-Kirmânî ile temasa geçti. Bu zattan bu münasebetle bir buçuk yıllık bir sükûttan sonra ilk defa olarak bahsedilmektedir. İmdi el-Kirmânî bu mücadeleye karıştı ve buna ayrı bir istikamet verdi. Birkaç gün süren mücadeleden sonra Nasr Kayşlıların merkezi olan Nişabur'a çekilerek Merv'i âsilere terketmeyi muvafık buldu.

Mamafih âsiler arasındaki anlaşma pek kısa bir zamanda bozuldu. Hâris kumandasındaki Temîmliler, Nasr tarafında mücadele eden Merv'deki kabile-
daşları üzerinde zafer kazanmak hususunda Ezdlilere yardım etmiş olmaktan
üzgündüler. El-Kirmânî'nin valiliği sırasında Tabuşkan kalesinin zaptı esna-
sında Hâris'in birkaç yüz akraba ve taraftarını idam ettirmiş ve bunlardan
biri kaçının karınlarını yardırmış olduğu da unutulmamıştı. Önce Hâris'in
en önemli taraftarı olan Bişr b. Curmuz el-Kirmânî ile yapılan bu gayri
tabii ittifaktan ayrıldı. Birkaç bin kişi onu takip etti. Bunun üzerine kopan
mücadelede bizzat Hâris, Bişr b. Curmuz tarafına geçerek el-Kirmânî'den
ayrıldı. Fakat Ezdliler ile müttefikleri Temim ve Mudarlıları 128 Receb
sonunda (Nisan 746) mağlûp ederek Merv'den çıkardılar ve bunların mahalle-
lerini tahrip ettiler. Bizzat Hâris maktûl düştü ve cesedi çarımha gerildi.
Düşünce ve zihniyeti ne olursa olsun hak ettiği âkibete kavuşmuştu. İslâm
için Araplık aleyhinde, tazyik edilenler için zorbalara karşı müca-
delede mevcut idare ve nizama karşı en uygunsuz kimselerle ittifak etmiş,
Emevî devletine karşı elinden geleni ardına koymamıştı. Ortaya ilk atılışında
Türkleri Araplara karşı meydana sürmüş, bunda muvaffak olamayınca
Türkler yanında yıllarca mülteci olarak yaşamıştı. Ortaya ikinci çıkışında
Horasan'da Arap hâkimiyetinin devamı için bir ve beraber olmaları çok
büyük ehemmiyet taşıyan Temîmlileri ikiye ayırmış ve bu suretle Yemenli-
lerin sadece devlet idaresini iskat etmelerine değil aynı zamanda Mudar
kabilesini de bozup kuvvetten düşürmelerine sebep olmuştu. Hâris haklı
olarak uğursuz ve Ebû Müslim'in en büyük hazırlayıcılarından biri addedi-
liyordu⁽¹⁾.

Nasr Nisabur'da, kendisinden eskidenberi hoşlanmayan Kayşlılar tara-
fından, bu kritik zamanda dostane kabul edildi ve Merv'den koçulan Mudar-
lılar etrafına toplandılar. O rivayete göre, daha evvel tekrar hilâfete dayan-
mak teşebbüsünde bulunmuştu; fakat Irak ve buraya bağlı İran ülkeleri
baricilleri ve Caferî İbn Muâviye'nin elinde bulunduğu müddetçe Emevî hâki-
miyetinin merkezi ile irtibatı kesik bulunuyordu. Ancak vaziyet 129 yılında,
Irak Yezîd b. Ömer b. Hübeyre tarafından Mervan'a itaat ettirilince durum
değişti. Nasr bu zatı en yakın âmiri olarak kabul etti⁽²⁾, esasen Emevîlerden

1) Onun siyah sancakları, şeklen haksız da olsa, bu mânada tefsir edilmektedir (1919, 2 v.d.). O isabetli bir şekilde zamanının gınalarında Mudar bozucusu (1935 v.d.) ve Araplara karşı müşriklerin müttefikleri olarak karakterize edilir: Mürciliğimiz sizleri puta tapanlarla bir-
leştirdi, dinimiz politeizmle akrabadır.

2) İbn Hübeyre'nin daha 127 başında onunla temasa geçmiş olduğu rivayeti (Taberî 1917)
şiddetli bir anakronizm teşkil eder.

ayrılmayı hiçbir zaman düşünmemiştir. Sadece Suriye'deki hanedan kavgaları yatışınca kadar çekingen bir tavır takınmış bulunuyordu. Herhalde Mervan hâkimiyeti ele geçirince derhal ona iltihak ettiğini bildirmişti. Fakat İbn Hübeyre ile kurduğu temasın kendisine faydası olmadı ve 129 yılında Merv'i tekrar elde etmeğe karar verince sadece kendi kuvvetine dayanmak mecburiyetinde kaldı. Kumandanlarının beyhude yere yaptıkları taarruz teşebbüslerinden sonra 80 yaşındaki Nasr bizzat bütün kuvvetleriyle harekete geçti. El-Kirmânî ona karşı çıktı. İki taraf şehrin dışında, çok sonraları da unutulmamış olan bir yerde «el-Handekeyn»de karargâh kurdular. Burada uzun müddet, esaslı bir kat'i neticeli savaş yapmadan, birbirleriyle döğüştiler. Nasr'ın, tehlikenin büyüklüğünü bildiren, Mervan ve İbn Hübeyre'ye gönderilmiş müracaatları⁽¹⁾ müessir olmadı; fakat müşterek bir düşman karşısında duyulan endişe Arapların aklını bir defa daha başlarına getirecek ve onları birleşmeğe sevkedecek gibi göründü: onların gözleri önünde büyük ekseriyetiyle İranlı olan Abbas taraftarları, Ebû Müslim'in siyah sancağı altında toplanmış ve Merv'den uzak olmayan bir yerde kuvvetli bir ordugâh kurmuş bulunuyorlardı. Şimdiye kadar Ezd'in müttefiki olmakla beraber işin tabii icabı ortalama bir mevkii olan Rebia, Yemen ile Mudar arasındaki uçurumu doldurmak üzere harekete geçti. Bekr'in nüfuzlu reisi Yahya b. Hudayn Nasr ile ittifak etti. Bu zat devlet tarafına iltihakta Arap kabilelerinin yegâne kurtuluş yolunu müşahade etmekte idi⁽²⁾. Nasr ile Cuday el-Kirmânî arasında müzakereler başladı. Bu müzakereler, Nasr'ın yanında bulunan Hâris b. Surayc'in oğullarından birisinin babasının katlinden intikam almak hususunda fırsatı ganimet bilerek el-Kirmânî'yi arkadan vurup öldürmesiyle inkıtaa uğradı⁽³⁾, fakat bu sebeple tamamiyle akim kalmadı. Gayet mühim bir merkez olan Herat şehrinin Ebû Müslim'in eline geçmesi Araplar üzerinde büyük bir tesir bırakarak, Türklerin bile gözünü açtı. El-Kirmânî'nin yerine, onun bu vakte kadar şahsından haberdar olmadığımız bir taraftarı, Haricî Şeyban b. Seleme⁽⁴⁾ müzakerelere katılarak Yahya b. Hudayn'ın

1) Taberî 1973 deki meşhur mısralar bu vaziyetle alâkalı addolunabilir.

2) Nöldeke'nin Delectus (s. 88)'unda bulunan Nasr'ın Rebia'ya şairane davetini karşılaştırmız.

3) Rivayet, cesedini çarımha gerdirip yanına Ezd'i tahkir maksadiyle bir balık asturduğunu iddia suretiyle Nasr'ı da filvaki el-Kirmânî'nin katlinden mes'ul göstermektedir. Fakat o, müzakereleri ciddi tutmuş ve bunların kesilmesini intac edebilecek bir hainane katli düşünmemiş olmalıdır. Reislerinin çarımha gerilmesi ve bilhassa balık meselesinden sonra Ezd'liler onunla bir saniye bile geçinemezlerdi. Maktulün oğlu, hadise üzerine Nasr ile yapılan sulhe katılmışsa bu, onun o sırada Nasr'ın katil ile anlaşmış olduğuna inanmamasındandır: Bu fikre onu evvelâ Ebu Müslim getirmiş olmalıdır. Şu halde Nasr'ın el-Kirmânî'nin cesedini bir bahkla birlikte teşhir emrini vermiş olması gibi Nasr'ın bu cinayeti tasvip ettiğini objektif olarak gösterecek bir şahadet hiçbir zaman mevcut olamaz. Bu başka neticeler doğurabilir ve Nasr'ın barışma politikasını baltalardı. Is fecit cui prodest [= kendisine faydalı olan yaptı] motifi burada yanlış kullanılmıştır.

4) Krş. 187 sahifedeki not 3.

telkini ile Nasr ile bir yıllık bir mütareke imzalandı. Bu mütarekenin şartlarına göre Nasr 129 sonunda (747 Ağustos) Merv'e girdi. Mütareke şartlarını sadece Ezd değil, maktul reisin oğlu Ali b. el-Kirmânî de kabul etti. İşin bu şekile dökülüğü Ebû Müslim için endişe vericiydi. Mamafih o İbn el-Kirmânî'yi babasının katlinin bizzat Nasr tarafından organize edildiğine inandırmağa ve kendi tarafına çekmeğe muvaffak oldu (130 başı = Eylül 747). İbn el-Kirmânî ve onu takip eden Ezdliler Nasr'a karşı tekrar silâhlarını ele aldılar. Mücadele, görüldüğü üzere uzun bir müddet Merv varoşlarında ve şehrin sokaklarında sürüp gitti ve Ebû Müslim'i vaziyete hâkim kıldı. Durumu müsait görünce mücadeleye katılarak hiç silâh kullanmadan neticeyi istihsal etti (Rebiülâhir 130 = Ocak 748) (1). Ertesi sabah Nasr Serahs ve Tus üzerinden Nisabur'a kaçtı. Bu Horasan'da Arap hâkimiyetinin sonu ve umumiyetle Arap hâkimiyetinin sonunun başlangıcı idi.

---

1) Tafsîlâtı ve tarihler müteakip fasılda incelenecektir.

Dokuzuncu Kısım

ARAP DEVLETİNİN SUKUTU

1 - Bundan evvelki babda Araplar ve İranlılar arasındaki münasebet üzerinde söylenenler aslında iki hudut bölgesine ve bunlardan da Toharistan'dan ziyade Soğdiana mıntakasına taallûk ederler. Toharistan'da henüz iki unsur mücadele halinde birbirinin karşısında bulunuyordu. İslâm bazı kuvvetli mevkiiler elde etmişti. Fakat henüz tam mânasiyle nüfuz edememişti. Buna mukabil asıl Horasan'da kuvvetler artık bir muvazene haline gelmişti. Burada bir modus vivendi hali teşekkül etmişti. Maverâünnehir'de henüz oluş halinde gördüğümüz ahval burada artık rolünü bitirmişti ve biz, ilk fetihden sonraki başlangıç devri hakkında kifayetli haberlere malik olmadığımız cihetle bu husus hakkında bilgimiz yoktur. Buna rağmen tahaddüs eden neticeyi, yani takriben Hicrî 100-130 (1) yılları arasındaki durumu kısmen müşahade edebiliriz.

Görünüşte Araplar ve İranlılar meselâ ayrı ikamet mahalleriyle birbirinden ayrılmamıştı. Arap ordugâh şehirleri olan Nisabur (Biverd, Serahs, Nesa), Merv, Mervru ve Herat da eski sekene yerlerinde kalmıştı. Kaleler tabiatıyla fatihler tarafından işgal edilmişti. Ayrıca Araplar da miktarı az bazı noktalarda kapalı kalmışlar ve askerî koloni olarak seçmiş oldukları şehirlerle iktifa etmişlerdi. Bunlar memleket içinde köleleri de olan çiftliklere sahip olup kısmen buralarda, bilhassa şehrin müşterek sulama sistemi içinde bulunan çok miktardaki köylerin merkezini teşkil eden Mervvahasında ikamet ediyorlardı. Bunların İranlı işçileri vardı ve İranlı kadınlarla da evleniyorlardı. Bunun tesiri çocuklarda daha ikinci nesilden itibaren tezahür etmek mevkiinde idi. Irak'dan tekrar tekrar gönderilen takviyeler, mütemadi seferlerle adetleri azalmakta olan Arap unsurunu miktar bakımından İran unsuru ile boy ölçüşebilecek bir derecede kuvvetlendirmekten uzaktı. Arada sırada tesadüf edilen bilgiye göre Horasan'da takriben 50.000 kadar silâh taşıyan erkek vardı. Orduya hizmet vazifesi çok geniş tutulduğu ve herhalde erkek nüfusunun yarısını kaplamış olacağı kabul edilebileceğine göre buradaki Arap nüfusu 200.000'i pek tecavüz etmiş olamaz. Araplar

1) Krs. van Vloten, Recherches sur la domination arabe, Verhandelingen der k. Akademie te Amsterdam, Afd. Letterk. I 3 Amst. 1894.

iklime uydular, kendilerini memleketin insanları ile aynı, yani Horasanlı hissettiler. İranlılar gibi pantolon giyiyorlar (Taberi 2, 1530), şarap içiyorlar, Nevruz ve Mührican'ı tesid ediyorlardı. Asilzâdeler Merzuban hüviyeti almağa başladı. Alış verişte İranlılarla anlaşmak ihtiyacı kendiliğinden doğuyordu. Bizzat Kûfe ve Basra'da bile pazar dili hiç olmazsa arapça olduğu kadar acemce idi. Ebû Saydâ'nın sadece arapça konuşması ve bu yüzden yalnız acemceye vakıf bulunan Sogdlulara havari olmak hususunda pek uygun olmamış bulunan bir istisna teşkil eder⁽¹⁾.

Diğer taraftan İranlılarda Horasan da Araplara karşı kapanmak, düşmanca ve red eder bir durum takınmadılar. Birbiri içinde erime prosedürü onları da daha az kavramış değildi. Durumları umumiyetle Arap fethi yüzünden pek az değişmiş ve hemen hemen fenalaşmamıştı. Dışarıya karşı, yani Türklere karşı koruma işini Araplar, Sasani idaresinde bu hususta yapılarına nazaran daha muvaffakiyetle başarıyorlardı⁽²⁾. Araplar içişlere pek karışmıyorlar, idareyi Merzubanlara ve Dihkanlara bırakıyor ve ancak bunlar vasıtasıyla itaat altına alınmış ahali ile temasda bulunuyorlardı. Ordu ve idare merkezlerinde de yerli idare makamları Arap makamları yanında mevcudiyetlerini muhafaza etmekte idiler. Bunlar sadece verdikleri tahsil ile mükellef idiler ve tesbit edilen muayyen miktardaki vergilerin doğru bir şekilde tahsilinden fatihlere karşı mesul idiler. Vergiye gelince misera contribuens pleps, Sasani hâkimiyetinde herhalde daha az vergi vermekle mükellef değillerdi. İranlılar dinleri bakımından da taciz edilmiyorlardı. Haraç mukavelelerinde umumiyetle bunların dinlerini muhafazaları hususu mukayyed idi. Arapların oturduğu şehirlerde bile bunlar, müşriklik âlâmet-i farikalarını biraz daha kapalı tutmak mecburiyetinde olmalarına rağmen, putperest kalmak hususunda mezun idiler. Mamafih bunlar zerdüştlük ile pek bir münasebet halinde görünmüyorlar. Ruhlarını daha ziyade, Nevruz ve Mührican bayramlarında en yüksek ifadesini bulan, hoş ve neşeli yaşama kültürü kavramıştı. Bu bayramları ihtida etmiş olsalar bile kutlamağa mezun idiler. Çünkü araplarda eğlence olarak kaldığı müddetle memleket dinine iştirak ediyorlardı. İslâm İranlıları evvel emirde mahiyeti ile değil vaad ettiği menfaatlerle kendisine çekti. İranlılar İslâmı; hâkim tabakaya yaklaşmak, onların haklarından istifade etmek ve kendilerini araplaştırmak için bir vasıta olarak kullandılar. Sonra arap isimleri alarak arap kabilelerine kaydedildiler⁽³⁾. Bazı haris şahıslar arapların gözüne girerek iki millet ara-

1) Tab. 3, 51, 4. 64, 18, 65, 14. 16.

2) Yalnız Temim arasındaki kardeş kavgası esnasında Türkler akınlarını Nisâbur'a kadar uzatabilmişlerdi (Belâzuri 415).

3) Krş. Bel. 441: Emirler İslâmiyeti kabul ettiler ve Arapça isimler aldılar. O zamanlar İran isimlerini taşıyan İranlı Müslümanlara hiç rastlanmaz. Onlar ekseriyetle künye isimlerini kullanırlar: Ebû Davud, Ebû Avn, Ebû Müslim, Ebû Nasr v.s. Horasan'daki Araplarda künye kısmen harp ismidir (hususî mânada). Tab. 2, 1289, 15. 1430, 3. 1593, 6. 1627, 4. 1631, 15. Diğer bir harp ismi 1538, 7.

sında aracı sıfatıyla iki yüzölçü rol oynadılar. Bunlara Nusahâ, yani iyi dostlar deniliyordu. Süleym ve Hayyân el-Nebati bunların en meşhurlarıdır.

İhtida hususunda en rahat fırsatı bu devre bölgenin harp zamanlarında orduda hizmet vermekte idi. İranlı asilzâdeleri örnek alarak Arap reisleri savaşa kölelerden müteşekkil şahsi bir maiyeti (Şakiriye) beraber götürmekte idiler. Bunlar savaşa iştirak ediyor ve bazan da neticenin alınmasında müessir oluyorlardı. Bunların yanında ayrıca İranlı zabıtlar tarafından kumanda edilen hususi İranlı birlikler de vardı. Bunların ilk devre için misali Hureys b. Kutbe ve kardeşi Sabit, muahhar devre için ise Hayyan el-Nebati ve oğlu Mukatil'dir⁽¹⁾. *Mevâli* -gerek burada ve gerek diğer yerlerde ihtida eden ve Arap kabilelerine kabul olunan gayr-ı araplara bu ad verilir- Araplarla eski millî düşmanları olan Türklere karşı savaşıyorlardı. Fakat bunlar aynı zamanda İslâm namına, İslâmın düşmanı ve Türklerin müttefiki oldukları hallerde kendi asıllarından olan Sogdlu kardeşlerine karşı da çarpıyorlardı. Önceleri zahiri sebeplerle kabul ettikleri İslâm bunların kalbine kök salmıştı ve İranlılar tarafından Araplarca olduğundan daha ziyade ciddiye alınıyordu⁽²⁾.

Mamafih *Mevâli* Araplarca pek itibar görmüyordu. Bunlar orduda hizmetleri esnasında at üzerinde değil yaya olarak savaşıyorlar ve kahramanlıkları ile göze çarpınca şüpheli gözle bakılıyordu. Bunlara her ne kadar ücret ve ganimetten hisse veriliyor idiyse de muntazam aylık almıyorlardı. Divanda yani askeri maaş cedvelinde kayıtlı değildiler. Arap kabilelerine kabul edilmiş olmakla beraber «köylü» olarak «kabile»lilerden tefrik edilmekte idiler ve müslüman olmalarına rağmen teb'a vergisinden kurtulmamışlardı. Arazi sahibi Arapların da iştirak etmek zorunda oldukları vergi filvaki Horasanlılar için, ancak bu vergiden kurtulmak düşüncesiyle İslâmı kabul etmiş olan Maverâünnehrlilerinki kadar büyük bir yük teşkil etmemiş görünmektedir. Buna rağmen Sogdluların adem-i memnuniyeti hiç şüphesiz Horasanlılara da sirayet etmiş idi. Haris b. Sureyc ve benzerleri bunu temin etmişlerdi.

Araplar ihtida eden İranlılara vergi hususunda müsavi muamele tatbik etmiş olsalardı, belki de iki milletin birbiri içinde erimesi imkânı mevcut olacaktı. Fakat onlar bu tatbik şekilleri ile düşmanlarını kendi sinelerinde beslemiş bulunuyorlardı. İslâm aradaki zıddiyeti ortadan kaldıracağına daha da şiddetlendiriyordu. İslâm İranlıları yeniden canlandırıyor, onları koruyor ve ellerine efendilerine karşı kullanacakları silâhı veriyordu. Çünkü Arap hâkimiyetinin sukutu hareketi İran asıllı ve Arap düşmanı kalmış

1) Bunlara orduya katılmaya mecbur olan Vasal hükümdarların birlikleri de katılmakta idi. Fakat bunlar hiç olmazsa büyük kısımlarıyla henüz putperest idiler.

2) Tab. 2, 1291, 9: İranlılar din için savaşmadığı hallerde iştirak etmiyorlardı.

olan Maverâünnühirîlilerden değil İslâmlaşmış Horasanlılardan başlamıştır. Horasanlılar Araplara karşı mücadeleye İslâm nokta-i nazarından teşebbüs ettiler. İslâm onları, teokratik temel düşüncelerden hareketle Emevî idaresine karşı harekete geçen Araplarla birleştirdi. Mevâliyi evvelâ isyana teşvik edip teşkilâtlandıranlar Araplardı.

Muhafazakâr İslâm, Cemaat'ı (Katholicitât) her şeyin fevkinde tutuyor ve idare ile bir olmayı, ona itaat etmeyi vaz ediyordu. İhtilâlcî (revolüsyoner) İslâm ise teokrasi fikrini (idesini) mevcut organizasyonun karşısına dikerek Allah rızası için Ümeyye ailesi ve memurları aleyhine hak ve adalet için hak-sızlık ve zulm aleyhine mücadeleye davet etmekte idi. Şarkın bu uzak diyarlarında Havaric' den pek az bahis vardır. Fakat bunlar her halde çok gayr-ı kâfi haberlerin bildirdiğinde çok daha büyük mana taşımış olmalıdırlar: Harûrî Şeyban b. Seleme oldukça kuvvetli taraftar kitlesile, görmüş olduğumuz veçhile, mantar gibi yerden bitmiş olamaz. Mamafih Mürciler bunlardan daha çok ehemmiyetlidirler. Bunlar Haris b. Surayc'in idaresinde tarihin seyrine gayet müessîr bir şekilde müdahale etmişlerdir. Gerek Havaric ve gerekse Mürcüler prensip itibariyle İslâm için arab ve mevlâ arasındaki her türlü farkı red ediyorlardı. Fakat bu istikametlerin her ikisi de sonunda Horasan'da erkenden yapılan ve şimdi kati neticeyi elde eden Şiîler karşısında tamamiyle arka plâna düşdüler.

Şiânın merkezi teokratik muhalefet gibi, Irak'da idi. Fakat doğu İran Irak tarafından feth ve istilâ edilmiş olup sonraları aradaki bağ daima canlı kalmıştı. Ceyhun ülkelerine mütemadi takviye Irak'dan geliyordu ve bunlar hiç de en uslu akıllı Iraklılardan ibaret değildiler. Irak'taki Emevî valileri bilhassa Ziyad ve Haccâc, hırslarını cihadlarda zararsız hale getirmek gayesiyle, Kûfe ve Basra'nın tehlikeli unsurlarını Horasan'a nakletmiş görünüyorlar. Haccâc'ın, fena düşüncelerin sirayetine maruz kalmamaları için Suriyelileri buradan uzak tutuşu manidardır. Şiânın Horasan'daki başlangıcı hakkında anlaşılabileceği gibi tam malûmata sahip değiliz. Tohum havadan gelmiş ve kendiliğinden yayılmıştı. Fakat burada şiiğe karşı sempatinin ne kadar yakın olduğu, Kûfe'de Zeyd b. Ali'nin başarısız ayaklanışından sonra oğlu Yahya'ya Horasan'a gitmesi tavsiye edilmesinden ve onunda bu nasihate uymuş olmasından bellidir. Yahya filvaki devlet kuvvetlerine karşı savaşta maktul düşmüş ise de bu, unumî bir heyecan yaratmıştı. Bu yıl içinde Horasan'da doğmuş olan bütün erkek çocuklara onun adı verilmiş imiş (Mesudî, 6, 3). Ebû Müslim Yahya'nın intikamcısı olarak ortaya çıkarsa kazanacağını pek âlâ biliyordu. Bu suretle her tarafta askerleri uyandıran bir tele dokunmuş oluyordu. (Tab. 2, 1985, 3, 506 v.d.). İbn Muâviye b. Cafer de Horasan'da sağlam bir yer bulacağını sanmıştı. O filvaki Ebû Müslim hususunda aldanmıştı: Ebu Müslim ölü bir Aleviyi canlı bir Aleviye tercih etmekte idi. İbn Muâviye'yi gizlice öldürttü. Fakat İbn Muâviye de Hora-

san'da uzun müddet şehit olarak takdis edildiği gibi mezarı da çok ziyaretçi çeken bir ziyaretgâh oldu.

İmdi Araplar Horasan'da aralarında birleşmiş ve idare ile işbirliği yapmış olurlarsa Şia herhalde bunların arasına, kilit noktalarına sızmak imkânını bulamazdı. Fakat Araplar hâkimiyeti mevâli ile bölüşmek istemedikleri gibi birbirlerini de lâıyk görmemekte idiler. Devletin dağıtmak mevkiinde olduğu memuriyetler ve vakıflar kabileler arasındaki hararetli kıskançlıkların sebebi ve mevzuu idiler. Meşhur «Asabiyet» Arapların müzmin bir hastalığı idi. Sonunda Emevî tahtı sallanmağa başlayınca bu hastalık, görmüş olduğumuz gibi büsbütün örtüsüz olarak meydana çıktı. İşte bu vaziyet Emevîlerden ayrılıp, bunlarla rekabet güdemeyecekleri Medine'den Suriye ve Arabistan hududunu teşkil eden dağlık bölgedeki (el-Şarât) Humeyme'ye göçmüş bulunan Abbasilerle ittifak eden hususi bir Şia tarafından istismar edildi⁽¹⁾.

Şiiler arasında birbirinden kati olarak ayrılmayan, iki esas istikamet vardı. Birisi sadece hilâfetin Peygamber ailesine ait olduğu gibi bir siyasi mütearife ile mutad İslâmdan ayrılan mutedil, diğeri asıl İslâma tamamiyle yabancı kendine mahsus bir dogmatike sahip müfrit istikamet. Müfritler ancak pek ehemmiyetsiz nüans farkları ifade eden muhtelif adlar taşımakta idiler. Bunlara önceleri Sebeiyye deniliyor. Seyf b. Ömer'e göre bu şube başlangıçtan beri teokrasinin tarihindeki bütün fenâlıkların ve felâketlerin, uğursuzlukların kökü idi. Osman'ın katilleri ve dahili harp kapısının ebedî açıcıları, haricî inkılâp partisinin kurucuları, İslâmın kendi kendisini parçalamasının sebepleri hep Sebeiler idi. Hakikatte ise bunlar, önceden mevcut olmalarına rağmen ancak Muhtar vasıtasıyla tarihi ehemmiyet kazanmışlardır⁽²⁾. Bunların yurdu Kûfe ve Kûfe civarındaki bölgeler idi. Bunlar sadece Araplardan ibaret değildiler. Hattâ tercihan mevâlidendi. Bunlar İbn Sebe'nin, aynı ruhun muhtelif bedenlerde, hasseten Peygamberin ruhunun haleflerinde tezahür edeceği hakkındaki doktrine inanıyorlardı. Bilâhare şu evvelki nokta ile bunlar tanınmakta idiler. Bunlar eski İslâmın ve Araplığın temelini bırakmayan Ali ahfadı yani Peygamberin kızı Fatıma'nın evlâd-

1) Abbasilerin cedit dindar bir hadis yazıcısı olan, Muhammed ve Ali'nin yeğeni Abdullah b. Abbas idi. Ali'nin ölümünden sonra Muaviye tarafında satın alınmış Sebeilerle iyi münasebet halinde kalmış yumruğunu ancak cebinde sıkırmıştı. Aynen kendisi gibi dindar olan oğlu, el-Seccâd veya Zu'l-Safinât ünvanlı Ali b. Abdullah bu tutumu değiştirmede. O Abdülmelik zamanında Dimaşk'a yerleşti. Fakat bunun ölümünden sonra oğlu Velid I. tarafından fena muameleye duçar edilerek H. 95'te güya mecburen Suriye hac yolunda Azruh yakınındaki Humeyme'ye göçmüş ve orada çok yaşlı olduğu halde H. 118 yılında ölmüştü (Tab. 2, 1592). Daha hayatı sırasında oğlu Muhammed b. Ali çok daha büyük bir önem kazanmıştı. Şianın imametına hak iddiasıyla önce ortaya atıldı. Kendisi Humeyme'deki melceini terk etmezken Kûfe ve Horasan'da kendi namına yürüttüğü ilk gizli Abbasi propagandasına başlatmış olan şahıstır. 125 Zilkadesinde (Tab. 2, 1769) ölmüş ve yerine H. 82 de doğmuş olan oğlu İbrahim b. Muhammed ikinci Abbasi imamı olarak geçmişti.

2) Muhtar hakkında krş. Wellhausen: Über die Schia (Göttingen 1901, s. 74 v.d.d).

ları tarafından reddedilmişlerdi. Bu sebeple Ali'nin diğer¹ olan ve anasına nisbetle İbn Hanefiye tesmiye edilmiş bul dılar. İbn Hanefiye, bunların kendisini inançlarına göre ihtiya bir put haline getirmelerine ses çıkartmadı. Onun pasif bir va plânda kalması da işe zarar vermiyordu. Ölüsü bile dirisi kadar ma. Bir müddet, onun ölmediği, zamanında ortaya çıkmak için Medine yanına. Radva dağında gizli olarak yaşadığı söylendi. Fakat sonraları, yani kendisi gibi ehemmiyetsiz bir şahıs olan oğlu Abdullah Ebû Hâşim imamette onun halefi olarak tanındı. Kûfe müfritleri Zeyd b. Ali b. Hüsey'n'den yüz bula mamışlardı. Ebû Hâşim evini Humeyme'ye naklederek orada Abbasilerle temasa geçti⁽¹⁾. H. 98 yılında ölürken imameti kendi iradesi ile Abbas oğul larından Muhammed b. Ali'ye bıraktığı rivayet olunur.

Van Vloten bu haberin ehemmiyeti üzerine ısrarla işaret etmiştir⁽²⁾. Bu rivayet pek muhtemelen bu şekliyle uydurmadır⁽³⁾. Fakat bu çok eski bir devirde uydurulmuş olmalıdır. Çünkü buna şahadet eden olduğu gibi⁽⁴⁾ muahhar Abbasiler imamet haklarını böyle bir temele istinat ettirmekten aksi halde çekinirlerdi. Bu rivayetin ayrıca bir de iç hakikat muhtevası mevcuttur. Ebû Hâşim, onu şeklen halife tâyin etmiş bile olsa, Muhammed b. Ali'nin selefidir. Onun bir partisi vardı ve taraftarları ona nisbetle kendi lerini "Hâşimiye" şeklinde adlandırıyorlardı⁽⁵⁾. Ölümünden sonra bunlar Muhammed b. Ali tarafına geçtiler (Tab. 3, 2500). Horasan'da Tab. 2, 1589'a göre bunların başlarında, Muhammed b. Ali'nin evvelce anlatmış olduğu Şia dailerinin en başarılılarından birisi, Hidaş bulunuyordu. Şu halde bu vasiyet hakkındaki haberlerde bir doğru taraf mevcuttur: Abbasiler, Hâşim iyyeyi kendileri için kazanmak gayesiyle Ebû Hâşim'e bağlanmışlardı.

Bu suretle ise onların Muhtar'ın Sebeiyesi ile bağılıkları ispat edilmiş oluyor. Çünkü işte bu İbn Hanefiye taraftarlarından onun oğlunun partisi, yani Hâşimiye neş'et etmiştir. Sebeiye Kûfe'de Muhtar ile birlikte mahvol muştı. Aşağı tabakalarda tutunmağa devam etmişti. Şehristani'de tasvir edildiği şekliyle Hâşimiye'nin gizli doktrini İbn Sebe'nin inancından hiçbir suretle ayrılmamaktadır. Abbasî ihtilâli, Seyf'in tasvir ettiği Sebei ayaklan masına⁽⁶⁾ tamamiyle benzemektedir. Bunun da yurdu Kûfe idi, ve Horasan'.

1) Belki de o Abbasilerden önce orada idi ve sonuncular ona orada katılmışlardır.

2) Opkmst der Abbasiden (Leiden 1890), s. 18 v.d. 148.

3) Şehristani 112, 19'a göre Ebû Hâşim Kindeli Abdullah b. Amr b. Harb lehine vasiyet etmişti.

4) Medâini (Tab. 3, 24) İbn Saad (Wüstenfeld Register s. 19) ve Vloten, Opkmst, s. 148.

5) Şehristani 112 v.d. Taberî'de Hâşimiye adı mezhep ismi olarak vazihen sadece 2, 1589. 1987. 89 da bulunuyor. Mutaden bu ad ayrı bir mânada, Ebu Hâşim'den değil, Hâşim'den nisbet olarak kullanılır. Hâşimiyyûn gibi. Bu iki mânaya geliş belki de Abbasilerin işine gelmez değildi. Kumayt'ın Hâşimiyyâtı Fatımiler hakkında şairlerdir.

6) Skizzen 6, 124. Ashında musevî olan Melâhim kitapları her iki halde de rol oynarlar.

daki propaganda buradan idare ediliyordu. Hareket nihayet her ikisinde de İranlı mevâliye istinad ediyor ve İslâmdaki Arapçılığa karşı cephe alıyordu. Şu halde bunların birbirine uygunluğu bütün ehemmiyetli noktalara şamildir. Doktrin, propaganda şekli, yeri, partinin beyni bakımından terekküp tarzı gibi buna iki ayrı hususda eklenebilir. Ağaçdan kundak aşağı tabakadan İran halkının millî silâhı idi. Bu silâh daha Muhtar'ın Haşebiyesi tarafından, yani evvelâ Ebû Müslim'in haşebiyesi tarafından değil, dinsiz lobut tesmive edilmiştir⁽¹⁾. Muhtarın en eski taraftarlarını onun Kûfe yanındaki Hutarniye'deki çiftliğinde mevâlisi teşkil ettiği gibi (Mesudi 6, 59) Tab. 2, 1960'a göre Ebû Müslim de bu Hutarniye'den neş'et etmişti. Bu iki rivayetin doğruluğundan şüphe defedilse bunlar ehemmiyetlerini kaybetmezler. Çünkü keşif veya icad bir motife sahip olmak zorundadır ve motif de bize kifayet eder. Abbasilerin sonraları sayelerinde yükseldikleri Şiileri inkâr etmiş ve onları bir kenara silkmış olmaları (Tab. 3, 29, 17) şaşılacak bir husus değildir. Onları rahatsız etmeğe başlamışlardı. Vazifelerini yapmış oldukları için gidebilirlerdi.

Bütün bunlara rağmen Muhtar'ın gayr-ı muvaffak ihtilâli ile Ebû Müslim'in başarılı isyanı arasında yakın bir bağlantı mevcuttur. Ateş 67 yılında kanla söndürülmüş görünmesine rağmen külün altında yanmağa devam etmiş ve Kûfe'den Horasan'a sıçramıştı. Mevâli burada derli toplu ve Araplar bunlara karşı Kûfe'de olduğuna nazaran çok daha zayıf oldukları için araz çok daha müsait şartlar arzetmekte idi. Muhtar İslâm tarihinin en büyük simalarından birisidir. O istikbale müessir olmuştur. Eğer Rac'a doktrini hakikat ise Hutarnialı Arap Hutarnialı mevlâ yeniden doğmuş olabilir.

2 - H. 100 yılında Muhammed b. Ali Meysere'yi Kûfe'ye, o⁽²⁾ da Kûfeli Muhammed b. Huney's'i, sarrac olup Ebû Muhammed el-Sedîk'da tesmiye edilen Ebû İkrime'yi ve attarlık eden ve İbrahim b. Selime'nin ana bir kardeşi olan Hayyan'ı Horasan'a kendisi ve ailesi için davette bulunmak vazifesiyle gönderdi. Bunlar elde ettikleri Horasanlıların mektupları ile Meysere'nin yanına döndüler ve o da bu mektupları Muhammed b. Ali'ye gönderdi. Ebû Muhammed el-Sadık Horasan'da on iki nakip ve 70 diğer zatı seçti ve Muhammed b. Ali bunlara tahriri olarak ne şekilde hareket edeceklerini bildirir direktif verdi. Tab. 2, 1358 de böyle mukayettir. 100 yılın dolması (Tab. 3, 24), on iki hâvari ve 70 mürid şüpheyi davet etmektedir ⁽³⁾, daha sonraki yıllara ait haberler

1) Tab. 2, 694.

2) Fâil Tab. 1358 e göre Muhammed olmalı idi, fakat 2,1434 e göre hakikatte Meysere dir.

3) Tab. 2,1988 e göre Muhammed b. Ali 102 veya 103 yılında elçisini (müfred) Horasan'a gönderdi. Yetmiş kişi kazanıldıktan sonra onların arasından oniki nakib seçti. Bu oniki kişinin adı 2,1358 de biraz farklıdır. İsimlerin sırası da kati değildir. Melâhiin kitaplarında 100 rakamı bir rol oynamış olabilir.

ayrı mahiyettedirler ve meselenin böyle şematik bir şekilde ortaya atılmadığını isbat etmektedirler. Bu rivayetler ekseriyetle anonim olup yalnız üçünde Medâinî ravi olarak kaydedilmektedir. Bunların muhtevası aşağıda olduğu gibidir:

Tab. 2, 1434. 102 yılında Meysere adamlarını Irak'dan Horasan'a yolladı ve burada Abbâsî daveti başladı. Temim asilzâdelerinden birisi Yezîd II 'nin Horasan valisini (Said Huzeyne) kendilerine tüccar süsü veren bu meçhul şahısların faaliyetleri hakkında ikaz etti. Bunlar tevkif olundular; fakat ekseriyeti Rebia ve Yemen kabâiline mensup bazı Horasanlılar bunlara kefil oldukları cihetle kısa bir müddet sonra tahliye edildiler.

Tab. 2, 1467. 105 yılında o zamana kadar Cüneyd (b. Abdurrahman)'ın yanında Sind'de tercümanlık etmiş olan⁽¹⁾ Bukeyr b. Mahan, yanında dört külçe gümüş, bir külçe altın olduğu halde Kûfe'ye geldi. Burada Abbâsî davetçilerinden olan Ebû İkrime el-Sadık, Meysere, Muhamined b. Huneys, Salim el-Ayan ve Ebû Yahya (Mevla b. Seleme)'ye tesadüf ederek onlar tarafına kazanıldı. Parasını Muhammed b. Ali'ye feda edip onunla şahsen de temas sağladı. Meysere'nin ölümünden sonra Bukeyr onun yerine davetin idarecisi oldu.

Tab. 2, 1488. 107 yılında İbn Mahan tarafından Ebu İkrime, Ebu Muhammed el-Sadık⁽²⁾, Muhammed b. Huneys, Ammar el-İbadî ve diğer çok kimse dâi olarak Horasan'a gönderildi. Kendi kabilesinden birisi bunları Horasan valisi olan Esed (b. Abdullah el-Kasrî)'e şikâyet etti ve o da bunların ellerini ve ayaklarını kestirdikten sonra çarımha gerdirdi. Sadece Ammar Kûfe'ye kaçabildi. Muhammed b. Ali haberi alınca: Aranızdan daha birçoklarınız öldürülecektir, dedi.

Tab. 2, 1492. Burada aynı hikâye 108 yılında tekrar edilmektedir. Farklar: sadece Ammar idam edilir ve diğerleri kurtulmaktadır.

Tab. 2, 1501. 109 yılı vekayiiinde Medâinî'ye göre: Esed'in ilk valiliğinde, diğer Kûfelilerle birlikte, evvelce bir müddet Dımaşk'da kalmış olan ilk Abbâsî daisi, Hemdan mevlasından Ebû Muhammed Ziyad, Horasan'a geldi. Muhammed b. Ali ona Yemenliler yanında yerleşmesini, Mudar'a iyi muamele etmesini ve Fâtıma'nın oğullarına çok muti olan Abarşehr (Nisabur)'li Gâlib adında bir şahısdan ihtiraz etmesini emretmişti. Mamafih diğer râviler Horasan'da Muhammed b. Ali'nin bir yazısı ile selâhiyete sahip ilk Abbâsî daisinin Kays b. Sa'lebe mevlasından Belhî Harb b. Osman olduğunu zikrederler. Ebû Muhammed Ziyâd bir müddet Merv'de kalarak (1501, 17) birçok kimselere ziyafetler verdi. Emevîlerin zulmünden şikâyet ederek Benû Abbas

1) s. 1726, 10 da Kâtib.

2) 1358,4 de (1467,7) ye göre Ebû İkrime, Ebû Muhammed ile aynı şahıstır.

namına davette bulundu. Yahya b. Ukayl el-Huzâî ve İbrahim b. Hattab el-Adevî onu sık sık ziyaret etmekte idi. Abarşehr'den Merv'e gelen Gâlib onunla münazaa ederek ayrıldı. Merv vergi memurunun şikâyeti üzerine Ebu Muhammed Ziyad kendisini zararsız bir tüccar olarak göstermesine rağmen Esed tarafından Horasan'dan tard ve tehid olundu. Fakat orada kalmakta ısrar ettiğinden bayramdan dört gün evvel 1503, 6 kendisi ve çocuk oldukları veya Abbasilere ihanet ettikleri için affedilen iki istisnası ile yanında bulunan diğer Kûfeliler idam edildiler. Bir müddet sonra Kesir adında diğer bir Kûfeli Merv'e gelerek İbrahim'in yanına yerleşti ve orada Abbasiler namına davette bulundu. Bu zat bu işe bir veya iki yıl devam etti. Fakat ümmi olduğundan Haddaş tarafından gözden düşürüldü. Bu zata Haddaş denilmesi Abbasi mezhebini berbat etmesindendir. Aslında Umâre adını taşımakta idi⁽¹⁾.

Tab. 2, 1560. 113 yılında Cüneyd (b. Abdurrahman)'ın valiliği sırasında Horasan'da birçok Abbasi daisi meydana çıktı. Vali bunlardan birisini idam ve diğerlerini kanun dışı ilân etti.

Tab. 2, 1586. 117 yılında Esed ikinci valiliği sırasında, aralarında Süleyman b. Kesir el-Huzai, Malik b. el-Heysem Huzai, Talha b. Ruzayk el-Huzai, Halid b. İbrahim el-Bekri, Musa b. Ka'b el-Temimi ve Lahiz b. Kurayz el-Temimi'nin de bulundukları birçok Abbasi daisini tevkif etti. Süleyman b. Kesir Ezd-Rebia'ya mensup oldukları cihetle, Kuteybe'ye karşı kati muhalif tavır takınmalarını affedemiyen Mudarlılar tarafından iftiraya uğradıklarını söyledi ve Mudarlıların seçtiği valinin düşmanları olduğuna da nazar-ı dikkati çekti. Bu sözler müessir oldu, Esed Huzaileri ve Bekriyi serbest bıraktı, buna mukabil iki Temimliyi cezalandırdı. Bir merkep gemi vurdurarak Musa b. Ka'b'ın dişlerini kurdurduğu gibi Lahiz'e de üç yüz sopa vurdurdu⁽²⁾.

Tab. 2, 1588. 118 yılında İbn Mahan Ammar b. Yezid'i Abbasi propagandasının idarecisi olarak Horasan'a gönderdi. Bu zat adını değiştirerek Hidâş adını aldı ve Merv'e yerleşerek büyük başarı sağladı. Fakat sonradan doğru yoldan çıktı, Hurremiyeliği (Din el-Hurremiye) vaz ederek kadınların müşterek addedilmesine müsaade etti. Esed onu tevkif etti, ve Hidâş'ın kendisine karşı küstahça konuştuğu için bir elini kestirdi, dilini koparttı ve bir gözünü kör etti.

Buna ilâve olarak Tab. 2, 1589 da Medâinî: Esed, 118 yılında Amul'da bulunurken Hâşimiye (Mezhebinin) reisi olan Hidaş huzuruna çıkarıldı. Esed doktoru Kur'a marifetiyle onun dilini kopartıp bir gözünü çıkar-

1) s. 1588, 9 a göre Ammar b. Yezid. Umumiyetle Haddaş değil Hidaş denilir. Haddaşın başında harf-i tarif bulunması icap eder.

2) O, Kûfeli mevaliye yaptığı gibi Horasan arabalarını idam ettirmiyordu.

dıktan sonra onu Amul muhafızına teslim etti. Bu zat onu idam ederek çarmla gerdirdi.

Tab. 2, 1639 v.d. 120 yılında Süleyman b. Kesir Horasan'dan Muhammed b. Ali'nin yanına gitti. Bunun sebebi şu idi: Muhammed Hidaş'a ve onun kendi hakkındaki yalanlarına inandıkları için Horasan'daki taraftarlarına kızmış ve onlarla münasebetine son vermişti. Onunla tekrar teması temin etmek için bunlar Süleyman b. Kesir'i onun yanına gönderdiler. Muhammed Süleyman'a kızgınlığının sebebini izah ederek ona içinde hiçbir şey bulupmayan bir mektup verdi. Fakat arkasından İbn Mahan'ı Kûfe'den ikinci bir mektupla gönderdi, bu mektupta Hidaş'ın aleyhinde atıp tutuyordu. Fakat Horasanlılar İbn Mahan'a itimad etmediler. Bunun üzerine (onunla) bir kısmı demir, bir kısmı tuğ ile kaplı asâlar yolladı. İbn Mahan bunları nakipler arasında tevzi etti. Bunun üzerine işin farkına vararak prensip haricinde hareket etmiş olduklarını anlayıp teemmül ettiler.

Tab. 2, 1726. 124 yılı vekayiiinde Medâini'ye göre: Abbâsî şiasının Kûfe'de muayyen bir evde toplantılar yaptığı meydana çıktı; bunun neticesinde reisleri olan İbn Mahan tevkif edildi. Bu zat hapishanede Yunus Ebû Asım ve İsa b. Makil el-İclî'yi dâvası için kazandı, biraz sonra serbest bırakıldıkları zaman İsa b. Makil'den 400 dirhem mukabiliinde uşağı Ebû Müslim'i satın alarak onu Muhammed b. Ali'nin oğlu İbrahime hediye etti. İbrahim de Ebû Müslim'i Sarrac Musa'ya teslim etti. Bu zat tarafından Abbâsî işlerine nüfuz ettirilen Ebu Müslim Horasan'a birçok seyahatler yaptı⁽¹⁾.

Buna ilâveten Tab. 2, 1726 v.d. ve 1769 daki varyantlar: 124 yılında Horasan nakiplerinden Süleyman b. Kesir, Malik b. Heysem, Lahiz b. Kurayz ve Kahtaba b. Şebib hac yolunda Kûfe'ye uğradılar. Burada Abbasîler için propaganda yapmaktan şüpheli Asım b. Yunus el-İclî ile Halit el-Kasrî'nin memurları oldukları için Yusuf b. Ömer tarafından tevkif edilmiş olan İsa ve İdris b. Makil el-İclî kardeşleri hapishanede ziyaret ettiler. İsa ve İdris'in yanında Ebû Müslim vardı. Bu zat efendilere siyasî kanaatlerini söylediklerinde hep ağlardı. Horasanlılar onu kendi dâvalarına kazandılar. Sonra Mekke'ye doğru yollarına devam ettiler⁽²⁾. Orada Muhammed b. Ali ile içtima edip ona Ebû Müslim'den bahsettiler. Muhammed b. Ali sordu: Bu hür bir kimse midir, yoksa köle midir? Cevap verdiler: Kendisi hür olduğunu söylüyor fakat, İsa köle olduğunu ifade ediyor. Bunun üzerine Muhammed onlara onu satın alıp azad etmelerini emretti. Bu zatlar Muhammed b. Ali'ye 200.000 dirhem ve 30.000 dirhem kıymetinde eşya teslim ettiler. Muhammed

1) Nakipler asâların manasını benden daha iyi anlamış olmalıdırlar. Bunlar sadece İbn Mahan'ı teşhis için olmasalar gerekir.

2) 1726, 17 daki biraz müphem cümle ile 1949, 14 daki devamını karşılaştırınız.

3) 124 sonu. Taberî'nin bunu 125 yılına vaz etmesi bir şey ifade etmez. Hac mevsimi iki yılın arasına tesadüf eder.

b. Ali bunlara, kendisini belki de son defa olarak gördüklerini açıklayarak ölümünden sonra oğlu İbrahim'e itaat etmelerini taleb etti. 1 Zilkade 125 de altmış üç yaşında olduğu halde ve babasından yedi yıl sonra öldü.

Tab. 2, 1869. 126 yılında yeni imam [İbrahim b. Muhammed b. Ali] İbn Mahan'ı bir mektupla Horasan'a gönderdi. Bu zat Merv'de nakipleri ve dâileri toplayarak onlara Muhammed b. Ali'nin vefat ettiğini bildirdi ve İbrahim'i onun halifesi olduğunu ilân ederek onun mektubunu bu zevata verdi. Bunlar kabul ederek taraftarlarından toplanan parayı teslim ettiler. İbn Mahan bunları İbrahim'e gönderdi.

Tab. 2, 1916. 127 yılında İbrahim vefat eden İbn Mahan'ın yerine, onun tavsiyesiyle sirke tüccarı Ebû Seleme Hafs b. Süleyman'ı -ki Sabi'nin mevlâsı idi-selâhiyetli vekil olarak tâyin etti ve bu husus Horasanlılara mektupla bildirildi. Ebû Seleme bizzat kendisini Horasanlılara takdim ederek onlardan mallarının beşte birini ve ihtiyari sadakalarını teslim aldı. Kendisi Muhammed ailesinin veziri unvanını taşıyordu (Tab. 3, 20. 60).

Bütün bu rivayetlerde Kûfe, Abbâsî propaganda ve yeraltı hareketlerinin merkezi ve doğduğu yer olarak görünüyor. Gizli imamın vekil ve selâhiyetli adamları, Meysera, İbn Mahan, Ebu Seleme ve aynı şekilde bunların organları ve yardımcıları burada ikamet etmektedirler. Bunların hepsi mevâlidin olup milliyetçi İranlı ve iş bakımından ise tacir ve sanatkârdırlar. Bu fırkaya Araplar da belki dahildi. Fakat bunlar yüksek mevkilerde bulunmuyorlardı. Horasan, daha doğrusu Merv, Kûfe'den ihtilâle hazırlanmaktadır. Hicrî 100 yılından çok sonraları dahi Merv'deki dâiler sadece Kûfeliler, yabancı tacirlerdir. Propagandanın ilk devirleri gayr-ı malûmdur ve kanla boğulmuştur. Başarıyı ilk sağlayan Hidaş'dır. Bu zat ilk olarak 109 yılında zikrediliyor. Onun hakikaten bu sıralarda mı faaliyete başladığı şüpheli caliptir. Fakat onun ancak 118 yılında yani öldürüldüğü sene içinde Kûfe'den Merv'e gelmiş olması da gayr-ı muhtemeldir. Merv abalisi kitle halinde ona koşmuş, sözlerini kabul ederek ona uymuştur. Merv'de Abbâsî fırkasının asıl kurucusu olarak bu zat görülmektedir. Bu partiyi teşkilâtlandıran da yine o olacaktır. Biz rivayete göre daha 100 yılında bizzat Muhammed b. Ali tarafından tayin edilmiş olan yerli reislerden ilk defa olarak 117 yılında bahsolunduğunu görmekteyiz ve bunların Muhammed b. Ali'den ziyade Hidaş'a bağlı olmaları şaşılabilecek bir husus değildir. Merv'deki şiiilerin büyük kitlesi mevâlidin ibaret iken, reisleri -Tab. 2, 1586 v.d. bunların altısı zikredilir- Arap idiler. Bunların en asili ve Hidaş'ın ölümünden sonra onu istihlâf eden Süleyman b. Kesîr idi. Bu zat Merv vahasında bazı köylere sahip olup buralarda oturan İranlı köylülerle Abbâsî şiasına büyük miktarda insan sağlayan Huzaa kabilesine mensuptu. Huzaa'nın Peygamber ailesi ile eski bir ittifakları vardı. Bunlar ayrıca Ezd kabilelerinden idiler ve Muhelleb oğullarının sukutundan beri hemen devamlı muhalefette ve bu sebepten hükûmete aleyhtar entrikaların

nufuzuna Mudar'dan daha ziyade maruz ve müsait bulunuyorlardı. 117 yılında vali Esed tarafından sorguya çekilen altı nakip içinde üç Huzaalı ve bir Bekri'den başka iki de Temimli bulunmakta idi. Şu halde kabile farklarına büyük kıymet izafe etmek doğru olmaz. Bu şîiler, aralarında bulunan Araplar da dahil olduğu halde Arap milliyetçiliğini protesto ediyorlardı. Bunların prensiplerine göre teokrasi içinde vatandaş hakkını Araplık değil İslâm bahşediyordu. Bu fırka içinde mühim mevkilere mevâli de sahip bulunuyordu. Taberî 2, 1358 de zikredilen oniki nâkib arasında sekiz Arap yanında dört de mevâliye mensup şahıs yer almaktadır. Hidâş, ölümünden sonra, ancak ölümünden sonra Muhammed b. Ali tarafından inkâr edilmiştir. Ekin arasına yabancı ot serpen o fena düşman, milleti fena yola sevkeden ve aynı zamanda reis olan güya o imiş: sanki fırkayı ve organizasyonu hazır bulmuş imiş gibi. Onun öttürdüğü yem borusu güya hurremiyelik imiş. Onun yaptığı ve idare ettiği mezhep aslında Haşimiye idi. Hurremilik bir mezhep değil umumi libertinit bir istikamettir. Bunlar kendi tesmiye ettikleri gibi İslâmın Yahudilik cephesini yani İslâmın o abus çehreli püritanizmini protesto ediyorlardı. Tabiatın ve neşenin din içinde hakkını korumak istemekte idiler. Bunun yanında belki sosyalist fikirlerin de tesirleri altında idiler. Bir zamanlar Mazdek'in propagandasını yaptığı kadınlar hakkında iştirak fikri rivayete göre Hurremîler ve Ravendiler tarafından yeniden canlandırılmıştı. İmdi Hidâş'ın bu istikamete karşı cephe almadığı, bunu takviye ve istismar etmiş olması inanılacak bir şeydir. Fakat buna mukabil, bunun Abbasilerin nefretini uyandıracak bir husus olduğunu da gayr-ı muhtemel addetmek zaruridir. Abbasiler o sıralarda dinsiz imansızları [sapıkları] etraflarında topluyorlardı. Ancak gayeye ulaştıktan sonra bunları ittiler ve sünni oldular. Başlangıçta hangi renkte olursa olsun, bütün şîi muhalefetin selini değirmenlerine sevketmeğe uğraşıyorlardı. İlk gayeleri menfi idi. Emevîleri düşürmek. Hilâfeti ele geçirmek olan müsbet gayeyi ikinci plâna bırakmışlardı. Tarafدارlarına umumiyetle kendilerini taht müddeisi olmaktan ziyade Allah tarafından istenilen değişikliğin âletleri olarak tanıtıyorlardı. İleri sürdükleri şahısları değil, dâva, yani hakkın haksızlığa karşı yaptığı mücadele idi. Bi'atı kendilerine ve adlarına değil, üzerinde sonra ittifak edilecek Peygamber ailesinden anonim bir şahıs için aldırıyorlardı. İşin aslına vakıf oldukları kabul edilebilecek olan kendi adamlarının bile onların hakiki maksadları hakkında gözleri kısmen ancak sovradan açılmıştı. En büyük ehemmiyeti atfetmelerine rağmen Fâtıma evlâdlarını saf harici bırakmak istediklerini hiç belli etmiyorlar, hattâ bilâkis onlar için çalıştıkları intibahı uyandıрмаğa çalışıyorlardı. Horasan'da ve başka yerlerde Fâtıma evlâdlarından şehitlerin intikamını almak için ortaya atılır, rolü oynuyorlardı. Böylece şianın, diğer kısımlarına karşı istinat edecekleri bir istikametini reddetmemeleri de gerekiyordu. Şîiler istediklerine inanabilir ve istedikleri şekilde yaşayabilirlerdi. Bu onlar için sonradan halli gereken bir dâva,

Cura posterior idi. İlk düşünceleri bunların kendilerine bağlı olmaları hususu idi. Hâşimiyenin libertinistliği onlara vız gelmekte idi. Onları endişeye düşüren cihet, Hidaş'ın idaresinde elde ettiği başarı sayesinde, ihtilâl fırkasının Horasan'da müstakil bir organizasyon haline gelmesi idi. Merv'de gayet açık bir şekilde alaşılaacağı gibi Kûfe'nin oyuncağı olmak istemeyen yerli bir riyaset teşekkül etmişti. Ashında bunların Muhammed b. Ali'ye karşı bağlılıkları, Kûfe'ye bağlı olmalarından müteessir olmamıştı. Fakat Horasan'ın dizginlerinin onun elinden çıkması tehlikesi belirmişti. Çünkü o bu dizginleri Kûfe üzerinden elinde tutmakta idi. Bunun için Muhammed b. Ali Horasan reisleri üzerinde henüz muhafaza ettiği otoriteyi, bunların kendiliklerinden istiklallerini feda edip Kûfe'deki vezire tabi olmalarını sağlamak için ortaya attı. Ancak güçlüğüle nihayet onların reisi olan Süleyman b. Kesir'i elde edebildi. Horasanlılar H. 120 yılında Merv'de Kûfeli Abbasi vezirini red ederken 126 ve 127 yılında onu dostane kabul ettiler. Ona topladıkları paraları da teslim ettiler. Bu paraları doğrudan doğruya imama gönderiyorlardı ve onu Humeyme'de değil Mekke'de ziyaret ediyorlardı. Hac ihtilâlcilere birleşmek için müsait ve göze çarpmayan bir imkân arzetmekte idi. İmamla şahsî teması daha canlı ve götürülen para sayesinde daha realist bir mahiyet taşıyordu.

3- Horasan'da bütün işleri tamamiyle ele almak üzere kati adımı Muhammed b. Ali'nin oğlu ve halefi İbrahim, Ebû Müslim, buraya göndermek suretiyle attı. Ebu Müslim'in menşei karanlıktır. Bu husustaki rivayetler birbirine uymaz. Kati olan cihet onun arab değil İranlı olduğu ve Kûfe'de köle veya mevlâ olarak bulunduğu. Daha çok genç yaşta iken orada Abbasi fırkasının dikkat nazarını çekmiştir. İbrahim'e onu kendisine çekmesi tavsiye olundu. Oda onu ailesi için kabul ederek maksadına uygun şekilde hazırlamış ve onu mutemet adamı yapmıştı. 128 yılında Ebû Müslim mukaddes ailenin vekili olarak evvelce yaptığı muhtelif ziyaretlerle Horasan'da devamlı olarak yerleştirildi ve faaliyetin başına geçirildi. Artık vakit gelmişti. Asi Arab kabileleri Nasr'ı Merv'den kaçırmışlardı. Emevi hakimiyetinin elleri de her türlü ayaklanmalarla ülkenin her yerinde bağlanmış bulunuyordu. (1)

Aileye kabul edilmiş olan Mevlâ, Abbasi oğluna, orada bu zamana kadar Hâşimiyenin başında durmuş olan her araba nazaran daha büyük emniyet hissi veriyordu. Filvaki Süleyman b. Kesir, bîlaşis kendisine hürmet ve onun tavsiyesine uyması emr edilen Ebû Müslim tarafından mevkîinden

1) Emevi oğulları Velid'in katlinden beri birbirlerine düşmüş ve bu suretle meşgul bulunduklarından, her ikisi de Peygamberin akrabası olan bu vakte kadar kaçak olarak küçük Arabistan'da oturan Hâşim'in oğulları ve Ali evlâdları bu vaziyetten istifade ettiler. Bunlar İbrahim'in idaresinde toplandılar ve azadlıları olan Ebû Müslim'i Horasan'a orada bulunan nüfuzlu bir kaç kişiyi Mervan'a karşı mücadeleye davet için gönderdiler. Theophanes Hilkat Yılı 6240 vekayîinde böyle diyor.

atılmış olmuyordu. Fakat ne olursa olsun mevkiini tehdit eden bir rakip kazanmış oluyordu. Evveliyatına bakılacak olursa, Ebû Müslim'i büyük bir istekle kabul etmemiş olması izah edilebilir. Bunun pençesinde ise Ebu Müslim'in durumu Merv'de güçleşmişti. Nakiblerden birinin Ebu Müslim'in ailesinden bir hanımla evlenmesi de bir faide sağlamadı. Kendisine dışardan gelmiş olarak bakılmakta idi. Süleyman muvacehesinde bir ehemmiyet arz etmiyordu. Bunun için işi bırakıp çekilmeyi münasip buldu.

Ebû Müslim Kûfe'ye dönmek üzere Merv'i terk etti. Fakat Kumis'e geldiği yani bir ayağı ile Horasan'dan çıktığı sırada geri dönmeye ikna olundu. Merv'de vaziyet değişmişti. Şimdi kendisine Peygamberin varisinin selâhiyetli vekili sıfatıyla itaat edilmeye razı olunmuştu. Bunun üzerine isyan hazırlıklarını büyük bir başarı ile ele aldı. Görünüşe göre Ebû Müslim, 129 Cumada II de bir taraftarı ile birlikte orada imama toplanmış paraları teslim etmek için başladığı Mekke'ye bir hac seyahati sebebiyle bu faaliyetten ayrılmıştır. (1) Ancak Ebû Müslim Horasan'ın garb hududuna gelince Taylı Kahtaba b. Şebib'i yola devam ettirmiş ve kendisi bizzat Merv'e doğru geriye dönmüştür. Hac seyahati onun için sadece bir bahane idi. Hakikatte türlü türlü istikametlerde dağılmış muhtelif şii guruplarını ziyaret ederek, onları davasına kazanmak ve yaklaşmış olan ayaklanmaya hazırlanmak istiyordu. Bunların reisleri ile irtibat tesisi için bütün batı Horasan'ı Curcan hududuna kadar ve şii'ler için ehemmiyet taşıyan yerlerde uzunca müddet durmak suretiyle gidiş geliş iki defa katetti. Merv'e dönünce artık açıkça ortaya atıldı.

Tab. 2, 1960 vdd. deki anonim rivayeti Ebû Müslim'in yaptığı iki seyahatı birbirinden tefrik için takib ediyorum. O Merv'i ilk defa, orada tutunamadığı için terk etmişti. İkinci defasında ise hac maskesi altında tahrik yapmak maksadiyle garbi Horasan'dan seyahate çıkmıştır. Medâini (Tab. 1949 vdd.) sadece bir, yani ikinci seyahatten haberdardır. O Ebû Müslim ile Süleyman (b. Kesir) arasındaki anlaşmazlıktan hiç bahsetmiyor. Fakat bu husus büyük bir ihtimalle mevcut olmak için, Von Vloten'in de haklı olarak tebarüz ettirdiği gibi (2), her türlü sebebe maliktir. Filvaki hâyle de olsa onu bir seyahatle iktifa ettirmek yine mümkün olabilir. Ebû Müslim'in Merv'de tutunamadığı cihetle, kendi inisiyatifi ile garbi Horasan'da kendisine bir mevki sağlamak istediği pek âla düşünülebilir. Fakat onun *Merulü bir takım kimselerle birlikte* çıkmış olduğu hac seyahati bu düşünce ile pek uymamaktadır. Bahusus bundan bazı kronolojik güçlükler çıkmaktadır. Çünkü Mekke'de iştirak edilmek üzere hareket edilen Kurban bayramı 129 yılının sonunda idi. Kahtaba ancak 130 yılında Mekke'den dönmüştü. Bu arada ise isyan Merv'de Ebû Müslim tarafından tam manasiyle organize edilmiş bulunuyor-

1) Haç seyahati için verilen tarih (Taberi 2, 1962) biraz erkendir,

2) Onun Makrizî'nin Ehl el-Kafiye hakkındaki malûmatını zikrettiği, Recherches s. 80 ile karşılaştır.

du ve tahrik seyahatten dönüşünü hemen müteakip patlak vermişti. Onun Süleyman ile ihtilâfı ve bu yüzden Merv'den ayrılışı çok daha evvel, 128 yılında buraya ilk gelişinden hemen sonra vaki olmuş olmalıdır. Belki de Ebû Müslim'in her iki seyahati esnasında da Horasan'ın garb hududuna kadar gitmiş ve oradan tekrar dönmüş olması hususu bunların birbirine karıştırılmasına sebep olmuştur.

Merv yanındaki Huzaa köylerinde 129 yılının ikinci yarısında (747 yazı) vuku bulan isyan hakkında Taberî Medâinî'nin (1949 vdd. 1965 vdd. 1989 vdd.), Ebû el-Hattab'ın (1953 vdd. 1967 vdd. 1984 vdd.), rivayetleri ile anonim (1960 vdd. 1970 vdd. 1992 vdd.) rivayeti vermektedir. Bunlar ana hatlariyle ve bazı dikkatli calip teferruatlariyle birbirlerine tevafuk etmekle beraber bazı farklar da ihtiva etmektedirler. Ayrıca bunlar tek tek kendi bünyeleri içinde mütecanis değildirlir ve hepsi de tam manasiyle gayr-ı kâfidirlir.

Evvel emirde Ebû el-Hattab'ın rivayeti itimat telkin eder gibidir ve ilk bakışta en tam görüneni de odur. (Buna göre): Horasan'da 9 Şaban 129 Salı (25 Nisan 747 Salı) günü tekrar Merv vahasına dönmüş olan Ebu Müslim önce Fanin'de, Ebû Davud Halid b. İbrahim el-Bekrî'nin köyünde ikamet etti. (1) 2 Ramazan (17 Mayıs) oradan, Süleyman b. Kesir el-Huzai'nin köyü olan Sikazenc'e geçti. Açıkça ortaya atılma tarihi olarak 25 Ramazan kararlaştırılarak Mervrud, Toharistan ve Harezmi'deki taraftarlara bu hususta haber gönderildi. Hakikaten de mezkûr günde imam tarafından gönderilen iki siyah sancak çıkarılarak civar köyler halkına ateş yakılmak suretiyle işaret verildi: Bunlar müteakip ilk günlerde geldiler, ilk vasıl olanlar, 27 Ramazan'da Sukadim sakinleri idi. Ordugâhta 2200 piyade 56 süvari vardı. Şeker bayramı gününde, 1 Şevval 129 (15 Haziran 747), Sikazenc'de ilk Abbasi usulu üzerine bayram namazı eda olundu. Bundan sonra Ebû Müslim büyük bir ziyafet tertip etti. Onun ortaya açıkça çıkışından onsekiz gün (2) sonra vali Nasr tarafından gönderilen bir süvari birliği onlar üzerine yürüdü. Fakat bu birlik Ebû Nasr Malik b. Heysem el-Huzai tarafından Alin yanında bozguna uğratıldı. yaralanan ve esir edilen birlik kumandanı iyice tedavi edildikten sonra Ebû Müslim'i medh etmek üzere yurduna dönmek için serbest bırakıldı. Zilkade başında Hazim b. Huzayma el-Temimi Mervrud şehrini ele geçirerek oradaki devlet memurlarını öldürdü. Ebû Müslim tamamı tamamına 42 gün Sikazenc'de kaldı. 9 Zilkade Çarşamba günü (22 Temmuz Cumartesi) karargâhını, bundan sonra bir çok meşhur şüilerin ikamet mahalleri olan Mahuvan'a nakl etti. Burada uzun bir müddet kalmak üzere tertibat aldı. Memurları tayin ederek ordugâhı tahkim etti. O vakte kadar alelade bir ferd gibi hareket ettiği halde burada bir hükümdar tavrı takındı.

1) Krs. 1960, 14 vd.

2) 1957, 17 deki ay bir zuhul eseridir.

Ordusu 7000 askerden mürekkepti. Bütün efradı, adı ve habasının adına ve köyüne göre bir tomara kayd ettirdi. Ücret (ayda) üç veya dört dirhem idi. 800 kişilik Sukadım ahalisini Nasr'ın Mervrud ve Toharistan ile irtibatını kesmek üzere Giranc'a yolladı. Uşakları hususi bir karargâha ve sonradan Biverd'e, Musa b. Ka'b el-Temimî'yi gönderdi. Dört ay sonra Mahuvandan Alin'e geçti, çünkü burada suyu kesilmesi mümkün değildi. Zira aralarında kendisine saldırmak için mütareke akt etmiş olan Arabların Mervden taarruza geçmelerinden korkuyordu. Alin'de 10 Zilhicce 129 (22 Ağustos 747) da Kurban bayramını tesid etti. Filvaki Merv'den hükümet birlikleri ona karşı harekete geçti. Ebu Müslim tarafından mağlup edilinceye kadar köylerde bir çok fenalıklarda bulundular. Bu arada eline geçmiş olan paralı esirleri tedavi ettirip serbest bıraktırdı. Fakat Süleyman b. Kesir'in ilkaatı ile Ali b. Cuday el-Kirmanî mütarekeyi bozduğunda düşmanlarının birliği ve tesanüdü uzun sürmedi. Bunlar hatta aralarındaki münazaaya Ebu Müslim'i hakem yaptılar. Mudar ve Ezd-Rebia partilerinin heyetleri ona gelerek teveccühünü kazanmağa çalıştılar. Tantanalı bir toplantıda 'Ebû Müslim yanında bulunan 70 kişilik heyetle birlikte Ezd lehine, Mudar aleyhine, Nasr aleyhine ve Ali b. Cuday lehine karar verdi. Mudarlılar müteessirane ayrıldılar. 29 gün sonra Ebû Müslim Alin'i terk etti ve Mahuvan'a geri döndü. Bu arada tarafdarlarına, Allah düşmanları cihetinden gelebilecek tehlikeleri izale ettiği cihetle kış Mahuvan'da geçirmek üzere hazırlık yapmalarını emr etmişti. Bu, 15 Safer 130 Perşembe (25 Ekim 747) de vaki olmuştu. Bundan sonra 90 gün'daha Mahuvan'da kaldı ve 9 Cumada⁽¹⁾da Merv'e girdi. Asıl şehir Nasr'ın elinde bulunuyordu. Ebû Müslim'in bir subayı tarafından takviye edilen Ali b. Cuday şimdi Nasr'a şiddetle saldırdı. Mücadele devam ederken Ebu Müslim araya girdi. Nasr onun kararına boyun eğdi. Fakat ertesi sabah yanında sadık adamları olduğu halde şehirden kaçtı. Aralarında Selm b. Ahvaz el-Temimî'nin de bulunduğu 24 arab asilzadesini Ebû Müslim idam ettirdi.

Bu rivayetin sıhhat ve vahdeti münakaşa edilmelidir. Bu mesela Alin'de bir düşman taaruzunun püskürtülmesi ve yaralı esirlere Ebu Müslim tarafından iyi muamele edilmesi gibi birbirinin aynı iki hadisede ve bilhassa kronolojik haberlerde tezahür ediyor. Bunlarda en kaba tezadlar mevcuttur ve hasseten uzunca zaman parçaları takvime hiç uymamaktadır. (Meselâ) Ramazan 129 (17 Mayıs 747) da Ebû Müslim Sikazen'e gelerek 42 gün orada kaldı, yani Şevval ortalarına kadar (Haziran sonu). Fakat o ancak 9 Zilkade (22 Temmuz) da Mahuvan'a gidiyor. Mahuvan, daki ilk ikametinin müdde-

1) 1986, 18 87, 14 e göre bu Cumada I; 1984, 14 e göre ise Cumada II dir, Safer ortalarından itibaren 90 güne Cumada I daha uygun düşer. Buna mukabil gün olarak Perşembe Cumada II a tesadüf ediyor. Çünkü 9 Cumada I Pazartesi, 9 Cumada II Çarşambadır. Bir günlük farklar ay başları ayın görünüşüne göre bir gün farkedilebileceği cihetle bir manâ ifade etmez.

ti 4 ay olarak veriliyor. Fakat daha Zilhicce başında (Ağustos ortası), daha bir ay geçmeden o Alin'de bulunmaktadır. Alin'de 29 gün yani 130 Muharremi başına (Eylül ortası) kadar kalıyor, fakat ancak Safer ortasında (Ekim sonu) Mahuvan'a geri dönüyor. Mahuvan'da ikinci ikamet devresi 90 gün yani Cumada I ortasına kadar sürüyor. Eğer Cumada II. 9 u değil Cumada I. 9 u kabul edilecek olursa bu tarih Merv'e giriş ile tetabuk etmektedir. Ebû el-Hattab Medâini'ye göre tashih edilmelidir. Anonim rivayete gelince, bu ikisinin ortası bir durum arzeder. Medâini'ye göre Ebu Müslim Mahuvan'da iki değil sadece bir defa bulunmuştur. Ebû el-Hattab'ın ilk ikamet süresi için kabul ettiği dört ay hakikatte orada Ebû Müslim'in bütün ikamet süresidir. Ebû el-Hattab'ın Ebû Müslim'in Mahuvan'a ilk vusûlundan oradan kati olarak ayrılmasına kadar hesap ettiği 8 ay (4 ay + 29 gün + 90 gün) bu suretle yarıya inmiş olur. Mamâfih Ebû Müslim'in Mahuvan'daki ikametini Medâini'ye göre de bir defa şahsen, Merv'e yaptığı bir seyahat bile inkıtaa uğramaktadır. Bu seyahatten dönüşünde o Medâini'ye göre 3 ay daha Mahuvan'da kalmıştır. Bu 3 ay Ebu el-Hattab'daki 90 güne tekabül eder. Dönüş Medâini'ye ve Ebû el-Hattab'ın bir kaydına göre 130 yılının başında vaki olmuştur. Bundan itibaren üç ay veya 90 gün hesap edilecek olursa Ebû Müslim Rebiülahır başında Merv'e girmek üzere Mahuvan'daki karargâhı kaldırmış olur. Filvaki Medâini Merv'e giriş için 9 Rebiülahır tarihini vermektedir ve anonim rivayet de ona tevafuk etmektedir⁽¹⁾. Bu tarih ayrıca, o zaman günlerin çok kısa olduğu hakkındaki bir kayıtlarla (Taberî 1990, 20) teyid edilmektedir. 9 Rebiülahır 130 = 17 Aralık 747 'ye düşmekte olup Ebû el-Hattab'ın zikrettiği 9 Cumada I. veya II. (15 Ocak veya Şubat) gün dönümü tarihlerine oldukça uzak düşmektedir. Yine geriye giderek 4 ay süren Mahuvan'daki ikametini başlangıç olarak 29 Zilhiccesi başına vasil oluruz. Alin'de kurulan karargâh bu Mahuvan ikametini kati etmiyordu, ondan daha evvel idi. Medâini'ye göre Ebu Müslim Alin'de 129 Zilkadesinde bulunuyordu⁽²⁾. O şayan-ı kabul ananeye göre Sikazenç ve Fanin'de ise Şevval ve Ramazan da ikamet etmişti. Ebu el-Hattab'ın Sikazenç için verdiği 42 günü Medâini Alin'e hesaplamaktadır. Fakat burada haklı olan Ebu el-Hattab'dır. Ayrıca onun Fanin ikametini Sikazenç de ikametinden evcele alması da daha makul addedilebilir⁽³⁾.

Şema tâyin edildikten sonra hadisatın cereyanı hakkında şu tablo elde ediliyor: Ebu Müslim'in içlerinde karargâhını birinden diğerine naklettiği Huzaa köyleri⁽⁴⁾ Harkan kanalı bölgesinde birbirine pek yakın mevkilerde

1) 7 Rebiülahır tarihi de veriliyor. Arabçada 7 ve 9 değişimi sıklıdır.

2) 1952. 10 dakî Balin Alin ve Alin ile aynıdır. Bu belki de bi-Alin (Alin'de)'den neşet etmiştir.

3) Krş. Van Vloten, Opkomst der Abbasiden, s. 79.

4) Bunlara a potiori [tercihen, umumiyetle, ekseriyetine bakılarak] Huzaa köyleri deniliyor. Çünkü Fanin ve Mahuvan sadece Huzaa'ya ait değillerdir.

bulunuyorlardı. İsyanın yuvası içinde Haşimiye'nin en büyük reisi Süleyman b. Kesîr'in oturduğu Sikazenç idi. İbrahim b. Muhammed'in gönderdiği sancaklar burada açılmış ve ateşle işaret buradan verilmişti. Yakın ve uzak civarın partizanları burada toplanmışlardı. 1 Şevval 129'da ilk Abbasi usulü ilk bayram namazı burada kılındı, ona imamlığı Süleyman b. Kesîr yaptı. Bu imameti yalnız Ebû Müslim'in emri üzerine yapmış olması inanılmaz bir keyfiyettir. O daha ziyade, o sıralarda ve Sikazenç'de reislik mevkiinden kolay kolay atılamazdı. İsyan hareketinin dizginleri elinden çıkmış bile olsa reislik görünüşünü henüz muhafaza ediyordu. Ebû Müslim kendisini onun tarafından tehdit edilmiş hissediyordu. Bunun için 42 iki gün sonra Sikazenç'i terkettti. Evvelâ Alin'e ve oradan da 129 yılı sonlarına doğru Mahuvan'a gitti. Mahuvan'da bir reis tavrı takındı. Ordusu büyüdü, bununla kudret ve ihtişamı yükseldi. Bu suretle de ilk defa olarak Merv'de karşılıklı birbirlerini bitiren Arapların endişesini celbetti. Bu endişe şii hareketin diğer muhtelif yerlerde, Biverç Mervrud ve bilhassa Herat'da (Taberî 2, 1966,) kazandığı başarılarla daha da arttı. Evvelâ maiyetinde hizmet eden Bekrilerin teşviki ile Şeyban el-Harurî Nasr ile barıştı ve Ali b. Cuday el-Kirmânî de onu bu hususta örnek almış görünüyor. Araplar nihayet kendilerini tehdit eden tehlikenin farkına varmış ve buna müstereken çare arar görünüyorlardı. Fakat birbirlerine karşı itimadsızlıkla dolu oldukları için Ebû Müslim'e karşı şiddetle harekete geçemediler. Çok çok onun iktidar sahasına bir akın tertip ettiler ki, bu da Ebû Müslim tarafından kolaylıkla püskürtüldü (1). Kısa bir zaman içinde Ebû Müslim bu düşman kardeşlerin ittifakını bozmağa muvaffak oldu. Bizzat Mahuvan'dan Merv'e giderek Ali b. Cuday el-Kirmânî'nin Ezdlileriyle birlikte mütareke halinden çıkıp Nasr'a ve Mudarhlara karşı yeniden düşmanca tavır takınmasını temin etti. 130 başında Mahuvan'a geri döndü. Artık Araplar cihetinden tamamiyle emin idi ve onların intihar mânası taşıyan çabalamalarının meyvelerini toplamak zamanı geldiğine kani olacağı vakte kadar onları kendi haline terkettti. Ezdlileri kazanmış olması yüzünden Mudarhlarla olan münasebetin hepsi de bozulmuştu. Rivayete göre bu sonuncular onu Ezdlilerden ayırıp kendi taraflarına çekmek için teşebbüslerde bulunmuşlardır. Öyle ki Ebû Müslim'e her iki parti de yaltaklanıyordu. Şüphesiz olan cihet ona düşman muamelesi yapılmaya cüret edilemediği idi. Bundan dolayı Merv'e girerek Arap kabilelerinin kudret ve kuvvetini bitirdikleri korkunç ve zalimane mücadeleye şahsen aracılık yaparak son vermek imkânını buldu. Hiç olmazsa ilk fırsatta görüldüğü gibi Mudar aleyhine ve Ezd lehine karar verdi. Ebû el-Hattab'ın, Ezd ve Mudar elçi heyetlerinin nasıl Mahuvan karargâhında Ebû Müslim'in önüne gelip

1) Ebû el-Hattab'ın aynı hadise (Ali yanında) iki ayrı rivayet (1958 vd. 1970) zikrettiğini evvelce bildirmiştik. Bunların her ikisi de Ebû Müslim'in hakkında iyi propaganda yaptırmak üzere yaralı esirlere iyi muamele yaptığını bildirirler. Her ikisi de mubalağadır. Tab. 1970 göre muhasamat köylülerin sığır ve tavuklarının çalıp zaptedilmesinden ibarettir.

ona halletmek için ihtilâflarını anlatmış olmaları ve onun yetmiş kişilik maiyeti ile kararını açıklaması üzerinde tasvir ettiği sahne bu hakiki olaydan evvel gösterilen bir refleksdir. Ebû Müslim Cuday el-Kirmanî ile de değil bilâkis önce onun oğlu Ali ile 129 sonunda veya 130 başında müzakereye girişmiştir. Bunda ilk arzu izhar eden de odur. Von Vloten'in doğru olarak izhar ettirdiği gibi o kendisine müracaat edilmiş değil, bizzat müracaat eden idi. Muahhar devre göre ise o, kendisini bu vaziyette mütalâa edemezdi. Bu şekilde kendisinin küçülmüş olması, hakkında teşekkül eden düşüncelerle, hükümlerle kabil-i telif değildi. Sonradan kazanmış olduğu o kendisine mahsus her şeye hâkim olan mevkii, daha evvelki devreye de teşmil etmek istendi. Bu yüzden ise, onun nihayet vaziyete müdahale etmek için neden o kadar uzun zaman beklediği anlaşılmaz bir keyfiyet olup çıkıyor. Aslında o önceleri, Araplara karşı açıkça meydan okuyacak kadar kuvvetli değildi. Siyasi davrandı, kendisini çekingen gösterdi ve onları bu şekilde gaflete sevketti. Hattâ Mudar ile de arasını, bunlar kendisini ortaya atılmış bir düşman olarak hesaba katmalarını icabedecek kadar bozmadı. Emevî rejimine karşı isyana sevketmesi, o zaman için normaldi ve kimseyi rahatsız etmiyordu. Ayrıca bütün tasavvurlarını da ortaya atmamıştı. Medâini'ye göre (Tab. 2, 1965) kim olduğunu ve ne istediğini soruşturmak üzere Merv'den din âlimleri ona müracaat etmekte ve yanına gelmekte idiler. Ebû Müslim bunlarla münakaşaya yanaşmamış ve daha acele işleri olduğunu beyan etmiştir.

Ebû Müslim'in maiyeti ekseriyetle İranlı köylülerden, Merv köylerinin mevâlisinden ibaretti. Fakat aralarında daha ziyade idare mevkîlerini ellerinde bulunduran Araplar da vardı. İki unsuru birleştiren din ve mezhep idi. Abbasilerin Cund'ü, yani Horasan ordusunun çekirdeği, Taberî 2, 1987 de bilhassa tebarüz ettirdiği gibi Haşimiye tarafını teşkil etmekte idi. Ebû Müslim Merv'e Haşimiye'nin başında olduğu halde girdiği gibi, bu girişten sonra biat almanlar da Haşimiye'den olanlardı. Bunlardan bi'at alan Ebû Mansur Talha b. Ruzayk el-Huzai idi. Bi'at formülü şu idi: «Sizi Allah'ın kitabı ve Peygamberin sünneti ve Allah'ın elçisinin ailesinden üzerinde sonradan ittifak edilecek şahsa itaat etmek ve subaylarınızdan hiçbir surette iase ve maaş talep etmiyerek onların kendi istekleriyle size bir şeyler vermesine kadar beklemeniz¹⁾ ve yüksek emir alınmadan, ayaklarınız altına serilmiş şahsî bir düşmanınıza bile bir kötülük yapmamanız üzerine tavzif ediyorum». Söylenildiğine göre bir mezhebin bütün temel düşüncelerine ve izahlarına vakıf olan Ebû Mansur'un birliklere bunlardan bahsetmeyip yalnız umumi heyet ile iktifa etmesi calib-i dikkattir. O Abbasi imamının muayyen şahsında henüz peygamber ailesi için tebarüz ettirilmektedir. Birlikler her şeyden evvel kayıtsız şartsız itaatla görevlendiriliyorlar. Din bilhassa bu ihtilâlcilerde, askeri bir mahiyet almaktadır. Nefer-i merkumun yukarı

1) Krş. Vloten, Recherches, s.66.80 deki Ehl el-Kaffiya (veya Ehl el - Kifâya ?).

derecelerde bulunanların sırrını öğrenmesi şart değildi. Siyah sancak ona iman formülü olarak yetmeli idi. Bayrak islâmî parlıtılarda, muhtelif renklerde evvelden beri mevcut idi⁽¹⁾. Fakat hiçbir yerde, sancak, rengi ve ehemmiyeti Horasan şîileri nezdinde olduğu kadar tebarüz etmiyordu. Theophanes bunları *Xορπασινοι* ⁽²⁾ μαυροπόροι (siyah giyinenler) tesmiye ettiği gibi bunlar Continuator Isidori Hispan. (nşr. Mömmsen, s. 134)da da *Persarum pullata demonia* yani siyah şeytanlar adını almaktadırlar. Peygamberin bayrağı siyah olduğu için Abbasîlerin bayrağı da bu renkte imiş. Apokaliptik [sırlı, muammalı] kitaplarda yeni devri açacak siyah bayraklardan bahsedilmekte imiş. Fakat mevâlîyi İslâm namına ilk defa ayaklandıran Haris b. Sureyc'in bayrağı da siyah idi ve Ebû Müslim de mevâlî arasında tanınmış olması dolayısıyla bayrağının rengini Haris'den kopye etmiş olmalıdır.

Dîneveri 360' da zamanımıza intikal etmiş mısralarında, Merv'deki Horasan valisi Nasr b. Seyyar Araplara şu şekilde hitap etmektedir: "Sanki aranızda basiretli kimse yokmuş gibi neden aranızdaki kan dâvasını mütemadiyen yeniden kurcahyor ve kapının önünde bekleyen düşmana müsait imkânlar hazırlıyorsunuz? Bunlar oradan buradan gelmiş, nüfuzsuz kişilerdir, ne bizim tanıdığımız Araplar, ne de mevki sahibi mevâlidendir. Bunların, Allah'ın elçisine uymayan ve hiçbir mukaddes kaydedilmemiş, sadece Arapların öldürülmesini isteyen bir dinleri vardır». Taberi 2, 1937. 1974. 3, 25'e göre bizzat imam İbrahim b. Muhammed Ebû Müslim'e, Horasan'da hiçbir Arabı bayatta bırakmamasını bilhassa emretmişti. Theophanes H. Y. 6240'a göre Ebû Müslim tarafından tahrik edilen kölelerle Horasan'da bir gece içinde efendilerini katlederek onların silâh, hayvan ve paralarıyla kendilerini teçhiz etmişlerdi. Taberi'nin Merv'in işgali hakkında tarihi rivayetinde bu husus hakkında hiçbir malûmat yoktur. Ebû Müslim, sadece Nasr'ın tarafdarlarından 24 ehil kişiyi, Nasr'ın kararından sonra idam ettirmiştir. Askerlerine ise en ciddi bir disiplin göstermelerini emrederek onlara emir almadan katli yasak etmiştir. Burada da, diğer hususlarda olduğu gibi, Abbasîlere yaranmak için vukuatın hafifletirilmiş olması pek âlâ mümkündür. Mevâlî kızgınlığını, Taberi'de görüldüğünden daha büyük bir şiddetle tatmini cihetine gitmiş olabilir. Fakat bunların Arap düşmanı millî hisleri pek o kadar mübalâğa edilmemelidir. Hareket İran milletinden değil ara-

1) Haricilerde kırmızı, Ağâni 20,112,31. Siyah aynı, yerde ve 99,9 Krş. Tab. 2,1981. 2007. Lisan 11,329. Abbasîlerin muhalifi, sadece Ümeyye taraftarı Suriyeliler değil Aleviler de beyaz rengi seçmişlerdi. (Tab. 3,223,271. 295,298,361,508). Medya'daki bazı asiler (Hurremiler?) Kırmızı giyinirler ve bu yüzden Muhammed tesniye olunurlardı (Tab. 3,493 vd. 645 vd. 1235). Hasanilerden birisinin üzerinde yılan resmi olan sarı sancığı vardı. (Tab.3,237). Yüksek şahsiyetlerin, mevâlâlarının da giydiği, hususî renkleri vardı (Tab.3,516). Arab antikitesinde siyah intikam rengi idi, Ağâni 8,75,20.

2) *χορπασαν* veya *χορπασαν* doğru yazılış şeklidir (çünkü Theophanes Süryaniler gibi *ου* ' u kısa olarak kullanmaktadır). *χορπασαν* ise buna mukabil yanlıştr. Her iki *α* uzundur.

larında Arapların da eksik bulunmadıkları oldukça mahdud bir mezhepten neş'et etmiştir. Bu mezhebin, İslâmın içinde mevcut olan siyasi ve sosyal cinsten dinî mevkileri vardı. Prensip itibariyle yabancıları değil dinsizleri (kâfirleri) tehdit ediyordu, bundan dolayı mevâlinin silâhları için kâfir lobutu adı kullanılmıştır (1) Ebû Müslim'in en yakın mutemed adamları olan Ebû Nasr, Ebû Davud ve diğerleri Arap idiler. Kendileriyle mücadele edilecek olanlar aslında Araplar değil, hâkim olan Araplar idiler ve bunların imhası, adaletsiz ve gayr-ı meşru olarak hüküm sürdükleri, Allahsız Emevî rejimini destekledikleri ve teokrazi içinde diğer müslümanların kendileriyle aynı haklara sahip olmalarını kabul etmedikleri için. İslâm namına yapıyordu. Buna mukabil Arap muhalefet partileri, meselâ Iraklılar ve Horasan'daki Yemenliler evvel emirde müttefik addedilmekte idiler. Mamafih hakikatte İslâm içinde Araplığa karşı mücadele İranizmin yükselmesi ve Emevî saltanatının sona ermesinden itibaren Arapların millet olarak da tazyik edilmesi ve aşağıya itilmesi neticesini doğurdu. Nasr b. Seyyar bunu önceden görmüştü. Bu, işin mahiyetinde meknuz idi. Fakat kastedilmiş hedef, alınmış da değildi. Galiplerin milliyeti, bunun kucağında büyümüş oldukları İslâma da üstün hale gelmesini sağladı. Fakat aslında Horasanlılar isyanındaki muharrik kuvveti, milliyet fikri değil İslâm teşkil etmişti- evvelce bizzat Arapların ayaklanmalarında da muharrik kuvvetin olması gibi. Yeni bir İslâm [anlayışı] yeni bir milletle birleşiyor, bağlanıyordu.

4 - Ebû Müslim, Toharistan'a orada daha evvelce de faaliyet göstermiş bulunan (1960, 14. v.d.) ve kendisine muti olan Ebû Davud el-Bekrî'yi gönderdi. Bu zat Emevî amili Ziyad b. Abdurrahman el-Kuşeyrî'yi başarı ile Belh'den kaçırdıktan sonra azledilerek yerine Yahya b. Nuaym el-Bekrî getirildi. Fakat Yahya Belh'den pek uzak olmayan müstahkem Tirmiz'de tutunan Ziyad ile müzakerelere girişti. Bu civarın bütün Arapları, Mudar, Yemen ve Rebja arasında Horasan şiasına karşı bir ittifak akdedildi. Oradaki İranlılar bu ittifaka dahil oldular ve bunların reisi Mukatil b. Hayyan, Arapların riyaset için mücadele etmelerine mani olmak için reisliğe getirildi. Şia karşısında Arapların ve İranlıların birleşmesi yanlış, bazı kusurları tashih edebiliriz. Müttefiklerin bir kısmının siyah bayraklar taşıması da -ki bunlar şüphesiz Haris b. Sureyc'in bayrakları idiler- şayan-ı dikkattir. Bu müttefiklere karşı yeniden Ebû Davud gönderildi. Düşmanlar Sarcanân yanında yapılan bir savaşı müteakip Belh'i tekrar tahliye ederek Tirmiz'e döndüler. Ebû Davud ikinci defa azledilerek yerine Ezdlilerden Osman b. Cuday el-Kirmanî. Ali'nin kardeşi, Belh'e tâyin olundu. Fakat bu zat tutunamadı. Meşhur Kuteybe'nin bir yeğeni olan Müslim b. Abdurrahman el-Bahilî kumandasındaki Tirmiz Mudarlıları onu Belh'den sürüp çıkardılar. Bunun

1) Agâni 4,93 Dinevri 360, Taberî Kufirkubâtı, sadece Muhtar'ın Hasebiyesi için kullanıyor 2,694.

üzerine Ebû Davud üçüncü defa olarak gelmeğe mecbur oldu. Burada kendisinden feragat olunamıyordu. Taberî 2, 1997 v.d.d.deki rivayet bu şekildedir ve yerine konacak ayrı bir rivayet de mevcut değildir⁽¹⁾.

Asıl Horasan'da Ebû Müslim şark bölgesindeki üç idare merkezini, Merv, Mervrud ve Herat'ı, garbi Horasan'da yani Nisabur'da ise sadece Nesa ve Biverd şehirlerini elinde bulunduruyordu. Nisabur şehrinde vali Nasr b. Seyyar tutunmuştu. Serahs'da, Nasr'ın kaçmasından hemen sonra, yeni vaziyete intibak edemediği için Merv'i boşaltan Şeyban el-Harûrî bulunmakta idi. Ebû Müslim burada ona taarruz ettirdi. Şeyban mağlûp edilerek katlolundu. Ekseriyeti Bekrîlerden müteşekkil olan birlikleri Nisabur'a kaçarak Nasr'a iltica ettiler. Bunun üzerine Nasr'a karşı mücadele ve bununla da Emevî devletinin Horasanlı siyah şeytanlar önünde çöküp gitmesini intac eden büyük savaş başlamış oldu. Bu mücadelede kumanda mevkiinde bizzat Ebû Müslim bulunuyor, savaş Tayy kabilesinden bir Arap olan Kahtaba b. Şebib tarafından idare ediliyordu⁽²⁾. Kahtaba isyan esnasında mevcut değildi, ancak Merv'in zaptından sonra, hac münasebetiyle imam İbrahim b. Muhammed ile temas etmek üzere gitmiş olduğu Mekke'den dönmüştü. İbrahim bir sancak vermek suretiyle onu başkumandanlığa tâyin etmişti. Ebû Müslim bunu tasdik ederek başkumandayı ona verdi. Ebû Avn Abdülmelik b. Yezîd el-Ezdî, Hâzım b. Huzayme el-Temîmî, İranlı ve Belhlî Halid b. Bermek ve diğerleri bulunmakta idiler⁽³⁾. Herliyen şia ordusu karşısında Nasr, oğlu Temîm'i gönderdi. Bu zat Tus yanında mağlûp ve maktul düştükten sonra Nasr 130 Şevvali sonunda yani 748 Haziran sonunda Nisabur'u boşalttı (Tab. 2, 2016). Bir müddet sonra Ebu Müslim idare merkezini Merv'den buraya nakletti⁽⁴⁾. Maiyeti Ali b. Cuday el-Kirmanî'yi beraberinde götürdü. Fakat yolda onu ortadan kaldırmaya muvaffak oldu. Aynı zamanda bunun kardeşi Osman b. Cuday da Toharistan da Ebû Davud tarafından ortadan kaldırıldı (Tab. 2, 1999 v.d.). Sayesinde Merv'in alınması işi başarılmış olan Ezd ile şia arasındaki ittifak artık rolünü ikmal etmiş bulunuyordu. Ezdî reis'in katliyle onu rahatsız eden bir rakib izale edilmiş oluyordu. Çünkü bu zat Merv'de halâ müstakil ve Ebû Müslim ile aynı hakları haiz bir mevki muhafaza etmiş gibi görünüyordu.

Nasr ve onunla birlikte Horasan'dan kaçan Temîm, Bekr ve Kayslı Araplar Nisabur'dan Curcan hududunda bulunan Kumis'e gitmişlerdi. Halî-

1) Ebû Müslim'e karşı Soğd bölgesindeki muahhar isyanlar hakkında krş. 3,74.79 vd. Bunlarda Abbasilerin eli vardı. Maveraünnehir ancak Ebû Müslim ve Abbasiler sayesinde tam olarak islâm hakimiyetine boyun eğmiştir.

2) Krş. Hamasé s. 303 vdd.

3) Theophanes II. Yılı 6240 da Kahtaba aşağı yukarı Ebû Müslim ile bir derecede itibar olunmaktadır.

4) Hemedan yanında Save'de 12 Rebiüevvel 131 (9 Kasım 748) da 85 yaşında olduğu halde öldü.

fenin emri üzerine Irak valisi İbn Hubeyre, Nubâta b. Hanzala el-Kilabi'yi Curcan'a gönderdi. Fakat bu zat Nasr ile müştereken hareket etmediği gibi onun ordusunda bulunan Kayslileri kendisine çekmek suretiyle onu daha da zayıflattı. Nubâta 130 Zilkadesinde Curcan'a girdikten sonra 1 Zilhicce Cuma günü (Perşembe 1 Ağustos 748) Kahtaba'ya karşı girdiği savaşta mağlûp ve maktul düştü. Bu arada Nasr kendisine karşı sevk edilmiş bulunan Kahtaba'nın oğlu Hasan'a karşı başarı ile kendisini müdafaa etmiş görünüyor. Şii subaylardan birisi, Ebû Kâmil onun tarafına geçmiştir. Fakat Nubâta'nın mağlûbiyetinden sonra artık Kumis'de ikametini uzayamazdı. Medya'yı boydan boya kat ederek hiçbir yerde Emevî memurlarından bir dost bulamadan Hemedan'a kadar kaçtı⁽¹⁾. 131 yılının ilk aylarından birinde Kahtaba, oğlu ile Kumis'de birleşti ve onu önden yola çıkarmak suretiyle batıya doğru hareket etti. Rey ve Hemedan teslim oldular. Fakat Hemedan'dan kaçan, bu şehrin amilinin Suriyeli birlikleri ile Nasr b. Seyyar'ın Horasanlı kuvvetleri Nihavend'de tekrar birleşerek kendilerini orada muhasara eden Hasan b. Kahtaba'ya karşı şiddetli mukavemet ettiler. Şehri muhasaradan kurtarmak ile, Caferi İbn Muâviye'yi kaçmağa mecbur ettikten sonra büyük ve iyi techiz edilmiş bir Suriye ordusunun başında Kirman'da hazır vaziyette bekleyen Âmir b. Dubare el-Murri tanzif edildi. Fakat bu zat Nihavend'e doğru ilerlerken bizzat Kahtaba tarafından hücumla uğradı, mağlûp ve maktul düştü⁽²⁾. Kati ve ağır savaş İsfahan eyaletinde Cabalk yanında 23 Receb 131 Cumartesi (Salı 18 Mart 749) günü cereyan etmişti. Kahtaba bunun üzerine Nihavend önünde oğlu ile birleşti. Tab. 37, 18 de görüldüğü gibi birkaç ay sonra, nihayet 131 Zilkadesinde (Haziran-Temmuz 749) kuşatılmış şehirde bulunan Suriyeliler, Horasanlı arkadaşlarıyla anlaşmadan ve onları şeraite dahil etmeden kendileri için teslim muahedelerini imzaladılar. Bunun üzerine Horasanlıların hepsi kılıçtan geçirildiler.

Artık Kahtaba için Irak yolu açılmış bulunuyordu. Oğlu Hasan'ı tekrar önden göndererek onu takip etti ve Nihavend'den Karmasin üzerinden Hulvan ve Hanikin'e gitti. Kuvvetli bir ordu ile Dicle üzerinden kendisine karşı yürüyen ve Celûla'da karargâh kurmuş bulunan Irak valisi İbn Hubeyre'den maharetle sıyrılarak Dicle'yi geçti. Kûfe üzerine yürüdü. Fırat kenarındaki Anbar yakınında bir müddet için tevakkuf etti. İbn Hubeyre acele olarak onun üzerine yürüyerek Fırat'ın sol sahilinde biraz daha aşağı bir yerde, Fam Furât Badakla'da, kanalın Kûfe'ye doğru iki kola ayrıldığı yukarı Fallâca'da karargâh kurdu. Havsara b. Süheyl el-Bahîli kumandasında bir birliği önden Kûfe'ye yolladı. Kahtaba'ya gelince Dimimma yanında Fırat'ı geçerek sağ sahilinden, İbn Hubeyre'nin ordugâhına karşı bulunan

1) Theophanes Hilkat Yılı 6240'daki *Ιβνδαχα* yerine Anastasius'a göre *Ιβνδαβαχα* okunmalıdır. Çünkü burada kasdedilen Reiske (Ehulfida I 238) nin yanlış olarak tahmin ettiği gibi Nubata değil İbn Dubâra'dır.

Hâyra mevkiine kadar ilerledi. 8 Muharrem 132 Çarşamba gecesı (27 Ağustos 749 Çarşamba) günü küçük bir kıta ile geçidi geçerek düşman karargâhına baskın yaptı⁽¹⁾. İbn Hubeyre gafıl avlandı, önce Fam el-Nıl'e çekildi, fakat orada da kalmıyarak Kanâl el-Nıl'i takip ederek müstahkem idare şehri Vâsıt'a ric'at etti. Bu haber üzerine İbni Hubeyre'nin kasrına varmış olan Havsara'da Kûfe'ye girmeye cesaret edemiyerek Vâsıt'da vali ile birleşti. Kahrta'nın başarısı tam idi, fakat bu muvaffakiyeti hayatı ile ödemeğe mecbur kalmıştı. Gece mücadelesi içinde esrarengiz bir şekilde maktûl düştü. O, askerî mânada hiç şüphesiz Abbasiler için yapılan en büyüğünü başarmış, zaferi Abbasî sancaklarına bağlamış ve bunların yenilmezliği şöhretini tesis etmiştir. Onun yerini sağ sahilde kalmış bulunan oğlu Hasan aldı, hiç kılıç sallamağa mecbur kalmadan Kûfe'ye girdi. Burada Emevî hükûmeti tarafından mazlum bir şehit haline getirilmiş olan Halid el-Kasrî'nin oğlu Muhammed Yemenîlerle birlikte Abbasiler lehine ayaklanmağa cesaret ederek müstahkem burçlardan birisini ele geçirmişti. Havsara'nın çekilişinden sonra ona artık kimse muhalefet etmemişti. Onun gönderdiği haber üzerine Hasan 14 Muharrem Salı günü (2 Eylül 749) şehre girdi. Buna mukabil Basra'da Muhellebîlerden Sufyan b. Muâviye'nin Ezd ve Rebja kabilelerinin yardımıyla Emevî idaresini düşürmek teşebbüsü akim kaldı. Vali Selm b. Kuteybe el-Bahilî'ye yardım eden Mudarlılar ve Suriyeliler Ezd'i mağlûp ettiler. Her tarafta Yemen (ve Rabia) ihtilâle katılırken Mudar hâkim Araplık için mücadele etmekte idi⁽²⁾.

İmdi, Abbasilerin Kûfe'deki gizli idaresi meydana çıktı. Peygamber ailesinin veziri Ebû Seleme gizlendiği yerden çıkarak idareyi eline aldı; işleri idare ettiği yer, Horasanlıların karargâh kurduğu Hammâm Ayan idi. Fakat Abbasiler için de melcelerini terkederek ön plâna geçmek zamanı gelmişti. Reisleri olan İbrahim b. Muhammed, halife Mervan'ın emri ile tevkif edilerek Humeyme'den Harran'a götürülmüştü. Rivayete göre o Abbas oğullarına bu esnada Kûfe'ye giderek kardeşi Ebu'l-Abbas'ı kendisinin halefi olarak kabul etmelerini emretmişmiş. Buna nazaran tevkifi Horasanlıların Kûfe'ye girişlerinden çok evvel vuku bulmuş olmalıdır. Çünkü Abbasiler ancak bu hadiseden bir ay sonra, 132 Saferinde oraya vârdılar. Bunlar muhtelif nesillerden 14 kişi idiler. Önce Ali b. Abdullah b. Abbas'ın oğulları: Davud, İsa, Salih, İsmail, Abdullah, Abdussamed; bunlara ilâve olarak Davud'un oğlu Musa. Sonra Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas'ın oğulları: Ebu'l- Abbas, Ebu

1) Her şey hemen hemen Mesleme b. Abdilmelik'in Yazid b. Muhellebe karşı 101 veya 102 yılında yaptığı hareket gibi.

2) Burada, Taberî de (3, 10. 14. 18-20) son defa olarak kaydedilen ihtiyar Ebû Mihnaf'ın rivayetini takip ediyorum. Şu halde o felâket günlerini görmüş, fakat o sırada çok ihtiyarlanmış olmalıdır. Taberî'nin baş râvisi Medâinî bir iki ehemmiyetsiz teferruat hususunda bundan ayrılmakta ve bazı daha tam tafsilât vermektedir. Krş. Mesudî 6, 73, Yakubî 2, 412, Hamase 403 v.d.

Cafer, Yahya. Ayrıca Muhammed b. Ali'nin torunları: Abdolvahab b. İbrahim b. Muhammed ve bunun kardeşi Muhammed, ayrıca İsa b. Musa b. Muhammed. Nihayet ailenin bir yan kolundan Yahya b. Cafer b. Tammam b. Abbas⁽¹⁾.

Abbasiler Kûfe'de açık kollarla karşılanmadılar. Vezir Ebû Seleme bunların, şahsen imam olarak kabul ettiği İbrahim b. Muhammed'in hali-feliği haklarını pek o kadar tabii görmemekte idi. Bunlar kendisini rahatsız ediyorlardı. Kaldıkları yeri uzunca bir müddet Horasanlılardan saklamağa çalıştı. Vâsıt henüz zaptedilmediği için, bunların zamanı henüz gelmemiş [demekte idi]. Fakat Ebû Müslim'in mutemed adamlarından Ebû Cehm vaziyetin farkına vararak Horasanlılara haber verdi. Bunun üzerine 12 Horasan ileri geleni Hammâm A'yan'daki karargâhdan atlarına atlayıp Kûfe'ye geldiler, Abbasilerin kaldıkları yere giderek Ebu'l- Abbas'a bi'at ettiler. Neticede Ebu Seleme de vaziyeti kabule mecbur kaldı⁽²⁾. 12 Rebi-ülâhır 132 Cuma (28 Kasım 749 Cuma) günü Kûfe camiinde Ebu'l-Abbas ve yeni hanedan namına umumi bi'at alındı. Ebu'l-Abbas minbere çıkarak, duçar olduğu yüksek ateş onu oturmağa mecbur edinceye kadar hutbeyi okudu; bunun üzerine amcası Davud b. Ali kalktı ve ondan üç basamak aşağıda hutbeye devam etti. Bu nutuklar bize otantik olarak intikal etmemiştir. Fakat umumiyetle intikal şekilleriyle muhtevaları duruma intibak etmektedir. [Bunlarda] Abbasilerin hâkimiyet hakkı Kelâm-ı Allah'dan istihraç ve ispat edilmekte ve bu münasebetle, Ali oğullarının daha ziyade hakları olduğunu iddia eden şiiiler hakkında da kinayeli bir yan bakışa yer verilmektedir⁽³⁾. Fakat bilhassa tebarüz ettirilen cihet Abbasilerle Iraklılar arasındaki menfaat birliğidir⁽⁴⁾. Abbasiler şahıslarına bağlı Horasanlı kıtalarının yardımıyla Emevîleri iskat ederken aynı zamanda Iraklıları Suriyelilerin boyunduruğundan kurtarmışlardı. O zamana kadar dâima başarısız kalmış olan hemen hemen yüz yıllık Irak-Suriye mücadelesi şimdi artık Irak'ın zaferi ile nihayet bulmuş, iktidarın merkezi, bir zamanlar Ali zamanında olduğu gibi, yeniden Kûfe'ye gelmişti. «Her hanedanın bir merkezi vardır, bizim merkezimiz sizsiniz». Bu sözlerle tabiatıyla Kûfeliler avlanmak isteniyordu. Fakat devletin ağırlık merkezi şimdi hakikaten Dimaşk'tan Kûfe'ye ve Irak'a geçmişti ve bu kati ehemmiyetli bir hadise idi⁽⁵⁾.

1) Davud b. Ali ve oğlu Musa, Humeyme'den gelmemekte olup ancak yolda Duma'da buradan gelenlere katılmışlar ve önce bunlara, Kûfe'ye gitmemelerini telkine uğraşmışlardı. Aile her zaman İmam'ın, İbrahim b. Muhammed'in etrafında toplanmamaktaydı. Ali'nin oğulları İsa ve Abdullah ve İbrahim'in kardeşi Ebu Cafer bir zaman için Caferi İbn Muaviye'ye bağlanmışlardı (Tab. 2, 1977). Sadece Davud b. Ali değil ondörtler arasında zikredilmeyen Süleyman b. Ali de Humeyme'de değil Irak'da ikamet eder görünüyorlar. Krş. Yakubi 2, 419.

2) Medâint (Tab. 3, 28 v.dd.) böyle. Biraz değişik müvazi bir rivayet Taberi 3, 34 v.dd. Krş. Mesudi 6, 92 v.dd. Yakubi 2, 413.

3) Bunlara küfür mahiyetinde Sebei denilmekte idi, 29, 17.

4) Krş. Tab. 2, 1816, 7: عراقی الهوى

5) Theophanes, Hilkat Yılı 6241.

Mamafih Ebu'l-Abbas Kûfelilere pek o kadar güvenemiyordu. İdaresini onların Kûfe şehirlerinde değil Horasanlılar arasında Hammâm A'yan'da kurdu. Bir müddet sonra merkezi Hire'ye ve sonra da, güya Hammâm A'yan'da ikamet eden Ebu Seleme'den ayrılmak için Haşimiye'ye nakletti. Her ikisinin arası gerginliğini muhafaza etti. Ebu Seleme Ali oğullarına sempati besliyor ve hunu alenen izhar da ediyordu, öyle ki, hele o vakte kadar parti idaresinin iplerini elinde tuttuğu cihetle bu fikrinde yalnız olmadığı şüphesi pek de temelsiz sayılamazdı. Halifenin başına ve kendi insiyatifi ile ona karşı cephe almağa cesaret ediyordu. Bizzat hiçbir kuvvete sahip olmayan Ebu'l-Abbas üstelik pek de emin olmayan meşruiyet ve vaziyetini bilen, güya kendi âleti, fakat aslında kendisinden ziyade nüfuz sahibi olan «hükümdar yapıcılarının» hüsnüniyetlerine arz-ı iftikar zorunda idi. Horasan ordusu üzerindeki nüfuzu pek büyük olan Ebu Müslim'in rızasını istihsal için kardeşi Ebû Cafer'i Horasan'a gönderdi. Bereket versin Ebû Müslim'in Ebû Seleme ile ulâkası yoktu. Bu sebepten bu sonuncuyu öldürtmek suretiyle Abbas oğluna bir iyilik ediverdi. Aynı zamanda Horasan'da eski rakibi olan nakiblerin reisi Süleyman b. Kesir'i idam ettirdi. Bu zatın Ebu Seleme ile müşterek hareket etmesini şahsî intikamını tatmin bakımından fırsat addetmişti. Mutemed adamı olan Ebu Cehm ise halife Ebu'l-Abbas'ı kontrol ve ona hükmediyordu⁽¹⁾.

Doğuda bu işler cereyan ederken batı da aynı zamanda dramatik hadiseler sahne olmakta idi⁽²⁾. Nihavend'in sükutundan sonra, 131 Zilkadesinde, Kahtaba, Ebu Avn Abdülmelik b. Yezid el-Ezdi'yi Şehrızor'a göndermişti. 20 Zilhicce 131 (10 Ağustos 749) da zaferle neticelenen bir çarpışmayı müteakip Ebu Avn Suriyeli birlikleri buradan kovarak Musul eyaleti bölgesinde Dicle şimalinde kuvvetle yerleşti. Kûfe'nin işgalinden sonra bu şehirden takviye kuvvetleri aldı. Fakat kumandayı Abbasilerden Abdullah b. Ali'ye bırakmak zorunda kaldı. Halife Mervan II Harran'dan hareketle yanında Mezopotamya ve Suriye Arapları bulunduğu halde Horasanlılara karşı Dicle üzerinden yürümekte idi. Büyük Zap suyunun sol sahilinde iş muharebeye dököldü. Savaş 2 Cumada II 132 de başlayıp, 11 Cumada II Cumartesi (Pazar 25 Ocak) günü Mervan'ın kati mağlûbiyeti ile sona erdi. Theophanes onun ordusunun 300.000 kişiden mürekkep olduğunu söyler; ona göre binler 1, onbinler 2 kişi önünden kaçmışmış. Bu nisbetsizlik başka alaylar için de mevcut olup, zaferin sadece inançsızlar kütlesini imanlı azınlık önünde ürktüen Allah'ın arzusuna bağlı olduğu mütearifesiyile izah olunabilir. Medâîpî'nin bir rivayetine göre (Tab. 3, 47) Mervan'ın kumandasında sadece 12.000 kişi vardı. Savaşın başında üstün durumda idi. Kötü sonuç Kayshıların Huzaahlardan daha fazla yorulmak istememelerinden doğmuştu. Mamafih kazanmak emniyet ve iradesinin Horasanlılar tarafından olduğu da

1) Yakubî 2, 433. Tab. 3, 67. 88.

2) Tab. 3, 9 v.d. 38 v.dd., bilhassa Medâîf'ye göre.

muhakkaktı. Arapların kendilerine emniyeti kalmamıştı ve kendilerini feda etmek istemiyorlardı. Mervan ortaya para dökerek, şecaatle döğüşükleri taktirde bunu aralarında taksim etmeyi vaad etmişti. Fakat bunlar paranın üzerine atılarak kapışmış, hepsi birer tarafa dağılmışlardı. Kaçanlardan birçoğu Zap'da boğuldu, çünkü köprü yıktırılmıştı.

Mervan Dicle üzerinden Harran'a çekildi. Bir müddet orada kaldı. Bu arada halâ zindanda bulunan siyasi mevkıfları serbest bıraktırmış olması onun şeref hanesine kaydedilecek bir hususdur. Halbuki onun gelişinden evvel kaçmağa teşebbüs eden bir kısım mevkuf kimseler, Mervan'a muti olan Harranlılar tarafından katledilmişlerdi. Mervan Harran'dan hareketle Kınnesrin ve Hıms üzerinden Dimaşk'a ve oradan Jope yanındaki müstahkem Ebu Futrus'a giderek burada Benû Ravh b. Zinbâ'nın Cuzamî kiral ailesinden bir zat yanında kendisine sığınak aradı. Çünkü bu bölgede iktidar artık Emevî idaresinin elinden çıkmış bulunuyordu. Takipçileri kendisini tehdit edecek kadar yaklaşıncı Ebu Futrus'dan Mısır sahilinde bulunan Farmâ şehrine kaçtı. Abdullah b. Ali, yolda kardeşleri olan Abdüssamed ve Salih tarafından takviye edilmiş olduğu halde yanındaki Horasanlılarıyla onu takip etmekte idi. Musul, Harran, Menbiç, Kınnesrin, Baalbek ve Ayn el-Carr yoluyla Dimaşk yanındaki Mizza'ya gelmiş ve orada karargâh kurmuştu. Suriye şehirleri mücadele etmeden onun tarafına geçiyorlardı. Çünkü tahmin edilebileceği gibi bunlar Mervan'a tarafdar değildiler (Mesudî 6, 84 v.d.). Sadece devlet merkezi olan Dimaşk'ı muhasara etmek gerekti. Kumanda burada Mervan'ın damadı Velid b. Muâviye b. Mervan'ın elinde idi. Fakat şehirliler ona el birliği ile yardım etmediler, hattâ sonunda onu öldürerek 14 Ramazan 132 (26 Nisan 750) de şehrin kapılarını Abdullah b. Ali'ye açtılar. 14 gün sonra Abdullah b. Ali buradan Ebu Futrus üzerine yürüdü. Buradan kardeşi Salih'i Ebu Avn ile birlikte Mervan'ı takib için Mısır'a yolladı. Salih 132 Zilkadesinde (Haziran 750) Mısır'a hareket etti. Mervan onun önünden bir yerden bir yere kaçarak nihayet yukarı Mısır arazisinden Uşmunayn'da yanında bulunan Busir (Busiris)'e vardı. Kendisine orada yetiştirler, sadık adamları şiddetli bir mücadeleyi müteakip (Theophanes) dağıldılar, bizzat Mervan maktul düştü. Yemen Balharislerinden Horasanlı bir Arap maiyetine «vurun delikanlılar!» diye farsça bağırarak Mervan'ın üzerine saldırdı ve onu öldürdü. 132 yılının sonu, 750 Ağustosunun başı idi¹⁾. Kafası ve Mesudî'ye göre halifelik alâmetleri Ebu'l-Abbas'a gönderildi. Dili, İbn el-Esir'in kaydettiği bir mısraa göre bir kedi tarafından yenilmişmiş. Ebu Avn Mısır'da kaldı. Bu seferin hakiki idarecisi herhalde o idi.

Halâ ele geçirilmemiş olarak Haccâc tarafından Dicle'nin bataklık bölgesinde tesis edilmiş olan Irak'ın müstahkem şehri Vâsıt kalmıştı. Babil

1) Krş. Ağâfî 4, 92. Mesudî 6, 76 v.d. Tenbîh 328. İbn el-Esir 5, 326 v.dd. Yakubî 2, 414. Yakut 4, 760. Ay tarihi (27 Zilhicce) verilen güne uymamaktadır (Pazar veya Pazartesi).

yanında Kahtaba ile yaptığı başarısız çarpışmadan sonra İbn Hubeyre Suriyelilerle buraya kapanmıştı. Birkaç Horasanlı Arap da onun etrafına toplanmışlardı, bilhassa Yahya b. Nuaym⁽¹⁾ idaresinde Bekrliler. Hasan b. Kahtaba onu takip ederek kuşattı. Bir zaman sonra halife Ebu'l-Abbas'ın kardeşi Ebû Cafer buraya gönderilerek ona mafevk tâyin edildi. Fakat aslında kumanda Hasan'da kalıyordu. Filvaki Hasan halifeye değil Ebû Müslim'e karşı sorumlu idi ve Ebû Müslim bir Horasanlı birliğin başında Ebu Nasr Malik b. Heysem el-Huzai'yi ona yardıma göndermişti. Kuşatılanlar arasında birlik ve beraberlik yoktu. Yemenliler Nizarlılarla (yani Mudar ve Rebia) ihtilâf halinde idiler. Buna rağmen şehir 11 ay mukavemet etti. Ancak Mervan'ın ölümü haberi üzerine, yani 133 yılının ilk aylarından birinde (750 sonbaharı) İbn Hubeyre müzakereye girişmeğe razı oldu. Her iki tarafı memnun edecek bir teslim muahedesi metni hukukçular tarafından hazırlanuncaya kadar kırk gün geçti. Ebu'l-Abbas bunu tasdik etti. Buna rağmen ahkâmına riayet edilmedi. Mevkilerini gösteren birer yüzük taşıyan esir subayla, Yemen'e değil Nizar'a mensup oldukları taktirde idam olundular. Nihayet İbn Hubeyre de elinde bulunan devlet hazinesini teslim ettikten sonra aynı akıbete uğradı⁽²⁾.

Bu kancıkça zulüm olayını Taberî'de hikâye etmektedir. Mamafih o Abbasilerin zaferlerini kutladıkları kanlı ziyafetleri meskût geçmektedir⁽³⁾. Bunlara Emeviler tarafından anlaşılmaz derecede iyi muamele gösterilmişti; teşekkürlerini onları afroz etmek ve mallarını müsadere etmekle eda ettiler. İnsanî davranmayı bir tarafa bıraktılar, gazab-ı ilâhiyi ve meşru intikam icablarını tatbik ettiler. Kendilerinin pek alınacak intikamları olmadığı için bu hususta Ali oğullarından borç aldılar ve sanki onların intikamını almışcasına hareket ettiler. Bu, onların eline ayrıca bizzat Ali oğullarını da meydana sürüp çıkarmak hususunda selâhiyet vermiş oldu. Çünkü hâkimiyet yolunu açan, hattâ hâkimiyet hakkını temin eden cihet bir intikam hakkına sahip olmak değil bu intikamı almaktı. Düşük hanedanı tamamiyle zararsız hale getirmek istiyorlardı. Bütün bunlarda peygamberler tarafından takip edilen Omri hanedanının imhası politikası hatıra gelmektedir.

Emevilere karşı yapılan cinayetlerin ana sahnesi, Abdullah b. Ali'nin kumandayı elinde tuttuğu Suriye idi. Bu cinayetler Agânî (4, 94, 96)' de iddia edildiği gibi Horasanlılara yükletilemez. Bunlar çok disiplinli idiler ve

1) Yahya b. Hudayn'dan ayrılmalıdır.

2) İbn Hubeyre'nin ölümü üzerine mersiyeler Tab. 3, 70. Hamase 372 v.d., Agânî 16, 83 v.dd.

3) Bu hususta haberler Yakubî, Mes'udî, İbn el-Esir ve Agânî'de bulunmaktadır. Yakut 4, 239. 336. 831 ve Agânî 4, 91. 10, 105 de bize kadar büyük parçaları intikal etmiş olan bir Ablî'nin veya Abalât mevlâlarından birinin aynı zamana ait şiiri çok mühimdir. Abalât Umayya ailesinin bir yan kolu idi.

emirsiz hiçbir şey yapmıyorlardı. Cinayetler daha ziyade Abbasilerin emri üzerine icra olundular (Yakubi 2, 427). Göze çarpan cihet ölümlerin bile bu cezalandırmadan kurtulamadıklarıdır. Dımaşk, Dabık, Rusâfe, Kınnesrin ve diğer yerlerdeki halife ve diğer Emevî mezarları açılarak bulunan kemiklerine hakaret edildi. Ömer II ve şayan-ı hayrettir ki Muâviye bu muameleden istisna edildiler. Duyulan kin bilhassa büyük bir şiddetle, buna bazı bakımdan sebebiyet vermiş ve öleli çok geçmemiş olan Hişam'a karşı tezahür etti. Sadece burnu dökülmüş olan cesedi kırbaçlandı, çarpmıha gerildi, sonra yakılarak külleri etrafa savuruldu (Mesudî 5, 471 v.d.). Yaşıyanlara karşı en fena muameleyi Abdullah b. Ali Mervan'ı kaçırdıktan sonra bir müddet kaldığı Ebu Futrus'da yaptı. Rivayete göre, iyi vaadlerle kandırdığı seksen Ümeyyeliyi, Yehu'yu örnek alır gibi, ziyafete davet etti. Sonra, sanki okunan bazı mısralarla ani olarak intikam hisleri uyanmışçasına hepsini sopalarla öldürüp üzerlerine deri sofralar yaptırdı ve hal-ı ihtizarda bulunanların iniltilerinin musikisini teşkil ettiği bu sofraya yemekler taşıtıp yedi⁽¹⁾. Bu motifler, kurbanların ziyafet sofrasına davet suretiyle kandırılmaları, ani hiddet uyandırmak için işaret olarak şiir (gına) okunması, filvaki Abdullah b. Ali yerine Ebu'l-Abbas'ın veya Davud b. Ali'nin zikredildiği başka bir münasebetle de⁽²⁾ tekrar etmekte ve şüphe uyandırmaktadır. Fakat büyük katliamın vaki oluşu hiç şüphesizdir. Omri hanedanının içinde boğulduğu kan deryası eski İsraililer için ne kadar 'unutulmaz bir hâtıra ise bu da Suriye Arapları için o kadar unutulmaz bir şeydir. Yezreel günü nasıl Yehu ailesi için alınlarına vurulmuş bir damga teşkil etmişse «Ebu Futrus günü» de Abbasilerin alınlarına vurulan bir damga olmuştur. Mesudî (6, 76) bu tüyler ürpertici hadiseyi 15 Zilkade 132 (25 Haziran 750) ile tarihlendirmişti. Theophanes bunu haksız olarak iki yıl sonraya vaz ediyor. Onun kısa ve bugüne kadar gözden kaçmış olan kaydı bundan Ebu Futrus'un eski Antipotris olduğu tezahür ettiği cihetle mühimdir⁽³⁾.

Emevîlerin cellâdlığını Mekke ve Medine'de Davud b. Ali⁽⁴⁾, Basra'da Süleyman b. Ali yaptılar. Hıre'de bizzat Ebu'l-Abbas kendisine getirilmiş veya merhametine iltica eden Emevîleri, bunlar arasında Mervan'ın en büyük düşmanı olduğu cihetle keudisini emniyette hisseden Süleyman b.

1) Kâmil 707. İbn el-Esir 5, 329 v.d. Yakubi 2, 425 v.d. ve Agâni 4, 160 v.d. de başka şeklide.

2) Agâni 4, 94. Düşmanların içki meclisinde katli umumiyetle çok kullanılır bir motiftir.

3) Hilkat Yılı 6243 de "yeni hükümdarlar (Hristiyanlardan) çoğunu eski hanedanın akrabalarından olarak, bunları hile ile Filistinlileri Antipotris de katletmek suretiyle ortadan kaldırdılar". Ebu Futrus'un Antipotris ile aynılığı (Futrus-Portris) adı ve işin mahiyeti dolayısıyla sabittir. Antipotris veya Kaphassaba (Jpsephus Ant. 16; 149. 13, 390) Arapların tasvirine nazaran Ebu Futrus müstahkem mevkiinin aranması gereken Vâdi el-Avrak'da bulunan yerde idi. Anlaşılmayan cihet Emevîlerin Hristiyan olarak zikredilmeleridir. Bunda bir hatâ veya istinsah hatası olmayabilir.

4) Kuda'da katil sahneleri Agâni 4, 91 v.d. Yakut 4, 244.

Hişam'ı öldürttü. Emevîlerin takibi nihayet durdurulduktan sonra bile bakiye kalanlar ortaya çıkmağa cesaret edemiyorlardı. Bunlar gizlendiler, hayatlarını sefalet içinde geçirdiler. Daimi olarak tanınmak ve ele geçmek korkusu içinde kaldılar. Sadece halife Hişam'ın bir torunu İspanya'ya kaçabildi ve orada iktidara geçti.

Eski hanedanlarının bu zalimane imhası yüzünden o vakte kadar oldukça pasif kalmış olan Suriyeliler ve Kaysliler Kelblilerden daha az olınamak üzere nihayet harekete geçtiler. Kaysliler bilhassa Kinnesrin'de isyan ettiler. Başlarında en asilleri ve Zufer b. Haris'in bir torunu olan Ebu'l - Verd Meczaa b. Kavsar bulunuyordu. Bunlarla Tedmur Kelblileri ve Hıms Arapları birleştiriler. Bunlar Mervan tarafından son anda serbest bırakılmış olan Sufyanî Ebu Muhammed'in etrafında toplanmışlardı. Bu zat Ebu'l - Verd tarafından da hilâfetin meşru varisi olarak kabul edildi. Fakat âsiler Kinnesrin yakınındaki Merc el-Abram yanında, 133 yılı sonunda (1), yani 751 Temmuz sonunda Abdullah b. Ali tarafından mağlûp edilerek dağıtıldılar. Ebu'l - Verd ailesinde 500 kişi ile birlikte maktûl düştü. Sufyanî Kelblileri ile birlikte evvelâ Tedmür'e kaçtı, sonra Hicaz'da oradan oraya dolaştı ve ikinci Abbasi halifesi Ebu Cafer Mansur zamanında yakalanarak idam edildi. Suriyelilerin hüküm süren Mervanîlerden ayrılmış Sufyanîlere tevcih etmeleri gayan-ı dikkattir. Çünkü Ebu Muhammed, hemen halife Velid II'nin ölümünden sonra varmış olduğu mevkii şahsi vasıflarına değil, Mervan I veya Abdülmelik'den değil de Muâviye ve Yezid I'den neş'et etmiş olmasına medyundur. O ayrıca asıl kendi adıyla, aile adıyla iştihar etmişti ve her yerde el-Sufyani olarak anılıyordu. Ölümüyle ehemmiyeti azalmayıp bilâkis hattâ arttı. Önce Suriyelilerin siyasî ümidlerini bağladıkları Mesih, sonraları ise vaziyete muarızları hâkim olduğu cihetle Deccal'ın müjdecisi addolundu. İslâm eşatolojisinde Emevî hanedanı bu suretle sukutundan sonra da devam edip gitti (2).

5 - Abbasiler idarelerine *Devle* [Devlet], yani yeni devir adını verdiler(3). Fîlvakî bu sırada vuku bulan değişiklik çok büyüktü.

Emevîlerle birlikte Suriyeliler de sahneden çekildiler. Kin duydukları Mervan'ı akîbetine terk etmişler ve zamanında Abbasilere karşı harekete

1) Tab. 3, 55 göre yılın son gününde, fakat bu rivayette verildiği gibi Salı değil Perşembedir. Theophanes (H. Y. 6242) savaşın vukubulduğu yer olarak Kinnesrin'i değil Hıms'ı zikreder. Belki orada da savaşmıştır.

2) Snouck Hurgronje, Mahdi s. 11 ve DMZ. 1901 s. 690 v.d.

3) Tab. 3, 85, 16, 96, 19, 115, 9. Abbasi hizmetindeki Horasanlılar Ebna el-Devle'dirler, Abbasilerin istikballeri hakkındaki bir kehanet kitabı Kitab el-Devle (497, 1) adını taşır. Sonraları Devle umumiyetle hanedan, devlet mânası almıştır; aynı şekilde bir tebeddül Nevbe ve Ukbe (Hudh. 74, 38)de de olmuştur. Fakat ilk ve asıl mâna da muhafaza edilmiştir, meselâ Sâre'l-Mâlû devleten, yani mal başka ele geçti sözünde olduğu gibi.

geçmemişlerdi. Artık durumu değiştiremezlerdi. Meselâ bir satranç partisinde olduğu gibi siyah galebe çalmış ve beyaz şahını kaybetmişti. Bunlar her ne kadar eski hanedanlarına karşı sempatiilerini muhafaza etmiş⁽¹⁾ ve bunu da göstermişler ise de teşkilât mevcut olmadığı için gayretleri beyhude oldu. İşin bizzat kendilerini alâkadar ettiği ve neticede zarara kendilerinin uğradıkları hususunda gözleri çok geç açılmıştı. Devletin merkezi Dimaşk'dan Kûfe'ye ve sonradan Bağdad'a nakledilmişti. Suriye hegemonyasını kaybetmişti. Irak yüzyıl müddetle beyhude yere silkip atmaya uğraştığı yabancı hâkimiyet boyunduruğundan kurtulmuştu ve Ali zamanında evvelce bir kere sahip olmuş bulunduğu hâkimiyeti tekrar elde etmiş gibi görünüyordu. Abbasiler siyasî temayüllerini açıkça Irak ve Suriye aleyhdarı olarak ilân etmişlerdi.

Fakat aynı zamanda mümessillerini Emevîlerin ve Suriyelilerin teşkil ettiği Araplar için de hâkimiyet devri nihayete ermiş bulunuyordu. Arapların eski vatanı o kadar kesin bir şekilde vahşileşti ki artık Hac da emniyetle yapılamıyordu. Arap kabileleri artık teokrasinin kadroları değildiler. Üstünlüklerini tamamiyle kaybetmişlerdi. Mevâlî tamamiyle serbest bırakıldı. Arap ve gayri Arap müslümanlar arasındaki fark ortadan kalktı. Aslında harp hukukuna dayanan müstesna mevkiden atılan Araplık artık barış ve medeniyet sahasına çekilerek bütün müslümanların iştirak ettiği beynelmîlel bir kültür haline geldi. Kültürün temeli din idi ve Arap dîni Arap milliyeti ile birlikte sukut etmedi, daha da kuvvetlendi. Arap dili İslâmın dili olarak kaldı. Önasya ve Afrika'daki en önemli Hıristiyan milletlerinin dillerini emdi, içine aldı. Yazı ve ilim dili olarak İranlılara da nüfuz etmiş görünüyordu, fakat şiir mahallî lisanı muhafaza ederek onu eski şerefi mevkîine iade etti.

Mevâlî, hattâ Araplara karşı üstünlük bile kazandı; bu tabiatıyla umumi değil yalnız kısmî idi. Horasanlılar Abbasilerin zaferi kazanmasına yardım etmişlerdi ve ganimeti onlarla paylaştılar. Onlar her ne kadar iktidara karşı durumları ayrı bir mahiyette idiyse de muayyen bir bakımdan Suriyelilerin varisi oldular. Bunlara devletin Şiası (parti), Ensarı (yardımcı) veya Ebna (oğulları)'sı denildi⁽²⁾. Zahirî kuvvet onların elinde idi. Suriyeliler (Kuvad), büyük adam rolünü oynamağa selâhiyetli idiler. Halifenin daimî ordusunu bunlar teşkil ediyorlardı. Halife bu muhafız ordusu içinde ikamet ediyordu. Bağdad aynı zamanda büyük bir dinî şehir olarak değil, aralarında Kûfe'den uzaktan halifenin hüküm sürmek istediği Horasanlılar için bir karargâh olarak tesis edilmişti. Fakat bunlar ordugâhlarında da yurtları ile irtibatla

1) Tab. 3, 2164 v.dd.deki kayıtlar ilgi çekicidir. Hâtıralar bilhassa Muaviye'ye bağlanıyordu; türbesinin ölümünden yüzyıllar sonra dahi halâ ziyaret edilen mukaddes bir yer olduğunu görmüştük.

2) Matth. 17, 25

kaldılar ve Abbasîlerin hizmetinde parti ve ordu olarak kazandıkları üstünlük milletlerine ve ülkelerine İranlı doğuya intikal etti. Beynelmilel İslâm maskesi altında İranlılık Araplık üzerinde muzaffer oldu.

Hanedanın değişmesi ile idarenin dahili tarzı da değişti. Bunda hasseten İran nüfuzunun mu müessir olduğu hususu bir kenara bırakılsın, idare tamamıyla gayr-ı arap bir hale geldi. Araplar fetihler yoluyla, itaat altına alınanlara mukabil hüküm süren asiller halini almışlardı. Kabile hayatına dayanan taazzuvlarının jeneolojik şebekesi sathî bir şekilde devletlerinin bütün eyâletleri üzerine yayılmıştı. Emevîler devrinde, bunun artık tutulacak yeri kalmadığı belli olmasına rağmen bu iptidai sistem ana hatlarıyla mevcudiyetini muhafaza etmişti. Fakat Abbasîler devrinde bu sistem ortadan kayboldu. Abbasîler, Emevîler gibi bizzat dahil oldukları geniş bir aristokrasi üstünde yükselmediler. Müslümanların tümü Abbasîler karşısında siyasi hakların tabîi kademelendirmesi olmaksızın aynı durumda idi. Yalnız Abbas oğulları Peygamberin varisleri sıfatıyla hâkimiyetin ilâhî hakkına sahiptiler. İdareyi maslahat icabı ve kendi menfaatlerine uygun görünen teknik düşüncelerle şekillendirmek hususunda önlerine dikilen hiçbir mani yoktu. İdare cihazına, bilhassa vergi ve adalet müesseselerine daha iyi bir nizam verdiler. En büyük başvurma mercii olarak kendilerine müracaat edenlerin şikâyetlerini dinlemek ve halletmek hususunda gayret gösterdiler. Fakat buna mukabil evvelce din icabı siyasetle yakından alâkadar olmak umumi temayülünü, Emevîlerin başarabildiklerinden çok büyük bir nisbette dizginlediler. Müslümanlar, Araplar, gayr-ı Araplar sadece teh'a idiler ve artık âmme işlerine iştirak selâhiyetleri yoktu. Bunlar ticaret ve kültür sahasına itildiler. Öyleki ancak gizli olarak yer altı faaliyetinde bulunabildiler. Devlet büzüle büzüle sadece saraya inhisar etti. Halifenin etrafı evvel emirde dişili erkekli büyük ve renkli kalabalıkla, sonra aynı şekilde kalabalık olan aile efradı, Haşimîlerle çevrilmişti. Fakat ordu da saraya dahil idi. Bunun çekirdeği daimi olarak halifenin idare merkezinde toplanmış bulunurdu. Bağdat bu şekliyle sadece Medine'den değil Dimaşk'dan da farklı bir mahiyet almıştı. Saraya artık subaylardan ayrılmış birçok sivil memur da dahil idi. Bunlar ekseriyetle hükümdarın yaratıkları ve gözdeleleri idiler. Bunlar arasında azadlılar ekseriyeti teşkil ediyorlardı. Bunlar evvelce yalnız müşavirlik nüfuzuna sahiptiler, fakat bundan sonra en yüksek devlet makamlarını elde ettiler. Bunlar tozlar arasından alınıp yükseltiliyor, icabında tekrar tozlara fırlatılıyorlardı. Buna sebep olan felâket ve entrikalar sarayda günlük ahval sırasına geçmişti. Memur olmadan da kıymet ifade eden asil şahıslar bu işler için pek arzu edilmiyorlardı. Abbasîler artık zevceleri hususunda nesebe kulak asmıyorlardı. İnsanları adam eden doğustaki asalet değil halife idi. Bunlara makam ve asaleti halife üniformalarla ve nişanlarla (Tirâz) bahşediyordu. Terzilere ve sırmacılara iş çıkmıştı. Aristokrasi yerine, kolay farkedilir şekilde tanzim edilmiş, birbirini kontrol eden bir saray memurları hiyerarşisi kaim olmuştu.

Bunun en üstünde divanı idare eden ve daha sonraki devirlerde, görünmez olan halifenin görünen vekili olan vezir bulunmakta idi. Halife artık arada sırada sahnede görünüyordu veya bir fırtına gibi büründüğü bulutlar arasından infilâk ediveriyordu. Zamanla valilerin de kendilerine tevcih edilen eyaletleri memurlarıyla idare ettirip bizzat sarayda kalmaları âdeti taammüm etti; bu bilhassa bunlar hanedandan olmak üstünlüğüne sahip oldukları zaman böyle oluyordu. Divanın aşağı derecede memurları ekseriyetle müslüman kitlenin kin ve hasedini kolayca üzerlerine çeken hristiyanlar ve yahudiler idi. Vezirin haricinde memur zümresi içinde en ziyade tebarüz eden belki de cellâd idi. Araplar cellâd bilmedikleri gibi Emevîler de böyle bir şey kullanmamışlardı. Fakat o Abbasîlerin lâzım-ı gayrı mufarki oldu. Tahtın yanında idam âleti olan deri örtü halifenin alâmeti farikalarından madud idi. Ani idamlar ve bunun yanında maddî işkence ve zulümler hükümdarın şahsiyeti karşısında duyulan hürmet ve korkuyu artırıyordu. Bu, şahlarının başkası üzerinde hayat ve ölüm hakkına sahip bulunduğu İran'dan alınmıştı. Her mühim teşebbüste fikri sorulan ve hattâ seferlerde orduya refakat eden saray müneccimi de İranlılardan alınmıştı. Nihayet Abbasî idaresi için karakteristik olarak tebarüz ettirilecek memurlar da postacılar idi. Bunlar Bağdat sarayının eyaletler içine uzatılmış ve gizlice valileri de kontrol eden mükellef seçilmiş mutemed adamlardan mürekkep kolları idiler. Posta casusluk işine yarıyordu. Geniş devlet içinde istihbarat servisi mükemmel şekilde organize edilmişti. Taberî sonraları sadece hadiseleri değil bunların haberinin saraya varışını da tarihlendirmeye başlamıştır.

Yeni devir eskisinden en bariz olarak dine karşı takındığı tavırla ayrılmıştır. Abbasîler, Emevîler tarafından tazyik altında tutulmuş olan İslâmî iktidara gitmemiş olmakla övünüyorlardı. İfadelerine göre, ölüm halinde olan Peygamber geleneklerini tekrar canlandırmak istiyorlardı. Mukaddes hukukun bilgilerini o vakte kadar oturdukları Medine'den Bağdat'a kendi yanlarına çektiler ve siyasi meseleleri de hukukî şekil altında ele almak ve Kur'an ve Sünnete göre karar vermek hususunda daima onların reyini aldılar. Hakikatte ise İslâmı sadece kendi gayelerine âlet ettiler. Âlimleri saraylarında ehlileştirdiler ve en haksız tedbirlerini bile onlara müdafaa ettirdiler. Dindar muhalefeti muzaffer kılmak suretiyle zararsız hale getirdiler. Emevîlerin sukutu ile bu muhalefet gayesine erişmişti, artık sakın kalabilirlerdi. Siyaset ehil ellerde idi. Müslümanların artık bunlarla uğraşmalarına lüzum kalmamıştı. Teokrasi hakikat olmuştu ve mevcut nizama karşı ihtilâl prensibinden de vazgeçmeliydi. Abbasîler efkâr-ı umumiyeyi bu istikamete pek âlâ başarı ile sevkettiler. Bu kadar uzun süren heyecanlar ve mücadelelerden sonra o zamanların duyduğu dinlenme ihtiyacı onlara yardımcı oldu. Araplar ortalığın altını üstüne getirdikten sonra dökülen kanlarından mecalsiz kalmışlardı.

Abbasîlerin aslında müttefik oldukları Şîa'ya üstün bir mevki tanıyacakları düşünülebilir. Fakat bunlar iktidara varır varmaz soldan geri ettiler. Kendilerini aynı göstermiş oldukları Ali evlâdlarına karşı, bunların iddialarını çürütmek için düşmanca tavır takındılar. Bilhassa İran'da mevcut olan, kendi hususi taraftarları müfrit şiîleri de (Ravendiye) kendilerinden ayırdılar. Din hususunda İranlılara yüz çevirip Araplara teveccüh ettiler. Devlet merkezinde oturmağa ve bütün işlerde iktidarı ellerinde tutmağa başlayınca kendilerinin taşradan geldiklerini inkâr ettiler. Abbasiler, meseleler üzerinde pek fikir yormayan, dinî bir teamül (örf, âdet) olarak kabul ve ibadet hukuk yolu ile herkesin pratik hayatını aynı şekilde tanzim eden anane ile iktifa eden muteber Cemaat İslâma iltihak ettiler. Bütün zahiri aksi görünüşe rağmen bu hususta Emevîlerle aynı istikameti tuttular. Sadece Emevîlere nazaran umuma şâmil iman şeklini [Sünniliği] çok daha büyük bir hararetle temsil, dinî ve siyasî birliği tehdit eden itizal istikametleriyle çok daha şiddetle mücadele ettiler. Peygamberin vârisleri sıfatıyla sadece dünyevi değil dinî idareyi de (İmamet) ellerinde bulundurmalarını Emevîlerden çok daha ziyade menfaatlerine kullandılar. Emevîlerin daha ziyade milliyetçiliğe istinad etmelerine mukabil bunlar iktidarlarını bir muhafız kuvvete ve dine dayamışlardı. Bunların hilâfetine bir Sezar ve Papizm addetmek mümkündür. Evvela müfrit İranlı Şîilerin bir şubesi gibi görünen Zındıkaya karşı bir engizisyon hakimi nash edip bir de engizisyon kurdular.

Horasanlılar da sonradan Abbasîlerin rahatını bozdular. Mansur, artık ihtiyacı kalmayınca kendisini Ebu Müslim'in vesayetinden kurtardı. Büyük vasıflarıyla hiç bir suretle onun derecesine varmamıştı, fakat onu kandırmağı becerdi ve öldürttü. Bu arada Horasanlılardan askerî bakımdan feragat mümkün değildi. Bunlar sonraları da kendilerini bir kenara kolayca attırmadılar. Harun'un ölümünden sonra bu istikamette yapılan bir teşebbüs sadece bunların kuvvetlerinin artmasına ve kök salmasına yardım etti. Abbasî halifeleri Horasanlılara karşı koz olarak kullanmak üzere Berberileri, Slavları, Soğduları ve Türkleri büyük sayıda satın alıp silâhlandırmak ve organize etmek suretiyle de bunların nüfuzundan kurtulmağa muvaffak olmadılar. Netice sadece bunların bu memlûkların, bilhassa Türklerin nüfuzuna girmeleri oldu. Sonunda tamamıyla iktidarsız kaldılar ve devletleri parça parça kopup ayrıldı.

İranlılar hakim mevkilerini bir iki asır muhafaza ettiler. Fakat kendi ülkelerinde uzun müddet tutunamadılar. Türklerin bir müddet için arablar tarafından sed çekilmiş olan, Maverâünnehir, Toharistan ve Horasan'a ilerleyişine manî olamadılar. Bu suretle nihayet Türkler daha evvelce memlûk olarak içine yuvarlanmış oldukları İslâm devletinin vârisleri oldular. Bunlara geniş manasıyla, filvaki İslâm içinde yerleşmeyen bilakis İslâm dünyası üzerinden arkasında menfi izlerden başka mühim hiç bir şey bırakmayıp her şeyi mahv eden bir kasırga gibi gelip geçen Moğolları da ithal etmek mümkündür.

ŞAHİS ADLARI

A

- Âbân b. Ukbe b. Muayt: 90.
 Abbâd: 193.
 Abbâd b. Hüseyin: 111n.
 Abbâd b. Ziyad: 198.
 Abbâs b. Hüseyin: 193.
 Abbâs b. Velîd b. Abdîmelik: 171-173, 180n.
 Abd Menâf: 19.
 Abdullah Ebû Hâşim b. Muhammed b. el-Hanefiye: 239.
 Abdullah b. Abbâs: 38, 42, 43, 47, 50-53, 57, 68n, 69, 113, 238n.
 Abdullah b. Abdîmelik: 112.
 Abdullah b. Ahtam: 209, 210.
 Abdullah b. Ali b. Abdullah b. Abbas: 257-263.
 Abdullah b. Âmir: 56, 57, 196, 203n.
 Abdullah b. Amr b. Harb: 239n.
 Abdullah b. Amr b. Gaylân: 62.
 Abdullah b. Cârûd: 115n.
 Abdullah b. Hâlid b. Esid: 62.
 Abdullah b. Hanzala el-Ensari: 72, 73.
 Abdullah b. Hâris b. Nevfel b. Hâris b. Abd el-Muttalib (Babbâ): 193.
 Abdullah b. Hâzım el-Sülemî: 32, 197-201, 210n.
 Abdullah b. Hebbâb b. el-Eret: 40.
 Abdullah b. Kavvâ el-Yeşkürî: 39.
 Abdullah b. Mervan II: 186.
 Abdullah b. Mes'ûd el-Fezarî: 47.
 Abdullah b. Muâviye b. Abdullah b. Cafer: 182, 183, 185, 187, 231, 237, 256, 258n.
 Abdullah b. Muhammed el-Saffâh «Bk. Ebû'l-Abbâs».
 Abdullah b. Ömer I. b. el-Hattâb: 42, 67, 69.
 Abdullah b. Ömer II. b. Abdilaziz: 174, 182-185, 187.
 Abdullah b. Vahab el-Râsibi: 39.
 Abdullah b. Yezîd I.: 81.
 Abdullah b. Zübeyr: 32, 42, 67, 69-73n, 77-85, 87, 92-96, 100, 192, 195, 199n.
 Abdurrahman b. Abbâs el-Haşimî: 111, 113.
 Abdurrahman b. Abdullah: 162.
 Abdurrahman b. Abdullah el-Kuşeyri el-Kaysi: 214.
 Abdurrahman b. Ebî Bekr: 67.
 Abdurrahman b. el-Hakem: 58.
 Abdurrahman b. Hâlid b. Velîd: 65.
 Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as: 109-118, 122, 135, 142, 152, 202, 204.
 Abdurrahman b. Nuaym el-Gamidi: 214.
 Abdurrahman b. Ümmü-Hâkim el-Sakafi: 62.
 Abdülaziz b. Haccâc b. Abdîmelik: 172.
 Abdülaziz b. Mervan I. : 70, 86, 98, 104, 105, 151n.
 Abdülaziz b. Velîd b. Abdîmelik: 125.
 Abdülhamid b. Abdurrahman el-Kureşî: 127, 143.
 Abdûlmelik b. Abdullah b. Âmir: 195.
 Abdûlmelik b. Katan: 162.
 Abdûlmelik b. Mervân I. b. el-Hakem: 47n, 54, 64n, 70, 73, 85n-105, 107, 110-112, 118, 120-122, 124, 126, 128n, 136, 141, 144, 148, 165, 171, 176, 178, 179, 200, 201, 238n, 263.
 Abdûlmelik b. Mervân II. b. Muhammed: 177.
 Abdûlmelik b. Muhammed b. Haccâc b. Yusuf: 168.
 Abdûlmelik b. Muhelleb: 204.
 Abdûlmü'min b. Şîbs b. Rib'i: 116.
 Abdûlvahhab: 186 n.
 Abdûlvahhab b. İbrahim b. Muhammed: 258.
 Abdüssamed: 166.
 Abdüssamed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs: 257, 260.
 el-Abraş el-Kelbî: 158, 159, 164, 168, 172, 181.
 Abs b. Talk: 193, 194.

Adî b. Ertât el-Fezâri: 127, 148, 149, 151.
 Afşin b. Kâvus: 224n.
 Ahnef b. Kays el-Temîmî: 60n, 66, 67, 99, 190, 192-194, 197.
 Ahlwardt: 63, 83n, 86, 89-92, 100n, 102, 103n, 105, 108, 110, 114n, 116, 135, 176n, 194.
 Ahtal, Şâir: 96, 98, 102.
 Akîl b. Ebî Tâlib: 39.
 Ali b. Abdullah b. Abbâs (el-Seccâd veya Zu'l-Safînât): 238n, 257.
 Ali b. Cuday el-Kirmanî: 233, 249, 251-253, 255.
 Ali b. Ebî Tâlib: 18n, 19, 21-27, 29-31, 35-41, 43-51n, 53, 55-57, 59, 124, 130, 138n, 140, 141, 146n, 150, 159, 167, 182, 190, 197, 238n, 239, 258, 259, 261, 267.
 Alkama: 39n.
 Âmir b. Dubâra el-Murri: 187, 256.
 Ammar el - İbadi: 241.
 Ammar b. Yâsir: 38, 39n, 55.
 Ammar b. Yezid, Bk. Hidâş
 Amos, Peygamber: 1, 98.
 Amr: 134.
 Amr el-Şa'bî, Kadî: 116, 127.
 Amr b. el-Âs: 22, 35-37, 42-47, 49, 64, 65.
 Amr b. Hazm: 124.
 Amr b. Hureysi: 59.
 Amr b. Mersed el-Bekri: 199.
 Amr b. Müslim el-Bâhili: 127, 216.
 Amr b. Saîd b. el-Âs el-Eşdak: 69-71, 73, 82-84, 86, 87n, 89, 90, 104.
 Amr b. Temim: 194.
 Amr b. Yezid b. Hakem: 81.
 Amr b. Zübeyr: 71.
 Anastasius: 256n.
 Anbasa: 161.
 Anuşîrvân: 118n.
 Arandas, Şair: 190.
 Asbag b. Zuala: 184.
 Âsum b. Abdullah el-Hilâlî: 219, 221, 222.
 Âsum b. Yunus el-İclî: 243.
 Asid: 105.
 A'sa, Şair: 116.
 Atike bt. Yezid I: 105, 148.
 Attab b. Varka el-Temîmî: 83.
 Âyşe bt. Ebî Bekr: 20, 24-26, 46.
 Avâne: 35, 47, 48, 50-52, 68, 73, 74, 78-84, 87n, 89, 194, 195.

B

Babbâ, «Abdullah b. Hâris b. Nevfel b. Hâris b. Abd el-Muttalib»: 56n, 193, 195.
 Bahîr b. Varkâ el-Sarîm: 200, 201.
 Bahtari b. Ebî Dirham: 216.
 Barhebraeus: 91n.
 Barth: 33n, 96n, 152n.
 el-Battal: 161.
 Bedertarhan: 225.
 Bedjan: 91n.
 Behlul b. Bişr: 155n, 156.
 Bekkâi: 48, 50.
 Bekr b. Vail: 185.
 Belâzûrî: 36n, 42, 47n, 52, 59, 60, 80, 89n, 91, 102-104, 106, 109, 119, 122n, 123, 131n, 134, 135, 137n, 139-143, 153n, 160, 163n, 188, 192n, 197, 198, 201n, 203, 207, 210n, 214n, 216n, 226, 235n.
 Bermek: 223.
 Bistâm b. Maskala b. Hubeyri: 116.
 Bişr (huristîyan): 154.
 Bişr b. Curmuz el-Dabbî: 217, 221, 231.
 Bişr b. Mervan I. b. el-Hakem: 98, 105, 107, 108.
 Boncher: 109n.
 Bonifatius: 142n.
 Brockelmann, C: 91, 92.
 Brünnow: 192.
 Buhari: 39n.
 Bukeyr b. Mahan: 241.
 Bukeyr b. Vişah: 199-201.
 Burayk: 25n.
 Busr b. Ebî Ertât: 48, 52, 53, 56, 57.

C

Cahhâf b. Hukeym: 98.
 Câhiz: 115.
 Calanc: 215.
 Cârîye b. Kudame: 48, 190.
 Cayş (Hanaş) b. Sabal: 206n.
 Cebile b. Mesruk: 46, 117n.
 Cehm b. Safvan: 220, 230.
 Cerîr: 35.
 Cerîr, Şair: 121n.
 Cerîr b. Saîd b. Kays: 116n.
 Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî: 127, 151, 214.
 Cerrâh b. Sinân el-Esedî (=İbn Kabîsa): 50, 51.

Charles Martell: 162.
 Constans: 22, 47.
 Cuday el-Kirmani: 222-224, 230-232, 252.
 Cunningham: 109n.
 Cüneyd b. Abdurrahman el-Murri: 218,
 219, 221, 222, 241, 242.

D

Dahhak b. Kays el-Fihri: 62, 67, 68, 81-85.
 Dahhak b. Kays el-Şeybânî: 184-186.
 Davud: 80.
 Davud b. Ali b. Abdullah b. Abbas: 257,
 258, 262.
 Davud b. Süleyman: 124.
 de Goeje: 52n, 88n, 119n, 131n.
 Diehl: 141n.
 Dineveri: 35, 37-41, 45, 47n, 51, 65, 70n,
 253, 254n.
 Doughty: 2n
 Dozy: 74n, 75, 77, 85, 86, 97n, 106, 122,
 123, 140n, 143.

E

Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed
 el-Saffâh: 257-262.
 Ebû Atiye: 185n.
 Ebû'l-A'ver: 46.
 Ebû Avn Abdülmelik b. Yezîd el-Ezdî:
 255, 259, 260.
 Ebû Bekr: 16, 17, 19, 24, 31, 39, 57, 66n,
 128n, 130.
 Ebû Bekre: 57.
 Ebû Bilâl: 61.
 Ebû Cafer b. Muhammed el-Abbâsi: 257-
 259, 263.
 Ebu Cehm: 258, 259.
 Ebû Cennâb el-Kelbi: 43.
 Ebû Davud Hâlid b. İbrahim el-Bekri:
 248, 254, 255.
 Ebû'l-Derdâ: 38n.
 Ebû Dulaf: 186.
 Ebû'l-Esved el-Düeli: 47, 49.
 Ebû Fâtîme el-Iyâdi: 217, 221.
 Ebû Fudayk: 203.
 Ebû Gassân: 108.
 Ebû'l-Hasan el-Horasanî: 199n.
 Ebû Hâşim, Bk. Abdullah Ebû Hâşim
 Ebû el-Hattâb: 248, 250, 251.
 Ebû Hirâş: 25n.
 Ebû Huzayfe: 45n.
 Ebû İkrime (Ebû Muhammed) el-Sâdık:
 240, 241.

Ebü İläka el-Saksaki: 181n.
 Ebû Kâmil: 256.
 Ebû Lâtife: 76.
 Ebû Lu'lu': 55.
 Ebû Mansur Talha b. Ruzayk el-Huzai: 252.
 Ebû Ma'ser: 42, 47n, 51n, 62, 66, 70n, 79,
 105n.
 Ebû Mihnef: 35-46, 51n, 56, 60, 66, 69-74,
 78, 79, 83-85, 87n, 91n, 107, 109,
 110, 113, 114n, 116, 117n, 123n, 124,
 150n, 187n, 199n, 209, 257n.
 Ebû Muhammed Ziyâd b. Abdullah b.
 Yezîd b. Muâviye el-Sufyani: 171,
 173, 178, 179, 181, 263.
 Ebû Muhammed Ziyâd: 241, 242.
 Ebû Mûsa el-Eş'ari: 37, 43, 44, 51n.
 Ebû Mûsa b. Hânî: 42.
 Ebû Müslim el-Horasanî: 160, 188, 231-233,
 237, 240, 243, 246, 248-255, 258,
 259, 261, 267.
 Ebû Nasr Mâlik b. Heysem el-Huzai: 248,
 254, 261.
 Ebû Ruba: 150.
 Ebû Saydâ Sâlih b. Tarif el-Dabbi: 214,
 217, 221, 235.
 Ebû Seleme Hafş b. Süleyman: 244, 257-
 259.
 Ebû Sufyan: 8, 10, 19, 58, 76.
 Ebû Ubâde: 44.
 Ebû Ubeyde: 43n, 52, 109n, 147, 185n,
 187n, 191-194.
 Ebû Ubeyde b. Ziyâd: 198.
 Ebû'l- Verd Meczaa: 263.
 Ebû Yahya (Mevlâ b. Seleme): 241.
 Ebû Zinâd: 127, 164.
 Elias Nisibenus: 53, 66, 79, 87, 89, 91, 94,
 105n, 106, 124, 173n, 174n, 176n,
 179n-181n, 207n.
 Enger: 129n.
 Eremias: 149.
 Esed b. Abdullah el-Kasri: 216, 218n,
 222-225, 230, 241, 242, 245.
 Eslem b. Zur'a el-Kilâbi: 198.
 Eş'ab: 76.
 Eş'ar: 71.
 Eş'as b. Kays: 40, 49, 151.
 Eş'as b. Zu'ayb el-'Adavi: 200.
 Eşras b. Abdullah el-Sülemî: 217, 218, 220.
 Eşyem b. Şakik: 193, 194.
 Eudo: 161, 162.
 Eutychius: 100, 102, 106.

Evs b. Abdullah b. Zufer el-Bekri: 198.
Evs b. Sa'lebe: 199.
Eyyûb b. Süleyman: 124.

F

Fahite: 86.
Fallersleben, Hoffmann von. : 7n.
Faikân: 55.
Farazdak, Şâir: 61, 109n, 115n, 116, 121n,
151n, 194, 208n.
Fâtîma bt. Muhammed: 238, 241.
Ferve b. Nevfel: 40.
Feyruz Hüseyn: 116, 121, 197n.
Fir'avn: 14n.
Firûz: Hükümdar 212.
Freytag: 97n.

G

Gâlib: Abarşehrli 241, 242.
Gibbon: 162.
Gildemeister: 101n.
Gregor: 226.
Gregor: Papa 142n.
Goldziher: 85n.
Guzek: 207, 217, 218.

H

Habib: 204.
Haccâc b. Yusuf b. Hakem b. Âkil: 54,
75n, 78, 87n, 91, 93, 94, 98, 103, 104,
106-124, 126, 128n, 132-135, 137n,
140, 142, 144, 145, 148, 152, 154,
155, 157, 158, 168, 184, 203, 204,
207, 209, 210, 212-214, 225, 237, 260.
Haddaş, Bk. Umâre: 242.
Hakem b. Eyyûb el-Sakafi: 134.
Hâlid b. Abdullah el-Kasrî: 101n, 121, 122
152, 154-159, 163n, 165, 169-171, 173
183, 216, 222, 225, 243, 257.
Hâlid b. Abdullah b. Cerir b. Yezid Nehasi:
118.
Hâlid b. Bermek: 255.
Hâlid b. Asid: 105, 107.
Hâlid b. İbrahim el-Bekrî: 242.
Hâlid b. Velid: 65.
Hâlid b. Yezid I. : 81, 82, 86, 97, 105.
Hanzala: 74.
Harb b. Osman el-Belhi: 241.
Haris b. Surayc: 218, 220-224, 226, 230-
232, 236, 237, 253, 254.
Haris b. Ubâd: 216.

Hâris b. Bedr: 61, 194.
Hariş b. Âmir: 214n.
Hariş b. Hilâl el-Kuray'î: 199, 200.
Harun el-Reşid: 267.
Hasan el-Basrî: 28n, 127, 135n, 149, 193n.
Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib: 27, 49-53.
Hasan b. Kahtaba: 256, 257, 261.
Hasan b. Mâlik b. Bahdal el-Kelbi (=İbn
Bahdal): 80, 81-86, 95, 100.
Hassân el-Nebâtî: 157, 158.
Hâşim b. Utbe: 38.
Havsara b. Süheyl el-Bahili: 256, 257.
Hayberî: 186.
Haysem, Vali: 162.
Haysem b. Adî: 93.
Hayyân, Attar: 240.
Hayyân el-Nabati: 210-212, 236.
Hâzım b. Huzayma el-Temîmî: 248, 255.
Hebâbe, Muganniye: 153.
Hirrit b. Râşid: 40, 41, 43, 47.
Hidâş (=Ammar b. Yezid): 239, 242-246.
Himyân b. Âdi el-Sadûsî: 109n.
Hirâş b. Câbir el-İclî: 134.
Hişâm b. Abdülmelik: 66n, 119n, 137,
154-159, 161-169, 171, 176-178, 181-183n
216, 219, 222-226, 229, 262, 263.
Hişâm b. İsmail el-Mahzûmî: 101, 106, 154.
Hutaya, Şâir: 66n.
Hudayn b. Münzir el-Bekrî: 210.
Humayd b. Hureys b. Bahdal: 95-98.
Humrân b. Âbân: 56.
Hureys b. Kutbe: 202, 236.
Hureys b. Bahdâl: 97n.
Hurgronje, Snouck: 263n.
el-Hurr, Emir: 161.
Husayn b. Numayr el-Sekûnî: 74, 75, 78,
79, 82, 83, 87, 88,
Husayn b. Temim el-Temîmî: 75n.
Huzayfe, el-Medâinî: 39n.
Huzeyl b. Zufer b. Hâris: 90, 99, 152n.
Hücr b. Adî: 56, 59, 198, 217.
Hüseyn b. Ali b. Ebî Tâlib: 50, 67, 69-71,
73, 75, 77, 191.
Hüseyn b. Malik: 197n.

İ

İbn Abbâs, Bk. Abdullah b. Abbâs
İbn Abd Rabbih: 115, 134.
İbn Âmir, Bk. Abdullah b. Âmir
İbn Arâda, Şâir: 80.
İbn Asâkir: 135, 137.

İbn Âvf: 19, 20, 24.
İbn Bahdal, Bk. Hasan b. Mâlik b. Bahdal el-Kelbî
İbn Budeyl: 38.
İbn Dıbyan: 92.
İbn Dubâra, Bk. Âmir b. Dubâra el-Murri
İbn Durayd: 60n.
İbn Ebî Amarrata el-Kindî: 217.
İbn Ebî Nims: 82.
İbn Ebî Rebia, Şair: 156.
İbn Ebî Serh: 22, 44, 45.
İbn Ebî Vakkâs: 19, 42.
İbn el-Esîr: 41n, 49, 67, 68, 86n, 90-92, 95-98, 103n, 108, 115n, 153, 163, 168, 198, 204n, 260n-262n.
İbn Eş'as, Bk. Abdurahman b. Muhammed b. Eş'as
İbn Habal: 134.
İbn Habib: 97n.
İbn Hadrami: 47, 190.
İbn Hanzala, Bk. Abdullah b. Hanzala el-Ensari
İbn el-Haraşi: 184, 185.
İbn Hanefiye (Muhammed b. el-Hanefiye): 239.
İbn Hâzım, Bk. Abdullah b. Hâzım el-Sülemî
İbn Hişâm: 15n, 19n, 38, 40, 45n, 48n, 57.
İbn Hubâb, Bk. Umeyr b. Hubâb
İbn Hubeyre, Bk. Ömer b. Hubeyre el-Fezâri
İbn Hubeyre: Bk. Yezid b. Ömer b. Hubeyre
İbn Hurdadbeh: 119n, 223n, 224n.
İbn İdâh: 70, 71.
İbn İshak: 48.
İbn Kelbî: 45, 46, 79n, 91n.
İbn el-Kirmani, Bk. Ali b. Cuday el-Kirmani
İbn Kuteybe: 87n, 123n, 211.
İbn Mahan: 241-244.
İbn Mayyâs: 49.
İbn Muâviye, Bk. Abdullah b. Muâviye b. Abdullah b. Cafer
İbn Mülcem el-Murâdî el-Tacûbî: 49.
İbn Müferric, Muganni: 58.
İbn Nuaym, Bk. Abdurrahman b. Nuaym el-Gamidi
İbn Ömer, Bk. Abdullah b. Ömer b. el-Hattab
İbn Ömer, Bk. Abdullah b. Ömer II. b. Abdilaziz
İbn Saad: 239n.

İbn Saïd, Bk. Amr b. Saïd b. el-As
İbn Sebe': 31, 238, 239.
İbn Serapion: 150n.
İbn Sümeyye, Bk. Ziyâd b. Ebîh
İbn Udeys: 23.
İbn Zakvân (Müslim): 177.
İbn Ziyâd: 89n.
İbn Zübeyr, Bk. Abdullah b. Zübeyr İbrahim: 9.
İbrahim, Mahzum oğullarından: 167.
İbrahim el-Eşter: 88, 93.
İbrahim b. Hattâb el-Adevî: 242.
İbrahim b. Muhammed b. Ali: 238n, 243, 244, 246, 251, 253, 255, 257, 258.
İbrahim b. Selime: 240.
İbrahim b. Velid I. b. Abdilmelik: 175, 178, 179, 182.
İsa b. Abdullah b. Abbâs: 257, 258n.
İsa b. Makil el-İclî: 243.
İsa b. Musa b. Muhammed: 258.
İsboseth: 80.
İshak b. Muhammed b. Eş'as: 110.
İshak b. Suveyd: 193.
İsidori Hispana: 16n, 48, 122, 139, 146, 154, 161n, 253.
İsmail b. Abdullah: 127.
İsmail b. Ali b. Abdullah b. Abbâs: 257.
İstahri: 207n.
İşudâd b. Gregor: 226.
İyâs b. Katâde: 194.

J

Justi: 109n.
Justinian II. , İmparator: 102, 103.
Juynboll: 130n.

K

Ka'b el-Aşkari el-Ezdi: 203n, 207n.
Ka'b b. Cu'ayl: 39n.
Kahtaba b. Şebib: 150n, 243, 247, 255-257, 259, 261.
Kara-bugra: 224n.
Katâm: 49.
Kays b. Hânî el-Absî: 174, 179.
Kays b. Heysem el-Sülemî: 197, 198.
Kays b. Sa'd b. Ubâde: 38n, 44, 45, 47, 49, 50.
Kays b. Sa'lebe: 241.
Kesîr, Kûfeli: 242.
Kevser b. Zufer b. Haris: 99, 152.
Kinâne b. Bişr el-Tucibî: 23, 46.

Kremer, Alfred von: 114, 115, 120, 127-129n, 135, 136n, 144, 165.
 Kubâd, İran kralı: 118n.
 Kudâme: 129n.
 Kumeyt, Şair: 66n, 155n, 208n, 239n.
 Kursul el-Türkeşi: 224, 226.
 Kutâmi: 12n, 33n, 96n, 152n.
 Kuteybe b. Müslim b. Amr el-Bahili: 119
 121, 122, 127, 204, 206-214, 219,
 222, 223n, 242, 254.
 Külsüm b. İyâz el-Kasri: 159, 163.

L

Lahiz b. Kurayz el-Temimi: 242, 243.
 Leo, İmparator: 41, 153, 154.

M

Mâh Afridun: 193, 195.
 Mâhânôş: 109n.
 Mâhûye: 197.
 Ma'kil b. Kays el-Temimi: 41.
 Ma'kil b. Sinân el-Eşca'î: 74.
 Ma'kil b. Urva: 152.
 Makdisi: 44n, 205, 206.
 Makrizi: 46, 104n, 247n.
 Mâlik el-Eşter: 21, 25, 36, 38, 45-47, 151,
 163n.
 Mâlik b. el-Heysem Huzai: 242 243.
 Mâlik b. Hubeyre el-Sekûni: 82.
 Mâlik b. Misma' el-Bekri: 193.
 Mansur Ebû Cafer b. Muhammed el-Ab-
 bâsi: 49, 137, 146, 165.
 Mansur b. Cumhur el-Kelbi: 171, 174,
 182, 183, 185-187.
 Mansur b. Ömer: 227.
 Marquart: 55n, 109n, 207n.
 Marzbana: 227n.
 Matar b. Naciye el-Temimi: 111.
 Mâverdi: 129n.
 Mazdek: 245.
 Medâini: 35, 47, 51n-53, 61, 68, 72, 78,
 82-84, 89-91n, 105n, 108, 113, 190,
 194n-196, 199n, 207, 209, 216n, 226-
 228, 239n, 241-243, 247, 250, 252,
 257n, 258n.
 Me'mûn b. Harun el-Reşid el-Abbâsi: 100.
 Merdanşâh b. Zâdenferuh b. Piri: 103.
 Mervân I. b. el-Hakem: 19, 22, 46, 58,
 67, 69, 70, 73, 74, 79, 82-87, 98, 100n,
 105, 263.
 Mervan II. b. Muhammed b. Mervan I. :
 161, 176-181, 183-185, 187, 188,
 226n, 232, 246n, 257, 259-263.

Meryem: 48, 63, 64, 101.
 Mes'ade:
 Mesleme b. Abdilmelik: 119n, 148n, 150,
 151, 153, 161, 166, 176, 257n.
 Mesleme b. Hişâm b. Abdilmelik: 166, 167.
 Mesleme b. Muhalled el-Ensari: 44, 46.
 Mesruki: 48.
 Mes'ud b. Amr el-Ateki: 99, 192-195.
 Mes'ûdi: 37, 38, 46n, 47n, 66n, 68, 70,
 88n, 90, 91n, 94, 119n, 237, 240, 257n,
 258n, 260, 261n.
 Meydani: 95, 97.
 Meysere: 162, 240, 241, 244.
 Mis'ar b. Fedeki el-Temimi: 40.
 Mommsen: 16n, 48, 139n, 253.
 Muâviye I. b. Ebî Sufyân: 13n, 19, 26,
 27, 29, 30, 34-38, 42-58, 62-69, 72n,
 83, 84, 87, 91-93, 97n, 101-104,
 108n, 119n, 120, 126, 128n, 136,
 141, 165, 189, 190, 192, 197, 198,
 238, 262-264n.
 Muâviye b. Hişâm b. Abdilmelik: 161.
 Muâviye b. Hudeyc el-Sukûni: 45, 46.
 Muâviye el-Saksaki: 181n.
 Muâviye II. b. Yezid I. : 80, 81, 83.
 el-Mufaddal b. Muhelleb: 202, 204.
 Mugire b. Habnâ el-Temimi: 208n.
 Mugire b. Şu'be: 50, 53-60, 67, 68, 74n.
 Muhalled b. Yezid: 212n.
 Muhammed, Mahzum oğullarından: 167.
 MUHAMMED b. ABDULLAH: 1-12,
 14-17, 21, 25, 29, 31, 41, 42, 49,
 53, 54n, 62, 76, 83, 99, 101, 102,
 130, 137, 140, 162, 238n.
 Muhammed b. Abdullah b. Hâzım: 199.
 Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs:
 238n-241, 243-246, 257, 258.
 Muhammed b. Ebî Bekr: 22, 23, 44-46.
 Muhammed b. Ebî Huzayfe: 22, 35, 36,
 45, 46.
 Muhammed b. Hâlid el-Kasri: 257.
 Muhammed b. Hişâm b. Abdilmelik: 164.
 Muhammed b. Huneys: 240, 241.
 Muhammed b. İbrahim b. Muhammed:
 258.
 Muhammed b. Kasım el-Sakafi: 54, 119,
 122.
 Muhammed b. Mervân I. b. el-Hakem:
 102, 105, 112, 176.
 Muhammed b. Sa'd b. Ebî Vakkas: 116.
 Muhammed b. Said el-Kelbi: 116.

Muhârib b. Musa: 183.
 Muhelleb b. Ebî Süfya el-Ezdi: 32, 92, 99, 107-109, 111, 118, 119, 149, 152, 190, 192n, 196, 198, 202-204, 209, 213, 215, 230.
 Muhtar el-Sakafi: 32, 54, 88, 89n, 91, 93, 107, 110n, 115, 120, 131, 196, 239, 240, 254n.
 Mukatil b. Hayyân el-Nabati: 224, 254.
 Mûsa b. Abdullah b. Hâzım: 118, 200-202, 204.
 Mûsa b. Davud b. Ali: 258n.
 Mûsa b. Ka'b el-Termîni: 242, 243, 249.
 Mûsa b. Nusayr: 122.
 Mus'ab b. Zübeyr: 87-96, 107.
 Musenna b. İmrân: 186.
 Mustavrid: 56.
 Müller, August: 57n, 67, 72, 75-77, 86n, 112n, 114, 123, 127-129n, 144, 145, 170, 176n, 192n, 226.
 Müslim b. Abdurrahman el-Bahili: 254.
 Müslim b. Akil b. Ebî Tâlib: 69.
 Müslim b. Amr: 204.
 Müslim b. Saïd el-Kilâbi: 215, 216.
 Müslim b. Ukba el-Murri: 68, 73-77, 84.

N

Nadr: 171n.
 Nahâr b. Tavsi'a el-Bekri: 207n, 208n.
 Nâgide el-Kelbi: 81.
 Nâile (Osman b. Affân'ın zevcesi): 23, 35, 63n.
 Nasr b. Seyyâr el-Kinani: 34n, 133, 164, 168, 169, 171n, 175, 188, 216, 217n, 219, 225, 226, 228-233, 246, 248, 249, 251, 253-256.
 Nâtil b. Kays el-Cuzâmî: 81, 83, 88.
 Necâşi, Şâir: 38.
 Necde b. Âmir: 78, 94.
 Neyzek, Tarhan: 207, 223n.
 Nöldeke: 45, 48, 79n, 80n, 91, 92, 103, 150n, 232n.
 Nubâta b. Hanzala el-Kilâbi: 187, 256.
 Nuh b. Darrâc: 134, 135.
 Numân b. Beşir el-Ensari: 35, 47, 56n, 62, 70-72, 81, 83.

O

Osman b. Affân: 19-30, 35, 43-47, 55, 56, 63n, 64, 76, 77, 82n, 87, 94, 124, 136, 137, 142, 150n, 172, 190, 196, 197, 238.

Osman b. Cuday el-Kirmâni: 254, 255.
 Osman b. Hayyân el-Murri: 118, 121.
 Osman b. Muhammed b. Ebî Süfya: 72.

Ö

Ömer I. b. el-Hattâb: 13n, 15-19, 21, 24, 25n, 31, 39, 43, 55, 57, 101, 126-132, 134-137, 140, 142, 143, 145, 165, 189.
 Ömer b. Hubâb el-Sülemi: 82.
 Ömer II. b. Abdilazîz: 106, 118, 120, 124-128, 132-135, 137-144, 146, 148, 149, 151, 153, 154, 161-163, 166, 173, 174, 181, 213, 214, 217, 219, 220, 227, 262.
 Ömer b. Hubeyre el-Fezâri: 127, 151-154, 156, 187, 188, 215, 216, 231n, 232, 256, 257, 261.
 Ömer b. Şebbe: 52, 61, 108.

P

Perviz, İran kralı: 119n.
 Petrus, Dumaşk metropolidi: 168.
 Petrus, Maliye memuru: 168.
 Pococke: 100n.
 Pilatus: 155.

Q

Quatremere: 70n.

R

Rebi b. Ziyad el-Hârisi: 197.
 Recâ b. Hayve el-Kindi: 102, 124, 125.
 Reclus: 207n.
 Reiske: 119n, 151n, 256n.
 Revh b. Zinbâ el-Kelbi: 100.
 Roderich, Got kralı: 162n.
 Rutbil, Bk. Zumbil: 109n.

S

Sâbire b. Şeyman el-Huddâni: 60n, 190.
 Sâbit Kutna el-Ezdi, Şâir: 203n, 207n, 217, 218.
 Sâbit b. Kutbe: 202, 236.
 Sâbit b. Nuaym el-Cuzâmî: 178-180, 182n.
 Sahâri b. Şebîb: 155n.
 el-Sahtiyani, Vezir: 155n.
 Said b. el-Âs b. Saïd: 22.
 Said Huzeyne: 214, 241.
 Said b. Amr el-Harâşi: 152, 214, 215.
 Said b. Bahdâl: 184.
 Said b. Kays:
 Said b. Hişâm: 181.

Saïd b. Mâlik b. Bahdal el-Kelbi: 80.
 Saïd b. el-Musayyeb: 28n.
 Saïd b. Osman: 203n.
 Sâlih b. Abdurrahman: 103, 104, 123.
 Sâlih b. Ali b. Abdullah b. Abbâs: 257, 260.
 Sâlim el-Ayan: 241.
 Salt b. Hureys el-Haneî: 193n.
 Samaida, tarikat reisi: 150, 151.
 Samâl: 171n.
 Samud: 116.
 Samuel (İşmuil): 4.
 Sa'sa'a b. Harb: 201.
 Saul (Talût): 4.
 Savra b. Hurr: 218, 219.
 Schnelle, Dr.: 7n.
 Scholion: 83, 85n, 95n.
 Schwenkow, Dr. Ludolf: 161n.
 Selâme, Muganniye: 153.
 Selm b. Ahvaz el-Temimi: 249.
 Selm b. Kuteybe el-Bahilî: 257.
 Selm b. Ziyâd: 80, 198, 203n, 211.
 Seleme b. Zu'eyb: 192, 193.
 Semh b. Mâlik el-Havlanî: 127, 139.
 Semhudî: 74.
 Semure b. Cündeb el-Fezarî: 61, 62.
 Sercun b. Mansûr: 64.
 Sergius, Bizanslı: 104.
 Sevr b. Ma'n el-Sülemi: 81.
 Seyf b. Ömer: 35, 37n, 38, 46n, 51n, 163, 238, 239.
 Sibuhî:
 Sickel, W.: 5n.
 Solon: 11.
 Sufyân b. Avf: 47.
 Sufyân b. Ebred el-Kelbi: 111, 112.
 Sufyân b. Muâviye: 257.
 el-Sufyânî, Bk. Ebû Muhammed el-Sufyânî: 263.
 Sukayne: 76.
 Sul: 212.
 Süleym: 236.
 Süleyman b. Abdilmelik: 121-127, 147, 148, 153, 155, 171, 209, 210, 212, 213.
 Süleyman b. Ali: 258n, 262.
 Süleyman b. Habib: 183.
 Süleyman b. Hişâm b. Abdilmelik: 161, 167, 173, 179, 181, 185-187, 262, 263.
 Süleyman b. Kesîr el-Huzai: 242-244, 246-249, 251, 259.
 Süleyman b. Mersed el-Bekrî: 198, 199.
 Süleyman b. Mücalid: 199n.

Süleyman b. Said: 103.
 Süleyman b. Surad: 87.
 Süleyman b. Süleym el-Kelbi: 174.
 Sümeyye: 57.
 Stephanus, Antakya patriği: 164.

Ş

Şa'bi: 42, 43, 66.
 Şammâs b. Disâr el-Utâridi: 200.
 Şebes b. Rib'i el-Riyâhi: 39, 40.
 Şebib b. Yezid, Harici: 108, 109, 111n, 117, 184.
 Şehristani: 239.
 Şemir: 75.
 Şerik b. el-A'ver el-Hârisi: 60.
 Şeybân el-Harurî: 251, 255.
 Şeybân b. Abdilaziz el-Yeşkürî: 186, 187.
 Şeybân b. Seleme: 187n, 232, 237.
 Şureyh b. Hânî: 42, 43.

T

Taberî: 35, 36, 38, 40-42, 44-51n, 55-60, 65, 68-75, 78, 80 - 84, 87 - 94, 99n-101, 103, 104, 106-117, 119, 120, 122-124, 126, 127, 131, 135, 139-143, 146, 148, 150n, 152-158, 163, 164, 166n, 168-171, 173, 174, 176, 180n-183, 185n-187n, 189-194n, 196-211, 214n-216n, 219, 223n, 224n, 226-228n, 231n, 232n, 235, 236n, 238-245, 247, 248, 250-255, 257n-259, 261, 263n, 264n.
 Talha: 19, 21, 23-26, 130, 140, 146.
 Talha el-Talahât: 198.
 Talha b. Ruzayk el-Huzai: 242.
 Talut: 80.
 Târik b. Amr: 94.
 Temim b. Nasr b. Seyyâr: 255.
 Theophanes: 36n, 38, 47, 62n, 64, 65n, 85, 87, 89, 90n, 102-104, 114n, 135, 141, 153, 154, 159n, 163n-165, 168, 171, 173n, 174, 178n-182, 185, 186, 246n, 253, 255n, 256n, 258n-260, 262, 263n.
 Tirrimâh, Şâir: 208n.

U

Ubeyd b. Ka'b el-Numeyri: 67, 68.
 Ubeydullah b. Abbâs: 50, 52, 53.
 Ubeydullah b. Abdurrahman el-Abşamsî: 112, 113, 116.

Ubeydullah b. Ebi Bekre el-Sakafi: 109.
 Ubeydullah b. Hurr el-Cu'fi: 90.
 Ubeydullah b. Ziyâd: 62, 68, 69, 75, 80-84, 87, 88, 99, 191-195, 198, 203n, 211.
 Ubeydullah b. Ziyâd b. Dabyân el-Bekri: 90, 93.
 Ukbe b. Haccâc: 162, 163.
 Ukbe b. Zûr'a: 127.
 Umâre (Haddaş): 242.
 Umâre b. Temim el-Lahmî: 112, 113.
 Umayra, İranlı kâtip: 217.
 Umeyr b. Hubâb: 88, 91, 96-98.
 Utbe b. Gazvân: 55.
 Utbe b. Velid: 72.
 Uyeyne, Fezareli: 54n.

Ü

Ümeyye b. Abdullah b. Halid b. Esîd: 201-203.
 Ümmü Haccâc: 168.

V

Vahdâh, Kabile reisi: 177.
 Vâkıdî: 8, 35, 42, 43, 45-49, 52, 53, 56, 62, 66, 69-71, 74, 78-80, 83, 84, 87, 89-94, 101, 103, 105n, 107, 113n, 124, 125n, 148, 180n, 181, 187n.
 Vallâde (Velid I. in annesi): 106.
 Van Gelder: 88n.
 van Vloten, G.: 46n, 52n, 114, 120, 150n, 220n, 224n, 234n, 239, 247, 250n, 252.
 Vehb b. Cerîr: 70, 72n, 74, 191, 192n, 194.
 Veki' b. el-Davrakiye: 200.
 Veki b. Hasan b. Ebi Sûd: 210-212.
 Velid I. b. Abdilmelik, Halife: 100n, 101, 104-107, 118, 119, 121-127, 141, 142, 168, 176, 183n, 209, 238n.
 Velid II. b. Yezid II. b. Abdilmelik: 154, 160, 166-174, 176-180, 184, 226, 229, 230, 246n, 263.
 Velid b. Muâviye b. Mervân: 260.
 Velid b. Ukbe: 35.
 Velid b. Utbe b. Ebi Sufyân: 56n, 69, 70n, 81.

W

Wagner, Hermann: 129n.
 Wellhausen, J.: 238n.
 Weil: 67, 70n, 112n, 146n, 155n, 209n, 226.
 Wüstenfeld: 105n, 124n, 239n.

Y

Yahya b. Âdem: 12n, 14n, 15n, 103n, 120n, 130n, 131n, 137n, 138, 155n.

Yahya b. Cafer b. Tammam b. Abbâs: 258.
 Yahya b. Hudayn el-Bekri: 221, 232, 261n.
 Yahya b. Nuaym el-Bekri: 254, 261.
 Yahya b. Ukayl el-Huzâi: 242.
 Yahya b. Zeyd b. Ali: 160, 170, 237.
 Yakûbi 38, 41, 47n-53n, 64n, 88n, 90, 146n, 187n, 257n-262n.
 Yâkût el-Hamavi: 46n, 89n, 97, 112n, 119n, 165, 260n, 261n.
 Yehu: 262.
 Yezdecerd, Sasani hükümdarı: 217, 227n.
 Yezid II b. Abdilmelik: 124, 125, 137, 147, 148, 152-154, 156, 166, 171, 186, 213-216, 241.
 Yezid b. Ebi Sufyân: 19.
 Yezid b. Hâlid el-Kasrî: 171, 173, 178, 180.
 Yezid b. Hâris el-Kinâni: 44.
 Yezid b. Kays el-Erhabî: 39.
 Yezid I b. Muâviye I b. Ebi Sufyân: 13n, 51n, 57n, 58, 63, 66-73, 75-80, 82-86, 99, 102, 104, 105, 126, 148, 177, 189, 191, 194, 198, 263.
 Yezid b. Muhelleb: 113, 118, 121, 122, 127, 148-151, 153, 156, 202-204, 209, 212, 213, 219, 230, 257n.
 Yezid b. Müslim: 153.
 Yezid b. Ömer b. Hubeyre: 155n, 168, 178, 181, 186, 231.
 Yezid III b. Velid I b. Abdilmelik: 171-175, 178, 179, 229, 230.
 Yezid b. Ziyâd: 198.
 Yunus Ebû Asım: 243.
 Yusuf b. Ömer el-Sakafi: 158, 160, 164, 168-170, 174, 179, 225, 229, 243.
 Yusuf b. Muhammed b. Yusuf el-Sakafi: 168.

Z

Zadenferrûh b. Piri: 103, 111n.
 Zama: 139n.
 Zaide b. Kudama: 93.
 Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali: 159, 160, 167, 182, 237, 239.
 Ziyâd el-A'cem, Şâir: 207n.
 Ziyâd b. Amr el-Ateki: 194.
 Ziyâd b. Abdurrahman el-Kuşeyri: 254.
 Ziyâd b. Ebîh: 47, 51n, 54, 57-62, 64, 67, 68, 104, 107-109, 119, 120, 154, 190, 197, 198, 237.
 Zufer b. Hâris el-Kilâbi: 73n, 80, 82, 83, 87-91, 95-97, 99, 152n, 263.
 Zuhayr b. Zu'ayb el-'Adavi: 200.
 Zumbil: 109, 110, 113, 114, 123, 198, 199, 207.
 Zübeyr: 19, 21, 23-26, 130.
 Zübeyr b. Bekkâr: 92.
 Zühri: 42, 45, 49-53, 70, 79n, 164.

Y E R A D L A R I

A

Abarkubâd: 55n.
Abareh: 197, 200, 201, 206, 221, 241, 242.
Abazkubâd: 55n.
el-Abrak: 166n. 172.
Acla: 142.
Afrika: 12, 76, 102n, 105, 117n, 127, 138, 141n, 153, 162, 163, 165, 196, 264.
Agdâf: 166n, 172.
Âh: 97.
Âhrun: 205, 206.
Akr (Kale): 150, 151, 153.
Akroinos: 161.
Alin: 249-251.
Almanya: 131n, 143.
Amanos: 88.
Ammân: 166n, 167.
Amsterdam: 114.
Amul: 205, 218, 242, 243.
Anadolu: 102, 159, 163n.
Anbâr: 47, 150n, 256.
Antakya: 164.
Antilûbnan: 178.
Antipotris: 262.
Arabistan: 3, 9-11, 13, 18, 25, 26, 59, 75, 77, 94, 97, 98, 130, 140, 142, 172, 177, 187, 190, 196, 238, 246n.
Arafâ ovası: 94.
Arbad: 154.
Arim: 71.
Ariş: 45.
Aşkend: 206n.
Atlas Okyanusu: 34.
Aucupa: 162.
Austrasia: 162.
Avrupa: 161, 162.
Ayn el-Carr: 178n, 260.
Ayn el-Verde: 89.
Ayn Temr: 47, 111, 138n.
Azerbeycan: 47n, 49, 55, 108, 175, 176, 178, 184.
el-Azrak: 166n.

B

Baalbek: 106, 172, 178n, 182, 260.
Babil: 150, 260.
Bâcumayra: 89-92.
Badakla: 256.
Bâdgis: 197, 204, 205.
Bâğdad: 264-266.
Bahrâ sarayı: 172.
Bahreyn: 41, 47.
Baktra: 205.
Baktriya: 205.
Balis: 36.
Balka: 174.
Belkayn: 166n.
Bamyan: 205.
Barbalisus: 36.
Bârukân: 216, 222.
Basra: 12, 18n, 25, 26, 32, 33, 43n, 47, 51n-62, 67, 68, 80, 81, 83, 90, 92, 99, 105, 107, 108, 110-118, 120, 121, 127, 131, 133n - 135, 140, 141, 148, 149, 156, 159, 174, 189-192, 194-198, 200, 203n, 219, 235, 237, 257, 262.
Bayârkes: 214.
Bayasan: 212.
Bedahşan: 205.
Bedr: 5, 8, 19, 65.
Belh: 118, 160, 202, 205, 206n, 216, 221-225, 254.
Belih: 96.
Benât Kayn: 97, 98.
Beykend: 206, 207, 218.
Bişr: 98.
Biverd: 234, 249, 251, 255.
Braunshweig-Lüneburg: 143.
Buchholz çiftliği: 7n.
Buhara: 205-208, 210, 214, 216-220, 226.
Bulak: 39n, 55n, 115.
Buncikes: 214.
Bust: 110, 113.
Bûşenc: 197.

Butnân Habib: 89, 90.
Bucyb: 36n.
Buzmâcan: 214.
Büyük Zap: 259, 260.

C

Cabalk: 256.
Cabbul: 155n.
Caesarium: 36.
Ca'biye: 81-86, 89.
Cavlân: 85n.
Cebclütârik: 105n, 162n.
Celûla: 256.
Cemâcim: 137n.
Ceyhun: 200, 202-207, 216n, 218, 219,
221-223, 228, 237.
Ceyrûn: 81n, 84.
Circesium: 90n.
Cuha: 40n, 108, 109.
Curcân: 123, 212, 213, 224, 226, 247, 255,
256.
Cuzistan: 205.
Cüzcan 205, 224.

Ç

Çin: 205n.

D

Dabâ: 191n.
Dabîk: 124, 125, 262.
Dabûsiye: 218.
Dahlak: 168.
Damaskos: 85.
Damm: 46.
Dâr Zunbil: 190.
Dârâbcerd: 50.
Daskara: 40.
Davrak: 200.
Dehistan: 212.
Delta: 44.
Demirkapı: 207, 225, 226.
Deyr Cemâcim: 111, 113n, 116, 117.
Deyr el-Câsalik: 91n, 93.
Deyr Hind: 184.
Deyr Kurre: 111.
Dımaşk: 28, 35, 37n, 42, 45, 48, 58, 59,
62n-64, 66-68, 71, 72, 77, 79-84, 86,
89, 90, 97-99, 102-106, 126, 135,
142, 147, 154, 157-160, 163, 167,
168, 170-174, 178-182, 224n, 238n,
241, 258, 260, 262, 264, 265.

Dicle: 36, 40, 47n, 49, 96, 97, 107, 108,
118, 155n, 157, 184, 186, 187, 256, 259,
260.

Dimimma: 256.
Dordogne: 162.
Dreck-Harburg: 89n.
Duceyl: 109, 111, 112.
Duma: 39, 42, 43, 51n, 55, 258n.
Durin: 181.

E

Ebiverd: 206.
Ebu Futrus: 260, 262.
Edesa: 64, 178n.
Edom: 42n.
Ehvâz: 41, 47n, 55, 109, 117, 149, 183, 185.
Elcezire: 45, 49, 95, 97, 98, 102, 105, 108,
122, 127, 151, 152n, 176-179, 184-
187, 204n.
Emesa: 65, 81, 154n, 178n.
Ermeniyce: 102, 105, 150, 175-178, 184.
Ezruh: 42.

F

Falalic: 111.
Fallaca: 256.
Fam: 256.
Fam el-Nil: 257.
Fanin: 250.
Fârâb: 226.
Faris: 150, 183, 185, 203n.
Fârit: 150n.
Farma: 260.
Fars: 47, 51n, 57, 58, 61, 110, 149.
Fartana: 200.
Fâryâb: 197, 205-207.
Fas: 163.
Fedek: 140.
Fenike: 153.
Fergana: 204-207, 209, 211, 214-216, 226.
Fezâre: 166n.
Firat: 26, 36, 39, 69, 80, 87, 89, 95, 96,
108, 111, 118, 150, 178, 181, 186, 256.
Filistin: 44, 45, 63, 81, 87, 96, 121, 124,
166, 173, 179n, 180, 224n.
Firyâb: 207, 221.
Furât: 256.
Fustat: 12.
Futrus-Portris: 262n.

G

Gallia: 162.
Garcistan: 205.
Garşistan: 205, 206n.
Garkad: 74, 75.
Garonne: 162.
Gaznin: 205.
Gethsemane: 48, 101.
Giranc: 249.
Golgatha: 48, 63, 101, 111n.
Gôr: 96.
Göttingen: 34, 238n.
Gur: 205.

H

Habeşistan: 105n.
Habur: 96.
Hadra: 173, 174.
Hadratmut: 187.
Halep: 151.
Hammam A'yan: 257-259.
Hanikin: 256.
Harbita: 44.
Hârczm: 204-208, 218,
225, 248.
Harirud: 205.
Harkan kanalı: 250.
Harra: 18, 73, 76, 78.
Harran: 80, 178-180, 186, 187, 257, 260.
Harrûrâ: 27, 30, 40.
Haşak: 97.
Haşimiyc: 259.
Havran: 45.
Havsara: 257.
Hâyra: 257.
Hazer: 88, 93, 127, 161, 212.
Hâzir: 82, 96.
Hemedan: 255n, 256.
Hendekeyn: 232.
Herat: 113, 114, 118, 197-199, 206, 208,
215, 221, 225, 232, 234, 251, 255.
Hıms: 63, 64, 81, 83, 87, 154n, 168, 170,
172, 173, 178-182, 185n, 186, 224n.
260, 263.
Hicaz: 48, 56, 68, 76, 79, 91, 93, 94, 118,
120, 126, 263.
Hind: 106, 119n, 189.
Hindif: 225.
Hindistan: 117n, 119, 127, 138, 140, 151,
212, 218.

Hindiya: 150n.
Hind Okyanusu: 34.
Hire: 156n, 158, 160, 170, 174, 182-184,
259, 262.
Hit: 47.
Hocend: 215, 216.
Hokend: 215.
Horasan: 18n, 32-34, 47, 60, 80, 87n, 93n, 99,
100, 109, 111, 113, 114, 117n-119,
121, 123, 127, 131, 133, 134, 139-141,
149, 151, 152, 160, 164, 169, 175,
187, 189, 196-206, 208, 211-216,
218-222, 224-226, 228-231, 233-235,
237-248, 252-255, 258, 259, 267.
Hufaf: 181, 185.
Hulm: 205.
Hulvan: 209n, 256.
Humeyme: 238, 239, 246, 257, 258n.
Hunasira: 147.
Hureybe: 111.
Huşvarâg: 202, 223.
Hutarniye: 240.
Huttal: 214, 223, 225.
Huttalan: 205, 224n.
Huvârin: 79, 80.

I

Irak: 12, 15, 25, 27, 28, 36-38, 44, 47, 49,
51, 54, 56, 61-63, 66, 80, 87-92, 94-96
103n, 107-111, 115n, 117-120, 123,
126, 129, 135, 138n, 139, 141, 142,
145, 148, 150, 151, 154, 155, 157,
159, 163, 164, 168, 170, 174, 181,
182, 186, 187, 191, 196, 203, 212,
213, 215, 216, 222, 225, 229, 231,
234, 237, 241, 256, 258, 264.

İ

İberia: 139n.
İndus: 119, 122, 139.
İran: 13, 33, 47, 103, 104, 118n, 128n,
137n, 143, 188, 196, 205, 206, 211,
231, 234, 237, 253, 266, 267.
İsfahan: 39, 93, 183, 256.
İskenderiye: 165.
İspahbaz: 212.
İspanya: 106, 117n, 122, 127, 138-140,
161-163, 165, 196, 263, 265.
İssus körfezi: 106.
İstahr: 57, 183.
İstanbul: 79, 105, 124, 126, 144, 160.
İstihân: 214, 215.
İstilan: 224n.
İzkubâdh: 55, 112n.

J

Jaxartes: 206.
Joze: 260.

K

Kâbe: 9, 70, 78, 94, 157.
Kâbil: 113, 198, 207.
Kâbul: 109.
Kabulistan: 205.
Kâdis: 197.
Kadisiye: 37.
Kafkasya: 177-179.
Kafyân: 202.
Kamarca: 218.
Kanal el-Nil: 257.
Kandabil: 151.
Kaphassaba: 262n.
Karkisiye: 36, 80, 82, 83, 87-91, 95, 96, 186.
Karmasin: 256.
Kasr: 150n.
Kasr el-Beydâ: 50.
Kaşgâr: 207.
Katan: 172n.
Kayravan: 12, 163.
Kefertusa: 186.
Kerbelâ: 69, 73.
Kerbelâ Akr: 150n.
Kesker: 118n, 185.
Kıbrıs: 142, 165, 187n.
Kınnesrin: 63, 80, 81, 87, 89, 151, 155n, 168, 178, 179n, 181, 224, 260, 262, 263.
Kilikya: 102, 119n.
Kirman: 109, 113, 149, 183, 203, 256.
Kiş: 203, 205-207, 219.
Kubâ: 74.
Kudüs: 9, 43, 48, 63, 100, 101, 106, 155, 182.
Kûfe: 12, 13n, 18n, 21, 25-28, 31, 34, 36, 39-42, 44, 45, 49-62, 67, 69, 75, 87, 88, 92, 93, 98, 103-105, 107-112, 114-117, 119-121, 127, 131, 133n, 135, 141-143, 150, 151, 155, 156, 158-160, 168, 170, 174, 181-187, 189, 194, 215, 219, 235, 237-241, 243, 244, 246, 247, 256-259, 264.
Kuhayl: 97, 155n.
Kulzum: 45.
Kumis: 247, 255, 256.
Kum Şarık: 46.
Kutkutâna: 47.
Küçükasya: 150.

L

Laodikca: 153.
Laşaf: 108n.
Leiden: 41n, 155n, 239n.
Likya: 22.
Lita: 178.
Loire: 162.
Lüneburg: 89n.

M

Mahuvan: 248-251.
Maiuma: 168.
Mâkis: 96.
Mâkisin: 96.
Malatya: 161.
Maskin: 49, 50, 89n, 91, 92, 112-114.
Massaua: 168.
Mâverâünnehir: 106, 119, 127, 138, 139, 163, 165, 202-206, 219, 221, 222, 255n, 267.
Maysân: 55.
Mecklenburg: 7n.
Medâin: 39n, 50, 51, 117, 183.
Medâr: 41.
Medine: 3-12, 16-22, 24, 25, 28n, 34, 42, 44-46, 48, 51n, 54, 55, 64, 65, 67-79, 81, 82, 84, 86, 87, 94, 97, 101, 105-107, 118, 121, 124, 126, 140, 153, 156, 159, 160, 167, 168, 177, 187, 238, 239, 262, 265, 266.
Medya: 55, 183, 253n, 256.
Mekke: 1-4, 8-11, 17-19, 21, 22, 24, 25, 43, 49, 54, 65, 67-71, 73, 74, 76, 78, 93, 94, 100, 101, 107, 118, 120, 121, 140, 155, 157, 167, 177, 187, 246, 247, 255, 262.
Menbiç: 87, 260.
Merc el-Ahram: 263.
Merc-i Râhut: 81-83, 85-87, 95.
Mergâb: 205.
Merv: 197-201, 203, 206, 208, 209n, 211n, 215, 217n, 219, 221, 222, 225-228, 230-234, 241, 242, 244, 246-253, 255.
Mervrûd: 197-200, 203, 205, 206, 208, 221, 222, 224, 234, 248, 249, 251, 255.
Mesene: 135, 185.
Mezopotamya: 11n, 27, 32, 36, 80, 87, 89, 90, 179n, 259.

Mısır: 12, 14n, 22, 27, 35, 42, 44-47, 51n,
65, 87, 98, 102-105, 126, 128n, 144,
174, 187, 260.
Mirbed: 194.
Mizza: 172, 180, 260.
Mubarek: 155n.
Mudar: 196.
Musayyah: 95.
Musul: 49, 88, 108n, 112n, 155n, 159,
178, 184-186, 259, 260.
Musûr: 12, 130, 134.
Muşellel: 74.
Mûnih: 55n.

N

Nahrevân: 40-42, 49, 52, 108.
Nahud: 221.
Narbonne: 127n, 161.
Nasrâniya: 227n.
Nauam: 163.
Necrâniye: 142.
Nesa: 234, 255.
Ncsef: 205-207.
Nevâkiz: 223.
Nevbahar: 223.
Nihâvend: 37, 55, 256, 259.
Nil: 119n, 150.
Nisabur: 197, 198, 200, 203, 208, 221,
231, 233-235n, 241, 255.
Nizibis: 91.
Nuhayle: 36, 40, 41, 93, 150.
Nusaybin: 45, 186.

O

Oxus: 205n, 216n.

Ö

Önasya: 264.

P

Palmira: 83.
Paratacene: 206.
Paropamisus: 205.
Phrygia: 161.
Pirene: 161, 162.
Poitiers: 162.
Polytimetus: 205.

R

Radva dağı: 239.
Rahûb: 98.
Rakka: 36, 154, 186.

Ram-Hürmüz: 41, 108.
Ramîsanc: 206, 207.
Ravenna: 36n.
Remle: 121, 124.
Re'sül-Ayn: 87, 89, 91.
Rey: 39, 47n, 256.
Roma: 13.
Rusâfe: 154, 158, 161, 164, 166, 167, 181,
262.
Rustakabâd: 108, 111.

S

Sâbât: 50, 51.
Sabur: 112.
Sagâniyân: 205, 219.
Sagrân: 204, 221.
Sahrab: 206n.
Sahrak: 206n.
Sanâ: 187.
Saragossa: 162.
Sarcânân: 254.
Sarsar: 96, 97.
Savad: 14n.
Save: 255n.
Sebaste: 102.
Sebastopolis: 102.
Semâve: 97.
Semerkand: 139, 202, 203n, 205, 207-209,
214, 216n-220, 222, 225, 226, 230.
Septe: 163.
Serahs: 187n, 206, 233, 234, 255.
Serât: 190.
Sevâd: 49, 129, 144.
Seyhun: 205, 206, 215, 216n, 226.
Sıffin: 26, 27, 35-37, 39, 40, 42, 44, 45,
47, 51n, 93, 150.
Sicistan: 104, 109, 110, 113, 114, 116,
123, 174, 187n, 197-201, 203, 205,
207.
Sikazenc: 248-251.
Sind: 174, 187, 241.
Sogdiyana: 205, 214, 220, 234.
Soğd: 255n.
St. Sergius: 227n.
Sugur: 230.
Sukadim: 248, 249.
Surgâb: 205n.
Suriye: 12, 18, 26-29, 32, 33, 35-37, 44n,
45, 48, 51, 55, 62-65, 73, 74, 78-80,
83, 85-90, 93, 95, 96, 98-103n, 106,
107, 109, 111, 112, 116, 117, 120-

124, 128n, 135-137, 139, 141, 412,
145, 146, 150, 151, 153, 154, 167,
168, 170, 172, 174, 176-180, 182-187
194, 210, 212, 218n, 222, 224, 229,
232, 238, 256, 258-262, 264.

Sus: 112.

Suyât: 223.

Ş

Şad: 206n.

Şam: 191.

Şay: 205, 207, 224n, 226.

Şehrizor: 184, 259.

Şumân: 205-207.

T

Taberistan: 123, 212.

Taberiye: 74n, 180.

Tabitha: 85.

Tabuşkan: 223, 231.

Taif: 2, 54, 73, 94.

Talkan: 197, 199, 205, 206n.

Tarsal: 206.

Tavâvis: 219.

Tedmür: 83, 84, 95, 172, 179-181, 263.

Tekrit: 88, 89, 96, 112n.

Teyma: 47.

Tirmiz: 118, 200, 202, 204-206, 222, 254.

Toharistan: 205-207, 216, 218, 221-224,
227n, 234, 248, 249, 254, 255, 267.

Toulouse: 161.

Tours: 162, 163.

Trablus: 105n.

Transductin: 162.

Tumuşkes: 206.

Tus: 233, 255.

Tusik: 206n.

Tuster: 111, 113, 114n.

Tuz dağı: 205.

Türkiye: 174.

Tyana: 105.

U

Uhud: 8, 73.

Umân: 140.

Umman: 190.

Urfa: 64.

Uşmunayn: 260.

Uşrusana: 205, 206n, 214n, 214n, 224, 226.

Ü

Ürdün: 81, 82, 104, 154, 168, 174, 179n,
180, 224n.

V

Vâdi el-Avrak: 262n.

Vâdi el-Kurâ: 73.

Vahşâb: 205.

Varagsar: 225.

Vâst: 113, 114, 117, 118, 121-123, 150,
151, 155, 157, 158, 174, 185, 187,
257, 258, 260.

Velistan: 205.

Y

Yemame: 78.

Yemen: 18n, 33, 48, 51, 52, 56, 85, 86,
99n, 109n, 118, 122, 123, 140, 142,
149, 151n-153, 156, 158, 170, 174,
190, 196, 204, 232, 241, 254, 257,
260, 261.

Yesrib: 2, 10.

Z

Zâbi: 119n.

Zâbul: 109.

Zagul: 203.

Zarman: 218.

Zâviye: 111, 114n, 120.

Zemzem: 157.

Zereşan: 205n, 207, 214n.

Zerenç: 110, 113, 197.

Ziza: 166.

AİLE, KABİLE, TOPLULUK, MİLLET VE DEVLET ADLARI

A

Abalât: 82n, 261n.
 Abbas oğulları, (Benû Abbâs): 241, 257, 259, 265.
 Abbâs taraftarları, Bk. Şiâ-ı Abbasiye
 Abbasi-ler: 34, 51, 104, 119, 155n, 165, 183, 187, 188, 219n, 238-246, 251-253, 255n, 257-259, 261-267.
 Abbasi halifeleri: 66n.
 Abd Menâf (Soyu): 19n.
 Abd Ümeyye: 82n.
 Abd Vudd: 97.
 Abdülkays-li-ler: 41, 189, 194, 203n.
 Abli (veya Abalât): 261n.
 Abs-li-ler: 123, 158, 168, 170, 193.
 Afrikalılar: 142n.
 Ahtâm (Benû Ahtâm): 210.
 Alevi-ler: 237, 238, 253n.
 Ali evlâdı: 18n, 140, 146, 167, 246n, 258, 261, 267.
 Âmir (Havâzin): 85, 95, 97, 170.
 Anâbis: 82n.
 Ârâmîler: 179n.
 Arap kabileleri: 8, 11, 16, 18, 246.
 Arap-lar: 2, 5, 6, 11-17, 20, 26, 28, 31-34, 41, 47, 48, 61-66, 70n, 72, 73, 77, 88, 89, 98, 100, 102, 103, 114-117, 123, 128, 130-134, 136, 139-141, 145, 149, 154, 161-163, 178-181, 184, 187n, 189, 196, 198, 200, 202-211, 213-226, 228n, 229, 231, 232, 234-238, 240, 242n, 244, 245, 249, 251, 252, 254, 260, 262n, 264-267.
 As (el-As, ebu'l-As): 82n.
 Asâvire: 189, 195.
 Atik (Ezd Umman'ın soyu): 192n.
 A'yâş: 82n.

B

Bâbî: 224n.
 Bahile-li-ler (Bahîli-ler): 95, 122, 204, 209n, 210, 211, 213, 216.

Bahraniler: 170, 172.
 Balharisler: 260.
 Bali: 23.
 Barnyanlı: 225.
 Basralı-lar: 25, 26, 36, 40, 47, 60, 65, 90, 92, 109, 111, 115n, 151, 191, 192, 195, 198, 204.
 Becile-li-ler: 155, 156, 216.
 Bedevi-ler: 2n, 12.
 Bekr-li-ler: 32, 33, 39, 90, 98, 108, 116, 155n, 184, 189, 191, 193, 194, 197-199, 203, 210, 216, 217, 221, 222, 232, 245, 251, 255, 261.
 Belhli: 241, 255.
 Benû Abbâs, Bk. Abbâs oğulları
 Benû Ahtâm, Bk. Ahtâm
 Benû Calanda, Bk. Calanda
 Benû Hârîse, Bk. Hârîse
 Benû Kakâ, Bk. Kakâ oğulları
 Benû Muhelleb, Bk. Muhellebiler
 Benû Sa'd, Bk. Sa'd
 Benû Şeybân: Bk. Şeybâniler
 Berberiler: 139, 153, 161-163, 267.
 Bermek ailesi: 223.
 Bizanslı-lar: 47, 54, 63-66, 79, 88, 89, 102-105, 112, 121, 127, 136, 146, 160, 162, 176, 178, 187n.
 Buhârîler: 192n, 203n.
 Butûn: 200, 201.

C

Câhiliyye devri: 155.
 Calanda: 187.
 Cufriya: 90.
 Cuzamî: 260.
 Cuzcanlılar: 224n.

D

Dabbeliler: 193, 210.
 Dabusiyeli: 220.
 Devsler: 190.
 Deylemliler: 149.

Dımaşk devleti: 160.
Dımaşklılar: 81, 82, 172.

E

Ebnâ: 200, 201, 264.
Eftalitler: 206.
Ehl el-Âliye: 189n, 190, 203n.
Ehl el-Kaffiya: 252n.
Ehl el-Kafiye: 247n.
Ehl el-Kifâya: 252n.
Ehl el-Ridde: 77.
Elcezure: 181.
Emevi devleti: 110, 145, 231, 255, 257.
Emevi hanedanı: 80, 146, 176.
Emevi-ler: 27-34, 54, 58, 62, 64, 81, 83, 86, 100n, 118, 119, 122, 124, 126, 128, 132, 133, 145-148, 150n-152, 156, 158, 161, 166, 167, 173, 183, 185, 187-189, 191, 196, 200, 204, 214, 221, 225, 227, 230, 231, 237, 238, 241, 245, 246, 252, 254, 256-258, 260-267.
Ensâr: 5, 6, 8, 10, 17-19, 21, 23, 24, 44, 54, 65, 70-74, 76, 77, 124, 264.
Eşca'i (Eşcâh): 73, 74, 151n.
Evs: 3, 8, 17, 200.
Ezarika: 107-109.
Ezd Serât: 63, 190.
Ezd Ummân: 18n, 32, 33, 99, 110n, 118, 148, 191, 192n, 198, 214.
Ezd-li-ler: 47, 57, 60, 63, 85n, 99, 118, 122, 149, 151, 156, 189, 190, 192-196, 198, 203, 204, 210-214, 216, 217, 221, 222, 224n, 225, 229-233, 242, 244, 249, 251, 255, 257.

F

Fatımiler: 239.
Fenikeliler: 85.
Fezareli-ler: 54, 97, 151n, 168.
Filistinli-ler: 85, 262n.
Franklar: 161, 162.

G

Ganî: 95.
Gassaniler: 82, 85.
Gassaniler devleti: 26.
Gatafân: 74n, 75, 85, 151n.
Grek-Ârâmî: 63.
Grek-Roma: 3, 26.

H

Hacar: 156.
Haccâciler: 170.
Hamdân-lı-lar: 18n, 38, 39, 111, 116, 189, 241.
Hanzala-lı-lar: 194.
Harici-ler: 33, 40, 41, 47, 49, 56, 60-62, 78, 88, 92, 94, 107-109, 147, 150n, 155, 163, 177, 184-187, 191, 192, 195, 196, 203, 231, 232, 253n.
Hârîse (Benû Hârîse): 74.
Harûri: 27, 39.
Has'amlı: 45.
Haşebiye: 91, 240, 254.
Haşimî-ler (Haşimiye): 2, 19, 113, 239, 242, 245, 246, 251, 252, 265.
Haşimiye, Bk. Haşimî-ler
Havâric: 12n, 18, 27, 29, 30, 34, 39, 56, 59, 146, 203, 237.
Havâzin (Âmir): 10, 85.
Hazreç: 3, 8, 17.
Hâsmonaerler: 29.
Hımslı-lar: 83, 180n.
Hristiyan-Ârâmî: 3.
Hristiyan-lar: 63, 64, 101, 102, 104, 106, 131, 141, 142, 154, 156, 158, 162, 164, 168, 180n, 182, 226, 227, 262n, 264.
Hindifliler: 225.
Horasanlı-lar: 34, 127, 188, 212, 220, 236, 237, 240, 241, 243, 244, 246, 254, 256-260, 263n, 264, 267.
Hurremiler (Hurremiye): 242, 245, 253n.
Hurremiye, Bk. Hurremiler
Huttaller: 206, 221, 223, 224.
Huzâa-lı-lar: 198, 244, 245, 248, 250, 259.

I

Iraklı-lar : 26-30, 35-37, 39, 47, 62n, 77, 88, 92, 101, 110-113, 116, 117, 122, 123, 146, 151, 159, 163, 174, 204, 212, 237, 254, 258.

İ

İbraniler: 170.
İcl-li: 134.
İranlı-lar: 15, 31, 34, 55, 104, 133, 155n, 183, 195, 196, 206, 208, 210, 211, 214, 216, 217, 219, 221, 223-225, 228-230, 234-236, 240, 244, 246, 252, 254, 255, 265-267.
İngilizler: 143.
İsrailliler: 262.

K

Kaderiler (Kaderiye): 164, 168, 173, 175, 179.

Kaderiye, Bk. Kaderiler

Kakâ oğulları (Benû Kakâ): 168, 170.

Karluk: 223n.

Kasr ailesi (Kasri): 152, 155, 216.

Katolikler: 141n.

Kays-li-ler: 32, 33, 62, 63, 73, 80-82, 84-89, 91, 95, 97-100, 106, 118, 122, 123, 127, 148, 149, 151-154, 156, 158, 163n, 164, 168, 170, 174, 178, 179, 184, 189n, 190, 197, 199, 201-204, 211, 213-217, 219, 221, 222, 224, 225, 229, 231, 255, 256, 259, 263.

Kelb-li-ler: 18n, 23, 32, 33, 63, 73n, 80-86, 89n, 91, 95-98, 100, 106, 117, 153, 158, 164, 170-174, 176, 179-185, 187, 199, 229, 263.

Kıbrıslı-lar: 168.

Kinâne-li: 225, 229.

Kinde-li: 18n, 59, 85n, 109, 116, 172, 189.

Kudaa-lı-lar: 33, 63, 85, 86, 91, 95, 99n, 117, 179, 181n, 183.

Kûfeli-ler: 22, 25, 27, 40, 41, 47-51, 56, 59, 69, 70, 90, 92, 93, 107-111, 115n, 148, 158-160, 182, 183, 198, 217, 240-242, 244, 246, 258, 259.

Kureyş-li-ler: 2, 6, 8-10, 17-20, 23, 54, 65, 68, 70n, 73, 74, 76, 78, 83, 86n, 99, 111-113, 116, 121, 136, 156, 185, 192-195, 201.

L

Lahm: 172.

M

Mahâlibe: 148.

Mahzum-lular: 19, 65, 76, 101, 154, 167.

Maruni-ler: 64, 88.

Maverâünnchirli-ler: 236, 237.

Mazdek: 245.

Maz'un (Ezd Umman): 198.

Mecûsiler: 226, 227.

Medâinli: 111.

Medineli-ler: 15, 18n, 19, 21-25, 42, 67, 70, 72-77, 126, 132, 189.

Mekkeli-ler: 5, 10, 16.

Melhiler: 164.

Mervaniler: 80, 86, 95, 148, 171, 263.

Mevali: 33, 115, 116, 126, 129n, 132, 134, 135, 139, 145, 181n, 182, 191, 193, 210, 211, 228, 236, 237, 240, 242n, 244, 245, 252, 253, 264.

Mezhiç: 18n, 38, 116, 189.

Mısırlı-lar: 22-24, 35.

Moğollar: 267.

Mudar-lı-lar: 33, 51, 99, 110n, 118, 122, 151n, 156, 158, 184, 190, 193, 196, 198, 199, 203, 204, 213, 216, 231, 232, 241, 242, 245, 249, 251, 252, 254, 257, 261.

Muhacir: 5, 6, 8, 12, 17, 18, 70, 72.

Muhammira: 253n.

Muhellebiler (Benû Muhelleb): 149, 151-153, 204, 209, 213, 230, 244, 257.

Mukâis: 200.

Mukatile: 12, 20, 28, 141, 177.

Murad'lı: 49.

Muttalibler: 2, 19.

Mürccii-ler: 150n, 220, 221, 230, 231, 237.

Müslüman-lar: 5, 11, 13, 14, 16n, 26, 28-30, 63, 71n, 74, 79, 85, 101, 103, 129, 130, 133-140, 142, 143, 145, 150n, 156, 161, 163, 164, 180n, 185n, 225n-229, 265, 266.

Müşrik-ler: 8, 10, 11, 139, 185n, 231n.

N

Nabati: 65.

Naciye kabilesi: 40, 41.

Naha: 38.

Nastüriler: 227n.

Necranlı: 142, 144.

Nizarlılar: 261.

Numeyrli: 96.

O

Omri hanedanı: 261.

Osmancılar: 44n.

Osmanlı Devleti: 2n.

Osmanlı İmparatorluğu: 174n.

P

Phaisaerler: 29.

R

Ravendiler (Ravendiye): 245, 267.

Ravendiye, Bk. Ravendiler

Rebia-lı-lar: 32, 33, 51, 90, 92, 99, 110n, 118, 149, 150, 184, 189, 190, 194,

195, 198, 199, 203, 204, 210, 216,
224n, 229, 230, 232, 249, 254, 257, 261.
Ribâb: 189, 194.
Romalı-lar: 128n, 145, 208.
Rumlar (Bizanslılar): 35, 102, 161.

S

Sâbiler: 1.
Sa'd (Benû Sa'd): 194, 199n-201.
Sagânlr: 205.
Sahabeler: 135-137, 145.
Sakafi, Bk. Sakifiler
Sakifliler: 2, 54, 57, 58, 93, 107, 109, 111,
116, 122, 158, 199n.
Saksaklılar: 181n.
Sasani: 66, 217, 227n, 235.
Sasani devleti: 205.
Sayâbiceler: 189.
Sebei-ler (Sebeiy): 31, 238, 239, 258n.
Sebeiy, Bk. Sebeiler
Sekascki-ler: 82, 85.
Sekûnî-ler (Sekûnlüler): 74, 80, 82, 85.
Serât, Bk. Ezd Serât
Sicistanlı: 123.
Slavlar: 267.
Sogdlu-lar: 139, 153, 163, 164, 205, 214-
217, 219-221, 224n, 226, 230n, 235, 236,
267.
Sufri: 162.
Sufyanî-ler: 54, 77, 80, 82, 86, 104, 148,
171, 173, 263.
Suriyeli-ler: 26-30, 35-41, 43, 47-49, 62,
63, 65, 66, 71n, 73, 76-78, 82, 83,
92, 94, 96, 100, 102, 106, 109-114,
117, 120, 122, 123, 149-151, 159,
160, 164, 170, 174, 177, 181, 182,
191, 212, 218, 224n, 227n, 237,
253n, 256-259, 263, 264.
Süleym b. Kaysan ailesi: 170.
Süleymlî-ler: 85, 95, 97, 98, 197.
Süryanîler: 253n.
Süryanî kronistleri: 176n.

Ş

Şakiriye: 236.
Şeybânîler (Benû Şeybân): 108, 184.
Şia-ı Abbasiye: 232, 243.
Şia-ı Ali: 30.
Şia-ı Muaviye: 30.
Şit-ler: 31, 59, 87, 155, 159, 160, 182,
187, 237, 238, 240, 244, 245, 247,
253, 256, 258, 267.

T

Tacûblu: 49.
Taglib-li-ler: 11, 85n, 96-98, 102, 185n.
Tâifli: 55.
Tayy-lı: 85. 189n, 247, 255.
Temîm-li-ler: 32, 33, 39, 47, 57, 60, 61,
66, 99, 116, 118, 122, 149-151, 156,
189-200, 203, 210-213, 217, 218,
220, 221, 224n-226, 229-231, 235n,
241, 242, 245, 255.
Tenûh: 85.
Tûcibli: 46.
Türk-ler: 109, 149, 161, 164, 177, 178,
196, 202, 203, 205, 206, 208, 210,
212, 214, 216, 217, 220, 223-226,
230-232, 235, 236, 267.

U

Uleymîler: 97.
Urfahlar: (Edesahlar): 64.

Ü

Ümeyye-li-ler: 8, 10, 18-20, 22, 26, 32,
33, 44n, 46, 52, 55, 56, 58, 63-65,
69, 71-73, 76, 79-86, 99-101, 104-
105, 107, 124n-126, 137, 146, 159,
167, 181, 237, 253n, 262.
Ümmet: 6-9, 11, 14, 24.
Ürdünlüler: 82.

V

Vaddahiye: 177.
Vusafâ: 155n.

Y

Yahudi-ler: 5, 6, 8, 9, 17, 23, 29, 31, 101,
133, 153, 154, 156, 226, 227.
Yakûbi: 64.
Yemenli-ler: 18n, 21, 31, 33, 36, 38, 81-
83, 86, 95, 99, 110, 113, 116, 118,
122, 123, 127, 150, 151, 156, 158,
170, 178, 183, 184, 190, 193, 196,
204, 216, 222, 229, 231, 241, 254,
257, 261.
Yeşkırlu: 186.

Z

Zakvaniye: 177, 178, 185.
Zerdüştiler: 156, 227.
Zeydiye: 182, 183.
Zındika: 267.
Zübeyr'ci-ler: 76, 80, 81, 84, 99.
Zübyan (Gatafan): 85.
Zuttılar: 189.